

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS

Studia Historica Upsaliensia

240

Utgivna av

Historiska institutionen vid Uppsala universitet
genom Torkel Jansson, Jan Lindegren och Maria Ågren

Omslagsbild: Formulär ifyllt av professorn i germanistik i Leipzig, Konstantin Reichardt, rörande anställningsförhållandena för lektorn i svenska, Nils Kjellman. Källa: UAL, Phil. Fak. B2/27:20.

Sättning: Andreas Åkerlund

Omslagslayout: Petra Wählin

Andreas Åkerlund

Mellan akademi och kulturpolitik

*Lektorat i svenska språket vid
tyska universitet 1906–1945*

Zusammenfassung:

Zwischen Akademie und Kulturpolitik

Lektorate der schwedischen Sprache an

deutschen Universitäten 1906–1945

UPPSALA
UNIVERSITET

Dissertation presented at Uppsala University to be publicly examined in Sal IX, Universitetshuset, Uppsala, Friday February 11, 2011 at 10:15 for the degree of Doctor of Philosophy. The examination will be conducted in Swedish.

ABSTRACT

Åkerlund, Andreas, 2010. Mellan akademi och kulturpolitik. Lektorat i svenska språket vid tyska universitet 1906–1945 (Zwischen Akademie und Kulturpolitik. Lektorate der schwedischen Sprache an deutschen Universitäten 1906–1945). Written in Swedish with a German summary. Acta Universitatis Upsaliensis. *Studia Historica Upsaliensia* 240. 312 pp. Uppsala. ISBN 978-91-554-7960-2

The aim of this thesis is to analyze the establishment and development of lectureships in the Swedish language in German universities during the first half of the 20th century. Building on earlier research about the role of language teaching abroad for public diplomacy, the study sees the lecturer as a part of both the academic and political fields in Germany and Sweden. The establishment of and changes in the system of lectureships in Swedish 1906–1945 are explained through an analysis of the actors involved and of the assets allowing the actors to control both the establishment of lectureships and the appointment of lecturers in Germany.

During the Weimar Republic a number of actors were involved in the establishment of the lectureships. They included academics with a scholarly interest in Scandinavian languages and old Norse, the German state, which worked to promote the study of foreign countries and international academic mobility as a way of breaking German isolation after World War I, and the Swedish organization for the preservation of Swedishness abroad for which the teaching of Swedish abroad was a way of increasing the academic status of the language. After the National Socialist takeover in 1933 the NSDAP and the Swedish foreign ministry also took an interest in the Swedish lectureships in Germany for propaganda purposes.

The dissertation shows how a system for the appointment of Swedish lecturers to Germany was established through interaction between the actors. Central in this process were the control over economic assets, a social network which made recommendations of lecturers possible, and the control over communication between both the lecturers and universities and between the German and Swedish states. The study also shows that the uneven distribution of assets between German and Swedish actors resulted in an inferior position for the German state and organizations in relationship to their Swedish counterparts.

Keywords: History, University History, History of Education, Sweden, Germany, Weimar Republic, National Socialism, 1906–1945, Lecturer, Lectureships, Academic Mobility, Public Diplomacy, International Exchange, Cultural Exchange, Scientific Exchange, International Relations, Swedish-German Relations, Language Teaching, World War II, Foreign Policy, Cultural Policy, Swedishness Abroad.

Andreas Åkerlund, Department of History, Uppsala University, Box 628, SE-751 26 Uppsala, SWEDEN.

© Andreas Åkerlund 2010

ISSN 0081-6531

ISBN 978-91-554-7960-2

urn:nbn:se:uu:diva-133779 (<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-133779>)

Printed in Sweden by Edita Västra Aros, Västerås 2010

Distributor: Uppsala University Library, Box 510, SE-751 26 Uppsala, SWEDEN

www.uu.se, acta@ub.se

Innehåll

Förord	13
Förkortningar	15
Kapitel 1 Inledning.....	17
Kapitel 2 Nordistik och kulturpolitik – ett lektoratsväsendes grundläggning....	45
Kapitel 3 Lektoratsväsendets expansion – Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet och lektoraten i Tyskland.....	79
Kapitel 4 Året 1933 – det nationalsocialistiska maktövertagandet och dess följder.....	109
Kapitel 5 Mellanstatlig politik och statlig övervakning av lektoraten	135
Kapitel 6 Lektorat mellan vetenskaps-, universitets- och utrikespolitik.....	169
Kapitel 7 Lektoraten och kriget.....	201
Kapitel 8 Lektorat mellan akademi och kulturpolitik	233
Zusammenfassung Zwischen Akademie und Kulturpolitik	249
Bilagor.....	263
Referenser.....	279
Alfabetiskt register	307

Innehållsförteckning

Förord	13
Förkortningar	15
Organisationer och bestämmelser	15
Arkiv	16
Kapitel 1 Inledning.....	17
1.1 Lektorat i kontext.....	19
Lektoraten och akademien	20
Germanistik och nordistik.....	20
Akademiska kontakter mellan Sverige och Tyskland.....	23
Lektoraten och politiken	26
Utbildningspolitik – stat och universitet i Tyskland	26
Språkundervisning och utlandsriktad kulturpolitik.....	28
1.2 Teoretiska utgångspunkter.....	31
Akademiskt och politiskt fält	32
Ett handlingsorienterat perspektiv – aktörer och resurser	35
Lektoraten och utbyteszonen	37
1.3 Undersökningens utformning.....	40
Frågeställningar och avgränsningar	40
Uppbyggnad	41
Material	42
Kapitel 2 Nordistik och kulturpolitik – ett lektoratsväsendes grundläggning....	45
2.1 Nordistiken och den tyska vurmen för Norden.....	46
Norden, germanistiken och det tyska nationella projektet.....	46
Norden som eskapistisk idyll	47
2.2 Lektorat med Norden i centrum	48
Lektoraten i nordiska språk i Berlin och Jena.....	48
De första lektoraten i svenska språket	50
Lektoratet i Kiel	50
Lektoratet i Rostock.....	51

Lektorat med skilda ursprung	53
2.3 Lektoraten och den kulturpolitiska offensiven	53
Den statliga utlandsriktade kulturpolitikens etablering i Europa under mellankrigstiden	54
Utlandsvetenskapernas etablering i Tyskland	56
Det nordiska institutet i Greifswald	59
Kulturpolitiska argumentationsmönster – inrättande av lektorat under 1920-talet	62
Hamburg	62
Leipzig	64
Berlin	65
Tübingen	66
Lektoraten i svenska inom den tyska utlandsriktade kulturpolitiken	67
2.4 Kulturpolitiken och lektorskårens professionalisering	69
Reichsverband der Hochschullektoren och lektoraten som anställningsform	69
Språklektoratets uppgift enligt Reichsverband der Hochschullektoren	72
2.5 Ett lektoratsväsendes etablering	75
Kapitel 3 Lektoratsväsendets expansion – Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet och lektoraten i Tyskland	79
3.1 Riksföreningens ursprung och syfte	80
Grundande och uppbyggnad	80
Föregångare och samtida föreningar	81
Vilhelm Lundström och den hotade svenskan	83
3.2 Riksföreningens ekonomiska stöd till lektoraten i Tyskland	84
1920-talets hyperinflation och de tyska universiteten	85
Professuren i Rostock	86
Stipendier, lönebidrag och annat ekonomiskt stöd	87
Lektoratet i Marburg – Vilhelm Lundströms födelsedagspresent	90
De ekonomiska bidragens betydelse	91
3.3 Riksföreningens organisation och dess inflytande över lektoraten	92
Riksföreningen och lektoratstillsättningarna	92
Lektorskongresser och läromedel	95
Vilhelm Lundströms löpande brevväxling med lektorerna	98
Lektoratsavdelningen	100
Riksföreningen som nav i Sverige för lektoraten i utlandet	101
3.4 Tyska och svenska aktörer i utbyteszonen ca 1920–1933	102
Lektorerna i Tyskland som ”Sveriges kulturattachéer”	102
Riksföreningens inflytande över lektorskårens sammansättning och professionalisering	105

Från tyska initiativ till svensk dominans – maktförskjutning inom utbyteszonen	107
Kapitel 4 Året 1933 – det nationalsocialistiska maktövertagandet och dess följder.....	109
4.1 Maktövertagandets följder för de tyska universiteten.....	109
4.2 Politiskt motiverade förändringar vid det nordiska institutet i Greifswald.....	111
Johannes Paul.....	111
Stellan Arvidsons avskedande	113
Andra personella förändringar vid det nordiska institutet.....	116
Omorganiseringen av det nordiska institutet	118
4.3 Lektoratet i Berlin i centrum för nationalsocialistisk personalpolitik 1933–35	121
Malte Welin – en nationalsocialist som lektor i Berlin?.....	121
Vilhelm Scharps avskedande.....	124
Protester mot Malte Welin	126
Scharp som politisk garant för Ohling	130
Svenska lektorer för Hitler? – upproret ”Vi Sveriges kulturattachéer” ...	131
4.4 Avsked, kontroll och anpassning.....	133
Kapitel 5 Mellanstatlig politik och statlig övervakning av lektoraten	135
5.1 Den svenska Upplysningsnämnden.....	135
Upplysningsnämndens förhistoria	136
En svensk statlig organisation för ”upplysningsverksamheten om Sverige i utlandet”	138
Upplysningsnämnden och lektoraten utomlands	142
5.2 De svenska lektoraten i Tyskland och den tyska utlandspropagandan .	145
Den tyska propagandan i Sverige.....	145
Problemet: Tillsättningen av lektoraten i tyska i Sverige	149
De svenska lektoraten i Tyskland som förhandlingsobjekt	150
Diskussioner om Vilhelm Scharps efterträdare i Berlin	155
5.3 Förhandlingarna om ett tysk-svenskt kulturavtal.....	158
Problemet: ett ojämlikt maktförhållande	159
Förhandlingarna om ett kulturavtal	160
De svenska lärosätena säger nej.....	162
Tyska reaktioner på de misslyckade förhandlingarna.....	163
5.4 Ett ökat statligt intresse.....	166

Kapitel 6	Lektorat mellan vetenskaps-, universitets- och utrikespolitik.....	169
6.1	”Nordisk vetenskap” och lektoratet i München.....	171
	Den politiska kontexten – Walther Wüst som dekan.....	171
	Herman Hansson – stipendiaten som blev lektor.....	173
	Otto Höfler blir professor.....	175
	Stig Wikander blir lektor.....	177
6.2	Lektorstillsättningar i Jena och Leipzig.....	182
	Erich Günther – en tysk som lektor i Jena.....	182
	Separata förhandlingar med Leipzig.....	184
	Motstånd mot Günther i Jena.....	186
6.3	Nordiska studier i Rostock.....	188
	Ett institut kring den ”nordiska tanken”.....	188
	Specialisering mot Norden via lektoratet i svenska.....	191
	En professur för Alexander Mutén.....	195
6.4	Lektorat mellan ”nordisk ideologi” och statlig kulturpolitik.....	197
	Lokala allianser för ”Norden”... ..	197
	...mot en central politik för ett kulturavtal.....	198
Kapitel 7	Lektoraten och kriget.....	201
7.1	Krigsutbrottet och dess följder.....	202
	Upplysningsnämnden ger sig själv ett nytt uppdrag.....	202
	Upplysningsnämnden omorganiseras.....	203
	Kriget och de tyska universiteten.....	206
	Krigsutbrottet och lektoraten i Tyskland.....	206
7.2	Maktförskjutningar i krigstid.....	207
	Makt över tillsättningar och kontroll av inställning.....	209
	En tillsättning med följder – Åke Ohlmarks i Greifswald.....	212
	Tyskt tillbakadragande – svensk kontroll.....	215
7.3	Upplysningsnämnden och lektoraten i Tyskland.....	216
	Lektorskonferensen i Göteborg 1941.....	216
	Lektorer som informanter.....	217
	Kabinettspass – lektorerna på officiellt uppdrag.....	219
	Praktiskt stöd till lektoraten i Tyskland.....	221
	Pengar – det ständiga problemet.....	221
	Livets nödtorft – mat och alkohol.....	223
	Böcker och undervisningsmaterial.....	225
	Uppskov med militärtjänstgöringen.....	226
	Materiell statlig hjälp till lektorerna.....	226
7.4	Lektoraten och Upplysningsnämnden i krigstid.....	227
7.5	Epilog – krigsslutet och Upplysningsnämndens upplösning.....	228

Lektorerna lämnar landet	228
Upplysningsnämndens nedläggning	230
Kapitel 8 Lektorat mellan akademi och kulturpolitik	233
8.1 Lektoratsväsendets etablering och förändring	234
Lektoraten under kejsardömet och Weimarrepubliken	234
Förändringar i det nationalsocialistiska Tyskland.....	237
8.2 Akademi och utlandsriktad kulturpolitik	241
Aktörer och resurser	241
Utbyteszonen och förhållandet mellan akademiska och politiska fält.....	243
8.3 Sammanfattning och utblick.....	246
Zusammenfassung Zwischen Akademie und Kulturpolitik	249
Etablering und Veränderung des Lektoratswesens.....	250
Die Lektorate für Schwedische Sprache im Kaiserreich und in der Weimarer Republik.....	250
Veränderungen im Nationalsozialismus.....	253
Hochschulwesen und auswärtige Kulturpolitik	258
Hauptresultate und Ausblick	261
Bilagor.....	263
Bilaga 1. Förteckning över i Tyskland verksamma lektorer i svenska språket (nordiska språk) 1906–1945	263
Bilaga 2. Kortbiografier	267
Referenser.....	279
Otryckt material	279
Sverige.....	279
Tyskland	281
Periodiska publikationer	287
Tidningar.....	287
Föreläsningsförteckningar.....	287
Litteratur	288
Elektroniska resurser.....	306
Radioprogram	306
Alfabetiskt register	307

Förord

Det tog nästan fem år, men nu är avhandlingen faktiskt färdig. Även om det är mitt namn som står på titelsidan så ska inte alla de personer glömmas bort som på olika sätt hjälpt mig under arbetets gång. Först och främst vill jag rikta ett tack till mina handledare, Jan Lindegren, Donald Broady och Lars M. Andersson som alla varit med från början och sett avhandlingen utvecklas och förändras. De har varit en väl sammansatt handledargrupp med olika expertiser. Janne har i första hand ställt de övergripande frågorna och hela tiden sett till helheten. Lars kunskaper om 1900-talets historia har varit en tillgång och har mer än en gång utmynnat i diskussioner oss emellan om någonting helt annat än avhandlingens tema. Donald och jag har i första hand avhandlat teoretiska frågor. Hans intresse för och kunskap om teori i allmänhet och Pierre Bourdieus sociologi i synnerhet har varit mig till stor hjälp.

Jag vill tacka Torkel Jansson, Rolf Torstendahl och Jan Hecker-Stampehl som alla läst och kommenterat manuset i sin helhet. Det är ofta först när någon annan läser en text som man får perspektiv på det egna arbetet. Av samma anledning vill jag tacka Sara Backman Prytz, Anne Berg, Peter Bernhardsson, Samuel Edquist, Hanna Enefalk, Torsten Feurstein, Lars Garpenhag, Bo G. Hall, Elin Hinnemo, Esbjörn Larsson, Jonas Lindström, Helmut Müssener, Thomas Neidenmark, Christopher Pihl och Johannes Westberg som alla vid olika tillfällen läst, kommenterat och inte minst korrigerat delar av manus. Tack även till Horst Junginger som har hjälpt mig med den tyska sammanfattningen och till Dag Blanck som gjort sammaledes med avhandlingens engelska abstract.

Utan ekonomiska medel kan man inte forska. Hade Donald Broady inte ansökt om en forskarskola i utbildningshistoria är det tveksamt om jag fått ägna mig åt de svenska lektoraten i Tyskland. Tack även till Vetenskapsrådets utbildningsvetenskapliga kommitté för att den beviljade hans ansökan.

Som antagen inom Nationella forskarskolan i utbildningshistoria med placering vid Historiska institutionen har jag tillhört två akademiska miljöer under min doktorandtid. Historiska institutionen är en trevlig arbetsplats och jag vill tacka alla personer som gör den till det. Jag vill speciellt tacka John Rogers och György Novàky som under min tid som assisterande koordinator för det internationella utbytet allt som ofta fick lyssna på mina tankar om denna undersökning istället för frågor relaterade till studentutbytet. Tack även till Elisabeth Brandberg för allt administrativt arbete relaterat till min avhandling.

Forscarskolan i utbildningshistoria var ett trevligt forum för diskussioner; Tack till mina meddoktorander Elin Gardeström, Thomas Neidenmark och Stefan

Rimm och till koordinatorena Esbjörn Larsson och Johannes Westberg för den tid som varit. Ett särskilt tack går till Sara Backman Prytz som på ett seminarium kom med en synpunkt som förändrade hela avhandlingens inriktning.

Horst Junginger i Tübingen intresserade sig tidigt för mitt arbete och hjälpte mig redan innan jag började forskarutbildningen. Under min arkivforskning i Tübingen bodde jag en vecka hemma hos Horst och Heike Moser; ett stort tack till er båda. Jag vill även tacka Stefanie von Schnurbein och Uwe Puschner för inbjudan till Berlin och Alexander Muschik i Hamburg för en trevlig middag.

Ett tack går till Karin Johannisson för att hon gav mig tillstånd att forska i Ture Johannissons brevsamling, till Gerd Simon som delade med sig av sitt insamlade arkivmaterial, till Mikael Börjesson som gav mig möjligheten att närmare undersöka förhållandet mellan utlandsriktad kulturpolitik och utbildning, till Petra Wåhlin för allt arbete med avhandlingens grafiska utformning samt till alla som under arbetets gång sänt mig texter eller hjälpt mig på annat sätt med råd och dåd. Era namn får inte plats här, men ni är inte glömda.

Jag har arbetat i en rad arkiv i både Sverige och Tyskland vars personal härmed tackas kollektivt. För mina resor till Tyskland har jag erhållit stipendier från Gästrike-Hälsinge Nation i Uppsala, Stiftelsen Lars Hiertas Minne, Helge Ax:son Johnsons Stiftelse, Kungl. Vitterhetsakademien och De svenska historiedagarna samt Håkanssons resestipendium och rektors resebidrag från Wallenbergstiftelsen från Uppsala Universitet. Tryckningen av avhandlingen har bekostats av Uppsala Universitets Historisk-filosofiska fakultet och av Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala.

Vissa personer har betytt mer än andra. Jag har under tiden i Uppsala lärt känna Anne Berg, Lars Garpenhag och Johannes Westberg som jag räknar till mina vänner. Med dem har jag kunnat tala både om avhållningsarbetets vedermodor och om annat som absolut inte hade med detta arbete att göra. Våra samtal har alltid varit välkomna, om än kanske inte alltid produktiva, avbrott i arbetet.

Det finns en värld utanför universitetet också. En hälsning går till mina föräldrar, Görgen och Kristina Åkerlund och min bror Lars-Erik Åkerlund som kanske inte alltid så riktigt vetat vad jag hållit på med. Här har ni det, svart på vitt. En hälsning går även till Anders Bartonek och Björn Wahlström, det var ju i och med vår vänskap som mitt intresse för humaniora föddes.

Boken tillägnas Ana Pagani som jag lärde känna kort efter att jag börjat forskarutbildningen. Jag är varje dag lika glad över att du flyttade över halva världen för vi skulle kunna vara tillsammans.

Andreas Åkerlund

Förkortningar

Organisationer och bestämmelser

AA	Auswärtiges Amt
APA	Außenpolitisches Amt der NSDAP
BBG	Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums (Berufsbeamtengesetz)
CAU	Christian-Albrechts-Universität Kiel
DAAD	Deutscher Akademischer Austauschdienst
DC	Deutsche Christen
EKU	Eberhard-Karls-Universität Tübingen
EMAU	Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald (fram till 1933 Universität Greifswald)
FSU	Friedrich-Schiller-Universität Jena (fram till 1934 Thüringsche Landesuniversität Jena)
FWU	Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin
GESTAPO	Geheime Staatspolizei
LMU	Ludwig-Maximilians-Universität München
NG	Nordische Gesellschaft
NK	Nordiska Kompaniet
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
NSDDB	Nationalsozialistischer Deutscher Dozentenbund
NSDStB	Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund
PUM	Philipps-Universität Marburg
REM	Reichsministerium für Wissenschaft und Volksbildung
SIS	Statens Informationstyrelse
SS	Schutzstaffel
UD	Kungliga utrikesdepartementet
UH	Universität Hamburg
UL	Universität Leipzig
UR	Universität Rostock

Arkiv

BArch	Bundesarchiv
BayHStA	Bayrisches Hauptstaatsarchiv
BDC	Berlin Document Center
GLA	Göteborgs Landsarkiv
GStA-PK	Geheimes Staatsarchiv, Preußischer Kulturbesitz
GUB	Göteborgs Universitetsbibliotek
KB	Kungliga Biblioteket
LASH	Landesarchiv Schleswig-Holstein
LHAS	Landeshauptarchiv Schwerin
PolArch	Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes
RA	Riksarkivet, Stockholm
SAA	Svenska Akademiens Arkiv
SHStA	Sächsisches Hauptstaatsarchiv
StAH	Staatsarchiv Hamburg
StAM	Staatsarchiv Marburg
ThHStA	Thüringsches Hauptstaatsarchiv
UAB	Universitätsarchiv, Humboldt-Universität zu Berlin
UAG	Universitätsarchiv, Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald
UAJ	Universitätsarchiv, Friedrich-Schiller-Universität Jena
UAL	Universitätsarchiv, Universität Leipzig
UAM	Universitätsarchiv, Ludwig-Maximilians-Universität München
UAR	Universitätsarchiv, Universität Rostock
UAT	Universitätsarchiv, Eberhard-Karls-Universität Tübingen
UUB	Uppsala Universitetsbibliotek, Carolina Rediviva

Inledning

Under första hälften av 1900-talet inrättades tio lektorat i svenska språket vid olika tyska lärosäten. Från att ha varit ett fåtal – 1906 inrättades det första lektoratet i nordiska språk i Berlin och 1913 inrättades ett lektorat i Jena, där endast svenska undervisades – ökade antalet lektorat i svenska språket fram till mitten av 1930-talet. Samtidigt med denna kvantitativa ökning av antalet tjänster kan ett förändrat politiskt intresse för de svenska lektoraten i Tyskland konstateras. År 1913 var till exempel varken det svenska eller det tyska utrikesdepartementet särskilt intresserat av lektoratet i Jena. År 1938 var samma lektorat föremål för politiska diskussioner inom ramen för ett planerat kulturavtal staterna emellan. Efter andra världskrigets utbrott stöddes de svenska lektorerna i Tyskland materiellt och ekonomiskt av det svenska utrikesdepartementet. Under perioden från det första lektoratets inrättande 1906 till andra världskrigets slut 1945 kan med andra ord inte bara en utveckling mot ett större antal lektorat fastställas, utan lektoraten blev även i allt högre grad föremål för politiska intressen.

Lektoraten i svenska språket vid de tyska universiteten var en skärningspunkt både mellan länderna Tyskland och Sverige och mellan universitetsvärlden och utrikespolitiken. Syftet med denna undersökning är att med detta som utgångspunkt förklara de svenska lektoratens etablering i Tyskland och framväxten av ett enhetligt lektoratsväsende. Studien sträcker sig från etablerandet av lektoraten i början av 1900-talet fram till år 1945 och är ett bidrag till såväl historien om studiet av Nordeuropa i Tyskland som till forskningen om förhållandet mellan utlandsriktad kulturpolitik och universitetsvärlden generellt. Avhandlingen har därutöver relevans för den utbildningshistoriska forskningen om undervisningen i svenska språket utomlands, för forskningen om akademiskt utbyte och de tysk-svenska kontakterna på det akademiska området under den första hälften av 1900-talet samt för forskningen om den svenska statens och den svenska universitetsvärldens kontakter med den nationalsocialistiska diktaturen.

De svenska lektoraten i Tyskland är intressanta av flera anledningar. Först och främst var lektoraten i utländska språk vid de tyska universiteten en speciell

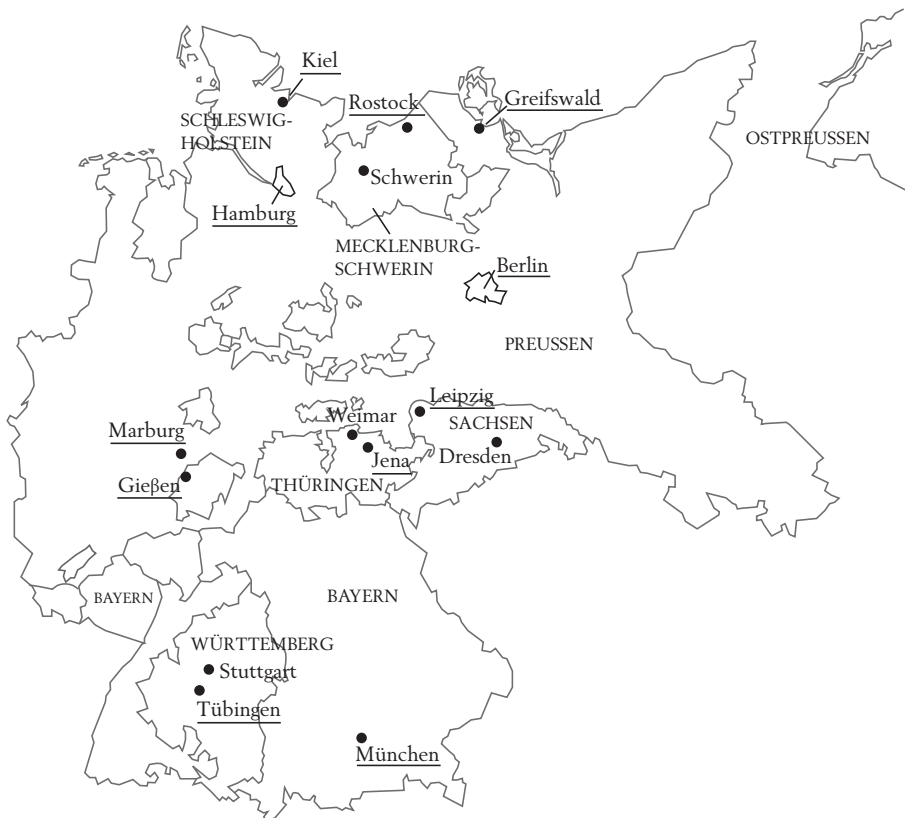
typ av tjänst. Lektorn hade i uppdrag att i första hand lära ut ett språk. Ofta tillkom även någon form av grundläggande undervisning i ett lands litteratur, samhälle och historia, så kallad realia. Goda kunskaper i det språk som skulle läras ut var naturligtvis ett krav och oftast innehades lektoraten därför av en person som var medborgare i det land undervisningen avsåg. När det gäller de svenska lektoraten i Tyskland var den stora majoriteten av lektorerna svenska medborgare under undersökningsperioden. En av de egenskaper som gör lektorat i utlandet till ett intressant undersökningsobjekt är just denna position mellan två stater. Lektoraten i svenska språket kan ses som en brännpunkt där tyska och svenska kulturpolitiska och akademiska intressen möttes.

Skälen till att undersökningen behandlar lektoraten i just Tyskland och inget annat land är tre. Det första är att Tyskland under det tidiga 1900-talet var det land i Europa som hade absolut flest lektorat i svenska språket.¹ Det går alltså att genom att studera Tyskland få en fylligare bild av politiken kring lektoraten och att göra en rad jämförelser som vore omöjliga om undersökningsobjektet hade varit lektorat i ett annat land.

Det andra skälet har med den utlandsriktade kulturpolitiken att göra. Under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet etablerades en ny typ av politik i Europa som avsåg propagerandet av den egna nationens kultur och språk i utlandet. Inrättandet av lektorat i främmande språk var en aspekt av denna politik och genom dem är det möjligt att säga någonting om denna politik som generellt fenomen och mer specifikt hur den påverkade den tyska universitetsvärlden och de tysk-svenska relationerna.

Det tredje skälet till att välja Tyskland som undersökningsobjekt är naturligtvis det tydliga politiska maktskiftet som följde av det nationalsocialistiska maktövertagandet den 30 januari 1933. Att undersöka hur lektoraten i svenska språket påverkades av denna förändring är inte minst intressant med tanke på de politiskt och rasistiskt motiverade utrensningarna inom den tyska universitetsvärlden, de efterföljande universitetsreformerna samt den framskjutna plats som Norden intog i den nationalsocialistiska ideologin. Här finns även ett starkt argument för undersökningsperioden 1906–1945. Inom denna period rymms både etableringen av lektoraten och de härmed sammanhängande diskussionerna under perioden 1906–1933 och den därpå följande politiska utvecklingen under den nationalsocialistiska diktaturen under åren 1933–1945.

¹ Enligt Ture Johannisson kunde man år 1938 studera svenska språket vid 25 universitet i Europa (Sverige och Finland undantagna). Av dessa 25 universitet var tio tyska. Se Johannisson 1971, s. 45.

Karta över det tyska riket inom 1919 års gränser. Understrukna namn markerar de universitetsstäder som hade ett lektorat i svenska språket (notera att Marburg och Gießen är samma lektorat). Därutöver finns även delstater och delstatshuvudstäder som förekommer i undersökningen utsatta. Kartan är beskuren.

1.1 Lektorat i kontext

Vad är då redan känt om de svenska lektoraten i Tyskland under undersökningsperioden? Litteraturen om dessa inrättningar, eller om svenska lektorat utomlands överhuvudtaget under denna period, är sparsam. De publikationer som finns har dessutom snarare karaktären av jubileumsskrifter och är således inte i första hand vetenskapliga undersökningar. Till denna kategori hör till exempel boken *Schwedentum an deutschen Universitäten*, publicerad 1922 till minne av den förste lektorn i svenska i Jena, Wolrad Eigenbrodt, som innehåller kortfattad information om de olika lektoraten vid denna tidpunkt.² Nämnas kan även de självbiografiska skrifter som Vilhelm Scharp (lektor i Berlin 1928–

² *Schwedentum an deutschen Universitäten*, 1922.

1936) och Åke Ohlmarks (lektor i Tübingen 1933–1934 och Greifswald 1941–1945) lämnat efter sig.³ Dessa kommer inte att användas i någon större utsträckning i föreliggande undersökning, vilket beror på att verksamheten som lektor behandlas mycket sporadiskt i dessa böcker. Dessutom bör informationen i självbiografierna behandlas med försiktighet. Detta har dels att göra med den tid som förflutit mellan tiden för händelserna och nedtecknandet, dels eftersom man kan misstänka att skribenten har försökt att framställa den egna livshistorien på ett positivt sätt.

Därutöver finns en uppsjö av publikationer som tar upp företeelser som indirekt berör lektoraten och som därför på ett eller annat sätt har betydelse för denna undersökning. En genomgång av relevant litteratur ger vid handen att lektoraten i svenska språket vid de tyska universiteten framför allt kan placeras i två större sammanhang. Det ena är ett akademiskt sammanhang och det andra ett större utbildnings- och kulturpolitiskt sådant. I följande genomgång har litteraturen ordnats in i dessa kategorier. Redan utifrån denna uppdelning är det alltså möjligt att fastställa de kontexter som lektoraten var en del av och som därmed kommer att bli centrala i undersökningen.

Lektoraten och akademien

Lektoraten var först och främst tjänster eller positioner vid tyska universitet. Därmed spelar den akademiska eller universitetshistoriska kontexten stor roll för denna undersökning. Litteraturen inom detta område kan delas in i två grupper. Den ena gruppen består av publikationer som rör ämnena germanistik och nordistik inom den tyska kontexten. Den andra är litteratur som rent allmänt berör de akademiska kontakterna mellan Sverige och Tyskland under undersökningsperioden.

Germanistik och nordistik

Nordiska studier eller nordistik (tyska: *Nordistik*) som området kommer att kallas i den här undersökningen har i Tyskland en historia som går tillbaka till 1800-talet, det vill säga långt innan det första lektoratet grundades. Nordistikens utveckling hänger tätt ihop med utvecklingen av ämnet germanistik (tyska: *Germanistik*), det vill säga studiet av det tyska språket och kulturen.⁴ Studiet av Nordeuropa betraktades länge som en del av germanistiken och institutionaliserades vid de tyska universiteten till en början som en underavdelning till detta ämne. Nordistik betydde under denna period främst studiet av forntida skandinaviska källor under namnet *Altnordistik*.⁵

³ Scharp 1971; Ohlmarks 1980a, s. 29–55; Ohlmarks 1980b.

⁴ Se t.ex. von See 1970; Engster 1986; von See 1994.

⁵ För nordistiken under 1800-talet se bl.a. Jürgens 1933; Klose 1940; Vogt 1940; Hube 1987a; Kößling 2003; La Farge 2005.

Det saknas fortfarande en samlad översikt över nordistikens utveckling i Tyskland under 1900-talet. De publikationer som finns är oftast kortare artiklar centrerade kring enskilda personer eller situationen vid ett speciellt universitet. På grund av att studiet av Norden ofta varit en del av germanistiken är det dessutom så att nordistiken behandlas som ett bihang till detta ämne även i litteraturen. Detta har naturligtvis följder för denna undersökning. Beroende på hur framträdande nordistiken var vid varje universitet ser alltså litteraturläget för varje lektorat extremt olika ut.

Ett typexempel på nordistikens underordnade roll finns i Dietrich Germanns trebandsverk om germanistiken vid universitetet i Jena, där en kortfattad historik över nordistiken och lektoratet återfinns.⁶ För Jena finns även en artikel av Rosemarie och Günther Schmidt om den förste lektorn Wolrad Eigenbrodt.⁷

En översikt över nordistiken vid Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin finns i en artikel av Hans-Jürgen Hube samt i Sönke Myrda's magisterarbete.⁸ Den utförligaste undersökningen av nordistiken i Berlin, som även innehåller ett kapitel om de skandinaviska lektoraten, är Jutta Hoffmanns doktorsavhandling *Nordische Philologie an der Berliner Universität zwischen 1810 und 1945*. I denna behandlas både inrättandet av de skandinaviska lektoraten, lektoreernas vetenskapliga profil och undervisningens innehåll.⁹ Hoffmanns undersökning av lektoraten är enbart baserad på material ur universitetets arkiv, vilket gör framställningen begränsad, eftersom ett större administrativt och politiskt sammanhang saknas.

Universität Greifswald innehar en särställning i forskningslitteraturen på grund av det nordiska institut som grundades vid universitetet 1918 med uppgift att upprätthålla och fördjupa de tysk-nordiska förbindelserna. Denna inriktning mot Skandinavien innebar naturligtvis att nordiska studier hade en framskjuten ställning vid universitetet, vilket även visar sig i den stora mängd litteratur som rör det Nordiska institutets historia. I denna upptar dock institutets olika lektorat i nordiska språk en försvinnande liten del av framställningen.¹⁰

Gemensamt för alla dessa publikationer är att de är centrerade kring ett institut och därför ett enda lektorat. De övriga lektoraten i landet förekommer i bästa fall med datum för inrättandet, men inte mer. Via litteraturen kan läsaren alltså få reda på en del om enskilda inrättningar. Däremot saknas en större övergripande framställning för perioden.

⁶ Germann 1954, band 3, s. 317–328.

⁷ Schmidt & Schmidt 2005.

⁸ Hube 1987a; Myrda 2003. Se även Zernack 2005a.

⁹ Hoffmann 2010, framför allt s. 232–266.

¹⁰ Merker 1926; Magon 1940; Magon 1956; Bethke & Fritze 1979; Friese 1993; Höll 1997. Höll 1997 är en reviderad version av Rainer Hölls doktorsavhandling (Höll 1983) som lades fram i DDR. Revisionen består främst av att Höll i den nya versionen rensat ut DDR-specifik terminologi och lagt till en del som behandlar tiden efter 1945.

För åren 1913–1933 är det tyvärr endast för universiteten i Jena, Berlin och Greifswald som det finns sekundärlitteratur som handlar direkt om nordistiken. För de resterande lärosätena utgörs den befintliga litteraturen av artiklar om germanistiken i allmänhet, med liten eller ingen koppling till nordiska studier.¹¹ Detta betyder att det för perioden 1913–1933 saknas relevant sekundärlitteratur som direkt behandlar lektoraten vid universiteten i Marburg, Tübingen, Hamburg och Rostock.

För perioden 1933–1945 är litteraturläget bättre. Det finns till exempel för denna period en stor mängd samlingsverk som behandlar olika tyska universitet under den nationalsocialistiska diktaturen, vilka ofta innehåller en eller flera artiklar om institut för germanistik eller om framstående personer inom ämnet.¹² Denna typ av litteratur är viktig, då den säger någonting om den vetenskapliga miljön kring lektoratet.

Den främsta anledningen till den större mängden sekundärlitteratur är dock begreppet ”Nordens”¹³ framträdande position inom den nationalsocialistiska ideologin. Det bästa exemplet är den så kallade ”nordiska tanken” (*Nordischer Gedanke*), det vill säga föreställningen om en nordisk rasgemenskap som omfattade såväl tyskarna som de skandinaviska folken, en tanke som propagerades av organisationer som Nordische Gesellschaft eller Nordischer Ring redan före 1933.¹⁴

Efter det nationalsocialistiska maktövertagandet utspelade sig inom den tyska akademiska världen en rad konflikter avseende tolkningsföreträdet vad gällde forntidens historia i allmänhet och germanernas historia, religion och kultur i synnerhet. Dessa konflikter var ofta ideologiskt och religiöst motiverade och handlade i stor utsträckning om att använda kunskapen om den forngermanska kulturen för att förnya den samtida.¹⁵ Protagonisterna var akademiker inom olika discipliner med mer eller mindre tydlig koppling till olika organisationer inom NSDAP.¹⁶ Eftersom nordistiken allmänt betraktades som en del av germanistiken var även denna en arena för konflikterna. Inom forskningen har

¹¹ För Kiel se Hofmann 1969. För Leipzig se Marquardt 1988.

¹² För Hamburg se Bachofer & Beck 1991. För Jena se Germann 1954; Pöthe 2003. För Kiel se Zimmermann 1995. För München se Zernack 2005b.

¹³ Begreppen ”Norden”, ”Nordeuropa” och ”Skandinavien” har betecknat och betecknar fortfarande olika delar av Europa och omfattar olika länder beroende både på historisk och på nationell kontext. I Tyskland ingår till exempel Finland ofta som en del av Skandinavien samtidigt som detta inte är fallet i Sverige (där Skandinavien oftast används för de nordiska länderna utom just Finland). I föreliggande undersökning har ingen hänsyn tagits till detta, utan begreppen används synonymt för Danmark, Finland, Island, Norge och Sverige såtillvida ingenting annat anges i texten. För olika historiska och nationella definitioner av begreppen Norden och Skandinavien se Jansson 2004; Kliemann 2005.

¹⁴ För Nordische Gesellschaft, se t.ex. Luthöft 1971; Almgren, Hecker-Stampehl & Piper 2008; Breuer 2009. För Nordischer Ring, se Karcher 2009.

¹⁵ Se t.ex. Zernack 1997; Arvidsson 2000; Zernack 2001; von Schnurbein 2001.

¹⁶ Se t.ex. Gajek 1997; Heinrich 2008; Junginger 2008.

både det politiserade och ideologiserade studiet av Norden¹⁷ och reaktionerna från forskare som inte var beredda att fullt ut ideologisera sin forskning¹⁸ behandlats. Även om lektoraten i svenska språket förekommer sparsamt i litteraturen, så finns det tillräckligt mycket om förändringarna inom den vetenskapliga kontexten i det nationalsocialistiska Tyskland för att kunna sätta in lektoraten i ett universitets- och vetenskapshistoriskt sammanhang.

Det har vidare skrivits en del om enskilda lektorer som var verksamma i Tyskland under den nationalsocialistiska diktaturen. Gemensamt för dessa studier är att de oftast inte behandlar den aktuella personen i dennes egenskap av lektor. Så har till exempel Stellan Arvidsons tid i Greifswald skildrats av hans fru Britta Stenholm i en artikel i tidskriften *Germanisten*.¹⁹ Det är dock inom ovan nämnda vetenskapshistoriska forskning om konflikterna kring germanernas "sanna väsen" som huvuddelen av den sparsamma sekundärlitteraturen rörande enskilda svenska lektorer i det nationalsocialistiska Tyskland återfinns. Stefan Arvidsson och Mihaela Timuş har i ett par artiklar behandlat iranisten Stig Wikanders forskning och hans samarbete med SS forskningsorganisation Ahnenerbe.²⁰ Wikander var under en kort period svensk lektor i München. Åke Ohlmarks tid som lektor i Greifswald, hans samarbete med den kristna nazistiska organisationen Deutsche Christen och hans försök att inrätta ett religionsvetenskapligt institut har även behandlats i en rad publikationer av till exempel Fritz Heinrich och mig själv.²¹

Rimligtvis spelade de vetenskapliga diskussionerna inom ämnet nordistik och närliggande ämnen en stor roll för lektoraten och det arbete som bedrevs av lektorerna. Litteraturen antyder därutöver att situationen kan ha sett mycket olika ut vid de olika lektoraten beroende på den vetenskapliga inriktningen hos ansvarig professor eller andra vid institutet verksamma akademiker. Inte minst gäller detta för perioden efter 1933 där även den politiska inställningen och positioneringen inom forskningen om de forntida germanerna kan ha varit av vikt.

Akademiska kontakter mellan Sverige och Tyskland

Sverige var under undersökningsperioden ett land som sedan länge i hög grad var orienterat mot och präglad av Tyskland. Under det utgående 1800-talet var det främst den snabba tyska industrialiseringen och den därmed sammanhängande vetenskapliga utvecklingen som gjorde att Tyskland sågs som en förebild i Sverige.²² De svensk-tyska relationerna under det tidiga 1900-talet var intensiva

¹⁷ Se t.ex. Mees 2000.

¹⁸ Rudolph & Heinrich 2001; von See 2004; Zernack 2004.

¹⁹ Stenholm 1998.

²⁰ Arvidsson 2002; Timuş 2008.

²¹ Heinrich 1997; Marell 1998; Heinrich 2002, s. 206–234; Åkerlund 2006; Åkerlund 2008a.

²² Åhsberg 1999, s. 227–228.

och mångfacetterade, vilket även framgår av den existerande forskningen.²³ Iögonenfallande är att en stor del av denna behandlar kulturella kontakter länderna emellan, främst inom litteraturens område.²⁴ Även de svensk-tyska handelsrelationerna, kontakterna mellan ländernas militär och deras arbetarrörelser har studerats.²⁵

Det tyska inflytandet var särskilt tydlig inom det svenska utbildningsväsendet. Både i skolan och på universiteten dominerade det tyska språket och den tyska vetenskapliga traditionen. Fram till andra världskrigets slut var till exempel tyska första främmande språk i läroverken, och som Bengt Åhsberg visat hade man i svenska skolböcker för läroverken övertagit den tyska bilden av första världskrigets förlopp och orsaker.²⁶ På universiteten var orienteringen mot Tyskland ännu mer markant. För teologerna hade landet i sin egenskap av Luthers och reformationens hemland länge varit disciplinens fixpunkt, men från och med det utgående 1800-talet orienterade sig i högre grad även samhällsvetare, medicinare, jurister och naturvetare mot den forskning som bedrevs och de vetenskapliga diskussioner som fördes söder om Östersjön.²⁷ Därmed fick tyska en dominerande ställning vid svenska universitet. Ökade vetenskapliga kontakter ledde även till ett ökat antal resor till Tyskland. Av de svenska lärare som försågs med statliga resestipendier under perioden 1890–1918 reste cirka hälften till Tyskland, vilket ska jämföras med de mellan tio och femton procent som valde att resa till Frankrike. Under samma period gjorde en genomsnittlig universitetslärare vid Uppsala Universitet 6,4 studieresor till Frankrike, 5,2 till Storbritannien och hela 22,5 till Tyskland.²⁸ Förbindelserna mellan de båda ländernas studenter var både goda och täta under mellankrigstiden.²⁹ Sammantaget kan man därför säga att för många svenska akademiker var Tyskland ett välkänt land. Inriktningen mot språket tyska och Tyskland som land gjorde även att Tyskland var ett naturligt val för den akademiker som av någon anledning sökte att arbeta utanför Sveriges gränser.

De kontakter som fanns mellan svenska och tyska akademiker och universitet vid tidpunkten för Hitlers maktövertagande var alltså gamla och inarbetade,

²³ Svensk-tyska relationer har varit föremål för en rad antologier. Nämnas kan Müssener (red.) 1979; Henningsen et al. (red.) 1997; Black (red.) 1999; Müssener & Kirsch (Hg.) 2000; Schartau & Müssener (red.) 2005; Brylla, Almgren & Kirsch (red.) 2005; Hannemann, Radowitz & Roth (Hg.) 2008.

²⁴ Se t.ex. Müssener (red.) 1979; Müssener 1985; Henningsen et al. (red.) 1997.

²⁵ För handelsförbindelserna se t.ex. Åhländer 1983; Werner 1989. För militära kontakter se t.ex. Böhme 1979. För kontakter mellan ländernas arbetarrörelser se t.ex. Peters 1979; Grass & Misgeld 1999.

²⁶ Åhsberg 1999, s. 229.

²⁷ Sundell 1987, främst s. 20–23; Åhsberg 1999 s. 228.

²⁸ Åselius 2003, s. 36.

²⁹ Åhsberg 1995; Åhsberg 2003; Åhsberg 2005.

vilket naturligtvis gällde för de tysk-svenska relationerna generellt.³⁰ Allt tyder också på att gamla etablerade akademiska kontakter bestod även efter 1933.³¹ De nationalsocialistiska försöken att ideologisera den tyska universitetsvärlden stötte i Sverige på oförståelse.³² Öppen kritik av nationalsocialismen var dock sällsynt. Istället valde de svenska akademikerna, enligt Birgitta Almgren, i första hand att tiga och försöka förhålla sig neutrala: ”Svenska forskare ville ofta undvika att avbryta sina akademiska förbindelser med Tyskland på grund av politiska förhållanden som de trodde var snabbt övergående”.³³ Inte minst var detta fallet inom den svenska germanistiken där de svenska professorerna i de flesta fall varken kritiserade nazismen eller ställde sig bakom den ideologisering av ämnet som ägde rum i Tyskland.³⁴ Detta uteslöt dock inte att den tyska och inhemska nationalsocialismen diskuterades flitigt inom universitetsvärlden, vilket bland annat Sverker Oredsson visat.³⁵ Däremot verkar inte detta ha påverkat huvuddelen av de akademiska kontakter och samarbeten som redan fanns. En viktig bok i detta sammanhang är Birgitta Almgrens *Drömmen om Norden. Nazistisk infiltration 1933–1945*.³⁶ I denna behandlas ämnet tyska vid de svenska lärosätena och dess förhållande till det nationalsocialistiska Tyskland. Framför allt Almgrens undersökning av de tyska lektoraten i Sverige, och den nationalsocialistiska regimens försök att kontrollera tillsättningen av dessa lektorat, spelar en stor roll för föreliggande arbete.³⁷

När det gäller lektoraten i svenska språket i Tyskland saknas det dock fortfarande forskning om deras roll inom det akademiska utbytet generellt och deras betydelse för de akademiska kontakterna mellan Sverige och Tyskland. Tydligt är dock att föreliggande undersökning av lektoraten måste ta hänsyn till de intensiva kontakterna mellan de svenska och tyska akademiska miljöerna. Den kan bidra till att belysa lektoratens roll inom det akademiska utbytet länderna emellan och hur detta påverkades av det nationalsocialistiska maktövertagandet 1933 och/eller krigsutbrottet 1939.

³⁰ För en översikt se Hansson 2003; Vonderau 2003 och där anförd litteratur.

³¹ Se Appelquist 1993 om det teologiska samarbetet vid Lutherakademien i Sondershausen. Se även Richardson 1996, främst s. 114; Ryman 2005.

³² Almgren 2000.

³³ Almgren 2007, s. 352.

³⁴ Almgren 2001; Almgren 2005.

³⁵ Oredsson 1996.

³⁶ Almgren 2005. (Detta är en översatt och reviderad version av Almgren 2001).

³⁷ Almgren 2005, s. 132–160.

Lektoraten och politiken

Utbildningspolitik – stat och universitet i Tyskland

De första lektoraten i Tyskland inrättades redan under det tyska kejsardömet (1871–1918). Huvudsakligen omfattar dock föreliggande undersökning två historiska epoker, nämligen den första tyska republiken, även kallad Weimarrepubliken, som existerade åren 1918–1933, och den nationalsocialistiska diktaturen 1933–1945.

Forskningen om universiteten och vetenskaperna i Tyskland under perioden 1918–1933 är inte alls lika omfattande som den som rör den efterföljande diktaturen. Dessutom är många av de befintliga publikationerna i första hand inriktade på Weimarrepubliken som förhistoria eller förstadium till den nationalsocialistiska diktaturen.³⁸ Detta blir till exempel tydligt i Hartmut Tietzes artikel i *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*, där en stor del ägnas åt den politiska radikaleringen av de tyska studenterna under Weimarrepubliken men inte alls behandlar hur till exempel de ekonomiska kriserna 1919 och 1929 påverkade universiteten.³⁹

I den översiktsslitteratur som finns om universiteten under Weimarrepubliken är det framför allt tre faktorer som framhävs som centrala för utvecklingen under perioden. Den första av dessa är det ökande antalet studenter. Detta berodde i början av perioden på massdemobiliseringarna efter första världskriget, men studerandetalen hölls uppe av den massarbetslöshet som kännetecknade Weimarrepubliken samt av ett ökande antal kvinnliga studenter.⁴⁰ Den andra faktorn är de ekonomiska kriserna, 1920-talets hyperinflation och den världsekonomiska krisen 1930 som båda påverkade de tyska lärosätena kraftigt.⁴¹

Den tredje viktiga förändringen under Weimarrepubliken var de reformer av hela universitetsväsendet som drevs framåt av den prussiske akademikern och politikern C. H. (Carl Heinrich) Becker. Dessa reformer syftade enligt Fritz K. Ringer till att föra de tyska universiteten närmare resten av nationen.⁴² Beckers planerade reformer spände över en rad områden⁴³, men framför allt ett av dessa kom att ha en direkt inverkan på lektoraten. Becker arbetade nämligen för en utbyggnad av studierna av utländska förhållanden, vilket i sin tur främjade in-

³⁸ Detta gäller för forskningen om Weimarrepubliken generellt vilket påpekas av Detlev J. K. Peukert i förordet till hans syntetiserande överblick över perioden. Se Peukert 1987, s. 9–10.

³⁹ Tietze 1989, s. 212–224.

⁴⁰ Se översiktligt Jarausch 1984, s. 129–140. Naturligtvis var situationen med hög arbetslöshet och en osäker framtid en bidragande faktor till radikaleringen av de tyska studenterna under mellankrigstiden. En ingående studie av detta är Kater 1975.

⁴¹ Se översiktligt Ringer 1990, s. 61–64. För en detaljerad undersökning av hur kriserna påverkade ett enskilt universitet se Paletschek 2001, s. 488–498. Kater tar även han upp krisernas följder för studenterna, Kater 1975, s. 43–56.

⁴² Ringer 1990, s. 69.

⁴³ Se Müller 1991. Se även Beckers eget utkast för reformerna: Becker 1997b.

rättandet av speciella institut för studiet av olika geografiska områden och ett uppsving för levande främmande språk.⁴⁴ Denna politikets betydelse för grundandet av enskilda lektorat har tagits upp, främst i förhållande till det nordiska institutet i Greifswald.⁴⁵ Däremot saknas en jämförande studie av hur Beckers reformer påverkade inrättandet och utvecklingen av lektoraten i främmande språk på ett övergripande plan.

Litteraturläget för perioden 1933–1945 skiljer sig tydligt från perioden 1918–1933. Forskningen om nationalsocialismen i allmänhet är ett i det närmaste oöverskådligt fält, och forskningen om universiteten under den national-socialistiska diktaturen är inget undantag. Svårigheten blir följaktligen inte, som för 1913–1933, att finna relevant litteratur, utan att identifiera den relevanta litteraturen i det överflöd av forskning som finns.

Det nationalsocialistiska maktövertagandet i januari 1933 hade långtgående följder för de tyska universiteten, och dessa har behandlats i en lång rad publikationer.⁴⁶ Framför allt har frågan om existensen av en nazistisk vetenskapspolitik och hur denna såg ut diskuterats ingående.⁴⁷ Dessutom existerar en rad studier om nationalsocialistiska organisationer som utövade inflytande över utbildningssektorn, enskilda initiativ som utgick från dessa organisationer samt biografiska studier över nyckelpersoner inom NSDAP som var verksamma inom ovan nämnda områden. Främst har det så kallade Amt Rosenberg och dess ledare, NSDAP:s chefsideolog Alfred Rosenberg⁴⁸ samt SS forskningsinstitution Ahnenerbe och dess ledande personer⁴⁹ rönt intresse inom forskningen. Därutöver finns en lång rad undersökningar som fokuserar den tyska vetenskapsvärldens reaktioner på nationalsocialismen. Främst är detta undersökningar av hur och varför de vetenskapliga organisationerna anpassade sig till den nya regimen.⁵⁰ Därmed rör sig dessa publikationer inom vad som varit ett stort tema inom den tyska forskningen, nämligen hur vetenskapliga personer och institutioner inte bara anpassade sig till diktaturen, utan även aktivt ställde sig i regimen tjänst.⁵¹

⁴⁴ Se Becker 1997a; Düwell 1971.

⁴⁵ Se t.ex. Magon 1965, s. 261–262; Höll 1997, s. 4–5.

⁴⁶ Ett försök till översikt över de tyska universitetens reaktioner på maktövertagandet är Helmut Heibers oavslutade trebandsverk *Universität unterm Hakenkreuz*, Heiber 1991; Heiber 1992; Heiber 1994. Detaljerade studier av enskilda universitet är Adam 1977; John & Stutz 2009. Detaljaspekter av maktövertagandet behandlas bl.a. i Langewiesche 1997; Grüttner 2002.

⁴⁷ Se t.ex. Mommsen 1966; Möller 1984; Lundgreen 1985; Seier 1990; Tenorth 1992; Hammerstein 2002; Merthens 2002b.

⁴⁸ Se t.ex. Bollmus 2006; Bollmus 1980; Piper 2007.

⁴⁹ Se t.ex. Kater 2006; Schreiber 2008.

⁵⁰ Albrecht & Hermann 1990; Fahlbusch 1999; Hammerstein 1999; Heim 2002; Merthens 2002a. För en diskussion av semantisk anpassning av vetenskapliga begrepp till nya politiska förhållanden se Bollenbeck 2001.

⁵¹ Se t.ex. Hausmann 1998; Haar 2002; Wulf 2005.

De enskilda lektorat som står i centrum i denna undersökning tas inte upp explicit i den befintliga forskningen om den tyska universitetsvärldens anpassning till diktaturen. Däremot bidrar forskningen med en universitets- och vetenskapspolitisk kontext att placera in dem i.

Förhållandet mellan den tyska staten och de tyska universiteten generellt spelar naturligtvis en stor roll för föreliggande undersökning. Både den expansiva och utlandsriktade universitetspolitiken under C. H. Becker och den nationalsocialistiska vetenskaps- och universitetspolitiken och dess följder var företeelser som på olika sätt hade betydelse för de svenska lektoraten.

Språkundervisning och utlandsriktad kulturpolitik

Vid sidan av den nationella tyska universitetspolitiken spelade lektoraten en stor roll inom vad som kallas den utlandsriktade kulturpolitiken. Undervisning i ett språk i ett land är nämligen inte endast intressant för aktörer i det land där undervisningen bedrivs, utan minst lika intressant för aktörer i språkets ursprungsland.

Undervisning i främmande språk i utlandet har åtminstone sedan det sena 1800-talet varit av intresse för en lång rad aktörer. Allgemeiner Deutscher Schulverein zur Erhaltung des Deutschtums im Auslande i Tyskland (grundad 1881), Alliance Française i Frankrike (1883) och Società Dante Alighieri i Italien (1889) är tidiga exempel på föreningar som stödde undervisning i landets språk utanför det egna landets gränser.⁵² I de nordiska länderna fanns Dansk Samvirke (grundad 1919, ursprungligen De danske atlantehavsöer grundad 1902), Nordmanns-Forbundet (1907) och den svenska Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet (1908).⁵³ Majoriteten av dessa föreningar var föreningar vars mål var att bevara den nationella kulturen bland emigranter genom grundande av skolor och annat så kallat kulturarbete. Det var endast Alliance Française som redan under 1800-talet hade det uttalade syftet att sprida det franska språket och den franska kulturen till folk i andra länder.

Tiden mellan de båda världskrigen var en period då många europeiska stater började främja internationella kulturella kontakter. Inom forskningen har begrepp som *Auswärtige Kulturpolitik* och *Public Diplomacy* etablerats för att beskriva en politik som går ut på att bygga upp sympatier för det egna landet bland befolkningen i ett annat land.⁵⁴ Till detta område räknas olika former av

⁵² För Allgemeiner Deutscher Schulverein zur Erhaltung des Deutschtums im Auslande se Kloosterhuis 1994, band 1, s. 296–302. För Alliance Française se Bruézière 1983. För Società Dante Alighieri se Pisa 1995; Salvetti 1995.

⁵³ För Dansk Samvirke se Kamp 1944. För Nordmanns-Forbundet se Lovoll 2007a; 2007b; 2007c. För Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet se Kummel 1994; Limberg 2004; Limberg 2008a; Limberg 2008b; Limberg 2008d; Limberg 2008e.

⁵⁴ Litteraturen om detta område är omfattande. För principiella tematiska och begreppsmässiga diskussioner se Düwél & Link 1981; Manheim 1994, s. 5–13; Österberg 2004, s. 7–16; Abraham 2007, s. 25–27.

kulturella utbyten inom konst, musik och teater, främjande av vetenskapliga kontakter och internationella biblioteks- och litteraturutbyten och så vidare. I Tyskland och Frankrike grundades till exempel under det tidiga 1900-talet speciella enheter för kulturellt utbyte med utlandet inom utrikesförvaltningen.⁵⁵ Framför allt i Tyskland var internationellt utbyte en del i en politik som gick ut på att höja landets status i utlandet efter första världskriget. Därutöver sågs internationaliseringen av bildning och vetenskap som ett sätt att bryta den politiska och ekonomiska isolering som landet befann sig i efter första världskriget. Två organisationer som skulle arbeta med detta, Alexander von Humboldt-Stiftung och Deutscher Akademischer Austauschdienst, mer känt som DAAD, inrättades under mellankrigstiden.⁵⁶

Språklektorat och andra former av språkundervisning i utlandet kom för många stater att utgöra en vital del av den utlandsriktade kulturpolitiken. Till exempel fick Alliance Française från och med 1920 betydande statsanslag för sitt arbete med att sprida det franska språket.⁵⁷ 1923 grundades den tyska föreningen Deutsche Akademie, som hade som främsta mål att bygga upp språkskolor i utlandet.⁵⁸ Utifrån denna forskning blir det tydligt att inrättandet av svenska lektorat vid tyska universitet var en del av ett mycket större sammanhang under mellankrigstiden. Detta sammanhang behandlas utförligare i kapitel 2, avsnitt 2.3.

Etablerandet av de fascistiska diktaturerna i Italien och Tyskland ledde till en intensifiering av den internationella kulturpolitiken. Italien utökade sin kulturella verksamhet i utlandet under Mussolini, bland annat via Società Dante Alighieri men även via det italienska fascistpartiets egen utlandsorganisation.⁵⁹ I Tyskland tog NSDAP över de redan existerande organisationerna som DAAD, Alexander von Humboldt-Stiftung och Deutsche Akademie för att använda dessa inom utlandspropagandan.⁶⁰ Som Åke Thulstrup har visat var Sverige i allra högsta grad ett mål för den tyska utlandsriktade kulturpolitiken under nationalsocialismen, främst genom den av Alfred Rosenberg kontrollerade organi-

⁵⁵ Düwell 1981; Znined-Brand 1999, s. 28–30.

⁵⁶ Se Laitenberger 1976 för dessa organisationers grundande och fortsatta utveckling. Naturligtvis var inte DAAD eller Alexander von Humboldt-Stiftung på något sätt startskottet för en internationalisering av den tyska vetenskapen, en process som inletts långt tidigare (se t.ex. Pyenson 1985). Istället ska de ses som ett tecken på att den tyska staten nu aktivt arbetade för fler internationella kontakter, vilket inte nödvändigtvis varit fallet under tidigare epoker. Det kan påpekas att även Bengt Åhsberg framhäver ökat internationellt samarbete på det akademiska området som ett sätt för Tyskland att bryta isoleringen, men att han inte nämner de två organisationer som grundades explicit för detta syfte, se Åhsberg 1995, s. 46.

⁵⁷ Bruézière 1983, s. 85.

⁵⁸ För Deutsche Akademie se Michels 2004; Michels 2005.

⁵⁹ Santoro 2003; Totaro-Genevois 2005, s. 43–44. För kontakterna mellan NS-Tyskland och det fascistiska Italien se Hoffend 1999.

⁶⁰ Laitenberger 1976, s. 52–54 och s. 83–84; Michels 2005, s. 104–105. Se även Zarifi 2007 för en beskrivning av naturvetenskapernas roll inom utlandspropagandan.

sationen Nordische Gesellschaft (NG) och den kulturpolitiska avdelningen inom det tyska utrikesdepartementet, Auswärtiges Amt (AA).⁶¹ En viktig roll inom den nationalsocialistiska propagandan mot Sverige spelade därför den tyska beskickningen, som under åren 1933–1938 intensifierade sitt kulturpolitiska arbete i Sverige.⁶²

Anmärkningsvärt är att den utlandsriktade kulturpolitiken fick en större utrikespolitisk betydelse även i andra länder. Vid ungefär samma tid grundades British Council (1934) i Storbritannien, och USA:s utrikesdepartement fick en Division for Cultural Relations.⁶³ Enligt Frank A. Ninkovich var denna avdelning för kulturutbyte en direkt reaktion från USA:s sida på den ökade kulturpolitiska aktiviteten i Latinamerika från tyskt och italienskt håll.⁶⁴

De enstaka publikationer som behandlar de svenska lektoraten i Tyskland på ett övergripande sätt återfinns i denna kulturpolitiska kontext. Under 1910-talet började Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet engagera sig i de svenska lektoraten utomlands. Föreningen, eller medlemmar i föreningen, publicerade en rad skrifter om dess verksamhet som ibland även berör lektoraten.⁶⁵ Riksföreningens förgrundsgestalt under det tidiga 1900-talet, Vilhelm Lundström, skrev åtminstone en artikel om lektoraten, och den tidigare lektorn Ture Johannisson publicerade även han en artikel om dem och deras förhållande till Riksföreningen.⁶⁶ Dessa ger en viktig inblick i föreningens arbete, om än med deltagande aktörers ögon. I Riksföreningens stora jubileumsbok finns även en grundlig artikel om lektoraten utomlands skriven av Lennart Limberg. Även om den ger en allmän bild av lektoraten i utlandet finns de i Tyskland väl representerade i boken, vilket inte är underligt med tanke på det stora antalet lektorat i landet.⁶⁷ Limbergs artikel lider dock av ett liknande problem som många av de tyska institutshistorikerna. Eftersom han bygger sin framställning enbart på material ur Riksföreningens arkiv, tenderar han att överdriva föreningens roll och betydelse för lektoratens inrättande och existens.

I likhet med USA inrättade även Sverige under 1930-talet en enhet för utlandsriktad kulturinformation inom utrikesförvaltningen kallad Upplysningsnämnden. I nämndens arbetsuppgifter ingick bland annat att hålla kontakten med lektorerna i utlandet. Dess grundande har dock inte rönt mycket uppmärksamhet inom forskningen och nämns varken i relevanta översiktsverk, såsom Erik Lönnroths bok om den svenska utrikespolitiken under perioden 1919–1939 eller Wilhelm M. Carlgrens undersökning om utrikespolitiken

⁶¹ Thulstrup 1962, s. 31–52.

⁶² Roth 2009, s. 77.

⁶³ För British Councils historia se Donaldson 1984. För USA se främst Ninkovich 1981.

⁶⁴ Ninkovich 1981, s. 26–27.

⁶⁵ För Riksföreningens historia i allmänhet se Kummel 1994; Limberg 2004; Limberg 2008a; Limberg 2008b; Limberg 2008d; Limberg 2008e; Ahnlund & Åkerlund 2009.

⁶⁶ Lundström 1930; Johannisson 1971.

⁶⁷ Limberg 2008c.

1939–1945.⁶⁸ Nämnden diskuteras inte heller i de publikationer som mer specifikt behandlar de politiska relationerna mellan Sverige och det national-socialistiska Tyskland.⁶⁹

Den enda publikation som uppmärksammat nämndens existens är Åke Thulstrups undersökning av den tyska propagandan mot Sverige, *Med lock och pock*. I denna framställs Upplysningsnämnden som en inrättning som tillkom för att övervaka skolbarnsutbytet med Tyskland.⁷⁰ Även om detta var en del av nämndens arbete, har jag själv visat att tillkomsten berodde mer på händelser kring de svenska lektoraten i Tyskland än ett propagandistiskt användande av skolbarnsutbytet.⁷¹

Sammantaget framgår av litteraturen att de svenska lektoraten i Tyskland under undersökningsperioden i allra högsta grad var en del av ett internationellt kulturpolitiskt sammanhang. Detta gäller såväl för perioden före det national-socialistiska maktövertagandet, då den tyska staten inledde sin satsning på utlandsvetenskaper och Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet började engagera sig i lektoraten utomlands, som för den nationalsocialistiska diktaturen, då den svenska staten inrättade Upplysningsnämnden.

1.2 Teoretiska utgångspunkter

Genomgången ovan positionerar de svenska lektoraten i Tyskland i två större historievetenskapliga sammanhang, ett vetenskaps- och universitetshistoriskt och ett utbildnings- och kulturpolitiskt. Dessutom placeras lektoraten i två nationella sammanhang, ett tyskt och ett svenskt. För att kunna undersöka lektoraten och de intressen som fanns kopplade till dem krävs en teori om hur dessa områden förhåller sig till varandra.

Rüdiger vom Bruch ger i en intressant artikel en överblick över utvecklingen inom det universitetshistoriska området i Tyskland. Enligt honom har forskningen om universitetens och vetenskapernas historia långsamt rört sig bort från en rekonstruktion av idéer och teorier inom enstaka discipliner för att istället undersöka universiteten ur ett socialhistoriskt perspektiv.⁷² Ett av de områden som rönt störst intresse inom denna socialhistoriskt inriktade forskning är förhållandet mellan akademi och politik. Enligt vom Bruch har detta betytt att idéhistoriska undersökningar av förhållandet mellan politisk ideologi och vetenskap har gett vika för studier av vetenskapliga karriärvägar och forskningspraktik. Forskningens förändrade fokus har även fört med sig att betydelsen av

⁶⁸ Lönnroth 1959; Carlgren 1973.

⁶⁹ Huckstorf 1997; Radowitz 2005.

⁷⁰ Thulstrup 1962, s. 161–163.

⁷¹ Åkerlund 2008b.

⁷² Vom Bruch 2004, s. 10.

de för den tyska historien så viktiga årtalen 1933 och 1945 som brott i historien har relativiserats. Istället betonas nu kontinuiteten mellan Weimarrepubliken, den nationalsocialistiska diktaturen och efterkrigstiden.⁷³ Inte minst inom forskningen om vetenskapernas förhållande till nationalsocialismen har detta socialhistoriska perspektiv gjort sig gällande.⁷⁴ Nämnas kan undersökningar som Ingo Haars *Historiker im Nationalsozialismus*, Michael Paraks *Hochschule und Wissenschaft in zwei deutschen Diktaturen* och det stora projektet om Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft i Tredje riket.⁷⁵

En socialhistoriskt orienterad universitets- och vetenskapshistoria skiljer sig från en mer idé- och teorihistorisk på så sätt att den är mer inriktad på att undersöka praktiskt handlande än idéer och ideologier.⁷⁶ I analogi med detta tänkande har Mitchell G. Ash pläderat för att begreppet ”politik” inte bara ska beteckna politisk ideologi eller inställning utan även statligt eller partipolitiskt handlande. På motsvarande sätt ska begreppet ”vetenskap” inte bara omfatta teorier och resultat utan även konkret handlande inom den sociala värld som den högre utbildningen och forskningen utgör.⁷⁷ Detta är ett synsätt som kommer att anläggas i denna undersökning.

På ett teoretiskt plan behandlar föreliggande studie förhållandet mellan universitet och politik och relationerna mellan Tyskland och Sverige. Även om den försöker belysa dessa breda områden, befinner sig undersökningsobjekten på vad vi skulle kunna kalla mikronivå, eftersom det konkret handlar om enskilda lektorat. Undersökningen kräver därför ett teoretiskt perspektiv – ett sätt att tänka kring förhållandet mellan universitetsvärlden och den politiska sfären – som både tar hänsyn både till större övergripande förändringar på makronivån, inklusive det faktum att lektoraten var en del av två större nationella kontexter, och även gör det möjligt att undersöka enskilda aktörer och händelser på mikronivån.

Akademiskt och politiskt fält

I följande avsnitt kommer ett övergripande perspektiv på lektoraten som en del av både en akademisk och en politisk kontext att anläggas. Det handlar om att utifrån Pierre Bourdieus teorier om fält och deras funktionssätt presentera ett sätt att se på förhållandet mellan den akademiska världen och den praktiskt förda politiken. Redogörelsen är baserad på Bourdieus teorier om de vetenskapliga fältens funktionssätt, och alltså i första hand på hur vetenskaplig kunskap

⁷³ Vom Bruch 2004, s. 23–24.

⁷⁴ För en överblick se Lundgreen 1985; Szöllösi-Janze 2001; McClelland 2005.

⁷⁵ Haar 2002; Parak 2004; Åkerlund 2005.

⁷⁶ Ett exempel på detta synsätt är Jansen 1992 som diskuterar förhållandet mellan vetenskap och politik utifrån idealtypiska självbilder bland professorer i Heidelberg under den första hälften av 1900-talet. Jansen 1992, främst s. 47–58.

⁷⁷ Ash 2001, s. 117. För en kritik av Ash se Roelcke 2010, s. 182–183.

produceras. Undersökningsobjektet i denna undersökning är dock språklektorat, en typ av tjänst som till sin natur var mer en lärartjänst än en forskaranställning. Ett lektorat kan dock definieras som en position inom universitetet, och som sådan är det en del av ett vetenskapligt sammanhang. Resonemangen i detta stycke utgår därför från Bourdieu, men begreppet vetenskapligt fält har modifierats till akademiskt fält för att täcka in även undervisningssidan av den akademiska verksamheten.

Ett lektorat ska förstås som en del av ett akademiskt fält. Ett fält kan beskrivas som en social värld med egna regler och förhållningssätt och ett sammanhang där vissa värden är centrala för de aktörer som utgör en del av detta sammanhang. Denna värld är, liksom alla sociala sammanhang, föremål för ständiga stridigheter mellan aktörerna. Inom det vetenskapliga fältet gäller kampen i första hand vetenskapens innehåll och hur detta innehåll uppnås. Mer specifikt kan det handla om resultat och deras rimlighet, men även om val av undersökningsobjekt och vetenskapliga metoder.⁷⁸

Alla inom fältet verksamma aktörer har inte samma makt över fältets utseende, utan en aktörs möjligheter att påverka ett fält är beroende av den mängd och den typ av kapital denne förfogar över.⁷⁹ På det akademiska fältet kan aktörerna använda sig av ett fältspecifikt symboliskt kapital. Detta utgörs av den enskilde forskarens eller lärarens erkännande inom fältet, det vill säga den förmåga att producera och förmedla vetenskap och kunskap denne tillskrivs av andra aktiva aktörer.⁸⁰

Denna undersökning handlar dock inte i första hand om konflikter på det akademiska fältet, utan om dess kontakter med omgivande fält. Det akademiska fältet är inte helt autonomt, utan beroende av andra fält för sin existens. Forskning och undervisning kostar pengar och dessa ställs till förfogande av aktörer utanför det akademiska fältet, vilket ger ett ekonomiskt beroende. Därutöver kan det påverkas av förändringar inom en rad andra områden såsom lagstiftning eller politiska maktförhållanden.⁸¹

Hur förändringar inom dessa andra områden påverkar den akademiska världen blir tydligt när man förstår den andra kapitalform som är giltig inom det akademiska fältet. Bourdieu benämner denna form institutionellt vetenskapligt

⁷⁸ Bourdieu 1998, s. 29.

⁷⁹ Bourdieu 1998, s. 22–23. För en diskussion om kapitalbegreppet, se Broady 1991, s. 169–224.

⁸⁰ Bourdieu 1998, s. 32.

⁸¹ Detta framhävs inte minst av Stuart S. Blume som i *Toward a Political Sociology of Science* (1974) kritiserade Robert K. Merton och dennes efterföljare för deras antagande att vetenskapliga institutioner är autonoma. Blume menade istället att "the social structure of modern science is highly dependent upon the social, economic, and political organization of society, and extremely sensitive to changes in this environment.", Blume 1974, s. 279. Liknande tankar har förts fram av Norbert Elias, dock utan att preciseras närmare, jfr Elias 1982, s. 45–48.

kapital.⁸² Detta kapital utgörs i första hand av makt över vetenskapsvärldens resurser och ramförutsättningar och är i sin tur knutet till bestämda positioner, till exempel medlemskap i beslutande organ och kommissioner, innehav av ledande poster inom förvaltningen samt uppdrag som utgivare av vetenskapliga tidskrifter och serier. Detta är kort sagt positioner som ger innehavaren kontroll över vetenskapens produktions- och reproduktionsmedel, och därmed en indirekt makt över det akademiska fältet, då den som innehar dem har makt över de andras karriärer och möjligheter att synas i vetenskapliga sammanhang.⁸³ Sist och slutligen produceras inte det institutionella kapitalet inom det akademiska fältet, utan har sitt ursprung utanför det, eftersom det i första hand utgörs av kontroll över pengar från och kontakter med den politiska sfären.

Maktkampen på det akademiska fältet är alltså, för att fortsätta använda Bourdieus språkbruk, beroende av maktkampen inom det politiska fältet, ett begrepp som kommer att användas genomgående i denna undersökning. Denna användning är dock en förenkling i förhållande till Bourdieus begreppsapparat eftersom denne skiljde mellan ett politiskt fält (omfattandes partipolitik och politisk diskussion) och ett statligt administrativt fält. Då fältbegreppet i denna avhandling framför allt används som övergripande tolkningsram har dessa båda slagits samman och begreppet politiskt fält används för båda dessa aspekter på politiken.

I föreliggande undersökning måste man därutöver ta hänsyn till de olika nationella kontexterna. Lektoraten i svenska språket vid de tyska universiteten var inte endast en del av det tyska akademiska fältet, utan även av det svenska. Sammaledes gäller för lektoratens förhållande till politiken. De måste relateras både till ett tyskt och till ett svenskt politiskt fält. I denna undersökning förstås därför de svenska lektoraten i Tyskland och deras innehavare, lektorerna, som en del av två akademiska fält, ett tyskt och ett svenskt. Utifrån detta perspektiv ska lektoraten analyseras som en del av ett inomvetenskapligt sammanhang och som en del av tidens vetenskapliga diskussion och processer inom universitetsvärlden. För att ett lektorat ska kunna grundas och existera måste det med andra ord finnas aktörer inom det vetenskapliga fältet som arbetar för att lektorat inrättas. Samtidigt är det uppenbart att en lektorstjänst vid ett universitet inte är möjlig att inrätta, finansiera och upprätthålla utan den typ av administrativa resurser som benämns institutionellt vetenskapligt kapital och som har sitt ursprung i det politiska fältet.

⁸² Institutionellt vetenskapligt kapital eller *institutionelles wissenschaftliches Kapital* är hämtat ur den tyska översättningen av *Les usages sociaux des sciences* (Bourdieu 1998, s. 32). I engelska översättningar har man valt att kalla samma företeelse *capital of power over the scientific world* (så t.ex. i Bourdieu 2004, s. 57).

⁸³ Bourdieu 1998, s. 32 och s. 36. Se även Bourdieu 2004, s. 57–58. Liknande tankar om makt över forskningsinrättningar och publikationskanaler finns i Blume 1974, s. 65–72.

Bourdieu's modell visar alltså tydligt vad man ska söka efter för att förstå hur det akademiska fältet påverkas av externa aktörer. Det handlar om att identifiera det institutionella vetenskapliga kapitalet som hade bäring på lektoraten för att sedan gå vidare och identifiera innehavarna av detta kapital, kapitalets funktionssätt och inte minst dess ursprung.

Ett handlingsorienterat perspektiv – aktörer och resurser

Med hjälp av Bourdieus modell är nu det institutionella vetenskapliga kapitalet, dess innehavare och transaktioner inringade som centrala för denna undersökning. Via en analys av de olika kapitalsorternas sammansättning och användning är det möjligt att komma fram till vilket inflytande över lektoraten en viss typ av kapital ger. I denna undersökning ska Bourdieus fältmodell i första hand tjäna som övergripande perspektiv på hur universitetsvärldens förhållande till andra områden ser ut. Detta eftersom det är omöjligt att rekonstruera maktkampen på de båda akademiska fält som lektoraten var en del av och maktkampen inom de båda politiska fält som påverkade lektoraten. Denna undersökning begränsas därför till de aktörer som var direkt inblandade i lektoratens verksamhet och interaktionen mellan dessa aktörer.

Att fokusera på aktörerna och deras handlingar är ett sätt att överbrygga den teoretiska skiljelinje som ibland dras mellan vetenskap och politik. Vikten av att inte se den akademiska världen som skild från den politiska framkom bland annat i den diskussion om vetenskapernas roll i den nationalsocialistiska diktaturen som fördes i Tyskland under det utgående 1900-talet. I denna konstaterades att tidigare forskning ofta varit koncentrerad kring att peka ut de nazistiska, ”onda” akademikerna, vilket indirekt fått majoriteten av de i det nationalsocialistiska Tyskland verksamma akademikerna att framstå som nazismens offer, eller åtminstone som personer tvingade till samarbete av de politiska omständigheterna.⁸⁴

I detta sammanhang betonade Mitchell G. Ash att en ansats som fokuserar på aktörer och deras praktiska handlande inte får de verksamma inom den akademiska världen att framstå som passiva offer för politiska händelser, som till exempel den nationalsocialistiska diktaturen, utan behandlar enskilda akademiker som agerande, självmedvetna subjekt. Därmed kunde forskningen ställa frågor rörande den enskilda akademikers handlingsutrymme och handlingsmöjligheter utan att behöva ordna in dem i ett medlöpare/motståndare-schema. Ett sådant perspektiv gör det även möjligt att undvika konstruktionen av en motsättning mellan vetenskapsexterna och -interna förklaringsfaktorer och bidrar istället till att integrera universitets- och vetenskapsvärlden i ett större socialhistoriskt sammanhang.⁸⁵

⁸⁴ För en sammanfattning av denna diskussion se Szöllösi-Janze 2001.

⁸⁵ Ash 2001, främst s. 117–119; Ash 1996.

Även om den akademiska och den politiska världen kanske kan skiljas åt på ett teoretiskt plan, till exempel genom konstruktionen av ett eller flera akademiska fält och ett eller flera politiska eller administrativa fält, flyter ofta de båda sfärerna ihop på ett personellt plan. Akademiker kan mycket väl använda sin akademiska status för att uttala sig i politiska frågor, ha andra politiska syften med sin verksamhet eller åtminstone använda sig av politiskt motiverad retorik för att uppnå en fördel inom den vetenskapliga sfären. De kan också agera experter i statliga utredningar eller andra politiska sammanhang. Likaså kan politiker, statstjänstemän eller politiska organisationer ha ett intresse av att använda sig av personer eller företeelser som återfinns inom det akademiska fältet för egna syften. Poängen här är att detta perspektiv tar hänsyn till att en och samma aktör kan vara verksam både inom och utanför det akademiska fältet. Detta gäller inte minst lektorerna själva, vars handlingar var i högsta grad bestämmande för hur lektoratet kunde påverkas och som själva mycket väl kan ha haft även en politisk agenda.

Därmed är aktörerna, deras handlingar och relationerna dem emellan inringade som centrala för denna undersökning. Frågan är nu hur dessa handlingar och relationer ska operationaliseras. Mitchell G. Ash har föreslagit att kontakterna mellan den akademiska världen och politiken ska förstås som ett utbyte av resurser. De aktiva inom båda fälten har enligt honom ett intresse av att mobilisera resurser från det andra området för att kunna använda dessa inom sitt eget. Resursbegreppet som Ash använder har utvidgats till att inte bara innefatta ekonomiska utan även kognitiva, personella och institutionella resurser. I detta perspektiv kan allianser mellan politiska ideologier eller statliga institutioner på ena sidan och akademiker eller universitetsinstitutioner på den andra sidan ses som en mobilisering av specifika resurser ur det andra fältet.⁸⁶ Ett exempel på en kognitiv resurs är stöd från vetenskapligt håll till ett speciellt politiskt program eller legitimering av en ideologi.⁸⁷ Exempel på personella resurser är när universitetsanställda deltar i statliga utredningar eller ägnar sig åt uppdragsforskning.

Liknande diskussioner om ett utvidgat resursbegrepp förs av Sven Widmalm i en artikel om förhållandet mellan The Svedberg och olika industriföretag. Widmalm visar hur Svedbergs status inom vetenskapsvärlden, expertkunskap och tillgång till avancerade teknik var resurser som gav honom uppdrag från industrin.⁸⁸ En annan mycket viktig aspekt av resursbegreppet tas upp av Norbert Elias. Enligt honom är en av de viktigaste egenskaperna hos vetenskapliga institutioner det faktum att de har lyckats monopolisera rätten att göra vetenskapliga utsagor. Detta är i sig en resurs som behövs av andra aktörer i samhället

⁸⁶ Ash 2001, s. 117–119. Se även Ash 1995; Ash 1996; Szöllösi-Janze 2004.

⁸⁷ Som Margit Szöllösi-Janze påpekar är detta ett relativt nytt fenomen som har sitt ursprung i den process i riktning mot ett i högre grad vetenskapsbaserat samhälle som tog fart under 1800-talet. Se Szöllösi-Janze 2004, s. 295–297.

⁸⁸ Widmalm 2008, främst s. 59–60.

i legitimerande syfte, vilket ger de vetenskapliga institutionerna en speciell typ av samhälleligt inflytande.⁸⁹

Resursbegreppet uppvisar vissa likheter med Bourdieus kapitalbegrepp. Det handlar om tillgångar som en aktör kontrollerar och kan använda sig av. Till skillnad från Bourdieus begrepp fältspecifikt kapital är dock resursbegreppet inte relaterat till ett fält, det vill säga till ett speciellt socialt sammanhang. Skillnaden kan alltså sägas vara att det fältspecifika kapitalet är relationellt och bygger på erkännande, medan resursbegreppet är mer essentiellt konstruerat.

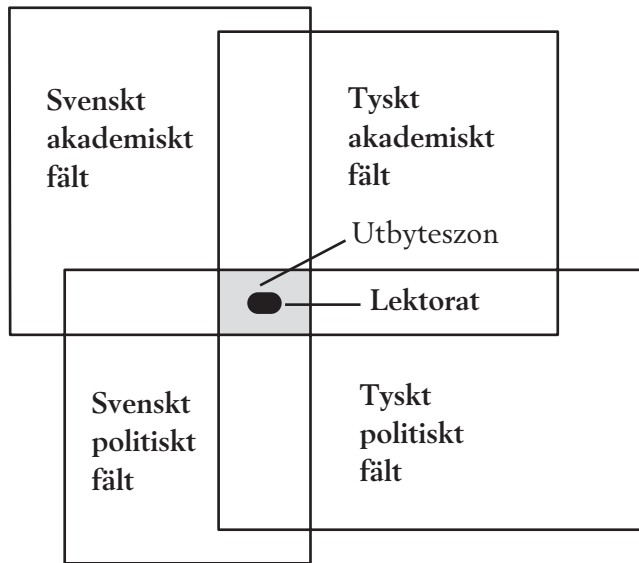
Eftersom syftet med denna avhandling inte är att rekonstruera vare sig ett vetenskapligt eller ett politiskt fält i dess helhet kommer begreppet resurs att användas för att beskriva aktörernas olika tillgångar. Däremot kommer jag att återvända till relationen mellan akademiskt och institutionellt kapital i Bourdieus mening i avhandlingens slutkapitel.

Lektoraten och utbyteszonen

Gustav Holmberg har i en intressant artikel om svensk solforskning föreslagit att kontextualiseringen av vetenskap bör utgå från vad han kallar utbyteszoner. Med stöd i Peter L. Galisons *Image & Logic* från 1997 menar Holmberg att det kring olika vetenskapliga subkulturer bildas ett område där forskare och deras externa samarbetspartners möts.⁹⁰ För att återknyta till resursbegreppet ovan skulle man kunna säga att detta område, av Holmberg kallat utbyteszon, är det område där ett utbyte av resurser mellan olika aktörer sker. Figur 1 visar den hypotetiska position som lektoraten intar mellan de politiska och de akademiska fälten i de båda nationerna Tyskland och Sverige. Utbyteszonen utgör den del av figuren där de fyra fälten överlappar varandra.

⁸⁹ Elias 1982, s. 40–41.

⁹⁰ Holmberg 2008, främst s. 167–170.

Figur 1. Utbyteszonen kring lektoraten i skärningspunkten mellan de olika fälten

I denna undersökning står utbyteszonen kring lektoraten i centrum. Målet är att identifiera de aktörer som var aktiva inom denna zon för att sedan analysera deras handlande. Utifrån diskussionen ovan om resursmobilisering och resursutbyte är det aktörernas resurser och deras försök att använda dessa för att utöva inflytande över lektoraten som står i centrum. Undersökningen är alltså uppbyggd som ett antal mikrostudier av de olika lektoraten och relationen mellan de inblandade aktörerna.

Nu är inte det huvudsakliga syftet med dessa mindre studier att kartlägga skeendet kring enskilda lektorat. Istället är lektoratens position i det större sammanhanget central. Holmbergs resonemang om utbyteszoner slutar i följande betraktelse av förhållandet mellan studier av vetenskaplig praktik, utbyteszoner och den bredare historiska utvecklingen:

För att förstå utbyteszonernas uppkomst, utveckling och eventuella nedmontering bör vi föra in dem i ett historiskt perspektiv som famnar vidare samhälleliga skeenden än vad som ryms i mikrostudiens praktikperspektiv. Omkringliggande samhälleliga, vetenskapliga och teknologiska förändringar kan öppna upp potentialer för resurser som forskare eller forskargrupper kan försöka utnyttja. En analys av vetenskapens samverkan med verksamheter inom ibland radikalt annorlunda områden kan bidra till förståelse av varför vissa utbyteszoner uppstår.⁹¹

⁹¹ Holmberg 2008, s. 169–170.

Med andra ord: en mikrostudie som har ett för snävt fokus riskerar att bli oförståelig om det som undersöks inte relateras till omkringliggande förändringar. Föreliggande undersöknings fokus på aktörerna och deras interaktion betyder därför inte att större strukturella samband kommer att lämnas utanför undersökningen. Istället studeras det större sammanhanget genom aktörernas handlande. Tanken är att de mindre undersökningarna, mot bakgrund av den samtida samhällliga och politiska utvecklingen, tillsammans ska kunna förklara uppkomsten av utbyteszonen och de förändringar och förskjutningar som ägde rum inom den under undersökningsperioden. Med Bourdieus terminologi kunde man uttrycka detta som att aktörernas handlande inom utbyteszonen ska relateras till de konflikter som pågår inom de respektive fälten. Det är endast genom denna kontextualisering som de olika aktörernas handlande kan förklaras och göras plausibelt.

Undersökningens fokus på aktörerna betyder heller inte att den inte tar hänsyn till en övergripande, strukturell nivå inom själva utbyteszonen. Istället är det just genom en analys av de olika aktörernas relationer till varandra som de större strukturella sammanhangen blir synliga. Norbert Elias har i *Was ist Soziologie?* varnat för att betrakta individen för sig och det omkringliggande samhället som någonting som utövar ”tryck” på, ”motstånd” mot eller ”inflytande” över enskilda personer. Risken med detta synsätt är att ”samhället” eller ”strukturen” försjälvständigas och uppfattas som ett ting skilt från den enskilde. Enligt Elias måste en vetenskap som vill förstå sociala strukturer se dem som vad de är, nämligen relationer mellan individer och grupper.⁹² Därmed är det inte i första hand individernas individuella egenskaper som är intressanta, istället är det typen av relationer mellan dem och dessa relationers karaktär som står i centrum.⁹³

Föreliggande undersökning är därför centrerad kring relationerna mellan de aktörer som var aktiva inom utbyteszonen kring lektoraten och deras handlande. Genom en analys av relationerna mellan aktörerna kan det relativa maktförhållandet mellan aktörerna beskrivas. Därmed blir undersökningen någonting mer än en beskrivning av en samling handlingar. Genom en systematisering av de olika aktörerna och deras resurser ska undersökningen visa hur den specifika sociala struktur, eller *Figuration* med Elias terminologi, som uppstod kring lektoraten skapades, upprätthölls och förändrades.⁹⁴ Det är också så som relationen mellan det akademiska och det politiska fältet kan analyseras. Genom att visa på de större strukturerna i de små sammanhangen som de enskilda lektoraten utgjorde är det alltså möjligt att beskriva förhållandet mellan akademien och det politiska fältet och mellan de två berörda länderna Tyskland och Sverige.

⁹² Elias 1996, s. 9–13.

⁹³ Se t.ex. Elias 1983, s. 40.

⁹⁴ För ett teoretiskt perspektiv på makt som relationellt begrepp se Elias 1996, kap. 3, främst s. 96–101.

1.3 Undersökningens utformning

Frågeställningar och avgränsningar

De lektorat i svenska språket som utgör undersökningsobjektet i denna avhandling, kan alltså på ett teoretiskt plan positioneras i skärningspunkten mellan fyra fält; ett tyskt akademiskt, ett tyskt politiskt, ett svenskt politiskt och ett svenskt akademiskt fält. Denna undersökning kan inte rekonstruera strukturen hos alla dessa fält och deras interna konflikter. Istället kommer, som ovan antytts, ett handlingscentrerat perspektiv att anläggas, där interaktionen kring lektoraten mellan aktörer hemmahörande i dessa olika sammanhang står i centrum. Den följande analysen utgår sedan ifrån att denna interaktion kan undersökas som ett utbyte av resurser mellan de olika aktörerna.

Avhandlingens första fråga syftar till att identifiera relevanta aktörer: *Vilka var de aktörer, det vill säga de personer och organisationer, som hade ett intresse av att utöva inflytande över lektoratens tillsättning och lektorernas verksamhet?* Den andra frågan är: *Varför försökte dessa aktörer utöva detta inflytande och hur utövades det?* Syftet med denna fråga är inte minst att identifiera de makt- och styrningsmedel aktörerna använde sig av. Uttryckt i den terminologi som presenterades ovan handlar det om att beskriva och analysera de resurser som aktörerna använde sig av. Den tredje frågan handlar om förhållandena i utbyteszonen: *Hur såg relationerna mellan aktörerna ut och hur och varför förändrades dessa över tid?* Syftet med denna fråga är att strukturellt beskriva maktförhållandena mellan aktörerna samt att visa hur dessa etablerades och förändrades under undersökningsperioden.

Den period som undersöks i avhandlingen sträcker sig från de första lektoratens etablering under tidigt 1900-tal fram till och med andra världskrigets slut 1945. Åren före 1918 behandlas dock endast sporadiskt på grund av få existerande lektorat och en brist på relevanta källor. Tyngdpunkten i undersökningen ligger istället på utvecklingen under Weimarrepubliken (1918–1933) och den nationalsocialistiska diktaturen (1933–1945). Att lektoratsväsendets utveckling efter 1945 inte behandlas har flera orsaker. Efter andra världskrigets slut var alla existerande lektorat i svenska språket i Tyskland vakanta under ett flertal år. Landets uppdelning i ockupationszoner och grundandet av de båda tyska staterna 1949 gjorde att den akademiska, politiska och administrativa kontexten kring lektoraten förändrades markant. Från och med 1945 hade även Sverige i Svenska Institutet en helt ny inrättning för sin utlandsriktade kulturpolitik. År 1945 framstår därmed som en naturlig slutpunkt. För att kunna ta hänsyn till de radikalt förändrade politiska och administrativa förhållandena i både Tyskland och Sverige efter andra världskrigets slut hade undersökningen behövt vara bredare anlagd, vilket hade lett till att detaljerade beskrivningar av politiken kring enskilda lektorat hade utelämnats. I denna undersökning har alltså nog-

granna detaljstudier prioriterats framför en bredare överblick över hela 1900-talet.

Undersökningens fokus på politisk praktik och på administrativa och sociala strukturer gör att den innehåller föga av idé- och ideologianalys. Även detta har arbetstekniska grunder. En systematisk undersökning av innehållet i lektorernas undervisning, läromedel och så vidare avseende Sverigebild, nationalism och liknande frågor vore säkert ett intressant projekt. Samma sak kan sägas om djupare analyser av lektoratets betydelse för den ”storsvenska” ideologin inom Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet, för Nordische Gesellschafts ”nordiska tanke” eller för statlig utlandsriktad kulturpolitik eller *Nation Marketing* generellt. Denna typ av ideologikritiskt kontextualiserande perspektiv hade gjort föreliggande undersökning mycket längre, men hade inte nödvändigtvis bidragit till förståelsen av det praktiska agerandet och etableringen av ett lektoratsväsende som denna avhandling handlar om.

Fokus i avhandlingen är lektoraten som position inom universiteten och inte i första hand lektorerna som personer. Därför innehåller undersökningen heller inga fullständiga biografiska undersökningar av de enskilda lektorerna. En propografisk undersökning av lektorskollektivet avseende härkomst, studier och karriärvägar vore säkert intressant i sig, men skulle inte nämnvärt bidra till att besvara de frågor som formulerades ovan.

Uppbyggnad

Undersökningen är kronologiskt uppbyggd och består förutom detta inledningskapitel av sex empiriska kapitel och ett kapitel med undersökningens resultat. Kapitel 2 och 3 omfattar tiden från de första lektoratets inrättande under 1900- och 1910-talen fram till det nationalsocialistiska maktövertagandet 1933. De fyra följande behandlar den nationalsocialistiska diktaturen, det vill säga tiden från 1933 fram till andra världskrigets slut 1945.

Det övergripande syftet i avhandlingens första två kapitel är att förklara uppkomsten av ett lektoratsväsende. I dessa undersöks de inomvetenskapliga och kulturpolitiska förhållanden som främjade inrättandet av lektorat i svenska språket vid tyska universitet under det tyska kejsardömetts sista år och den efterföljande Weimarrepubliken. Vilka var de faktorer som bidrog till att etablera ett system av svenska lektorat vid tyska universitet och vilka var de aktörer som verkade för detta? Uttryckt i teoretiska termer behandlar dessa två kapitel utbyteszonens etablering under Weimarrepubliken.

I kapitel 2 behandlas nordistiken som ämne vid de tyska universiteten, etableringen av en tysk utlandsriktad kulturpolitik under 1920-talet och hur dessa faktorer samverkade vid inrättandet av lektoraten. I detta kapitel identifieras främst de tyska aktörer som var verksamma kring lektoraten under perioden och deras inbördes relationer.

I kapitel 3 vänds intresset mot den svenska Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet, dess inflytande över lektoratstillsättningarna och dess stöd till lektorerna. Riksföreningen var under Weimarrepubliken den överlägset viktigaste svenska aktören i sammanhanget. Analysen av föreningens arbete handlar därför om att identifiera dess resurser, men även om att beskriva dess relationer till de tyska aktörerna som beskrevs i kapitel 2. I slutet av detta kapitel återfinns även en kort sammanfattning över utvecklingen under perioden fram till 1933.

De efterföljande kapitlen 4–7 beskriver utvecklingen efter det nationalsocialistiska maktövertagandet i januari 1933 fram till och med andra världskrigets slut i maj 1945. Kapitel 4 är en undersökning av det nationalsocialistiska maktövertagandets följder för de svenska lektoraten i relation till hur maktövertagandet påverkade universitetsvärlden generellt. I detta kapitel beskrivs alltså de förändrade politiska ramarna för utbyteszonen kring lektoraten. Kapitel 5 är en undersökning av den statliga politiken från svensk och tysk sida efter maktövertagandet. Här behandlas grundandet av den svenska Upplysningsnämnden 1935 och denna nämnds arbete samt nämndens relation till Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet. Här behandlas även den roll som lektoraten spelade för den tyska kulturpolitiken gentemot Sverige under perioden och de svensk-tyska diskussionerna om ett bilateralt kulturavtal. Kapitlet handlar alltså inte om enskilda lektorat, utan behandlar istället de centrala statliga aktörerna i Sverige och Tyskland och deras inbördes relationer. De tre undersökningarna i kapitel 6 däremot är centrerade kring enskilda lektorat. Här analyseras lektoratens roll inom universitetsvärlden, främst inom ramen för det uppsving som nordiska studier fick inom den nationalsocialistiska diktaturen. Dessutom beskrivs på mikronivå hur de svensk-tyska konflikterna om ett kulturavtal påverkade lektoratstillsättningarna. Här tydliggörs alltså maktförhållandena mellan svenska och tyska aktörer med enskilda lektorat som exempel. I kapitel 7 slutligen analyseras följderna av andra världskrigets utbrott för maktförhållandena inom utbyteszonen kring lektoraten samt den svenska statens praktiska stöd till lektorerna under kriget. Undersökningens övergripande resultat presenteras och diskuteras sedan i kapitel 8, som även är avhandlingens sista.

Material

Föreliggande undersökning baseras huvudsakligen på olika former av administrativt material ur en rad tyska och svenska arkiv. Därtill kommer även en mindre mängd tryckt material såsom tidningsartiklar, böcker, redogörelser och förteckningar. I följande avsnitt beskrivs detta material ordnat efter i vilket land och i vilken typ av arkiv det finns tillgängligt. Därutöver diskuteras materialets bäring för de olika forskningsfrågorna.

I Tyskland finns de dokument som rör lektoraten i första hand i de olika universitetens arkiv. Detta material utgörs främst av mötesprotokoll och kor-

respondens mellan universiteten och olika aktörer inom statsförvaltning och universitetsvärld och inte minst mellan universiteten och lektorerna. För de flesta lektorat finns även viss information om innehållet i lektorernas undervisning i universitetens *Vorlesungsverzeichnisse*, de förteckningar över terminens föreläsningar och kurser som publicerades i början av varje termin. Materialet i universitetsarkiven är primärt, då universitetens kontakter med andra aktörer kan kartläggas med hjälp av det. Det är också det material som avsattes närmast lektoraten.

Utöver materialet i universitetsarkiven existerar kompletterande material i de olika undervisningsministeriernas arkiv. Utbildning och därmed universitetsangelägenheter är i Tyskland av tradition delstaternas ansvar, och därför finns detta material utspjitt i de olika delstatsarkiven. Dessa brev, protokoll och redogörelser ur universitetens och ministeriernas arkiv är viktiga av flera anledningar. De kompletterar materialet ur universitetsarkiven och kan även visa på politiska beslutsprocesser okända för universiteten.

Allra viktigast för förståelsen av lektoratens kulturpolitiska betydelse för den tyska staten är det material som återfinns i Auswärtiges Amts arkiv. Brev och redogörelser rörande kontakter mellan departementet och universiteten samt bilaterala kontakter mellan svenska och tyska diplomater angående lektoraten återfinns framför allt i material från den kulturpolitiska avdelningen och från den tyska beskickningen i Stockholm.

Materialet i Tyskland är mycket ojämnt fördelat i både tid och rum. Vissa lektorat är relativt väldokumenterade medan andra har avsatt mycket sparsamt med material. Generellt sett ökar antalet dokument rörande lektoraten gradvis fram till ungefär mitten av 1930-talet, då det sker en veritabel explosion i samband med det nationalsocialistiska maktövertagandet och de efterföljande universitetsreformerna. Mängden dokument avtar sedan igen från och med tiden kring andra världskrigets utbrott 1939. Från undersökningens sista år, det vill säga 1944–1945, finns endast ett fåtal bevarade. Att det finns sparsamt med material från den fas då de flesta lektoraten etablerades är i sig inte särskilt förvånande, inte heller är det särskilt underligt att få dokument finns bevarade från krigsåren. Dock gör den begränsade materialmängden att mycket lite kan sägas om början och slutet av undersökningsperioden utifrån bestånden i Tyskland. Till detta kommer att vissa tyska arkivbestånd förintats eller kommit på avvägar under eller direkt efter andra världskriget.

De svenska bestånd som kommer till användning i denna undersökning är främst det material som Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet och dess förgrundsgestalt Vilhelm Lundström lämnat efter sig. I föreningens arkiv på landsarkivet i Göteborg, som även innehåller Lundströms privata arkiv, finns en mängd korrespondens bevarad, både mellan föreningen och tyska universitet och myndigheter och mellan föreningen och lektorerna i Tyskland.

Kompletterande korrespondens finns även i Vilhelm Lundströms brevsamling på Göteborgs universitetsbibliotek.

Det svenska utrikesdepartementets förhållande till lektoraten i Tyskland kan undersökas med hjälp av material ur departementets arkiv. Före Upplysningsnämndens grundande 1935 fanns ingen enhet inom departementet med huvudansvar för lektorsfrågor, vilket gör att relevanta dokument kan återfinnas inom olika avdelningars arkiv. Det är alltså först i och med nämndens grundande som ett slutet bestånd rörande lektoratens förhållande till den svenska staten existerar. I Upplysningsnämndens arkiv finns korrespondens mellan nämnden och lektorer i Tyskland eller tyska myndigheter bevarad. I arkivet finns även protokoll som dokumenterar diskussionerna inom nämnden samt promemorior som belyser den svenska politiken. Kompletterande material rörande lektorerna i Tyskland, främst under andra världskriget, finns i den svenska beskickningens i Berlin arkiv, förvarat i Riksarkivets depå i Arninge.

Materialet i de svenska arkiven belyser framför allt de svenska huvudaktörernas handlande och överläggningar vad gäller lektoraten. Dessutom finns i både Riksföreningens och Upplysningsnämndens arkiv en omfattande korrespondens med lektorerna i Tyskland, vilken ger en inblick i deras arbete och de aktuella händelserna kring lektoraten. En viss ökad insikt i lektorernas arbete ger dessutom tre personarkiv innehållande efterlämnat material från enskilda lektorer. Det handlar om Vilhelm Scharps efterlämnade papper på Kungliga Biblioteket, Ture Johannissons brevsamling i Svenska Akademiens arkiv och Stig Wikanders samling på Uppsala universitetsbibliotek.

Nordistik och kulturpolitik – ett lektoratsväsendes grundläggning

Vid det nationalsocialistiska maktövertagandet i januari 1933 fanns sammanlagt nio lektorat i svenska språket vid olika tyska universitet. Uppbyggnaden av detta system hade inletts redan under det tyska kejsardömet, men accelererade under Weimarrepublikens första år. Men varför inrättades lektorat i svenska språket i Tyskland och varför just under denna period? Vem eller vilka var det som drev utvecklingen framåt, och hur?

Syftet med detta kapitel är att förklara uppkomsten av ett system med svenska lektorat i Tyskland. Detta görs genom att undersöka de tyska aktörer som var inblandade i inrättandet av lektoraten och drivande för deras fortbestånd. Dessa aktörer placeras även i sin vetenskapliga och politiska kontext.

Kapitlet är en kronologisk genomgång av etableringen av lektorat i svenska vid tyska universitet. Det inleds med en beskrivning av nordistikens utveckling i Tyskland som tjänar till att ordna in lektoraten i en samtida akademisk kontext. Mot denna bakgrund beskrivs därefter kort inrättandet av lektorat i Tyskland fram till 1919. Första världskrigets slut och Weimarrepublikens grundande var startskottet för en utbyggnad av den utlandsriktade kulturpolitiken och de så kallade utlandsvetenskaperna i Tyskland. Denna politiskt motiverade förändring hade stor betydelse för de svenska lektoratens fortsatta utveckling. Utbyggnaden av utlandsvetenskaperna beskrivs i avsnitt 2.2. I de efterföljande två avsnitten behandlas sedan två olika aspekter av hur aktörerna inom den tyska universitetsvärlden förhöll sig till den statliga politiken. Avsnitt 2.3 handlar om den utlandsriktade kulturpolitikens betydelse för inrättandet av nya lektorat och 2.4 om dess betydelse för lektorskårens självdefinition och professionalisering.

2.1 Nordistiken och den tyska vurmen för Norden

Norden, germanistiken och det tyska nationella projektet

En viktig faktor för förståelsen av Nordens speciella ställning i Tyskland under 1800- och 1900-talen är vetenskapshistorisk och återfinns i den tyska germanistikens historia och dess roll vid utformandet av tysk nationalism och tysk nationell identitet. När tyska intellektuella började utforska de förkristna germanernas historia kring sekelskiftet 1800 stod de inför ett problem: det ringa antalet skriftliga källor. Den huvudsakliga källan var Tacitus' *Germania*, skriven någon gång under det första århundradet efter Kristus. Denna kodex var dock inte skriven av germanerna själva, utan av deras fiender, romarna. Skriftliga källor producerade av de germanska stammarna från Centraleuropa saknades alltså.¹ Däremot fanns skriftliga källor från det nordgermanska området, nämligen de gamla isländska texterna. Främst i den äldre och yngre Eddan trodde man sig ha funnit dokument som kunde användas även för den germanska eller tyska historien. I sin berömda skrift *Iduna, oder der Apfel der Verjüngung* (1796) argumenterade Johann Gottfried von Herder för att varje nation måste ha en mytologi kommen ur dess eget språk och tänkande. Eftersom tyskarnas egen mytologi var torftig kunde enligt Herder mytologin från ett grannfolk tjäna som substitut. Enligt den tyske germanisten Klaus von See var *Iduna* därför startskottet för den romantiska bilden av Norden och germanerna. Det Herder hade i åtanke var naturligtvis det isländska materialet, och här förs för första gången tanken fram att de gamla isländska källorna är uttryck för en folklig egenart (*Volkstum*) och att det tyska folket är en del av denna.² Liknande idéer hade även Herders samtide, Jacob Grimm.³ Denna likställning av fornländskt och forngermanskt var upptakten till det som kallas ”drömmen om Norden” i Tyskland. I sökandet efter en egen nationell identitet och förhistoria skapade den tyska intellektuella eliten en nationell förhistoria med material från Norden. Allt som man inte fann söder om Östersjön – germanska fornlämningar, såsom hällristningar och runstenar samt en relativt välbevarad förkristen mytologi – fann man i stort antal norr om samma hav.⁴

Viktigt är dock att en central beståndsdel i denna vetenskapliga inriktning var *Altnordistik* (fornnordistik), det vill säga kunskapen om de medeltida skandinaviska källorna.⁵ Från att från början ha varit en del av germanistiken, blev denna *Altnordistik* ett relativt självständigt universitetsämne. Det första nordiska

¹ Zernack 2001, s. 228–229.

² von See 1994, s. 77.

³ Engster 1986, s. 12.

⁴ von See 1994, s. 78.

⁵ Zernack 2001, s. 230.

seminariet vid ett tyskt universitet grundades 1864 av germanisten Karl Weinhöld i Kiel och vid 1900-talets början fanns seminarier vid fyra universitet, nämligen Kiel, Berlin, Leipzig och Heidelberg.⁶ Därutöver verkade vid många universitet enskilda germanister som var specialiserade på studiet av gamla skandinaviska källor och litteratur. På initiativ av den preussiske ministern Friedrich Althoff avsattes 1909 medel för inrättandet av ett *Sondersammlungsgebiet nordischer Literatur*. Uppgiften att samla relevant litteratur från de nordiska länderna för att denna skulle finnas tillgänglig vid åtminstone ett preussiskt universitet föll på universitetsbiblioteket i Kiel. Det är intressant att konstatera att nordisk litteratur sågs som ett väl avgränsat område jämbördigt med de andra vid samma tid inrättade specialsamlingarna: fransk, romansk och holländsk litteratur i Bonn, engelsk och amerikansk i Göttingen och slavisk litteratur i Breslau.⁷

Norden som eskapistisk idyll

I Tyskland var det inte endast den bildade eliten som intresserade sig för Norden. Mot slutet av 1800-talet hamnade denna del av Europa mer och mer i centrum för den tyska allmänhetens intresse. En bidragande orsak var de årliga båtresor som den tyske kejsaren Wilhelm II gjorde till de nordiska länderna under åren 1889 till 1914. Dessa *Nordlandfahrten* bidrog till att propagera för Norden som turistmål och det är även under denna period som den organiserade massturismen från Tyskland till de skandinaviska länderna tog sin början.⁸ Det stora tyska intresset hängde även samman med bilden av Norden som en fri och ursprunglig plats, oförstörd av industrialisering och allt negativt som den moderna världen förde med sig. Här fanns två aspekter av Norden bredvid varandra. Dels den medeltida skandinaviska litteraturen som sågs som ett gemensamt tysk-nordiskt litterärt arv, dels bilden av det rena, naturligare Norden som en motbild till det industrialiserade, överciviliserade Tyskland.⁹ Som Julia Zernack visat påverkades det tyska Nordensvärmeriet lika mycket av vurmen för det fornnordiska som av Carl Larssons bildvärld, som båda tillsammans gav en bild av Norden som en del av världen där människan levde ett ursprungligare liv, närmare naturen. Därmed blev den orörda nordiska naturen och människorna som levde i den en utopi, en eskapistisk idyll som man menade inte stod att finna i Tyskland:

⁶ Hube 1987a, s. 797. För nordistiken i Berlin se Hoffmann 2010. För nordistiken i Leipzig se Kößling 2003. För nordistiken i Kiel se Vogt 1940.

⁷ Jürgens 1933, s. 105–106.

⁸ Büchten 1997; Zernack 2001, s. 236.

⁹ Myrda 2003, s. 13.

Norden blev en paradisisk tillflyktsort för centraleuropéer som var tyngda av modernitetens alltför höga krav. Denna region framstod nu inte mera som den dunkla ursprungstrakten för barbariska erövrarfolk, utan som en ljus plats till skillnad från de av civilisationen fördyrade länderna i Centraleuropa och från stads- och industrilandskapen i det tätbefolkade Tyskland.¹⁰

Den tyska vurmen för Norden under slutet av 1800- och början av 1900-talet hade alltså en civilisationskritisk aspekt. Ingenstans smälte den civilisationskritiska aspekten och den nationalromantiska bilden av det forntida Norden ihop bättre än inom den rörelse i Tyskland som blev känd under namnet *Völkische Bewegung*. Detta begrepp betecknar det spektrum av organisationer och privatpersoner, tidskrifter och förlag som arbetade för att återföra det tyska folket till det man ansåg vara dess förhistoriska rötter. Inom denna rörelse hade rasistiska idéer om den nordiska rasens överlägsenhet en framträdande roll vid sidan av en germanideologi influerad av Richard Wagners operor och ockultistiska idéer.¹¹ Här hade de fornnordiska texterna och den tillhörande mytologin en naturlig plats och publik. Förläggaren Eugen Diedrichs i Jena, en av de främsta företrädarna för *Völkische Bewegung*, gav till exempel ut tyska översättningar av *Eddan* och andra fornnordiska skrifter i en serie kallad *Sammlung Thule*.¹² Diedrichs böcker populariserade det fornnordiska materialet och gjorde det tillgängligt för bredare befolkningslager.

2.2 Lektorat med Norden i centrum

Lektoraten i nordiska språk i Berlin och Jena

Vetenskapen om det forntida, förkristna Nordeuropa och vurmen för det oförstörda Norden i samtiden hade en sak gemensamt: Norden sågs i första hand som en geografisk och kulturell enhet och inte som enskilda länder. Detta avspeglas i det faktum att de första lektoraten som är relevanta för denna undersökning var lektorat i nordiska språk där innehavaren förväntades lära ut grunderna i både danska, isländska, norska och svenska.

Lektoratet i Berlin grundades 1906 som ett lektorat i nordiska språk. Den förste lektorn var en dansk medborgare vid namn Johannes Neuhaus. Om lektoratets tidiga år och om Johannes Neuhaus som person är inte mycket känt. Att anställa en utlänning verkar dock ha varit någonting för tiden ganska ovanligt, då det prussiska utrikesministeriet hörde av sig till ministern med ansvar

¹⁰ Zernack 1997, s. 72–73.

¹¹ Det finns inte plats att här i detalj gå in på denna ideologi och de olika organisationerna. För en överblick rekommenderas Puschner 2001.

¹² För Diedrichs se t.ex. Hübinger 1996.

för undervisningen för att kontrollera att man verkligen avsåg att anställa en dansk vid ett tyskt universitet.¹³ Detta bekräftades av ansvarigt ministerium och Neuhaus kunde anställas vid institutet för germanistik våren 1906.¹⁴ Posten som lektor i nordiska språk i Berlin kom Neuhaus att inneha fram till sin död 1922.¹⁵

Lektoratet i Jena och dess förste innehavare, Wolrad Eigenbrodt, är bättre dokumenterade än lektoratet i Berlin. Jenalektoratet är även ett exempel på ett lektorat som grundades på initiativ av den framtida lektorn. Eigenbrodt var germanist och konsthistoriker och hans intresse för Skandinavien, och här främst för Sverige, hade sitt ursprung i det faktum att han var gift med Helfried Rappe från Strömsrum i Småland. Paret Eigenbrodt flyttade ofta, främst på grund av arbeten. Wolrad Eigenbrodt arbetade under en period som ledare för ett uppfostringsinstitut i Schweiz, senare som lärare i Karlsruhe och från och med 1895 som bibliotekarie i Jena.¹⁶ Hans vetenskapliga och litterära intresse gällde den svenskspråkiga litteraturen, både den svenska och den finska och mest av allt Johan Ludvig Runeberg. 1891 gav Eigenbrodt ut en samling av Runebergs verk i tysk översättning, 1899 gav han ut Fänrik Ståls sägner och 1904 publicerade han en undersökning av Runebergreceptionen i Tyskland.¹⁷

Den 1 oktober 1912 ansökte Eigenbrodt om att få verka som frivillig lektor i skandinaviska språk vid Thüringsche Landesuniversität i Jena. Enligt Dietrich Germanns undersökning av germanistikens historia i denna stad var en av anledningarna till att universitetskuratorn godkände Eigenbrodts ansökan att universitetet hoppades att lektoratet skulle attrahera fler skandinaviska studenter. Dessutom var Eigenbrodt oavlönad och därmed innebar lektoratet inga ekonomiska förpliktelser för universitetet. I godkännandet påpekades också att lektoratet var personligt och att man varken nu eller i framtiden skulle komma att ställa några medel till dess förfogande.¹⁸ Förvaltningstekniskt inordnades lektoratet under germanistiken och lektorn var underställd föreståndaren för Deut-

¹³ Brev från Königliches Ministerium der Auswärtigen Angelegenheiten till Minister der geistlichen, Unterrichts und Medizinalangelegenheiten 1906-02-15, GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 4.

¹⁴ Brev från Minister der geistlichen, Unterrichts und Medizinalangelegenheiten till Königliches Ministerium der Auswärtigen Angelegenheiten 1906-02-15 samt anställningskontrakt mellan den preussiska staten och Johannes Neuhaus daterat 1906-02-16, GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 4. Se även brev från Königlicher Preußischer Minister der geistlichen, Unterrichts- und Medizinalangelegenheiten till Johannes Neuhaus 1906-03-03, UAB, Phil. Fak. 1447. I Hans-Jürgen Hubes artikel om nordistiken i Berlin nämns felaktigt 1907 som grundningsår, Hube 1987a, s. 797.

¹⁵ För en beskrivning av Neuhaus tid som lektor i Berlin se Hoffmann 2010, s. 232–239.

¹⁶ Schmidt & Schmidt 2005, s. 339–340. För en utförligare biografi över Eigenbrodt och en beskrivning av hans översättningar och egna dikter se *Schwedentum an deutschen Universitäten* 1922, s. 7–26.

¹⁷ Germann 1954, band 3, s. 317–318; Schmidt & Schmidt 2005, s. 345–346.

¹⁸ Germann 1954, band 3, s. 318.

sches Seminar.¹⁹ Officiellt var lektoratet, i likhet med lektoratet i Berlin, ett lektorat i nordiska språk, även om Eigenbrodt nästan uteslutande lärde ut svenska.²⁰

Redan de båda tidiga lektoraten i Berlin och Jena bekräftar att i den tyska akademiska kontexten var Skandinavien ett område som ämnesmässigt hörde hemma inom germanistiken. Det faktum att båda var lektorat i nordiska språk visar också på att de nordiska ländernas språkliga och kulturella enhet betonades framför skillnaderna länderna emellan.

De första lektoraten i svenska språket

I Berlin och Jena fanns alltså vid första världskrigets början lektorat i nordiska språk. Vid inget av dessa verkade en svensk som lektor, även om Eigenbrodt i första hand undervisade i svenska språket. Det var inte förrän 1917 som det första lektoratet inrättades där uteslutande undervisning i svenska språket bedrevs. Åren 1917–1919 inrättades inte mindre än tre sådana lektorat och vid två av dessa, de Kiel och Rostock, var den förste lektorn svensk medborgare.

Lektoratet i Kiel

Som påpekades i avsnitt 2.1 hade universitetet i Kiel redan 1909 utsetts att inrätta en samling nordisk litteratur vid universitetsbiblioteket. Liksom i Greifswald fanns alltså sedan tidigare ett vetenskapligt fokus på de nordiska länderna. I sin egenskap av hamnstad hade staden Kiel många kontakter med Skandinavien och här fanns en svensk församling med en svensk pastor. Lektoratet vid universitetet växte fram ur en kurs i svenska som gavs under sommarterminen 1917 av den svenske pastorn i Kiel, friherre Carl Lagerfelt. Kursen gavs på önskemål av professorn i germanistik och nordisk filologi, Hugo Gering.²¹ Dennes främsta forskningsintressen var äldre fornnordiskt och forngermanskt material; han hade bland annat givit ut en ordbok över orden i *Eddan* samt tolkningar av *Eddan* och *Beowulf*. Han höll även regelbundet föreläsningar om *Eddan* och fornnordiska runstenar inom ramen för sin undervisning i germanistik. Gering var alltså en typisk representant för den vetenskapssyn där nordistiken, och här främst fornnordistiken, betraktades som en integrerad del av germanistiken.²²

Lagerfelts kurs var välbesökt. Därför beslöt fakulteten att ansöka om förnyat uppdrag för honom. Som motivering anförde fakulteten att Kiel som enda tyska universitet hade en ordinarie professur i nordisk filologi men att innehavarens, Hugo Gerings, expertis främst rörde det fornnordiska området. Det vore dock

¹⁹ Germann 1954, band 3, s. 323.

²⁰ Schmidt & Schmidt 2005, s. 350.

²¹ *Schwedentum an deutschen Universitäten* 1922, s. 30–31. Från dessa kurser finns endast Lagerfelts skriftliga redogörelse från 1917-08-10 bevarad, LASH, Abt. 47, Nr. 1623. Carl Lagerfelt omnämns i materialet ibland även som Karl Lagerfeldt eller Carl-Gösta Lagerfelt.

²² Vogt 1940, s. 306; Hofmann 1969, s. 214–215.

önskvärt att ”regelbundet varje termin ge studenterna möjligheten att grundligt lära sig åtminstone ett av de stambesläktade nordiska idiomerna under överseende av en akademiskt utbildad skandinav”.²³ Fakulteten passade även på att påpeka att ministern själv nyligen framhävt vikten av studiet av utländska förhållanden vilket var ytterligare ett argument för ett lektorat. Lektoratet godkändes av det preussiska ministeriet den 10 september 1917. I godkännandet står även att Lagerfelt, förutom att hålla kurser, även skulle uppfylla en lektors åligganden.²⁴ Från och med detta datum kan lektoratet alltså sägas ha existerat.

Carl Lagerfelt var en viktig person för utbyggnaden av de nordiska studierna i Kiel. 1922 lovade han att skänka mellan 20 000 och 25 000 mark till universitetet, pengar som skulle användas för inrättandet av ett nordiskt institut. Dessutom ställde han sin årliga lön på 8 000 mark till professor Walter Vogts förfogande för att denne skulle kunna inhandla böcker till det framtida institutet.²⁵ Gåvan togs emot med glädje i det preussiska utbildningsministeriet. Av hänsyn till det existerande nordiska institutet i Greifswald beslutade den preussiska ministern att inte grunda ännu ett nordiskt institut i Kiel. Istället inrättades en nordisk avdelning inom Germanistisches Seminar.²⁶ Som tack för donationen utnämndes Lagerfelt år 1924 till *Ehrenbürger*, det vill säga hedersmedlem, vid Kiels universitet.²⁷ Utnämningen var samtidigt ett avtackande. Samma år lade nämligen Lagerfelt av hälsoskäl ned sitt arbete som lektor.²⁸

Lektoratet i Rostock

Lektoratet i Rostock har en liknande förhistoria som Wolrad Eigenbrodts lektorat i Jena. Detta enligt Viktor Björkman, som var den förste lektorn i Rostock. Björkman var född i Gävle 1868 och hade studerat filologi, litteratur och ekonomi i Uppsala samt vid handelshögskolan i Hamburg, där han antagligen lärde känna sin blivande hustru, Marie Schlikau från just Hamburg, som han gifte sig med 1895. Från 1894 arbetade Björkman som lärare vid handelsskolan i Lübeck där han undervisade i svenska och franska. I Lübeck grundade han 1898 det Praktiska handelsinstitutet och 1914 även ett nordiskt institut för tysk-nordiskt utbyte inom främst handel och industri men även inom litteratur och

²³ ”...regelmäßig in jedem Semester den Studierenden Gelegenheit geboten werde, zum mindesten eines der wichtigsten uns stammverwandten nordischen Idiome durch die Anleitung eines akademisch gebildeten Skandinaviens selbst gründlich zu erlernen...” Brev från Phil. Fak. CAU till Minister der geistlichen und Unterrichtsangelegenheiten Berlin 1917-05-23, GStA-PK, I HA, Rep. 76 Va, Nr. 10238.

²⁴ Brev från Universitäts-Kurator CAU till Universitätsrektor CAU 1917-09-10, LASH, Abt. 47, Nr. 1623.

²⁵ Brev från Carl Lagerfelt till Universitätsrektor CAU 1922-05-16, LASH, Abt. 47, Nr. 1847.

²⁶ Brev från Universitäts-Kurator CAU till Universitätsrektor CAU 1922-07-22, LASH, Abt. 47, Nr. 1847.

²⁷ Brev från Phil. Fak. CAU till Universitätsrektor CAU 1924-02-26, LASH, Abt. 47, Nr. 1623.

²⁸ Se redogörelse för Lagerfelts avtackning från 1924-02-29, LASH, Abt. 47, Nr. 1623.

vetenskap. Björkmans bokproduktion utgjordes främst av böcker på franska om Skandinavien och dess diktare. Han var även korresponderade medlem i en rad lärda sällskap i Sverige, Italien och Sydamerika.²⁹

I den text om lektoratet i Rostock som Björkman skrev för minnesskriften efter Wolrad Eigenbrodt hävdade han att han själv sedan mitten av 1890-talet arbetat för ett lektorat i svenska språket vid universitetet i Rostock. I denna text förekommer inget direkt motiv för hans engagemang, men med tanke på att Björkman redan ledde ett institut för underlättandet av tysk-svenska kontakter kan man anta att han av samma anledning verkade för ett lektorat. Björkmans arbete vid handelsinstitutet gjorde det dock omöjligt för honom själv att ta upp någon verksamhet som lektor. Denna situation ändrades år 1917, då många av hans studenter försvann i världskriget. Björkman tog då återigen upp frågan om ett lektorat i Rostock med representanter för germanistiken. Universitetet var till en början negativt inställt till idén, då inga pengar stod till förfogande. Det var först när Björkman själv erbjöd sig att arbeta som oavlönad lektor fram tills delstaten Mecklenburg hade löst finansieringsfrågan som lektoratet inrättades.³⁰ Här som vid övriga universitet var lektoratet en del av institutionen för germanistik.

Eftersom lektoratet var oavlönat arbetade Björkman dubbelt. Av ett brev till en inte närmare namngiven professor vid universitetet framgår att Björkman planerade att fortsätta arbeta som lärare i Lübeck under veckorna för att ge kurser i svenska i Rostock på fredagseftermiddagar och lördagar.³¹ Detta schema verkar han ha upprätthållit under hela sin tid som lektor.

Björkman nöjde sig dock inte med att vara lektor. Redan 1919 föreslog han att man borde grunda ett Ostsee-Institut vid universitetet och erbjöd sin hjälp vid inrättandet. En av institutets huvuduppgifter skulle enligt Björkman vara att anordna feriekurser för svenska lärare.³² Denna idé ledde dock inte någonstans och Björkman fortsatte sitt arbete som oavlönad lektor, ett arbete han kom att utföra under längre tid än planerat. 1925 var Björkman på väg att ge upp lektorsverksamheten. Samma år föreslog den filosofiska fakulteten att Björkman borde få professors namn med motiveringen att han blivit missmodig gällande sin situation och funderade på att dra sig tillbaka. Detta vore, sades det, en stor förlust för Rostocks universitet, just i en situation när svenska var på väg att etableras som skolämne i norra Tyskland. Professors namn skulle motivera Björkman att fortsätta och även visa att fakulteten värdesatte hans arbete. Regeringen

²⁹ Redogörelsen för Viktor Björkmans liv bygger på hans eget *Lebenslauf* (Curriculum Vitae) från 1918 och en biografisk artikel ur Henry Carnoy (ed.), [u.å.] *Dictionnaire Biographique International des Écrivains, Artistes et Membres des Sociétés Savantes etc.* s. 53–54, UAR, PA Prof. Viktor Björkman, samt på Palmgren 1913, s.243; Thimon 1963, s. 107.

³⁰ Denna redogörelse bygger på Viktor Björkmans text i *Schwedentum an deutschen Universitäten* 1922, s. 32–33.

³¹ Brev från Viktor Björkman till [okänd] 1918-04-17, UAR, PA Prof. Viktor Björkman.

³² Brev från Viktor Björkman till Prof. Herbig 1919-02-19, UAR, Phil. Fak. 190.

i Schwerin tyckte även den att denna lösning var mer tilltalande än att börja avlöna Björkman och 1925 gavs han professors namn av Mecklenburgs regering.³³ Björkman stannade efter detta kvar i Rostock och vid sin död 1931, tretton år efter det officiella tillträdet 1918, var han fortfarande oavlönad lektor vid universitetet.

Lektorat med skilda ursprung

De fyra lektorat som behandlats ovan uppvisar många likheter. De var alla fyra placerade inom en institution för germanistik. I två fall var det den framtida lektorn som tog initiativet till lektoratet, i ett en professor vars huvudsakliga intresse var det forntida Skandinavien. Påfallande är att titeln lektor under denna period kunde beteckna olika tjänsteförhållanden. För Wolrad Eigenbrodt och Viktor Björkman var det inte mer än en titel, medan Johannes Neuhaus och Carl Lagerfelt var anställda och avlönade lektorer. Tydligt är också lektorernas disparata bakgrund. Förutom Neuhaus, som vi inte vet så mycket om, verkar ingen av lektorerna ha haft någon formell utbildning när det gällde att undervisa i svenska språket. Eigenbrodts främsta kvalifikation var att han översatte från svenska och var gift med en svenska medan Lagerfelts och Björkmans var att de var svenskar boende i Tyskland. Den senare var som nämnts även gift med en tyska.

Sammanfattningsvis visar genomgången av de tidiga lektoratens grundande framför allt en sak, nämligen att lektoraten redan från början tillskrevs en förmedlande funktion mellan Sverige och Tyskland. Ett lektorat var därför inte endast en språklärartjänst utan dess innehavare skulle även representera Sverige och den svenska kulturen i Tyskland.

2.3 Lektoraten och den kulturpolitiska offensiven

Viktor Björkmans personliga lektorat i Rostock var egentligen omodernt redan när det inrättades. Åren 1917–1919 placerades nämligen lektoraten i en tydligare politisk kontext och fick en mer uttalad politisk funktion än de haft tidigare. Lektoraten i utländska språk tillskrevs nämligen under Weimarrepubliken en betydelse för det tyska anseendet i utlandet. Startskott för denna utveckling var grundandet av det nordiska institutet i Greifswald 1918. Men innan detta institut undersöks är det nödvändigt att beskriva den politiska kontext som lektoraten placerades inom. Det handlar om att närmare bestämma begreppet utlandsriktad kulturpolitik och att kort beskriva detta politikområdes framväxt i Europa.

³³ Limberg 2008c, s. 106.

Den statliga utlandsriktade kulturpolitikens etablering i Europa under mellankrigstiden

Utlandsriktad kulturpolitik kan definieras som verksamhet med syftet att sprida kunskap om en nation till medborgarna i ett annat land. Denna verksamhet skiljer sig från direkt agitation eller propaganda i och med att den arbetar på ett mer indirekt sätt. Där utlandspropaganda kan ses som riktat spridande av information med ett speciellt syfte är utlandsriktad kulturpolitik istället inriktad på att väcka sympati och intresse för det egna landet genom kulturella aktiviteter, såsom teatergästspel, konstutställningar och inte minst undervisning.³⁴

Som Gregory Paschalidis påpekar har de institutioner som arbetar med utlandsriktad kulturpolitik, till exempel Alliance Française och Goethe Institut, rötter i det sena 1800-talets nationalistiska föreningar.³⁵ Exempelvis grundades Alliance Française redan 1883 med det uttalade syftet att sprida det franska språket och kulturen utomlands, främst i kolonierna.³⁶ Ungefär samtidigt grundades även föreningar som Allgemeiner Deutscher Schulverein zur Erhaltung des Deutschtums im Auslande i Tyskland (1881) och Società Dante Alighieri i Italien (1889). Dessa arbetade främst för att bevara den nationella kulturen inom de nationella minoriteterna i utlandet.³⁷ Under denna period skedde spridandet av nationell kultur i utlandet främst i dessa och liknande förenings regi och var inte någonting som intresserade de europeiska staterna i någon större utsträckning.³⁸

Föregångare på området utlandsriktad statlig kulturpolitik var Frankrike som redan 1909 satte upp en avdelning med namnet Service des Écoles et Œuvres françaises à l'Étranger inom det franska utrikesdepartementet. Ungefär vid samma tid började den franska staten att verka för grundandet av franska institut vid utländska universitet som till exempel Institut Français i Madrid, som grundades 1909. År 1914 anställdes de första kulturattachéerna vid de franska ambassaderna. Enligt Victoria Znined-Brand var dessa inrättningar ett franskt bemötande av de konkurrerande stormakternas politik. Tysklands, Storbritanniens och Italiens expansion i världen skulle motverkas genom ett aktivt stöd till det franska språket utomlands.³⁹ Den franska politiken intensifierades efter första världskrigets slut. 1920 omorganiserades Service des Écoles et Œuvres françaises à l'Étranger till Service des Œuvres Françaises à l'Étranger och fick ett

³⁴ Litteraturen om den utlandsriktade kulturpolitiken är omfattande men ofta nationellt orienterad. Detta innebär att det i de flesta fall är ett enskilt lands politik eller en större aktör, till exempel en förening, som står i centrum.

³⁵ Paschalidis 2009, s. 277–281.

³⁶ Bruézière 1983, s. 15.

³⁷ För Allgemeiner Deutscher Schulverein se främst Kloosterhuis 1994, band 1, s. 296–302. För Società Dante Alighieri se Pisa 1995; Salvetti 1995.

³⁸ Paschalidis 2009, s. 279.

³⁹ Znined-Brand, 1999, s. 28–29; Paschalidis 2009, s. 280.

bredare uppdrag än tidigare, nämligen att verka för den franska kulturella expansionen. Parallellt med detta inrättades inom utrikesdepartementet nya avdelningar för kulturellt utbyte och dokumentation. Denna verksamhet expanderade under hela mellankrigstiden. Personalstyrkan inom Service des Œuvres Françaises à l'Étranger ökade till exempel från två till tolv personer mellan 1914 och 1930-talet och budgeten ökade från 4,5 miljoner till 70 miljoner franc.⁴⁰ Under samma period integrerades Alliance Française i den franska statens politik och tilldelades betydande statsanslag.⁴¹

Även i Tyskland tog utvecklingen av en statlig utlandsriktad kulturpolitik fart efter första världskriget. Inom det tyska utrikesministeriet inrättades 1920 en avdelning speciellt inriktad på utlandstyskar och allmänna kulturella angelägenheter. Denna Abteilung für Deutschtum im Ausland und kulturelle Angelegenheiten kallades ofta med ett kortare namn för Kulturabteilung des Auswärtigen Amtes.⁴² Att utlandsskolor och bildning var denna avdelnings främsta arbetsområde framgår av att den i de tidiga planerna kallades ”tysk vetenskap och tyska skolor i utlandet” och först senare fick ansvaret för konst och böcker i utlandet.⁴³ Oftast verkade denna avdelning inom utrikesdepartementet främst genom att ge finansiellt och organisatoriskt stöd till privata organisationer. Ett exempel på en sådan organisation var föreningen Deutsche Akademie, som arbetade med att utbilda språklektorer och att skicka dem till utlandet.⁴⁴

Under mellankrigstiden började den tyska staten även stödja det akademiska utbytet med utlandet. En viktig anledning till detta var att ökat vetenskapligt utbyte sågs som ett sätt att bryta den politiska och ekonomiska isolering som landet befann sig i efter Versailles-freden. För detta syfte inrättades 1925 den statliga stiftelsen Alexander von Humboldt-Stiftung som skulle göra det möjligt för tyska studenter att studera utomlands och för utländska studenter att studera i Tyskland.⁴⁵ Även privata organisationer som ägnade sig åt studentutbyte, som Akademischer Austauschdienst i Heidelberg (grundad 1925), erhöll under 1920-talet stöd från både det preussiska utbildningsministeriet och det tyska utrikesministeriet.⁴⁶ Alexander von Humboldt-Stiftung och Akademischer Austauschdienst slogs 1931 ihop till Deutscher Akademischer Austauschdienst, förkortad DAAD. Detta innebar dock inte att Alexander von Humboldt-Stif-

⁴⁰ Znined-Brand 1999, s. 29–30.

⁴¹ Bruézière 1983, s. 85.

⁴² För inrättandet av denna avdelning se Düwell 1981.

⁴³ Düwell 1981, s. 51–54.

⁴⁴ För Deutsche Akademie se Michels 2004; Michels 2005.

⁴⁵ Laitenberger 1976, s. 19–21. I praktiken var detta en nygrundning av en äldre Alexander von Humboldt-Stiftung (grundad 1860) som dock förlorat hela sitt kapital i den tyska hyperinflationen. Denna andra stiftelse verkade fram till 1945, då den ställde in sin verksamhet. Dagens Alexander von Humboldt-Stiftung är alltså den tredje i ordningen och grundades 1953.

⁴⁶ Laitenberger 1976, s. 18.

tung upphörde att existera, utan endast att stiftelsens pengar ställdes till DAAD:s förfogande.

Det arbete som stöddes av den tyska utrikesförvaltningen hade i första hand nationella förtecken. Deutsche Akademie hade till exempel till en början i utlandet boende tyskar som målgrupp.⁴⁷ Stöd från utrikesministeriet fick organisationen dock först då den bestämde sig för att sprida det tyska språket till befolkningen i andra länder istället för att koncentrera sig på tysktalande minoriteter utomlands.⁴⁸ Det ökade stödet till akademiskt utbyte var en annan aspekt av samma tanke. Enligt Volkhard Laitenberger var syftet med DAAD att ”öka Tysklands nationella prestige i utlandet”⁴⁹ genom att göra utländska akademiker sympatiskt inställda till landet. Dessutom skulle kändedomen om utlandet på detta sätt öka bland tyska akademiker. Därmed hade den tyska politiken, som Laitenberger påpekar, i första hand ett nationellt syfte, nämligen att mobilisera den tyska vetenskapen och akademiska världen som en långsiktigt planerad utrikespolitisk potential.⁵⁰

Utlandsvetenskapernas etablering i Tyskland

Parallellt med den utlandsriktade kulturpolitikens utveckling och etablering i Tyskland reformerades det tyska utbildningsväsendet. Dessa reformer inleddes redan under första världskriget och kom framför allt att prägla Weimarrepublikens första år. Drivande bakom reformerna var islamologen och utbildningspolitikern Carl Heinrich Becker som under perioden 1919–1921 var ansvarig för den högre utbildningen inom Preussens *Kultusministerium*. Ett övergripande syfte med utbildningsreformen var, enligt Fritz K. Ringer, att föra universiteten närmare ”hela nationens liv”. I praktiken handlade det om att föra de olika delarna i utbildningssystemet närmare varandra, grundskolor närmare realskolor och gymnasier och dessa i sin tur närmare universiteten.

Dessa reformer tvingades till viss del fram av den efterkrigstida studentexplosionen. En av första världskrigets följder för de tyska universiteten var nämligen att antalet studenter steg dramatiskt under åren direkt efter krigets slut. Anledningen till detta var i första hand att flera årskullar av demobiliserade soldater återupptog de studier de varit tvungna att avbryta 1914 eller inledde de studier de skulle ha inlett tidigare. År 1919 var antalet studenter därför ungefär 40 procent högre än det hade varit det sista året innan kriget och under perioden 1919–1923 steg antalet studenter ytterligare från 83 800 till 130 700.⁵¹ Detta höga studentantal kom att hålla i sig under hela perioden 1919–1933, med en

⁴⁷ Michels 2005, s. 22–24.

⁴⁸ Michels 2005, s. 5–73.

⁴⁹ ”das nationale Prestige Deutschlands im Ausland zu vermehren”, Laitenberger 1976, s. 33.

⁵⁰ Laitenberger 1976, s. 34–35.

⁵¹ Prahl 1978, s. 304–305.

viss nedgång kring åren 1923–25. Nedgången var en följd av 1920-talets hyperinflation och det faktum att den stora efterkrigsgenerationen studerat klart vid denna tidpunkt.⁵² Den allmänna utvecklingen var dock att antalet studenter ökade vid universiteten, vilket i sin tur resulterade i ett behov av att anställa fler undervisande akademiker.

Inom universiteten var reformerna ämnade att ge studenter och akademiker med lägre status (assistenter och docenter) mer inflytande.⁵³ Becker eftersträvade dock någonting mer än en organisatorisk reform; enligt honom hade universiteten även ett uppdrag att uppfostra studenterna till medborgare i en modern demokratisk stat. Universiteten skulle enligt denna tanke kombinera forskning och yrkesutbildning med vad Becker kallade ”medborgarutbildning” (*Staatsbürgerliche Bildung*). Dessutom ville Becker med sina reformer motverka den tendens till specialisering och den därmed sammanhängande ”partikularismen” han tyckte sig se inom universitetsvärlden. Ett sätt att motverka detta var att skapa ämnen som omfattade flera discipliner. Till dessa hörde förutom pedagogik, filosofi och den relativt nya disciplinen sociologi, även ”utlandsvetenskaper” (*Auslandswissenschaften*), det vill säga studiet av utländska förhållanden.⁵⁴

Anledningen till att studier av utländska förhållanden fick en framträdande roll inom Beckers reformer står i sin tur att finna i den diskussion om en utlandsriktad kulturpolitik som fördes i Tyskland under åren före första världskrigets utbrott. Under denna tid diskuterades offentligt huruvida tyska riket behövde en statligt stödd kulturpropaganda av franskt snitt och hur denna i sådana fall skulle se ut. Enligt historikern Karl Lamprecht var ett tyskt politiskt inflytande i utlandet omöjligt utan att man först vunnit ett kulturellt och ekonomiskt. Han fann stöd för denna åsikt hos den tyske kanslern Bethman Hollweg som även han hävdade att den franska kulturpropagandan var av nytta för den franska ekonomin och politiken och att Tyskland kanske underskattade denna typ av politik. Diskussionen om den tyska utlandsriktade kulturpolitikens existens och utformning fortsattes under första världskriget.⁵⁵

Ett återkommande tema i denna debatt var den tyska okunskapen om utlandet. Kanskaper om andra länders politiska förhållanden, kultur och inte minst i främmande språk var, enligt många, en förutsättning för att framgångsrikt kunna bedriva politik riktad direkt mot befolkningen i utlandet. Därmed hade en framgångsrik tysk utrikespolitik kopplats samman med en utbyggnad av studier av utlandet.⁵⁶ Utbyggnaden av utlandsvetenskaperna var också en av Beckers hjärtefrågor, och som sådan gick den längre tillbaka än högskolereformerna

⁵² Prah 1978, s. 306.

⁵³ Ringer 1990, s. 69–70.

⁵⁴ Müller 1991, s. 335; Düwell 1971.

⁵⁵ För en utförligare analys se Kloosterhuis 1981.

⁵⁶ Höll 1997, s. 4.

1919. Becker var som sagt islamolog, och han hade varit en av de drivande bakom institutionaliseringen av islamologin i Tyskland under sin tid vid kolonialinstitutet i Hamburg (som senare skulle komma att bli Hamburgs universitet) och universitetet i Bonn. Under första världskriget arbetade Becker aktivt tillsammans med utrikesförvaltningen för att förbättra de tysk-turkiska kontakterna och detta arbete bidrog till att ge honom en tjänst inom ministeriet.⁵⁷

I en programskrift publicerad 1917, ett år efter det att Becker inlett sitt arbete vid ministeriet, lade han fram sina idéer om utlandsstudiernas stora betydelse för den moderna tyska staten. I och med att Tyskland hade blivit en del av det internationella politiska och ekonomiska systemet hade, enligt Becker, kunskapen om utländska förhållanden inte längre endast en vetenskaplig betydelse. Istället krävdes inom den moderna förvaltningen olika typer av statstjänstemän, kolonialanställda och tolkar (Becker använde ordet ”dragomaner”, det vill säga den typ av tolkar och guider som möjliggjorde kommunikation mellan européer å ena sidan och arabiska och persiska härskare å den andra) med en lämplig utbildning. Becker gick även ett steg längre och argumenterade för att kunskaper om utlandet borde vara en integrerad del av den medborgerliga bildningen överhuvudtaget.⁵⁸ Utlandsvetenskaperna hade därmed ett vidare syfte än att endast öppna den tyska vetenskapsvärlden för studier av utlandet eller att ge statstjänstemän praktisk utbildning i utländska förhållanden. För Becker var deras syfte att inom Tysklands gränser väcka ett utrikespolitiskt intresse och öka förståelsen för andra länder.⁵⁹

Enligt Kurt Düwell ska Beckers pedagogiska reformer och hans arbete för en ökad utlandsriktad kulturpolitik ses som två sidor av samma mynt. Det handlade om att via en satsning på vetenskap och kultur övervinna den nationella katastrof som förlusten i första världskriget utgjorde för Tyskland. En medveten kulturpolitik skulle nämligen kunna uppnå det som kejsardömet militarism inte förmått att skapa: en enad tysk nation.⁶⁰ Samtidigt är det uppenbart att satsningen på utlandsvetenskaper i Tyskland och den utlandsriktade kulturpolitikens etablering i Europa även de kan ses som två aspekter av samma tanke: om målet är att påverka opinionen i främmande länder, krävs det människor med erfarenhet av länderna ifråga. Dessa kunskaper skulle inhämtas både inom de nyetablerade utlandsvetenskaperna och genom akademiskt utbyte.

Här kan universiteten, eller snarare den kunskap som dessa förmedlar, uppfattas som en resurs som den tyska staten försökte mobilisera. Både genom en politisk retorik som underströk vikten av studier i och studier av utlandet och genom skapandet av nya organisationer och strukturer som till exempel Alexan-

⁵⁷ För utförligare uppgifter se Guido Müllers biografi över C. H. Becker, Müller 1991, främst s. 60–141.

⁵⁸ Becker 1997a, s. 157.

⁵⁹ Becker 1997a, s. 160.

⁶⁰ Düwell 1971, s. 32–34.

der von Humboldt-Stiftung. Naturligtvis ska ingen av de organisationer som nämnts i detta kapitel ses som en ren propagandaorganisation. Däremot illustrerar genomgången ovan tydligt hur den tyska staten förknippade sitt engagemang för en viss typ av bildning med förhoppningar gällande landets politiska situation. Genom att främja etableringen av utlandsvetenskaper skulle ju både Tysklands status utomlands öka och den inre enheten förstärkas.

Det nordiska institutet i Greifswald

Carl Heinrich Beckers skrift innehöll även praktiska förslag på hur utlandsvetenskaperna skulle organiseras. Han förespråkade en decentraliserad modell, där föreläsningar och kurser om utländska förhållanden skulle ges på alla tyska universitet. Eventuellt skulle staten ställa mer pengar till förfogande för kurser i främmande länders geografi och samhällsliv, utländsk rättspraxis, andra länders ekonomi och främmande folks religions- och kulturhistoria.⁶¹ Utöver denna generella undervisning föresvävade Becker även en viss grad av specialisering. Vissa universitet skulle enligt denna idé koncentrera sin forskning kring en utländsk region. I skriften nämns Bonn som lämplig ort för studiet av Frankrike och den romanska världen, samt Königsberg och Breslau för den slaviska.⁶²

Även för de nordiska studierna och de vetenskapliga kontakterna med Skandinavien var Beckers program av största betydelse. Ett direkt resultat av den tyska satsningen på utlandsvetenskaper var nämligen grundandet av det nordiska institutet (Nordisches Institut) vid universitetet i Greifswald 1918. Som Rainer Höll påpekar i sin undersökning av institutet nämns inte de skandinaviska länderna explicit i Beckers programskrift, men i praktiken hade Becker själv redan 1916 hört sig för om möjligheten att kunna grunda ett nordiskt institut vid universitetet. Universitetets filosofiska fakultet var i sin tur mycket intresserad av Beckers planer. Huvudanledningen till att valet föll på Greifswald verkar ha varit universitetets geografiska läge vid Östersjön, de historiska banden med Sverige och det faktum att universitetet därmed redan förfogade över goda vetenskapliga kontakter med de nordiska länderna.⁶³ Framför allt den forskning som bedrevs av geografen Gustav Braun var centrerad kring Norden.⁶⁴ Det kan tyckas underligt att valet inte föll på universitetet i Kiel eftersom universitetsbiblioteket där år 1909 hade fått i uppdrag att inrätta en specialsamling nordisk litteratur. I Kiel fanns dock sedan tidigare institutet för sjöfart och världsekonomi (Institut für Seeverkehr und Weltwirtschaft) och av denna anledning förekom Kiel i Beckers förslag som en lämplig ort för ett institut för

⁶¹ Becker 1997a, s. 169.

⁶² Becker 1997a, s. 167.

⁶³ Merker 1926, s. 88.

⁶⁴ Höll 1997, s. 5.

studier av transoceaniska områden.⁶⁵ För att undvika en koncentration av utlandsriktade institut förlades därför det Nordiska institutet till Greifswald.

Nordisches Institut i Greifswald grundades officiellt den 4 oktober 1918, den dag då den första årsstämman hölls. I praktiken hade institutet verkat sedan årsskiftet 1917/18.⁶⁶ Det var den sorts ämnesöverskridande inrättning som hade föresvävat Becker. I styrelsen var ämnena germanistik, geografi, juridik, statsvetenskap och teologi representerade. Institutets förste föreståndare var Gustav Dalman. Han var teolog och professor i gamla testamentet och hade länge bott och verkat i Palestina. Anledningen till att Dalman utsågs att leda det nordiska institutet var, enligt Höll, inte i första hand dennes ämneskunskaper utan politik. Dalman hade varit svensk konsul i Palestina, hade en svensk mor och kände delar av den svenska politiska eliten. Han sågs därför som en utmärkt person att representera institutet.⁶⁷

Det nordiska institutets verksamhet skulle omfatta hela Norden och alla aspekter av denna del av Europa. I det tal han höll vid institutets öppnande sa Gustav Dalman att objektet för institutets arbete var länderna Sverige, Norge, Danmark, Island och Finland. Dessa länder skulle undersökas ur en rad olika perspektiv:

Det som ska undersökas är dessa länders statliga och rättsliga ordning och deras politiska och ekonomiska förhållanden, deras nationella egenart, deras religiösa och sedliga tänkande, deras konstnärliga skapande, deras vetenskap och deras skönlitteratur, allt med utgångspunkt i de naturliga förutsättningarna ända till deras jords geologiska tillkomst.⁶⁸

Som visades ovan var det tilltagande tyska intresset för utlandsriktad kulturpolitik huvudanledningen till det nordiska institutets grundande. Att institutet redan från början var en del av denna politik framgår av det faktum att flera av de professorer som ingick i institutets styrelse gav sig ut på informationsresor till de skandinaviska länderna under året 1918. I dessa bemöttes både de och det nya institutet positivt och med stort intresse, då institutet även i dessa länder uppfattades som någonting som skulle främja den egna exporten och den inhemska vetenskapen. Auswärtiges Amt betraktade de resor som Braun, Dalman och andra företog som propagandaresor för Tyskland. Enligt Rainer Höll fick

⁶⁵ Becker 1997a, s. 165.

⁶⁶ Höll 1997, s. 6.

⁶⁷ Magon 1956, s. 263; Höll 1997, s. 7.

⁶⁸ "Die staatliche und rechtliche Ordnung dieser Länder und ihre politischen und wirtschaftlichen Verhältnisse, ihre völkische Eigenart, ihr religiöses und sittliches Denken, ihr künstlerisches Schaffen, ihre Wissenschaft und ihre Schönliteratur, alles auf dem Grunde der natürlichen Voraussetzungen bis zum geologischen Werden ihres Erdbodens, sollen erfaßt werden.", citerat i Magon 1956, s. 262.

även institutet stöd från utrikesministeriet, men han definierar aldrig vilken typ av stöd det handlade om.⁶⁹

Den tydliga kopplingen mellan utrikesministeriet och institutet ledde dock till problem och Gustav Dalman frånträdde redan i början av 1919 sin funktion som institutets ledare. Anledningen till detta var, enligt Rainer Höll, i första hand att Dalman motsatte sig att institutets personal bands in i det tyska utrikesministeriets utlandsriktade verksamhet, då han var emot användandet av ett vetenskapligt institut för politiska syften.⁷⁰ Posten som ledare var sedan vakant fram till 1921, när germanisten Paul Merker övertog den.⁷¹ I institutets konstruktion och idé fanns alltså en inneboende konflikt mellan statens kulturpolitiska mål och idén om vetenskapens autonomi. Dalmans reaktion ska ses som ett försök att bevara det akademiska fältets autonomi från försök utifrån att använda sig av den för politiska syften. Samtidigt är det uppenbart att en för tydlig koppling mellan staten och de institutioner som genomförde den utlandsriktade kulturpolitiken kunde leda till konflikter.

Det nordiska institutet var alltså på samma gång en integrerad del av den tyska utlandsriktade kulturpolitiken och ett centrum för den tyska forskningen om Skandinavien. Centralt för båda dessa områden var språkundervisningen, och redan vid de första samtalen mellan Becker och den filosofiska fakulteten som ägde rum år 1916 hade Becker föreslagit inrättandet av ett svenskt lektorat.⁷² I januari 1917 ansökte filosofiska fakulteten officiellt om inrättandet av ett lektorat i svenska hos den preussiske ministern. Som skäl angavs att det skulle vara värdefullt för filologistudiet, men även för de tysk-svenska relationerna.⁷³ Fakulteten hade också redan en kandidat till lektoratet, nämligen germanisten Wolf von Unwerth i Marburg. På fakultetens begäran inrättade det preussiska ministeriet 1917 en professur i tysk och nordisk filologi för von Unwerth. Fakulteten hoppades att denna skulle förstärka relationerna mellan Greifswald och Sverige och att dessa fördjupade relationer skulle komma fäderneslandet tillgodo både andligen och praktiskt.⁷⁴ Wolf von Unwerth kom i praktiken dock aldrig att inneha ett lektorat då han avled år 1919, samma år som lektoratet i Greifswald inrättades. Han fyllde dock under sina två år vid universitetet en lektors funktion och gav under perioden 1917–1919 i första hand kurser i svenska språket. Den förste lektorn vid det nordiska institutet i Greifswald blev istället den svenske medborgaren Nils Gösta Bergman som 1921 avlöstes av en annan svensk, Sven Nordlund.

⁶⁹ Höll 1997, s. 8.

⁷⁰ Höll 1997, s. 7.

⁷¹ Höll 1997, s. 11.

⁷² Höll 1997, s. 6.

⁷³ Brev från Phil. Fak. EMAU till Minister der geistlichen und Unterrichts-Angelegenheiten Berlin 1917-01-26, UAG, K 897.

⁷⁴ Höll 1997, s. 6.

Grundandet av det nordiska institutet i Greifswald och inrättandet av lektoratet i svenska språket 1919 gick alltså med all önskvärd tydlighet tillbaka på de båda faktorer som behandlats under punkt 2.1 och 2.2 i detta kapitel. Det fanns redan före institutets grundande forskning och undervisning om de nordiska länderna vid universitetet, och universitetet kunde även blicka tillbaka på en lång tradition av forskning om och vetenskapligt utbyte med Skandinavien.⁷⁵

De skandinaviska kontakterna var dock endast en förutsättning och inte en direkt anledning till att institutet grundades. Beckers förslag om att grunda ett nordiskt institut i Greifswald var nämligen i första hand sprunget ur den tyska statens ökade intresse för utlandsriktad kulturpolitik under perioden. Först i och med detta var de politiska förutsättningarna för grundandet av vetenskapliga institut med fokus på utlandet givna. Det är samtidigt lika uppenbart att Greifswald valdes val på grund av den geografiska närheten och den existerande forskningen och undervisningen om Skandinavien. Dessutom kunde man alltid anskaffa den kompetens som inte fanns. Detta illustreras främst av von Unwerths flytt från Marburg till Greifswald 1917.

Över huvud taget är argumenten för von Unwerths flytt och inrättandet av ett svenskt lektorat ett tydligt exempel på hur den politiska viljan att inrätta ett utlandsinstitut påverkade den filosofiska fakulteten. I båda fallen använde fakulteten vetenskapliga och kulturpolitiska skäl sida vid sida och motiverade en anställning med dess kulturpolitiska nytta för den tyska nationen; och detta innan det nordiska institutet ens officiellt var grundat. Den tyska satsningen på utlandsvetenskaper hade alltså gett aktörer inom universiteten en möjlighet att hänvisa till nationens kontakter med utlandet när tjänster skulle inrättas och människor skulle anställas.

Kulturpolitiska argumentationsmönster – inrättande av lektorat under 1920-talet

Det nordiska institutet i Greifswald är det enda exemplet på ett svenskt lektorat vars grundande på ett direkt och väldigt tydligt sätt följde av den tyska statens satsning på utlandsvetenskaper. Detta betyder emellertid inte att denna politik saknade betydelse vid inrättandet av lektorat vid andra lärosäten. Tvärtom kan man i diskussionerna kring de lektorat som grundades under 1920-talet se hur vetenskapliga argument kombinerades med kulturpolitiska dito.

Hamburg

Lektoratet i Hamburg var, till skillnad från dem i Rostock och Jena, inte ett enmansverk. Sedan 1913 hade professorn i germanistik vid dåvarande högskolan i Hamburg, Conrad Borchling, haft en rad svenska doktorander anställda som assistenter. Dessa hade kommit till Hamburg främst för att studera och

⁷⁵ För en översikt se Magon 1956.

skriva avhandlingar inom lågtysk filologi som var Borchlings expertområde. I tur och ordning var från och med 1913 ”herrarna Norrbohm, Rooth och Holmberg”⁷⁶ anställda som assistenter hos Borchling. I denna egenskap höll de övningar i svenska språket för studenter vid högskolan.⁷⁷ Språkkurserna övertogs sedan ett par år av en tysk germanist vid namn Walther A. Berendsohn innan en ny svensk assistent vid namn Sven Lide kom till Hamburg. Enligt Berendsohns artikel i *Schwedentum an deutschen Universitäten*, var det Lide som såg till att lektoratet inrättades. Lide höll föreläsningar på svenska och höll i konversationskurser samt lade grunden till ett svenskt bibliotek inom ramen för germanistikbiblioteket. Hans allra viktigaste bidrag till lektoratet var dock att han fick den svenska klubben i Hamburg, som främst bestod av svenska affärsmän, att donera 7 000 mark för att avlöna en lektor i två år.⁷⁸ Som ett brev från Conrad Borchling visar skulle pengarna användas sparsamt. Institutionen ville till en början inte anställa en fast lektor för pengarna. Istället var idén att låta en svensk stipendiat verka som lektor och med hjälp av de donerade pengarna ge denne ett tillskott till stipendiet i utbyte mot språklektionerna. I samma brev nämns även att den svenska klubben lovat att avsätta ytterligare pengar och grunda en fond vars räntor skulle användas för att avlöna en fast lektor.⁷⁹ Denna fond verkar dock aldrig ha inrättats.

Sommaren 1922 tog fil. mag. Hugo Gerring upp lektorsverksamheten under förutsättningarna som nämndes ovan och arbetade som lektor för ett tillskott till det stipendium han uppbar. Hans tid som lektor blev dock kortare än planerat; ekonomiska problem i samband med den tyska hyperinflationen tvingade honom snart att återvända till Sverige och återuppta sitt gamla arbete som lärare.⁸⁰ Efter detta förblev lektoratet vakant ända fram till 1928, och under denna tid agerade Berendsohn än en gång lärare i svenska språket i Hamburg.

Detta betydde inte att universitetet inte försökte återupprätta lektoratet. Under hela perioden 1922–1928 inkom flera ansökningar från filosofiska fakulteten om att den Hamburgska staten borde överta det finansiella ansvaret för lektoratet. I första hand framhävdes i dessa ansökningar vikten av förbättrade vetenskapliga kontakter med Sverige. Särskilt hänvisades till att institutet haft

⁷⁶ ”die Herren Norrbohm, Rooth und Holmberg”, *Schwedentum an deutschen Universitäten* 1922, s. 40. Det två senare är med största sannolikhet den senare professorn i tyska i Lund (1932–1954) Erik Rooth och den senare professorn i tyska i Göteborg (1930–1934) och Uppsala (1934–51) John Holmberg. Se Almgren 2001, s. 100–104 och s. 115–117.

⁷⁷ *Schwedentum an deutschen Universitäten* 1922, s. 39–40.

⁷⁸ *Schwedentum an deutschen Universitäten* 1922, s. 40.

⁷⁹ Brev från Conrad Borchling till Prof. Laffer (Dekan Phil. Fak. UH) 1921-06-16, StAH, 364-5:1, A.130.2.4.

⁸⁰ Brev från Phil. Fak. UH till Hochschulbehörde Hamburg 1923-02-03, StAH, 364-5:1, A.130.2.4.

många svenskar som lärare under 1910-talet och att både germanistiken och universitetet i stort skulle tjäna på att återställa dessa.⁸¹

Leipzig

Liksom i Hamburg hade lektoratet i Leipzig föregåtts av lösare språkkurser. Detta nämns i den ansökan angående inrättandet av ett lektorat som filosofiska fakulteten vid universitetet i Leipzig inlämnade till ansvarigt ministerium i Dresden i augusti 1921. Lärarinnan var en infödd svenska som omnämns som Frau Professor Zade.⁸² Hon hade dock av sagt sig kurserna, vilket föranlett fakulteten att ansöka om ett riktigt lektorat.⁸³

Filosofiska fakultetens ansökan är intressant på grund av de argument som framförs för inrättandet av ett lektorat. Här står att tyska studenter redan före första världskriget önskat undervisning i de nordiska språken. Kriget hade fört de nordiska folken närmare Tyskland och dessa folks offervilja gentemot det tyska folket hade i sin tur ökat de tyska sympatierna för Norden. Detta framhävdes som ett tecken på en ökad kulturgemenskap mellan de syd- och nordgermanska stammarna. I brevet nämndes grundandet av lektoraten i Berlin, Jena, Greifswald och Rostock som exempel på denna ökade kulturgemenskap. Först efter denna beskrivning anförs egentligen de vetenskapliga skälen för inrättandet av ett lektorat. Framför allt var det den svenska litteraturens betydelse för världslitteraturen som framhävdes, men betydelsen av ökade kunskaper i svenska för att hålla kontakten med den svenska vetenskapen i allmänhet poängterades också.⁸⁴ Detta förslag bifölls inte av ministeriet, men fakulteten gav sig inte och förnyade sin ansökan i januari 1922. I denna framfördes ett nytt argument förutom de ovan nämnda, nämligen att ökade kunskaper i svenska även skulle leda till en djupare insikt i det tyska språket på grund av språkens släktskap.⁸⁵ I dessa brev från fakulteten ser man hur både kulturpolitiska och vetenskapliga argument används. Vikten att stödja kontakterna med Skandinavien, särskilt eftersom dessa länder påstods vara så positivt inställda till Tyskland, kan betecknas som ett kulturpolitiskt argument. Likaså tolkningen

⁸¹ Brev från Phil. Fak. UH till Hochschulbehörde Hamburg 1923-02-03 samt Brev från Phil. Fak. UH till Hochschulbehörde Hamburg 1926-06-22, StAH, 364-5:1, A.130.2.4.

⁸² Det handlar här med största sannolikhet om den svenska författarinnan Beatrice Zade som var utbildad lärarinna. Beatrice Zade var gift med Adolf Zade, tysk agronom och professor i Leipzig. Se Berg 1922.

⁸³ I ett senare brev föreslog fakulteten att ministeriet borde ta kontakt med fru Zade för att utröna huruvida hennes studenter kunde tänkas vara intresserade av att fortsätta studera svenska även fortsättningsvis. Brev från Phil. Fak. UL till Ministerium des Kultus und öffentlichen Unterrichts zu Dresden 1921-09-21, SHStA, Min. f. Volksbildung 10239/7.

⁸⁴ Brev från Phil. Fak. UL till Ministerium des Kultus und öffentlichen Unterrichts zu Dresden 1921-08-21, UAL, Phil. Fak. B2/27:20.

⁸⁵ Brev från Phil. Fak. UL till Ministerium des Kultus und öffentlichen Unterrichts zu Dresden 1922-01-07, UAL, Phil. Fak. B2/27:20.

att de lektorat som redan fanns vid ett flertal universitet skulle ses som ett uttryck för ett närmande mellan Norden och Tyskland.

Från landet Sachsens sida var kulturpolitiska överväganden den främsta anledningen till lektoratets inrättande. I sitt svar till fakulteten förklarade ministeriet att man ansåg ett lektorat vara av största vikt för att "...stödja de redan bestående livliga förbindelserna som universitetet har med de nordiska länderna och framför allt med Sverige...".⁸⁶ Däremot kunde inte detta ske utan att en annan tjänst ströks, och ministeriet föreslog därför att det existerande lektoratet i turkiska avvecklades och ersattes av ett svenskt. Intressant är att motiveringen till detta var att det politiska läget inte längre tillät Tyskland att återuppta de avbrutna kontakterna med det Osmanska riket. 1922 då brevet skrevs var det Osmanska riket ockuperat som en följd av första världskriget och dagens Turkiet var ännu inte grundat. Ministeriet utgick därför ifrån att intresset för turkiska inte var så stort vid universitetet och att undervisningen inte skulle drabbas nämnvärt av att det turkiska lektoratet drogs in.⁸⁷ Klart är att det svenska lektoratet grundades utifrån politiska överväganden. Sverige sågs helt enkelt som ett viktigare land inom den tyska utrikespolitiken än det ockuperade Osmanska riket.

Berlin

Lektoratet i Berlin omorganiserades efter Johannes Neuhaus död 1922. Initiativet till en förändring av lektoratets inriktning togs av professorn i nordistik, Gustav Neckel. I ett brev till den filosofiska fakultetens dekan föreslog han inrättandet av ett lektorat endast för svenska språket. Som anledningar anförde han att universitetet hade ett ökat antal svenska studenter och att de mindre universiteten Kiel, Greifswald och Rostock redan hade lektorat i svenska språket. Underförstått, ett stort universitet som Berlin måste naturligtvis även det ha ett svenskt lektorat.⁸⁸ Dessutom undervisade Neuhaus under sina sista år som lektor inte i svenska utan utslutande i danska och norska.⁸⁹ I Neckels brev hänvisas till Neuhaus vacklande hälsa som ett skäl till att han inte uppfyllt sina plikter och att undervisningen i svenska i Berlin nu behövde friskas upp. Neckel hade också redan en kandidat för lektoratet, den svenske doktorn Gösta Langenfelt.⁹⁰ I ett brev riktat direkt till *Regierungsrat* Richter inom det preussiska utbildningsministeriet lanserade Neckel Langenfelt som Neuhaus efterföljare.

⁸⁶ "...die schon jetzt bestehenden lebhaften Beziehungen der Universität zu den nordischen Ländern insbesondere zu Schweden zu fördern..." Brev från Ministerium des Kultus und öffentlichen Unterrichts zu Dresden till Phil. Fak. UL 1922-02-06, UAL, Phil. Fak. B2/27:20.

⁸⁷ Brev från Ministerium des Kultus und öffentlichen Unterrichts zu Dresden till Phil. Fak. UL 1922-02-06, UAL, Phil. Fak. B2/27:20.

⁸⁸ Brev från Gustav Neckel till Dekan Phil. Fak. FWU 1922-11-08, UAB, Phil. Fak. 1448.

⁸⁹ Detta framgår av de kommenterade förteckningarna över föreläsningarna åren 1919–1922. VV Berlin SS 1919–SS 1922.

⁹⁰ Brev från Gustav Neckel till Dekan Phil. Fak. FWU 1922-11-08, UAB, Phil. Fak. 1448. I arkivmaterialet stavas Langenfelt ibland även Langenfeld eller Langenfeldt.

Langenfelt presenteras här inte endast som en duktig filolog utan även som en person med kunskaper om Sveriges näringsliv och pressväsende. Han vore därför ytterst lämpad även för undervisning om aktuella förhållanden och strömningar i landet enligt Neckel.⁹¹ Detta var ett argument som låg helt i linje med statens ökade intresse för utlandsvetenskap. Både fakulteten och ministeriet stödde därför Neckels förslag och den 23 maj 1923 utnämndes Langenfelt till lektor i Berlin av den preussiske ministern.⁹²

Tübingen

I Tübingen grundades lektoratet på initiativ av professorn i germanistik Hermann Schneider. I ett brev till filosofiska fakultetens dekan i december 1927 förordade han inrättandet av ett lektorat för "Skandinavische Sprachen, Literatur und Kultur".⁹³ Som framgår av beteckningen skulle detta lektorat omfatta mer än endast det svenska språket, men Schneiders förslag till lektor var en svensk, Per Wieselgren.

Schneiders argumentation för lektoratet liknar i mycket den som fördes fram av den filosofiska fakulteten i Leipzig. Även Schneider ställde lektoratet i ett större germanskt sammanhang. Enligt honom vore fördjupade kontakter med de "nordgermanska stammarna" viktiga för landet. Framför allt Sverige hade alltid förhållit sig sympatiskt gentemot Tyskland sedan det första världskriget och dessa kontakter borde därför fördjupas. Efter dessa allmänpolitiska argument kom Schneider in på de vetenskapliga. Här lyfte han fram det stora tyska intresset för modern skandinavisk litteratur och samtidigt den betydelse som kunskaper i skandinaviska språk hade för studiet av fornisländska. Denna uppdelning i det gamla Norden och det nya Skandinavien gick även igen i den arbetsbeskrivning som Schneider presenterade i brevet. Den framtida lektorns arbete skulle delvis bestå i att hjälpa Schneider med undervisningen inom fornordisk filologi, men den största delen skulle utgöras av språkundervisning och föreläsningar om Skandinaviens litteratur och kultur.⁹⁴

I enlighet med Schneiders önskemål blev Per Wieselgren lektor och han inledde sitt arbete 1928. Den uppdelning av lektorns arbete som Schneider pre-

⁹¹ Brev från Gustav Neckel till Regierungsrat Richter (Preußisches Ministerium für Wissenschaft, Kunst und Volksbildung) 1923-01-23, GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 7.

⁹² Brev från Preußischer Minister für Wissenschaft, Kunst und Volksbildung till Gösta Langenfelt 1923-05-28, UAB, Phil. Fak. 1448.

⁹³ Brev från Hermann Schneider till Dekan Phil. Fak. EKV 1927-12-17, UAT 117/822.

⁹⁴ Brev från Hermann Schneider till Dekan Phil. Fak. EKV 1927-12-17, UAT 117/822. Enligt Mario Daniels institutionaliserades utlandsvetenskaperna (*Auslandskunde*) vid universitetet i Tübingen främst inom geografiämnet under det sena 1920-talet. Schneiders ansökan ska ses i relation till denna institutionalisering. Schneider var senare aktiv inom den *Arbeitsgemeinschaft für Auslandswissenschaft* som etablerades i Tübingen under den nationalsocialistiska diktaturen. Daniels 2010, s. 359–365 och s. 377.

senterat i sitt brev syns även i de kurser Wieselgren genomförde i Tübingen. Vinterterminen 1928 höll han till exempel kurser i både svenska, danska och fornisländska samt en allmän föreläsning om Skandinaviens idévärld och kulturformer.⁹⁵

Lektoraten i svenska inom den tyska utlandsriktade kulturpolitiken

Hur passar lektoraten i svenska språket in i den utlandsriktade kulturpolitik som beskrevs ovan? Eller annorlunda uttryckt: hur tänkte man sig från tyskt håll att lektorat i svenska språket vid tyska universitet skulle kunna öka Tysklands anseende i Sverige? För att kunna svara på denna fråga måste man undersöka den funktion inom de svensk-tyska kontakterna som lektorerna hade, eller åtminstone var tänkta att ha.

Som redan har diskuterats var lektoratens huvudsyfte att lära ut svenska språket. Härvidlag påpekades ofta att en lektor från Sverige fyllde denna funktion bättre än en tysk som lärt sig svenska. Ett exempel är en artikel skriven av direktorn för det nordiska institutet i Greifswald åren 1921–1928, germanisten Paul Merker. Enligt honom var en infödd lektor av största vikt, då endast dessa kunde ge en fullgod undervisning i det talade språket, så som det talades för tillfället. Dessutom ledde ett lektorat till att höja intresset för ett språk, även utanför universitetet. Det svenska lektoratet i Greifswald hade, enligt Merker, till exempel lett till att intresset för svenska ökat. Både i Preussen och i Mecklenburg gick det numera att studera svenska på gymnasienivå, vilket gjorde att kunskaper i svenska även hade fått en praktisk användning, vilket i sin tur ytterligare ökade intresset.⁹⁶ Men även inom den vetenskapliga forskningen om Skandinavien tillskrevs lektoraten en viktig funktion. Rainer Höll påpekar i sin undersökning av det nordiska institutet i Greifswald att det oftast var via språkundervisningen som studenterna för första gången kom i kontakt med specifikt skandinaviska teman.⁹⁷

En av lektorns huvuduppgifter var alltså att intressera studenterna för Norden för att få dem att fortsätta studera teman som hade med Nordeuropa att göra. Ingenstans kommer denna uppgift så tydligt på tal som i ett brev som Johannes Paul i Greifswald skickade till Vilhelm Lundström 1927, i vilket Paul specificerade vad han förväntade sig av en lektor:

⁹⁵ När exakt Wieselgren blev anställd är inte känt då det inte finns någon personalakt för honom i universitetsarkivet i Tübingen. Enligt förteckningen över föreläsningar vid universitetet höll han åtminstone kurser under vinterterminen 1928/29. Se VV Tübingen WS 1928/29, s. 41.

⁹⁶ Merker 1926, s. 92.

⁹⁷ Höll 1997, s. 14.

Eftersom det tyvärr är säkert, att vi förlora vännen Nordlund, skulle vi till hans efterträdare helst ha någon som pedagogiskt och vetenskapligt står på samma höga nivå, som liksom N. stannar en längre tid, och som dessutom genom sin personlighet kan vinna större inflytande på studenterna. Vi ha här en finsk lektor, Vemmel, som kanske överdriver just denna sida, genom att alltför intensivt leva studentliv, men han har i alla fall väckt intresse för Finland bland studenterna, alla känna till honom, medan lektor N. är jämförelsevis lite känt [sic] utom kretsen av sina speciella lärjungar.

Herr professor förstår mig hoppas jag; vi vill inte ha någon fyllerist, men ändå en som ej uteslutande ägnar sig åt studierna.⁹⁸

En lektors arbete bestod enligt Paul alltså lika mycket i att få studenterna som inte läste svenska intresserade av Sverige som land som att undervisa i svenska språket för dem som redan var intresserade. Detta var en önskan som gick helt i linje med den tyska statens satsning på utlandsstudier, vars utgångspunkt var att intresset för utländska förhållanden i Tyskland var svalt och behövde uppmuntras.

Lektorerna i svenska språket skulle inte endast intressera de tyska studenterna för Sverige, utan även göra svenska akademiker positivt inställda till Tyskland. Om man ser på de argument som framfördes i samband med lektoratens inrättande så motiverades lektoraten ofta med att de skulle verka för ett ökat akademiskt utbyte mellan Tyskland och Sverige.⁹⁹

Även om det går att finna exempel på att professorerna hoppades att lektoratet skulle kunna attrahera svenska studenter, verkar det i första hand ha varit lektorerna själva som var det akademiska utbyte som avsågs. Vid en närmare analys av de lektorat som inrättades under 1920-talet framgår tydligt att de inrättas för en speciell person. Samtidigt som filosofiska fakulteten i Leipzig ansökte om ett lektorat 1921 föreslogs även Einar Törnqvist som lektor.¹⁰⁰ Gustav Neckel knöt 1923 sitt förslag att omdefiniera det nordiska lektoratet till anställningen av Gösta Langenfelt och i Tübingen föreslog Hermann Schneider att det lektorat som inrättades skulle tillfalla Per Wieselgren.¹⁰¹ I dessa tre fall är det uppenbart att de ansvariga professorernas primära intresse var att anställa en svensk akademiker med vilken de redan hade kontakt och att inrättandet av ett lektorat var den bästa vägen att göra detta. Detta betydde inte att deras önsningar gick stick i stäv mot den tyska statens intressen. Som beskrevs ovan var en av idéerna med det akademiska utbytet via Alexander von Humboldt-Stiftung och DAAD, att se till att utländska akademiker utbildade sig och var verk-

⁹⁸ Brev från Johannes Paul till Vilhelm Lundström 1927-06-11, GUB, VLB, Johannes Paul.

⁹⁹ Denna typ av argumentation kan fastställas när det gäller lektoraten i Hamburg, Leipzig, Berlin och Tübingen.

¹⁰⁰ Brev från Phil. Fak. UL till Ministerium des Kultus und öffentlichen Unterrichts zu Dresden 1921-08-12, UAL, Phil. Fak. B2/27:20.

¹⁰¹ Brev från Gustav Neckel till Regierungsrat Richter (Preußisches Ministerium für Wissenschaft, Kunst und Volksbildung) 1923-01-23, GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 7; Brev från Hermann Schneider till Dekan Phil. Fak. EKV 1927-12-17, UAT, 117/822.

samma i Tyskland för att sedan återvända med en positiv bild av landet. Lektoraten i svenska språket kan sägas ha haft ett liknande syfte. En svensk akademiker anställdes som lektor i Tyskland under en längre eller kortare tid. När denne sedan återvände till Sverige skulle personen ifråga fortfarande känna sig förbunden med Tyskland.

Utvecklingen av en statlig tysk kulturpolitik och den tyska satsningen på utlandsvetenskaper som resulterade i grundandet av det nordiska institutet i Greifswald förändrade alltså argumentationen för inrättandet av ett lektorat från aktörer inom universiteten på ett tydligt sätt. Naturligtvis fanns här även i fortsättningen de vetenskapliga argumenten, som att kunskaper i svenska var viktiga för förståelsen av det tyska språket, eller för att kunna läsa modern svensk litteratur. Men de universitet som önskade inrätta ett lektorat i svenska språket anförde från och med grundandet av det nordiska institutet i Greifswald i första hand att lektoraten var viktiga för den tyska utlandsriktade kulturpolitiken och för utbyggnaden av utlandsvetenskaperna vid universitetet.

I praktiken tog alltså aktörer inom universiteten, med Bourdieus terminologi aktörer inom det akademiska fältet, över argument ur den statliga retoriken kring lektoraten och gjorde dem till sina egna. Det går inte att veta om dessa aktörers motiv verkligen var att stärka den tyska utrikespolitiken, eller om en kulturpolitisk argumentation bara var ett sätt att få statsmakterna välvilligt inställda till projektet. Några större konflikter rörande lektoratets ställning och betydelse inom den utlandsriktade kulturpolitiken mellan den tyska staten och de tyska universiteten kan dock inte fastställas.

2.4 Kulturpolitiken och lektorskårens professionalisering

En grupp aktörer har hittills inte behandlats i denna undersökning, nämligen lektorerna själva. Detta är inte särskilt underligt, med tanke på att lektorerna endast i ett fåtal fall var aktiva vid inrättandet av ett lektorat. När lektoraten en gång etablerats spelade däremot lektorerna själva en inte oviktig roll vid definitionen av själva lektorstjänsten och dess förhållande till andra positioner inom universiteten. Det är därför intressant att se hur lektorerna själva förhöll sig till de kulturpolitiska uppgifter som både den tyska staten och deras närmaste överordnade, professorerna, hade tillskrivit lektoraten.

Reichsverband der Hochschullektoren och lektoraten som anställningsform

Lektoraten i svenska språket var naturligtvis del av en större trend även inom universiteten. Tyvärr finns inga undersökningar om lektoratsväsendet vid de

tyska universiteten i allmänhet och inte heller specifika undersökningar om inrättandet av lektorat i främmande språk. Man kan dock anta att lektorat i de stora främmande språken engelska och franska fanns vid större delen av de tyska universiteten vid det första världskrigets slut. Dessutom lär det ha funnits spridda lektorat i ett stort antal andra språk vid olika universitet. Till detta kom lektorat i andra praktiska ämnen, såsom talekonst (*Sprechkunde*), fotografering, teckning, teater, musik och gymnastik.

För alla dessa lektorer fanns en intresseförening, Reichsverband der Hochschullektoren. Föreningen arbetade för lektoratens ”erkännande som fullvärdig beståndsdel av den akademiska undervisningen”¹⁰² och organiserade de lektorer som innehade en examen från ett universitet eller en fackhögskola, antingen tysk eller utländsk. Denna förening arbetade i första hand för universitetslektorernas etablering vid universiteten och för kårens professionalisering.

Professionen som idealtyp kan definieras på olika sätt. Gemensamma drag brukar dock vara att den beskrivs som en exklusiv grupp med hög, avancerad utbildning som till viss del kontrolleras och genomförs av professionen själv. Den har en fast organisation som bevakar dess intressen och tillträde till professionen fås via institutionaliserade, formella prov, examen eller licenser. Därutöver finns en yrkesetik, en yrkeskodex eller etiska regler som medlemmarna ska följa. Professionen är en grupp med högt socialt anseende som har monopoliserat sitt verksamhetsfält och som därutöver besitter en hög grad av autonomi.¹⁰³ Som professionaliseringssträvanden kan man därför beteckna aktioner som försöker uppnå något eller några av ovan nämnda mål.

Kring år 1922 inledde Reichsverband der Hochschullektoren en kampanj för att få till stånd en enhetlig reglering av lektoraten som anställningsform. Föreningen publicerade detta år ett betänkande som behandlade lektoratens ställning vid de tyska universiteten.¹⁰⁴ Därutöver finns ett par otryckta texter som kompletterar detta betänkande. I Reichsverband der Hochschullektorens arkiv finns exempelvis en odaterad text som antagligen är ett förarbete till betänkandet.¹⁰⁵ I samma arkiv återfinns även handlingar från det tyska filologförbundet

¹⁰² ”Anerkennung als vollgültiger Bestandteil des akademischen Unterrichts”, se ”Reichsverband der Hochschullektoren. Satzungen”, BArch, R8088 465. Den ende svenske lektorn som bevisligen var medlem i organisationen var Vilhelm Scharp, vilket framgår av att han 1934-02-23 erhöill ett brev som meddelade alla föreningens medlemmar att Reichsverband der Hochschullektoren hade upplösts, KB, L136:64.

¹⁰³ Definitionen är min egen, men byggstenarna till den är hämtade ur Jarausich 1990, s. 6–7; McClelland 1991, s. 14; Blomqvist 1992, s. 33.

¹⁰⁴ *Denkschrift des Reichsverbandes der Hochschullektoren über das Lektorat an den Deutschen Hochschulen* 1922. Ett exemplar av denna skrift finns i GStA-PK, Sekt. 1, Tit. IX Nr. 6, Bd. 2.

¹⁰⁵ ”Gesichtspunkte zur Erörterung der Lektorenfrage”, BArch, R8088 465.

som direkt berör lektoraten i moderna språk.¹⁰⁶ Den intressantaste källan är dock en promemoria som återfinns i Friedrich-Wilhelms-Universitets arkiv. Tyvärr är författaren till den 18 sidor långa texten anonym, och året den skrevs okänt. Troligt är dock att promemorian är skriven av en lokal representant för Reichsverband der Hochschullektoren runt 1922. Detta eftersom den tar upp liknande teman som i betänkandet och dessutom är arkiverad i direkt anslutning till ett exemplar av detta. Promemorian har titeln ”Die Stellung der neu-sprachlichen Lektorate im Hochschulorganismus” och behandlar mer specifikt språklektoratets ställning inom universitetet.¹⁰⁷

De krav och förslag som Reichsverband der Hochschullektoren riktade till den tyska staten rörde i första hand lektorernas anställningsförhållanden. Av historiska skäl kunde nämligen majoriteten av lektorerna sägas upp med tre månaders varsel. Detta ansåg man var en kvarleva från den tid då en lektor var en ung utlänning, oftast en student, som under en kort tid undervisade i sitt modersmål i Tyskland. Lektoratets uppgifter, och med dem lektorskåren, hade dock undergått ett flertal förändringar sedan dess och 1922, hävdade man, hade flertalet lektorer undervisat under en så lång tid att en ändring var nödvändig. ”60–70-åriga lektorer, rikstyskar, familjefäder, innehavare av en professorstitel”, skulle inte behöva vara oroliga för att bli avskedade var tredje månad.¹⁰⁸ Därutöver krävde Reichsverband der Hochschullektoren en tydlig och enhetlig lönesättning för alla lektorat och ett förenhetligande och höjande av utbildningskraven.

Tiden då man kunde anställa studenter som lektorer var förbi, ansåg föreningen. En person med otillräckliga ämnesmässiga och pedagogiska kunskaper var inte bara skadlig för de studenter som skulle undervisas – att anställa en sådan person var också slöseri med statliga medel. Framför allt påpekade föreningen att rent vetenskapliga meriter inte räckte för en anställning som lektor. Även bevis på pedagogiska kunskaper och erfarenhet av undervisning borde vara ett anställningskrav.¹⁰⁹

Även lektorernas förhållande till övriga kategorier vid universiteten, främst professorerna men även till professorernas assistenter, behandlades ingående av Reichsverband der Hochschullektoren. Särskilt arbetsdelningen mellan lektorerna och professorerna var föremål för debatt. Enligt en undersökning genomförd av föreningen arbetade 74 procent av lektorerna i Tyskland själv-

¹⁰⁶ Protokollutdrag från ”Hauptausschuß des Deutschen Philologenverbundes”, 1922-02-08 samt odat. brev från Deutscher Philologenverbund till Ministerium für Wissenschaft, Kunst und Volksbildung, BArch, R8088, 465.

¹⁰⁷ ”Die Stellung der neu-sprachlichen Lektorate im Hochschulorganismus”, UAB, Phil. Fak. 1448.

¹⁰⁸ ”60–70-jährige Lektoren, Reichsdeutsche, Familienväter, Inhaber des Professorstitels”, *Denkschrift des Reichsverbandes der Hochschullektoren über das Lektorat an den Deutschen Hochschulen* 1922, s. 4.

¹⁰⁹ *Denkschrift des Reichsverbandes der Hochschullektoren über das Lektorat an den Deutschen Hochschulen* 1922, s. 4.

ständigt och utan direkt kontakt med den undervisning som närmast överordnade professor ansvarade för. Därmed, menade man, var lektorerna inte att likställa med vetenskapliga assistenter. Assistenterna hade ju, som namnet antyder, som främsta uppgift att assistera professorn. Då större delen av lektorernas undervisning utgjordes av sådant som föll utanför professorernas område, kunde lektorerna inte ses som assistenter "...eftersom det inte finns någon där som de skulle kunna 'assistera' eller 'hjälpa'".¹¹⁰ Inte nog med detta, utan även om lektorernas utbildningsverksamhet och docenternas forsknings- och undervisningsverksamhet inte var likartade, så var de ändå likvärdiga.¹¹¹ Lektorerna var alltså inte endast ett komplement till den vetenskapliga undervisningen, utan de förmedlade en annan typ av kunskaper.

Målen för kampanjen från Reichsverband der Hochschullektoren är tydliga. Det ena var att systematisera förhållandet till staten genom att göra lektoraten till en enhetlig anställningsform med reglerad lön. Eftersom föreningen ville koppla anställningen som lektor till en viss typ av kvalifikationer uppfyller föreningens framstöt 1922 ett par av de kriterier för professionalisering som presenterades tidigare. Det andra målet var att ge lektorerna en egen plats inom akademien vid sidan av professorer, assistenter och andra vetenskapliga lärare, att så att säga skaffa sig en klart definierad plats inom den större akademiska professionen.

Språklektoratens uppgift enligt Reichsverband der Hochschullektoren

Skrifterna från Reichsverband der Hochschullektoren är intressanta, inte endast som exempel på lektorernas strävan efter att befästa sin ställning vid universiteten. Kraven på förenhetligandet av anställnings- och löneförhållandena för lektoraten tvingade även lektorerna själva att definiera lektoratet gentemot de andra anställningsformerna inom universiteten. Av denna anledning innehåller även föreningens texter en beskrivning av de olika lektorernas arbetsområde, utifrån lektorernas perspektiv. Inom ramen för denna undersökning är det förstås extra intressant att se hur lektoraten i moderna språk definierades av Reichsverband der Hochschullektoren.

Lektorerna i främmande språk beskrivs i texterna i första hand som lärare som förmedlar kunskaper om det talade språket i ett främmande land till de tyska studenterna. I den anonyma promemorian från Friedrich-Wilhelms-Universität uttrycks att språklektorernas centrala uppgift var att utbilda studenterna

¹¹⁰ "...denn es ist gar keiner da, dem sie 'assistieren' oder 'helfen' könnten", *Denkschrift des Reichsverbandes der Hochschullektoren über das Lektorat an den Deutschen Hochschulen* 1922, s. 5.

¹¹¹ I ursprungstexten används beteckningen *wissenschaftliche Dozenten*, "Gesichtspunkte zur Erörterung der Lektorenfrage", s. 4, BArch, R8088, 465.

i de moderna språkens muntliga och skriftliga användning.¹¹² Att denna undervisning hade ett större syfte togs naturligtvis också upp. Reichsverband der Hochschullektoren argumenterade i det tryckta betänkandet att språket i många fall är inkörsporten till mentaliteten inom en främmande ”språk- och kulturkrets” (*Sprach- und Kulturkreis*). I linje med detta argument poängterades även att målet med språkstudier i många fall inte är litterära eller historiska, utan istället tjänar till kommunikation med världen i stort.¹¹³ Det underströks också att, eftersom lektorernas undervisning var praxisnära, den också var direkt yrkesförberedande.¹¹⁴ Lektorn var för studenterna ”förbindelsen mellan vetenskap och praxis”.¹¹⁵ Denna betoning av praxis är genomgående i föreningens argumentation och utgör en tydlig avgränsning av lektorernas språkundervisning gentemot en mer filologiskt orienterad undervisning. Här betonades vikten av kunskaper i det talade och skrivna moderna språket och deras praktiska användning, och dessa kunskaper avgränsades i sin tur gentemot ett mer teoretiskt och filologiskt inriktat studium. Detta ämne togs även upp av författaren till den anonyma promemorian. Lektorernas inriktning på praxis resulterade nämligen enligt denne i en naturlig arbetsdelning mellan professorer och lektorer. Professorerna och deras assistenter ansvarade för den vetenskapliga, teoretiska och historiskt orienterade språkundervisningen, medan lektorerna ansvarade för den vetenskapligt-praktiska och moderna delen av samma undervisning.¹¹⁶ Dessa båda delar kunde existera oberoende av varandra. Klassisk filologi var till exempel, enligt promemorian författare, ett utmärkt exempel på att ett vetenskapligt studium av språk var möjligt utan lektorer.¹¹⁷

Reichsverband der Hochschullektoren definierade dock inte bara lektorerna som praktiskt orienterade språklärare. Lika central var lektoratens och lektorernas stora betydelse för utlandsvetenskaperna. Framför allt för de mindre ”kulturkretsarna”, dit även den nordiska räknades, var lektorerna i främmande språk i många fall de enda lärarna som kunde ge utlandsvetenskapligt relevant undervisning, någonting som inte minst gällde för de mindre universiteten.¹¹⁸ I

¹¹² ”Die Stellung der neusprachlichen Lektorate im Hochschulorganismus”, s. 1, UAB, Phil. Fak. 1448.

¹¹³ Eller som det uttrycks i skriften: ”Fremdsprachen werden nicht nur für historische und literarische Zwecke studiert, sie sind auch mittel des Weltverkehrs.”, *Denkschrift des Reichsverbandes der Hochschullektoren über das Lektorat an den Deutschen Hochschulen 1922*, s. 4.

¹¹⁴ ”Die Stellung der neusprachlichen Lektorate im Hochschulorganismus”, s. 11, UAB, Phil. Fak. 1448.

¹¹⁵ ”das Bindeglied zwischen Wissenschaft und Praxis”, ”Gesichtspunkte zur Erörterung der Lektorenfrage”, s. 3, BArch, R8088, 465.

¹¹⁶ ”Die Stellung der neusprachlichen Lektorate im Hochschulorganismus”, s. 10, UAB, Phil. Fak. 1448.

¹¹⁷ ”Die Stellung der neusprachlichen Lektorate im Hochschulorganismus”, s. 12, UAB, Phil. Fak. 1448.

¹¹⁸ *Denkschrift des Reichsverbandes der Hochschullektoren über das Lektorat an den Deutschen Hochschulen 1922*, s. 4.

den anonyma promemorian framhölls även att de utländska lektorerna ofta besatt en typ av praktiska detaljkunskaper om förhållandena i främmande länder som till exempel en professor omöjligtvis kunde ha.¹¹⁹ Även här stod alltså praxis i centrum och därmed avgränsades lektorernas arbete ytterligare mot professorernas mer vetenskapliga och generella kunskaper.

Fram växer en bild av vad en lektor i främmande språk var, eller snarare skulle vara, enligt Reichsverband der Hochschullektoren. En lektor skulle kunna definieras som en lärare i främmande språk vars undervisning är orienterad mot praktisk användning och språkets moderna utformning. Dessutom är lektorn på grund av sina kunskaper om förhållandena i främmande länder den bäste, och ofta den ende läraren, som förmår ge studenterna relevanta kunskaper om dessa förhållanden. Detta i sin tur gör att lektorn är en självständigt arbetande lärare som inte är tvungen att anpassa innehållet i sin undervisning till en professors önskemål.

Det intressanta i sammanhanget är att Reichsverband der Hochschullektoren i mångt och mycket använde sig av argument som tog stöd i den tyska satsningen på utlandsvetenskaper. Tanken på lektorerna som förmedlare av realia-kunskaper utöver de rena språkkunskaperna fanns ju immanent i Carl Heinrich Beckers argument för inrättandet av utlandsvetenskapliga institut. I och för sig innehöll inte Beckers skrift från 1917 några direkta krav på att just lektorerna i främmande språk skulle fungera som lärare även i realia. Hans allmänt hållna skrift innehöll däremot förslag på utökad undervisning i främmande folks historia, religionshistoria, kulturhistoria och icke-politisk samtidshistoria.¹²⁰

Man ser alltså att även lektorerna hade en stor del i att definiera den egna yrkeskåren som lärare i både främmande språk och realia om främmande länder. Lektorerna framställde sig själva som praxisorienterade lärare, vilket även detta rimmade väl med Beckers önskan om att utlandsvetenskaperna skulle vara praktiskt inriktade, lämpliga för framtida tjänstemän och tolkar. Även här kan man alltså konstatera att aktörer på det vetenskapliga fältet, det vill säga lektorerna, anammade en argumentation som hade sitt ursprung utanför fältet och använde den för att stärka sin egen position. Som visades ovan tjänade denna argumentation som en positionering gentemot andra universitetsanställda och ytterst som ett argument i kampen för ett förenhetligande av lektorernas anställnings- och löneförhållanden. Den konflikt som kan skönjas här var en konflikt mellan lektorer och professorer om lektorernas självbestämmande. När det gällde lektorernas position inom utlandsvetenskaperna däremot fanns ingen konflikt mellan dessa två grupper.

¹¹⁹ "Die Stellung der neusprachlichen Lektorate im Hochschulorganismus", s. 4–5, UAB, Phil. Fak. 1448.

¹²⁰ Becker 1997a, s. 169.

2.5 Ett lektoratsväsendes etablering

Vilka var då de aktörer som var aktiva vid lektoratens inrättande? Lektoraten i svenska språket i Tyskland hade, som detta kapitel visar, rätt disparata bakgrunder. Initiativet till ett lektorat kunde komma från en rad olika typer av aktörer. I Greifswald var det den preussiska staten som kom med förslaget. I Kiel, Leipzig och Berlin var det de filosofiska fakulteterna som ansökte om ett lektorat i svenska språket (som i Berlins fall var en ombildning). I Kiel och Berlin kom dessutom förslaget till fakulteten direkt från en professor i germanistik eller nordistik. Jena och Rostock är tydliga exempel på hur enskilda akademiker genom att erbjuda sig att arbeta som oavlönade lektorer lade grunden till ett lektorat. Det kortlivade lektoratet i Hamburg är ett särfall, eftersom det dels var produkten av en längre tradition av svenskundervisning, dels var resultatet av extern finansiering i form av den svenska klubben. Det är värt att påpeka att även om vissa svenskar var aktiva under denna tidiga fas så var inrättandet av lektoraten någonting som i första hand drevs av aktörer bosatta och verksamma i Tyskland. Redan i denna genomgång blir det tydligt att aktörerna kan delas in i tre större grupper; representanter för den tyska staten, professorer eller andra höga representanter för universiteten och lektorerna själva.

Lektoratens institutionella hemvist inom universiteten är tydlig; Nordiska språk var en del av germanistiken. De tidiga lektoraten i Berlin, Jena, Kiel och Rostock förlades alla till institut för germanistik. Eftersom alla lektorat som grundades under 1920-talet även de förlades till institutioner för germanistik förändrades denna syn på de nordiska studiernas institutionella hemvist inte under undersökningsperioden utan förblir konstant. Norden, nordistiken och därmed även lektoraten hade alltså en självklar plats inom germanistiken. Undantaget är Greifswald där lektoratet sorterade under en professur i nordisk litteratur. Denna inordning var ingenting som någon aktör protesterade emot. Tvärtom är det tydligt att det i de fall där det går att identifiera en professor som initiativtagare till lektoraten var denne ofta en professor med det forntida Norden som specialintresse. Den tankefigur som gjorde fornnordiskt material till en del av den tyska förhistorien var alltså fortfarande verksam i Tyskland under första halvan av 1900-talet.

Om man ser till den politiska kontexten så framträder lektoratet i Greifswald som en vattendelare. Lektoraten i Berlin, Jena, Kiel och Rostock, som grundades innan eller ungefär samtidigt med det i Greifswald, var lektorat som tillkom utan att dess instiftare använde sig av argument hämtade från den kulturpolitiska sfären. Det är även inom denna grupp som de båda personliga och oavlönade lektorat som förekommer i undersökningen återfinns. Motiven till Wolrad Eigenbrodts och Viktor Björkmans engagemang är oklara och återfinns snarare i den privata sfären. Av de bevarade dokumenten att döma argumenterade de åtminstone inte för att ett lektorat i svenska skulle vara bra för den tyska utrikespolitiken.

Detta står i kontrast till de lektorat som inrättades efter tillkomsten av det nordiska institutet i Greifswald. Som visades ovan hänvisade både den filosofiska fakulteten i Leipzig, Gustav Neckel i Berlin och Hermann Schneider i Tübingen explicit till ett lektorats kulturpolitiska betydelse i sina ansökningar. Detta är ett bevis för att etablerandet av utlandsvetenskapen och den därmed sammanhängande satsningen på utlandsriktad kulturpolitik i Tyskland under tiden direkt efter första världskriget förändrade situationen inom universiteten. Den öppnade för en kulturpolitiskt färgad argumentation från de akademiker som ville grunda ett lektorat i svenska språket. Utvecklingen av ett lektoratsväsende kan därför delas in i två faser – före och efter den utlandsriktade kulturpolitikens och utlandsvetenskapernas etablering, en etablering som i tiden sammanfaller med Weimarrepublikens grundande.

Ur ett övergripande perspektiv är utvecklingen i Tyskland ett bra exempel på hur en politisk förändring påverkar universitetsväsendet. Inrättandet av lektorat i svenska språket hade i och för sig börjat i Tyskland redan innan det vi kan kalla den utlandsvetenskapliga satsningen, men i och med denna satsning skedde två saker. Dels inrättades fler lektorat, dels började lektorsrollen definieras. Processen inleddes med att representanter för den tyska staten, Carl Heinrich Becker är det exempel som tagits upp i denna undersökning, propagerade för inrättandet av utlandsvetenskaper. När sedan förhoppningar om ett positivt inflytande på Tysklands ställning i andra länder knöts till utlandsvetenskaperna knöts dessa förhoppningar även till lektoraten som därmed tydligare placerades i en politisk kontext. Detta öppnade i sin tur för de professorer inom de tyska universiteten som var intresserade av att inrätta ett lektorat, att använda sig av en politiskt färgad argumentation i sina ansökningar genom att framhäva lektoratens betydelse för den tyska utrikespolitiken och Tysklands kontakter med Norden.

Från och med inrättandet av det nordiska institutet i Greifswald var alltså alla lektorat i svenska språket i Tyskland del av ett utrikespolitiskt projekt. Lektoratens utrikespolitiska funktion förstärktes sedan i sin tur av lektorskårens agerande. I sin vilja att avgränsa lektorernas arbete hämtade Reichsverband der Hochschullektoren argument från det kulturpolitiska fältet och använde dem för att stärka sin position inom universiteten. Genom att definiera lektorerna i främmande språk som praktiskt orienterade lärare och de personer inom universiteten som var bäst lämpade för undervisning om andra länder upphöjde kåren det kulturpolitiska uppdraget till att bli en del av lektorernas yrkesidentitet.

Som påpekades i inledningen är en utbyteszon det område där vetenskapsvärlden och externa aktörer interagerar och utbyter resurser. Det var egentligen först i och med institutet i Greifswald och utlandsvetenskapernas etablering som en stabil utbyteszon kring lektoraten i svenska språket etablerades. Den tyska satsningen på utlandsvetenskaper skapade ett område där etablerandet av ett lektorat kunde uppnås med politiska argument.

Maktförhållandena aktörerna emellan är klara. Å ena sidan var det representeranter för den tyska staten – i första hand C. H. Becker – som satte en klar utbildningspolitisk och utrikespolitisk agenda och å andra sidan professorer och lektorer som anpassade sig till denna agenda. Samma bild framträder om man ser till aktörernas resurser. Möjligheten att sätta en klar politisk agenda kan i sammanhanget ses som en resurs, men den viktigaste statliga resursen var naturligtvis de ekonomiska medel som behövdes för att avlöna lektorerna. Det går alltså inte att utesluta att det var för att komma över statliga pengar för anställning av lektorer som professorerna använde sig av den kulturpolitiska retoriken. Någoting liknande kan sägas om lektorerna, även om de i första hand inte verkar ha varit intresserade av att inrätta nya lektorat utan av att förbättra villkoren vid de redan existerande.

Man ser att en rad faktorer var bidragande till lektoratsväsendets uppkomst och utveckling. Utan den etablering av studier av fornnordiskt material och utan det stora allmänna intresse som Skandinavien rönt i Tyskland under det utgående 1800- och begynnande 1900-talet vore det stora antal lektorat som kan fastställas i landet otänkbara. Det fanns när lektoraten började inrättas både ett allmänt och ett akademiskt intresse för Norden och Sverige. Nordistiken och i förlängningen även det svenska språket hade även en naturlig akademisk hemvist inom den tyska germanistiken. Den tyska satsningen på utlandsvetenskaper gjorde att antalet lektorat ökade, inte minst genom att det öppnade för aktörer inom de tyska universiteten att använda sig av utlandsvetenskaperna som ett argument för svenska lektorat.

Till sist: Avgörande var den stora enighet som de inblandade aktörerna visade vad gällde lektoratens syfte och funktion. Undervisning i svenska språket och i svenska förhållanden framhövdes av alla inblandade som viktigt, för både den tyska vetenskapen, de tysk-svenska kontakterna och bilden av Tyskland i Sverige. Konflikten mellan lektorsföreningen och universitetsprofessorerna rörde ju inte lektoratens utformning utan arbetsfördelningen mellan grupperna. Enigheten om vad ett lektorat var, hur lektorn skulle vara och vad dennes uppgift var, är en viktig orsak till att så många lektorat kunde inrättas under en relativt kort tid.

Lektoratsväsendets expansion – Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet och lektoraten i Tyskland

I kapitel 2 analyserades de tyska initiativ som ledde fram till inrättandet av lektorat i svenska språket i Tyskland. Naturligtvis var intresset för lektoraten inte begränsat till aktörer i Tyskland, utan verksamheten hade också gynnare i Sverige. Faktum är att det i Sverige fanns en stor aktör som är central för förståelsen av de svenska lektoratens utveckling under Weimarrepubliken. Det handlar om den nationalistiska föreningen Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet.

I detta kapitel ska Riksföreningens arbete med de svenska lektoraten utomlands beskrivas närmare. Efter en kort historik över föreningen förklaras de svenska utlandslektoratens ställning inom föreningens arbete. Central för denna del är personen Vilhelm Lundström, en av Riksföreningens förgrundsgestalter, och hans uppfattning om svenskan som ett hotat språk. Därefter vidtar en analys av föreningens arbetssätt, det vill säga på vilka sätt föreningen i allmänhet och här främst personen Vilhelm Lundström, utövade inflytande över lektoraten. Syftet med denna analys är att blottlägga de resurser som föreningen förfogade över, hur Vilhelm Lundström och andra använde sig av dessa resurser och vilken typ av inflytande över lektoraten de gav.

I slutet av kapitlet ska Riksföreningens förhållande till de centrala aktörerna i Tyskland behandlas. Syftet med detta avsnitt är att ge en bild av hur maktförhållandena inom utbyteszonen kring lektoraten såg ut innan det nationalsocialistiska maktovertagandet i januari 1933.

3.1 Riksföreningens ursprung och syfte

Grundande och uppbyggnad

Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet bildades den 3 december 1908. Föreningens säte var Göteborg. Enligt första paragrafen i föreningens stadgar var dess ändamål "...att moraliskt och ekonomiskt stödja arbetet för bevarande af svenskt språk och svensk odling hos utlandssvenskarne, att befordra samkänslan mellan svenskarne ute och hemma samt att i öfrigt verka för kännedomen i utlandet om svenskt språk och svensk odling."¹ De drivande personerna var professorn i klassiska språk i Göteborg, Vilhelm Lundström, och prästen och riksdagsmannen Per Pehrsson.

Riksföreningen bestod av en central förening med säte i Göteborg och en rad lokalföreningar i både Sverige och utlandet. Den ursprungliga föreningen i Göteborg utvecklades med tiden till att ha en koordinerande funktion. 1914 utkom även det första numret av föreningstidskriften *Allsvensk samling* som skickades ut till alla medlemmar.² 1920 redovisade Riksföreningen allt som allt 7313 medlemmar, varav lokalföreningen i Helsingfors var störst med 1338 stycken.³ Verksamheten finansierades via medlemsavgifter, annonsintäkter och donationer. Föreningen fick under mellankrigstiden även begränsade statsbidrag i form av lotterimedel, men dessa tilldelningar verkar alltid ha varit begränsade till ett visst år, och det rörde sig aldrig om regelbundna utbetalningar.⁴

Inledningsvis riktade sig Riksföreningens arbete främst mot de svenska utlandskolonierna i Europa. Arbetet skulle också begränsas till bildningsinitiativ som föreläsningar för de vuxna och aftonskolor för barnen.⁵ Föreningen gav alltså främst bidrag till svenska skolor och annan undervisning i svenska språket utomlands och det är påfallande hur många av dessa som låg i Finland eller Estland.⁶ Den svensktalande befolkningen i dessa länder var alltså föreningens främsta målgrupp, vilket inte minst illustreras av att Stockholms lokalförening under mellankrigstiden inrättade speciella utskott för arbetet i Estland och Finland.⁷ En förening som Svenska odlingens vänner i Estland kunde även räkna med ekonomiskt stöd från Riksföreningen.⁸

¹ Ur Riksföreningens årsbok 1909. Citerat i Kummel 1994, s. 77.

² Limberg 2008b, s. 49–50.

³ Limberg 2008b, s. 59.

⁴ Limberg 2008d, s. 178 och s. 184.

⁵ Limberg 2008a, s. 22.

⁶ En uppställning från 1927 återfinns i Limberg 2008d, s. 174–176.

⁷ För Estlandsutskottet se Nyman 2008; Ahnlund & Åkerlund 2009. För arbetet i Finland se främst Kummel 1994.

⁸ Limberg 2008b, s. 55.

Under 1920-talet utökade föreningen sin verksamhet. I samband med jubileumsutställningen 1923 i Göteborg stod den till exempel för en utlandssvensk avdelning, med föremål från främst Finland, Åland, Estland och Nordamerika. Ur denna utställning växte sedan det utlandssvenska museet i Göteborg fram som var inrymt i Riksföreningens lokaler.⁹ Dessutom samlade föreningen in pengar för vård av minnesmärken med svensk anknytning utomlands, till exempel för uppsättandet av en Gustav Vasa-staty i Lübeck 1920.¹⁰ Riksföreningen deltog även i Lützenjubileet 1932 och Delawarejubileet 1938.¹¹

Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet var alltså en förening vars främsta syfte var att bevara det svenska språket och vad man uppfattade som den svenska kulturen bland utomlands boende. Dessutom verkade den för att göra befolkningen i Sverige uppmärksam på de svensktalande i utlandet och för att stärka kontakterna mellan de båda grupperna.

Föregångare och samtida föreningar

Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet ska ses mot en större europeisk bakgrund. Redan under det sena 1800-talet hade föreningar med syftet att verka för bevarandet av det egna språket och kulturen i utlandet grundats i länder som Tyskland och Italien. Riksföreningen bildades också med den tyska föreningen Allgemeiner deutscher Schulverein zur Erhaltung des Deutschtums im Ausland och den italienska föreningen Società Dante Alighieri som förebilder. Båda dessa organisationer hade grundats under det sena 1800-talet med det uttalade syftet att verka för grupper av i utlandet boende tyskar respektive italienare. Föreningarna vände sig alltså både till grupper som bodde i utlandet sedan en längre tid tillbaka, till exempel den tysktalande befolkningen i Rumänien, och till de som nyligen emigrerat, till exempel italienarna i Nord- och Sydamerika.¹² Vid ett av de möten som föregick föreningens bildande visade Vilhelm Lundström i sitt inledningsanförande också direkt på den betydelse Allgemeiner deutscher Schulverein och Società Dante Alighieri hade för att hålla samman de tyska och italienska grupperingarna i utlandet. Sverige däremot, konstaterade han, hade inget liknande.¹³

Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet grundades alltså med den tyska och den italienska föreningen som direkta förebilder. Riksföreningen var inte heller den enda existerande föreningen i Norden med syftet att bevara och sprida den nationella kulturen utomlands. Redan 1902 bildades den danska

⁹ Lööf 2008.

¹⁰ Limberg 2008b, s. 70.

¹¹ Limberg 2008d, s. 193–196; Limberg 2008e, s. 217–219.

¹² För Allgemeiner deutscher Schulverein se Kloosterhuis 1994, band 1, s. 296–302. För Società Dante Alighieri se Pisa 1995; Salvetti 1995.

¹³ Limberg 2008a, s. 22.

föreningen De danske atlantehavsöer. Som namnet visar var detta en förening vars syfte var att stärka förbindelserna mellan Danmark och de ”fjärran riksdelarna”, det vill säga Färöarna, Island, Grönland och de öar i Västindien som vid denna tidpunkt tillhörde Danmark. När de västindiska öarna såldes 1916 och Island blev en egen stat 1918 omformulerades föreningens syfte. 1919 bildades Dansk Samvirke, en förening med det huvudsakliga syftet att stärka förbindelserna mellan Danmark och de i utlandet levande danskarna.¹⁴ Föreningen skulle även sprida kunskap om den danska kulturen i utlandet, stödja aktiviteter som tjänade till samverkan på det ekonomiska området samt lämna upplysningar om Danmark till intresserade personer.¹⁵

Även i Norge fanns en liknande förening, Nordmanns-Forbundet, som grundades 1907. Norge hade blivit självständigt 1905 och ett av den nya föreningens mål var att främja den norska nationalismen inom landet och att överkomma den lokalpatriotism (*bygdefølelse*) som man hävdade fanns i landet. Det andra stora målet var att ena norrmännen i världen i en gemensam ansträngning för norsk kultur och norska intressen. Odd Lovoll har beskrivit den grundläggande idén bakom Nordmanns-Forbundet som en idé om ett *større Norge*, till vilket alla människor med norskt ursprung räknades. Den stora gruppen norskättade utanför Norge fanns i Nordamerika, och USA och Kanada stod därför redan från början i centrum för förbundets arbete.¹⁶

Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet var alltså en av många föreningar i Europa som arbetade för den nationella kulturens spridande och bevarande i utlandet. Det finns dock en tidsförskjutning i de länder som behandlades ovan som är intressant. De skandinaviska föreningarna, det vill säga Nordmanns-Forbundet, Dansk Samvirke och Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet grundades alla ca 20–30 år senare än motsvarande föreningar i Tyskland, Frankrike och Italien. Som konstaterades i föregående kapitel spelade denna typ av föreningar en stor roll inom många europeiska länders utlandsriktade kulturpolitik. Detta gällde inte minst för Tyskland och Frankrike där Service des Œuvres Françaises à l'Étranger och Kulturabteilung des Auswärtigen Amtes inlemmade de nationella föreningarna i den statliga verksamheten. I Skandinavien kan inga motsvarande statliga initiativ fastställas för perioden mellan första världskrigets slut och det nationalsocialistiska maktövertagandet. Till skillnad från exempelvis Alliance Française, som stöddes aktivt av den franska staten under mellankrigstiden, fick Riksföreningen inget stöd från den svenska staten. Som beskrivs i kapitel 5 i denna avhandling skulle det dröja fram till 1936 tills Sverige fick en statlig inrättning liknande den franska Service des Œuvres Françaises à l'Étranger eller den tyska Kulturabteilung des Auswärtigen Amtes.

¹⁴ För Dansk Samvirke se i första hand Kamp 1944.

¹⁵ Se föreningens stadgar som finns tryckta i Kamp 1944, s. 32–34.

¹⁶ För Nordmanns-Forbundet se i första hand Lovoll 2007a; Lovoll 2007b; Lovoll 2007c.

Vilhelm Lundström och den hotade svenskan

Sett till vad Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet gjorde rent konkret är det påfallande hur mycket av dess resurser som gick till stöd åt skolor och undervisning i utlandet. Anledningen till detta var inte minst den centrala roll som föreningen tillmätte det svenska språkets bevarande för bevarandet av den svenska kulturen. Detta visas inte minst i följande uppmaning, riktad i första hand till de läsare av *Allsvensk samling* som bodde utanför Sverige:

Tala blott ditt svenska modersmål så ofta det är möjligt! Tala det alltid i din familj! Älskar du själf dina fäders språk, skola äfven de bland dina familjemedlemmar som ej till äfventyrs kunna det, också småningom lära sig det! Tala svenska med dina barn! De ha rätt att få lära sina förfäders språk, och detta språk ha rätt till dem. I festligt lag bland landsmän tala aldrig annat språk än svenska! Ingen fest är svensk, om ej det svenska språket ljuder där, offentligt och enskildt. Kom ihåg att språket är den härligaste arfvedel och att det tillhör alla lika – fattige och rike, lärde och olärde, svenskar hemma och svenskar i försakingringen! Det är det stora gemensamma, som inga haf och inga politiska eller sociala gränser kunna splittra eller förinta, om vi själfva vilja vårda och behålla det. Mins Viktor Rydbergs ord: ”Till ariskt blod, det renaste och äldsta, till svensk jag vigdes af en vänlig norna”!¹⁷

Professorn i klassiska språk vid Göteborgs Högskola, Vilhelm Lundström var, som redan framhållits, en av Riksföreningens grundare och förgrundspersoner. I sin ungdom tillhörde Lundström unghögern. Han var med och grundade studentföreningen Heimdal i Uppsala 1891 och han arbetade en tid som chefredaktör för tidningen *Fyris* i samma stad. 1901 blev Lundström redaktör för den konservativa tidningen *Göteborgs Aftonblad* och var under en period ordförande för Göteborgshögern och ledamot i Riksdagen mellan 1912 och 1914. Han utsågs till professor i klassiska språk vid Göteborgs Högskola 1907.¹⁸

Redan 1902 hade Lundström gett ut boken *Svenska språkets framtid*, en bok som av Lennart Limberg betecknas som en sammanfattning av Lundströms ”kulturprogram”.¹⁹ I boken målade Lundström upp bilden av svenskan som ett språk på nedgång och denna nedgång förde han tillbaka på ett flertal faktorer. En av dessa var att de svensktalande minoriteterna utanför landet, främst i Finland, Estland och USA, var på väg att överge modersmålet för det lokala tungomålet. Bengt Kummel har sammanfattat föreställningen om betydelsen av att bevara det svenska språket bland de svenska minoriteterna i utlandet på följande sätt:

¹⁷ *Allsvensk Samling* nr 4, 1915-02-15, s. 6.

¹⁸ För Lundström se främst Bogärde 1992; Limberg 2008a.

¹⁹ Limberg 2008a, s. 24.

Centralt i Lundströms tankegång var att den som inte bevarade sitt svenska modersmål inte helt kunde tillhöra det svenska folket, och därför var en av de första och viktigaste uppgifterna att det gamla svenska språkområdets kärna inte skulle få minska. Utposterna, d v s svenskarna i Finland och Estland, var följaktligen hörnpelare i arbetet för det svenska språket.²⁰

Denna koppling mellan språk och kultur är anledningen till att Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet arbetade för att bevara svenskan som språk bland grupper av svensktalande utomlands. Riksföreningen slutade dock inte där, utan verkade under 1920- och 1930-talet aktivt för språkundervisning utomlands riktad till icke-svenskar. Framst gjordes detta genom olika former av stöd till undervisning i svenska vid utländska universitet, handelsinstitut och vuxenskolor.²¹ Inte minst de svenska utlandslektoraten åtnjöt under denna period Riksföreningens stöd. Även detta arbete hade sitt ursprung i Vilhelm Lundströms uppfattning om svenskan som ett hotat språk.

Vilhelm Lundström var nämligen inte endast oroad över att minoriteterna i utlandet skulle sluta tala svenska. Även inom den svenska kultur- och vetenskapsvärlden hade det svenska språket en låg status. De svenska akademikerna föredrog att publicera på andra språk, främst tyska och engelska, istället för på svenska. Det värsta exemplet var för Lundström att den enda existerande handboken i fornsvensk grammatik var skriven på tyska. Inte ens det svenska språkets historia kunde alltså studeras på svenska.²² Denna syn på svenskan som ett hotat språk inom den vetenskapliga sfären förklarar Vilhelm Lundströms intresse för de svenska utlandslektoraten. Eftersom han såg det svenska språket som den svenska nationens viktigaste uttryck, gällde det inte bara att bevara det bland minoriteterna utanför landet, utan även att få resten av världen att förstå att svenskan var ett viktigt kultur- och vetenskapsspråk. För att höja svenskans status i utlandet var det alltså nödvändigt att verka för att sprida språket även till icke-svenskar utanför Sveriges gränser.²³

3.2 Riksföreningens ekonomiska stöd till lektoraten i Tyskland

Utifrån det tyska akademiska intresset för Norden kan det tyckas logiskt att Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet skulle engagera sig i de svenska lektoraten i Tyskland. Här fanns en vilja att främja det svenska språket som i mycket sammanföll med Riksföreningens önsknigar. Tyskland var ju

²⁰ Kummel 1994, s. 55.

²¹ Limberg 2008c, s. 90–92,

²² Kummel 1994, s. 56–57; Limberg 2008a, s. 25.

²³ Lundström 1902, s. 7–8. Se även Lindberg & Nilsson 1996, s. 270–271.

också det land med absolut flest lektorat i svenska språket under mellankrigstiden. Under 1920-talet gav också Riksföreningen ekonomiskt stöd till en rad svenska lektorat i Tyskland. Denna verksamhet gynnades särskilt av en enskild händelse, nämligen den tyska hyperinflationen.

1920-talets hyperinflation och de tyska universiteten

Innan Riksföreningens ekonomiska stöd till lektorsverksamheten i Tyskland undersöks måste en händelse som kom att ha stor betydelse för hela Weimarrepublikens existens behandlas. Det handlar om den otroliga urholkning av den tyska markens värde som egentligen inleddes redan under första världskriget, men som kom att förvärras kraftigt under åren 1922 och 1923 och som inte minst kom att ha negativa följder för de tyska akademikerna och de tyska universiteten.

Perioden 1919–1933 var en mycket orolig tid i Tyskland, både ekonomiskt och politiskt. I fredsföredraget 1919 tog Tyskland inte enbart på sig all skuld för första världskrigets utbrott utan landet ålades även att betala en stor summa pengar i krigsskadestånd till segermakterna. Detta krigsskadestånd kom att belasta den tyska statskassan under en lång tid framöver. Till detta kom en radikal urholkning av den tyska marken som egentligen inletts redan 1914, men som förvärrades under år 1921 och utmynnade i en hyperinflation under 1922.²⁴ Samtidigt med denna hyperinflation kom stora årskullar av studenter ut på arbetsmarknaden, då de flesta av dem som tvingats avbryta sina studier på grund av världskriget nu studerat färdigt. Antalet universitetsutbildade i Tyskland steg alltså kraftigt under Weimarrepubliken. Det gjorde däremot inte antalet arbetsplatser, vilket resulterade i en hög akademikerarbetslöshet.²⁵

Som Hans-Werner Prahl påpekat drabbades de tyska universiteten kraftigt av instabiliteten i de tyska statsfinanserna och hyperinflationen.²⁶ Sylvia Paletschek har i detalj studerat hur den försämrade ekonomin slog mot Eberhard-Karls-Universitet i Tübingen och här ska de viktigaste faktorerna presenteras för att ge en bild av hur allvarlig situationen vid de tyska universiteten var under dessa krisperioder.

Hyperinflationen drabbade enligt Paletschek studenterna. Då föräldrarnas förmögenheter urholkades var många tvungna att ge upp sina studier, eftersom de varken kunde betala terminsavgifterna eller sitt uppehälle. Även de akademiska lärare som saknade fast anställning och i stor utsträckning levde på familjeförmögenheter och sidoarbeten drabbades då förmögenheterna urholkades och de skenande priserna på papper fick hela den vetenskapliga bok- och

²⁴ Se översiktligt Peukert 1987, s. 71–76.

²⁵ Prahl 1978, s. 309.

²⁶ Prahl 1978, s. 293.

tidskriftsmarknaden att falla samman. I förlängningen gjorde även inflationen det omöjligt för universitetet att ställa upp en budget och man övervägde att stänga det under vintern 1920 på grund av de höga priserna på kol. Våren 1921 sänkte staten Württemberg drastiskt sina anslag till universitetet, och för första gången på hundra år var universitetet tvunget att spara och att avskeda anställda. Samma scenario upprepade sig 1923, med den nyheten att man nu även strök ett par professurer.²⁷ När läget stabiliserades genom valutareformen 1923 hade universitetet alltså ett mycket mindre statligt anslag och färre anställda än det haft före krisen.

Inflationen ledde således till att tjänster drogs in och att även anslagen till bokinköp och till annat undervisningsmaterial sänktes. Tübingen är det bäst dokumenterade exemplet, men det finns ingen anledning att tro att det fanns tyska universitet som inte drabbades av nedskärningar. Inflationens följder kom att märkas inom den tyska universitetsvärlden långt efter det att valutan stabiliserats. Detta blir inte minst tydligt vid en närmare undersökning av Riksföreningens stöd till de svenska lektoraten under 1920- och det tidiga 1930-talet.

Professuren i Rostock

Det första exemplet på att Riksföreningen stödde svenskundervisningen vid ett tyskt universitet ekonomiskt är den insamling för inrättandet av en professur i svenska språket vid universitetet i Rostock som föreningen genomförde under 1919. Idén till inrättandet av professuren verkar ha kommit från lektorn Viktor Björkman, som i ett brev till Vilhelm Lundström sommaren 1919 skrev att han lyckats intressera personer vid universitetet för inrättandet av ett nordiskt institut och en professur i nordiska språk. Detta institut skulle grundas i samband med universitetets 500-årsjubileum samma år.²⁸ Björkman bad inte om pengar, utan framhöll istället att han ville ha Lundströms praktiska råd och hjälp med införskaffandet av trycksaker.²⁹ Han fick mer än så. Riksföreningen anordnade under hösten 1919 en insamling för inrättandet av en professur i svenska språket och kunde den 23 oktober 1919 överlämna 300 000 mark i redan vid denna tid försvagad tysk valuta till universitetet.³⁰ Samtidigt avsatte Svenska

²⁷ För en mer detaljerad beskrivning, se Paletschek s. 488–494.

²⁸ Att dessa planer var långt gångna visar en avskrift av ett brev från ministeriet i Schwerin till filosofiska fakulteten i Rostock. Ministeriet förklarar i detta att det ämnar använda den extra tilldelning parlamentet gjort i samband med 500-årsjubileumet för att inrätta en avdelning för skandinaviska språk och litteratur vid institutet för germanistik. Brev från Meckl.-Schwer. Ministerium, Abtlg. für Unterrichtsangelegenheiten till Phil. Fak. UR 1919-07-28, LHAS, 5.12-7/1 Meckl.-Schwerinsches Min. f. Unterricht, Kunst... 1619.

²⁹ Brev från Viktor Björkman till Vilhelm Lundström 1919-07-07, GLA, RS, VLA, EIa:2.

³⁰ Limberg 2008c, s. 95. Se även "Hur den svenska Rostockprofessuren kom till", i: *Allsvensk Samling* nr 1, 1920-01-02.

Akademien 37 833,33 mark som skulle gå till inrättandet av ett bibliotek för professuren.³¹

Donationerna till jubileet är ett bra exempel på hur den här typen av pengagåvor öppnade för Lundström att påverka tillsättningen av tjänster i utlandet. I ett brev från den sista januari 1920 tackade universitetets rektor för dessa donationer på ett översvallande sätt och sade att universitetet skulle göra allt för att få en svensk akademiker till professuren. Dessutom påpekade han hur passande det var att Lundström skulle besöka universitetet i maj samma år, då man i detta sammanhang skulle kunna diskutera lämpliga kandidater.³²

Vilka kandidater som diskuterades framgår inte men däremot står det klart att diskussionerna mellan Vilhelm Lundström och universitetets rektor var betydelselösa i slutändan. Den galopperande inflationen i Tyskland urholkade nämligen snabbt värdet på det stiftade kapitalet och Riksföreningens planerade professur i Rostock kom därför aldrig att tillsättas.³³ Professuren i nordiska språk är därför ännu ett exempel på hur hyperinflationen drabbade den tyska universitetsvärlden. De donerade pengarna var dock inte förlorade utan kom istället lektoratet tillgodo. Delstatsregeringen i Rostock beslutade nämligen att låta lektorn använda räntan för bokinköp och liknande fram tills dess den vakanta professuren hade tillsatts.³⁴

Stipendier, lönebidrag och annat ekonomiskt stöd

En form av stöd som skulle visa sig vara mycket verksammare än den stora insamlingen till professuren i Rostock var de mindre stipendier och andra bidrag som Riksföreningen fördelade bland lektorerna. Särskilt vissa lektorat kom i perioder att vara helt beroende av pengarna från föreningen.

Wolrad Eigenbrodt i Jena hade redan 1916 föreslagit för universitetets kurator att man borde uppmuntra svenska stipendiater att komma till Jena, för att de samtidigt skulle kunna arbeta som lektorer.³⁵ Om det var Eigenbrodt som presenterade idén för Vilhelm Lundström framgår inte, men från och med 1920 stödde Riksföreningen lektoratet med pengar. Detta stöd var även anledningen till att lektoratet samma år omdefinierades från att vara ett lektorat i nordiska språk till att vara ett rent svenskt lektorat. Det var även Riksföreningen som förmedlade stipendiaten Ivar Lundahl från Göteborg som kom till Jena i januari

³¹ Se brev från Phil. Fak. UR till Meckl.-Schwer. Ministerium, Abtlg. für Unterrichtsangelegenheiten 1919-12-26 samt ministeriets svar med godkännandet av stiftelsens statuter 1920-01-24, LHAS, 5.12-7/1 Meckl.-Schwerinsches Min. f. Unterricht, Kunst... 1619. Se även korrespondens rörande professuren i UAR, K6a/499.

³² Brev från Rektor UR till Vilhelm Lundström 1920-01-31, GLA, RS, VLA, EIa:2.

³³ Johannisson 1971, s. 45; Kummel 1994, s. 138. Se även PM av Vilhelm Lundström 1937-11-20 inför arbetsutskottets sammanträde, GLA, RS, VLA, EIa:7.

³⁴ Brev från regeringens representant i Rostock till Viktor Björkman 1922-05-31, UAR, K22/778.

³⁵ Schmidt & Schmidt 2005, s. 348.

1921. Lundahl var först Eigenbrodts assistent och efter dennes död den 19 februari blev han ny lektor. Pengarna för avlönandet av Lundahl kom, enligt Lenart Limberg, från Riksföreningens lokalförening vid Göteborgs Högskolas studentkår.³⁶ 1920 donerade lic. Natte Flygare en summa om 20 000 mark för lektoratets upprätthållande.³⁷ Flygare var ledare för de sommarkurser för svenska lärare som ägde rum i Jena sommaren 1920³⁸ och man får anta att pengarna samlades in bland de deltagande lärarna. Vad som hände med de 20 000 mark som Flygare donerade 1920 är oklart, men antagligen försvann även de på grund av hyperinflationen.

Den 27 april 1924 skrev Vilhelm Lundström ett brev till dekanen för den filosofiska fakulteten vid universitetet i Jena. Han meddelade i detta att han lyckats utverka ett stipendium från Svenska Akademien för läsåret 1924–25 som skulle användas för avlönandet av lektorn i Jena. Även om det till en början endast handlade om ett år var Lundström säker på att stipendiet skulle komma att utbetalas även i framtiden.³⁹ Han fick rätt i detta och stipendiet till lektorn i Jena betalades regelbundet ut av Svenska Akademien fram till juni 1937.⁴⁰ I praktiken finansierades alltså lektoratet i Jena under perioden 1921–1937 med pengar som till största delen anskaffats av Riksföreningen och Vilhelm Lundström.

Den tyska hyperinflationen resulterade inte endast i att professuren i Rostock aldrig inrättades. Den slog även hårt mot ett par av lektoraten. Lektoratet i Leipzig drogs in 1923 på grund av landet Sachsens dåliga finanser, och samma år lades även lektoratet i Hamburg ned när ekonomiska bekymmer tvingade Sven Lide att återvända till Sverige.⁴¹

Från och med sommarterminen 1924 återupptogs verksamheten vid lektoratet i Leipzig, men nu helt bekostat av Riksföreningen. Den nye lektorn, Tore Ekman, hade valts ut av Vilhelm Lundström. Detta framgår av ett brev från den filosofiska fakultetens dekan till ministeriet skrivet i februari 1925. Fakulteten bad i detta brev om att staten återigen ska överta finansieringen, då Riksföreningen nu annonserat att inga fler bidrag skulle komma att betalas ut.⁴² Denna framstöt från universitetet verkar ha misslyckats då fakulteten i maj samma år skrev till ministeriet och berättade att man skulle få medel från Riksföreningen

³⁶ Limberg 2008c, s. 92.

³⁷ Se *Stiftungsurkunde* daterad 1920-07-20, UAJ, BA 1730.

³⁸ Schmidt & Schmidt 2005, s. 350. För en ingående redogörelse för kurserna, lärare, deltagare och så vidare se Flygare (Hg.) 1921.

³⁹ Brev från Vilhelm Lundström till Dekan Phil. Fak 1924-04-27, FSU, UAJ, BA 489.

⁴⁰ Brev från Eric von Post till K. A. Damgren 1937-06-02, RA, UN, vol. 16.

⁴¹ För Leipzig se brev från Phil. Fak. UL till Ministerium für Volksbildung zu Dresden 1925-02-09, SHStA, Min. f. Volksbildung 10239/7. För Hamburg se brev från Phil. Fak. UH till Hochschulbehörde Hamburg 1926-06-22, StAH, 364-5:1, A.130.2.4.

⁴² Brev från Phil. Fak. UL till Ministerium für Volksbildung zu Dresden 1925-02-09, SHStA, Min. f. Volksbildung 10239/7.

för ännu en termin.⁴³ Det går i brevet att skönja en viss irritation från fakultetens sida över det faktum att staten fortfarande inte skjutit till några pengar, och fakulteten betonade att det inte enbart fanns sakliga skäl för en statlig finansiering. Det skulle, menade man, göra ett mycket dåligt intryck i Sverige om staten inte övertog åtminstone en del av kostnaderna, nu när Riksföreningen stått för lönen så länge.⁴⁴

Riksföreningen gav även pengar till lektoratet i Hamburg. Enligt ett brev från Hamburgs universitet till stadens utbildningsministerium hade föreningen skjutit till ekonomiska medel till det lektorat som Sven Lide tog initiativet till och som inrättades 1922. Den ekonomiska krisen 1922–23 ledde till att Riksföreningen blev tvungen att dra tillbaka sitt stöd till lektoratet redan 1923.⁴⁵ Även föreningens medel var begränsade och att helt finansiera två lektorat i Tyskland verkar ha varit för mycket.

Förutom dessa bidrag till lektorernas levnadsomkostnader kunde Riksföreningen överta andra kostnader som var förbundna med lektoraten. Till exempel övertog föreningen Viktor Björkmans resekostnader mellan Lübeck och Rostock under den tid denne verkade som oavlönad lektor i Rostock.⁴⁶ Under det tidiga 1930-talet började Riksföreningen även att använda de medel som samlats in under 1920-talet för inrättandet av en professur i Greifswald för att istället köpa in böcker till lektoratet i samma stad.⁴⁷

De pengar som föreningen fördelade kom i vissa fall från medlemsavgifterna. I många fall lyckades dock föreningens medlemmar utverka större donationer från välbärgade personer till stöd för lektoraten. Lennart Limberg ger i sin artikel om de svenska utlandslektoraten en rad exempel på detta.⁴⁸ Till lektoraten i Tyskland var det främst en fabrikör Rudolph Grave i Stockholm som skänkte pengar. I ett brev till universitetet i Rostock 1926 skrev Grave att han tidigare skänkt pengar till lektoratet i Leipzig, men att han nu då den Sachsiska staten övertagit finansieringen, beslutat att erbjuda Rostock pengarna istället. Rostock accepterade och Grave skänkte från och med detta år 750 kronor om året till

⁴³ En del av dessa pengar kom inte direkt från Riksföreningen utan från Deutsch-Schwedische Vereinigung Leipzig, alltså alltså stadens tysk-svenska vänskapsförening. Detta framgår av ett brev från föreningen till Vilhelm Lundström där den uttrycker sin glädje över att Riksföreningen valt att stödja lektoratet ännu en termin. Vänskapsföreningen ville i detta sammanhang dra sitt strå till stacken, och sköt även den till en summa på 200 mark. Brevet illustrerar Vilhelm Lundströms roll som kontaktperson för lektoraten i utlandet och det faktum att Riksföreningens agerande ofta genererade stöd från andra mindre aktörer. Brev från Deutsch-Schwedische Vereinigung Leipzig till Vilhelm Lundström 1925-05-20, GLA, RA, VLA, EIa:3.

⁴⁴ Brev från Phil. Fak. UL till Ministerium für Volksbildung zu Dresden 1925-05-11, SHStA, Min. f. Volksbildung 10239/7.

⁴⁵ Brev från Phil. Fak. UH till Hochschulbehörde Hamburg 1926-06-22, StAH, 364-5:1, A.130.2.4.

⁴⁶ Brev från [okänd] till Phil. Fak. UR 1925-02-21, UAR, PA Prof. Viktor Björkman.

⁴⁷ Limberg 2008c, s. 112.

⁴⁸ Limberg 2008c, s. 112 och s. 115–116.

lektoratet.⁴⁹ Från samme Grave lyckades Vilhelm Lundström utverka ett ekonomiskt stöd till lektoratet i Greifswald på 1500 kronor om året från och med 1932.⁵⁰

Lektoratet i Marburg – Vilhelm Lundströms födelsedagspresent

Som visades i föregående kapitel kom initiativet till grundandet av lektoraten i Tyskland sällan från Riksföreningen. Det finns dock ett undantag, nämligen lektoratet i Marburg. Detta är även det tydligaste exemplet på hur föreningens stöd till lektoraten utomlands ofta kom ur donationer som gjorts till föreningen från välbärgade svenskar.

Den 7 maj 1929 fyllde Vilhelm Lundström 60 år vilket bland annat uppmärksammades i en artikel i *Oberhessische Zeitung*. I artikeln beskrivs kort Lundströms arbete för det svenska språket i utlandet, stödet till lektoraten och framför allt att han även när en speciell vänskap till Tyskland.⁵¹ Bara en dag senare meddelade samma tidning att Martina Lundgren från Göteborg donerat 50 000 svenska kronor till ett svenskt lektorat i Marburg. Donationen var en present till Vilhelm Lundström på sextioårsdagen.⁵² Martina Lundgren var änka efter skeppsredaren Wilhelm R. Lundgren och donationen bar namnet Wilhelm Lundgrens fond.⁵³ Huvudsyftet med donationen verkar ha varit att hedra maken eftersom Martina Lundgren lät Vilhelm Lundström välja säte för lektoratet helt fritt. Lundström valde Marburg.⁵⁴

Idén att grunda ett lektorat i Marburg var inte ny. Redan 1926 hade Riksföreningen erbjudit sig att försöka samla in 20 000 svenska kronor för ett lektorat vid universitetet. Initiativet till insamlingen verkar ha kommit från professorn i juridik i Marburg, Felix Genzmer, även om summan nämndes av Vilhelm Lundström.⁵⁵ Genzmer är en intressant person i sammanhanget. Han var inte enbart jurist utan även aktiv inom den fornnordiska filologin. Bland annat tolkade han den yngre eddan till tyska. Detta intresse för det fornnordiska återfinns i Genzmers argumentation för ett svenskt lektorat som i mångt och mycket följer de linjer som beskrevs i kapitel ett i denna avhandling. I ett brev till universitetets kurator betonade Genzmer att kunskaper i modern svenska vore nödvändiga för universitetets filologer eftersom mycket av sekundärlitte-

⁴⁹ Brev från Rudolph Grave till Universität Rostock 1926-06-29, UAR, Phil. Fak. 192.

⁵⁰ Limberg 2008c, s. 115.

⁵¹ "Ein schwedischer nationaler Fuhrer und Freund des deutschen Volkes 60 Jahre alt", i: *Oberhessische Zeitung* 1929-05-07, klipp i StAM, 310 Acc. 1974/61, Nr. 9.

⁵² "Ein schwedisches Universitatslektorat in Marburg", i: *Oberhessische Zeitung* 1929-05-08, klipp i StAM, 310 Acc. 1974/61, Nr. 9.

⁵³ Limberg 2008c, s. 97.

⁵⁴ Brev från Vilhelm Lundström till Rektor PUM 1929-05-09, StAM, 310 Acc. 1974/61, Nr. 9.

⁵⁵ Brev från Vilhelm Lundström till Felix Genzmer 1926-09-01, StAM, 307d, Nr. 385.

raturen för de fornnordiska studierna var skriven på svenska. Därmed skulle ett svenskt lektorat även vara nyttigt för studiet av germansk förhistoria. Förutom den vetenskapliga nyttan av ett lektorat framhöll Genzmer även att ett lektorat skulle bidra till ett ökat utbyte med Sverige.⁵⁶ Genzmers och Lundströms initiativ stupade dock på den preussiska statens ovilja att skjuta till 1500 mark årligen⁵⁷ och det är oklart om de 20 000 kronorna överhuvudtaget samlades in av Riksföreningen.

Martina Lundgrens donation år 1929 gjorde dock att den preussiska statens kostnader för lektoratet inte skulle uppgå till mer än 800 mark årligen,⁵⁸ en summa som var tillräckligt låg för att ministeriet skulle gå med på att inrätta lektoratet.⁵⁹ Det är värt att notera att det var ett önskemål från donatorn att fonden skulle instiftas och pengarna investeras i Sverige. Ett brev från universitetets rektor till kuratorn förklarar att en tidigare donation från Martina Lundgren gått förlorad i den tyska hyperinflationen och att hon därför valt denna lösning för att skydda det stiftade kapitalet.⁶⁰ Lösningen innebar även att Riksföreningen fick en större kontroll över det donerade kapitalet. Stiftelsen förvaltades av föreningen som i sin tur slöt ett avtal med universitetet i Marburg om att betala 2500 mark årligen till lektorns lön ur fonden under förutsättning att universitetet inrättade ett lektorat med samma åtaganden som lektoraten i Kiel, Greifswald och Berlin. Dessutom tidsbegränsades överenskommelsen till att gälla i tio år från och med den 1 april 1930.⁶¹

De ekonomiska bidragens betydelse

Riksföreningens inledande försök att stödja det svenska språket i Tyskland slutade illa när pengarna man samlade in till professuren i Rostock åts upp av inflationen. Trots dessa dåliga erfarenheter byggde föreningen under 1920-talet upp ett omfattande ekonomiskt stöd till de svenska lektoraten i Tyskland. Från och med 1924 betalade föreningen hela lönen för lektorn i Leipzig och samma år utverkade Vilhelm Lundström stipendiet från Svenska Akademien till lektoratet i Jena. Till detta kom mindre bidrag till resor och böcker, antingen direkt

⁵⁶ Brev från Felix Genzmer till Kurator PUM 1926-09-17, StAM, 307d, Nr. 385.

⁵⁷ Brev från Preußischer Minister für Wissenschaft, Kunst und Volksbildung till Kurator PUM 1927-01-27, StAM 307d, Acc. 1966/10, Nr. 3a.

⁵⁸ Brev från Kurator PUM till Minister für Wissenschaft, Kunst und Volksbildung Berlin 1929-07-08, StAM, 310 Acc. 1974/61, Nr. 9.

⁵⁹ Brev från Preußischer Minister für Wissenschaft, Kunst und Volksbildung till Kurator PUM 1929-07-29, StAM 310, Acc. 1974/61, Nr. 9.

⁶⁰ Brev från Rektor PUM till Kurator PUM 1929-05-31, StAM, 310 Acc. 1974/61, Nr. 9. Man kan anta att Martina Lundgren även hade donerat pengar till professuren i Rostock.

⁶¹ Se översättning av brev från Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet till Preußisches Kultusministerium 1930-02-20, StAM, 310 Acc. 1974/61, Nr. 9. Korrespondens rörande lektoratets inrättande finns även i Barch, R4901, 1971.

från föreningen eller från privata donatorer som Riksföreningen approcherat. Kulmen på föreningens expansion i Tyskland var helt tydligt inrättandet av lektoratet i Marburg 1929–30. Ironiskt nog underlättades Riksföreningens verksamhet i Tyskland av den tyska ekonomiska krisen och 1920-talets hyperinflation. Det faktum att den svenska kronan stärktes gentemot marken gjorde föreningens tillgångar mer värda i Tyskland och öppnade för en expansion. Dessutom tvingade hyperinflationen den tyska staten att överväga att avveckla vissa lektorat, vilket gjorde Riksföreningens erbjudande om stöd till lektoraten intressantare för universiteten. 1924, det år då föreningen ordnade med avlöningen till lektorerna i Jena och Leipzig, var ju även det första året efter hyperinflationen och devalveringen av den tyska marken. Den ekonomiska krisen och den kraftiga försämringen av de tyska statsfinanserna öppnade alltså de tyska universiteten för Riksföreningen. Därmed står klart att en av föreningens viktigaste resurser som gav den inflytande över lektoraten i Tyskland var pengar.

3.3 Riksföreningens organisation och dess inflytande över lektoraten

Parallellt med det ekonomiska stödet byggde Riksföreningen upp en organisation för lektoraten i utlandet. Vilhelm Lundström var, precis som när det gällde att ordna fram ekonomiska bidrag, drivande bakom denna process.

Riksföreningen och lektoratstillsättningarna

Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet hade under perioden fram till det nationalsocialistiska maktövertagandet i Tyskland ett långtgående inflytande över tillsättningen av lektoraten i landet. De lektorat där detta inflytande var mest uppenbart och direkt var de där Riksföreningen stod för hela eller delar av lönen, eller där den på något annat sätt varit inblandad i att finansiera lektoratet. Det intressanta i sammanhanget är även att inflytandet inte stannade där, utan att föreningen med tiden kom att påverka tillsättningen av lektorer, även vid de lektorat den inte var med och finansierade.

Det bästa exemplet på hur Riksföreningen påverkade tillsättningen av lektorer är lektoratet i Jena. Som visades ovan stod föreningen från och med 1920 för lektorns avlöning, och det var Vilhelm Lundström som ordnade det stipendium till lektorn i Jena från Svenska Akademien som började betalas ut 1924. Ivar Lundahl, som tog över lektoratet 1921, var utsänd av Riksföreningen. I Jena utvecklades under 1920-talet ett system där fakulteten skrev till Lundström när en lektor sagt upp sig⁶² och Lundström i sin tur bestämde vem som skulle

⁶² T.ex. brev från Dekan Phil. Fak. FSU till Vilhelm Lundström 1922-07-06, UAJ, M 695.

bli ny lektor.⁶³ Denne utsågs sedan officiellt av universitetet. Alla lektorer i Jena fram till 1939: Ivar Lundahl, Ragnar Jirlow, Gunnar Drougge, Lorenz Engberg och Nils Kjellman anställdes efter förslag av Lundström.⁶⁴

Det finns fler exempel. 1924 tog Riksföreningen inte bara över finansieringen av lektoratet i Leipzig. Vilhelm Lundström såg även till att Tore Ekman utsågs till lektor.⁶⁵ Även den förste lektorn i Marburg, Ture Johannisson, anställdes år 1930 på direkt rekommendation av Vilhelm Lundström.⁶⁶ Detta är föga överraskande eftersom lektoratet i Marburg tillkom med hjälp av Martina Lundbergs donation som Vilhelm Lundström valt att förlägga till universitetet.

Riksföreningens inflytande över lektoratstillsättningarna var dock inte begränsat till de lektorat den stödde ekonomiskt. Vilhelm Lundström verkar med tiden ha byggt upp ett stort kontaktnät där större delen av de tyska professorer och andra forskare som var intresserade av Skandinavien ingick. Lundström blev därför den person i Sverige till vilken de utländska professorerna vände sig för att få hjälp med rekryteringen av lektorer i svenska språket.

Riksföreningen stod för den formella utlysningen av vakanta lektorat vid utländska universitet. I Lennart Limbergs artikel om de svenska utlandslektoraten finns ett exempel på en annons som fanns införd i *Allsvensk Samling* i januari 1919. I denna söktes en lektor till det vakanta lektoratet i Greifswald. Det som efterfrågades var ”en duktig ung svensk, som samtidigt kan verka för en grundlig undervisning i sitt modersmål bland de tyska studenterna och genom sympatiskt väsen vara en värdig representant för svenskt kynne och ung svensk intelligens.”⁶⁷ Upplysningar om tjänsten lämnades av Vilhelm Lundström till vilken även ”förberedande anmälningar” kunde göras.

Vilhelm Lundström hade dock mer att göra med lektoratstillsättningarna än att endast ta emot anmälningar från intresserade. Det hände även att representanter för de utländska universiteten bad om hans åsikt gällande de kandidater som anmält sitt intresse.

Ett tydligt exempel är tillsättningen av lektoratet i Greifswald 1927. Den svenske lektorn Sven Nordlund hade sagt upp sig och Johannes Paul som vid denna tid arbetade vid institutet vände sig på uppmaning av institutets ledare Paul Merker till Vilhelm Lundström för att diskutera en efterträdare. Pauls och Merkers önskemål var detaljerade. De önskade en lektor med en hög pedagogisk och vetenskaplig nivå som var beredd att stanna i Greifswald en längre tid. Man önskade även en lektor som ”genom sin personlighet kan vinna större in-

⁶³ Se brev från Vilhelm Lundström till Dekan Phil. Fak. FSU 1922-10-11 och 1924-04-06, UAJ, M 695. Denna akt innehåller även övrig information om lektorernas anställning.

⁶⁴ Germann 1954, band 3, s. 321–322.

⁶⁵ Brev från Phil. Fak. UL till Ministerium für Volksbildung zu Dresden 1925-02-09, SHStA, Min. f. Volksbildung 10239/7.

⁶⁶ Brev från Rektor PUM till Kurator PUM 1930-03-22, StAM, 310 Acc. 1974/61, Nr. 9.

⁶⁷ Se Limberg 2008c, s. 96–97, där annonsen är citerad i sin helhet.

flytande på studenterna.”⁶⁸ Av samma brev framgår att universitetet redan fått in två förfrågningar, en från en man vid namn Rosander och en annan från Gunnar Drougge, dåvarande lektorn i Jena. Paul lutade i detta brev åt Rosander. Bara ett par veckor senare hade han dock ändrat sig och det är uppenbart att orsaken till detta var att Vilhelm Lundström stödde Drougges ansökan:

Vad lektoratet beträffar, så har väl redan prof. Merker skrivit, att vi naturligtvis skola följa herr Professorns förslag och rekommendera herr Drougge till rektorn och ministeriet. Om Drougge bara ville binda sig för ett år, och Rosander, som han skriver, tager en examen i nordiska språk, så kan han ju kanske senare komma på fråga. Hoppas att Drougge numera även officiellt söker lektoratet och sänder in sina papper.⁶⁹

Merker och Paul föreslog Drougge för filosofiska fakulteten som i sin tur ledde vidare förslaget till universitetets rektor. I fakultetens brev hänvisas också uttryckligen till att Vilhelm Lundström stödde kandidaten ifråga vilket framhölls som en fördel: ”Professor Lundström, mångårig ordförande för ’Föreningen för svenskhetens bevarande i utlandet’ [sic] har hjälpt till med tillsättningen av lektoraten i Tyskland och i flera andra länder på ett avgörande sätt. Hans rekommendation är därför av en avgörande betydelse.”⁷⁰

Drougges tillsättning i Greifswald är ett tydligt exempel på att Vilhelm Lundströms åsikt spelade en stor roll vid tillsättningen av lektorerna i Tyskland, även om Riksföreningen inte helt eller delvis finansierade lektoratet ifråga. Ytterligare exempel kan ges varav Tore Ekmans tillsättning i Leipzig 1924 redan har berörts. Ett annat är Vilhelm Lundströms rekommendation av August Peterson till lektoratet i Kiel 1925.⁷¹ Han tillfrågades även om Vilhelm Scharps lämplighet som lektor efter det att Scharp sökt lektoratet i Berlin 1927.⁷² Intressant i detta fall är att Vilhelm Scharp inte var rekommenderad av Lundström, men att universitetet i Berlin ändå valde att inhämta hans åsikt om Scharps person. Antagligen var orsaken att Scharp tidigare sökt ett vikariat i Jena via Vilhelm Lundström.⁷³

Ture Johannisson, själv lektor i Jena och Marburg åren 1929–1938, gav i en kåserande artikel i *Allsvensk Samling* 1949 sin bild av hur Vilhelm Lundström gick till väga när han valde ut en framtida utlandslektor. Enligt Johannisson var

⁶⁸ Brev från Johannes Paul till Vilhelm Lundström 1927-06-11, GUB, VLB, Johannes Paul.

⁶⁹ Brev från Johannes Paul till Vilhelm Lundström 1927-06-27, GUB, VLB, Johannes Paul.

⁷⁰ ”Professor Lundström, langjährige [sic] Geschäftsführer der ’Vereinigung zur Erhaltung des Schwedentums im Auslande’ hat bei der Besetzung der Lektorenstellen in Deutschland und anderen Ländern in ausschlaggebender Weise mitgeholfen. Seine Empfehlung ist deshalb von ganz besonderer Bedeutung.” Brev från Phil. Fak. EMAU till Rektor EMAU 1927-08-04, UAG, R 1010.

⁷¹ Brev från W. H. Vogt till Minister für Wissenschaft, Kunst und Volksbildung Berlin 1925-03-18, GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Nr. 10238.

⁷² Se svar på frågeformulär från Nordische Gesellschaft 1936-02-21, UAB, R/S 195.

⁷³ Brev från Vilhelm Scharp till Vilhelm Lundström 1926-09-07, GUB, VLB, Vilhelm Scharp.

Lundström noga med att skaffa sig ett personligt intryck av de sökande genom att till exempel bjuda vederbörande på middag. Inte sällan var kandidaterna till lektoraten göteborgare eller elever till Lundström. Johannisson förmodar till och med att Lundström i många fall på förhand bestämt vem som skulle passa som utlandslektor för att sedermera övertala vederbörande att ta en anställning som sådan.⁷⁴ Johannissons betraktelser stämmer särskilt väl in på det sena 1920-talet. Man kan under denna tid se hur personer som på Vilhelm Lundströms rekommendation fått ett vikariat gick vidare till fast anställning som lektor.

Med jämna mellanrum var det nödvändigt att hitta en vikarie till ett lektorat. Detta berodde oftast på att den fast anställde lektorn ville vara tjänstledig för forskning eller provanställning på annan ort. Att finna en ersättare, oftast med kort varsel, var inte enkelt för de tyska universiteten, och den person som hade de nödvändiga kontakterna var Vilhelm Lundström. Hur han valde ut kandidater till vikariaten vet vi inte exakt, men klart är att för en rad lektorer var, som antyddes ovan, tiden som vikarie ingången till fortsatt anställning som lektor. Ett exempel är Stellan Arvidson som vikarierade i Kiel vinterterminen 1928/29⁷⁵ innan han anställdes som vikarie i Greifswald för Gunnar Drougge som han sedermera efterträdde. Arvidsons ansökan gick bevisligen via Vilhelm Lundström.⁷⁶ Även Ture Johannisson var vikarie innan han utsågs till lektor i Marburg. Han vikarierade för Lorenz Engberg som lektor i Jena vinterterminen 1929/30. Engberg var under denna period i sin tur vikarie i Greifswald för Gunnar Drougge. I de brev som finns bevarade från Johannisson till Vilhelm Lundström uttryckte Johannisson en önskan om att fortsätta som lektor även efter det att Engberg återvänt till Jena. Johannisson sökte därför lektoratet i Greifswald samtidigt som Arvidson.⁷⁷ När Arvidson fick detta rekommenderade Lundström istället Johannisson till det nyinrättade lektoratet i Marburg som Johannisson tillträdde i april 1930.⁷⁸

Lektorskonferenser och läromedel

Riksföreningens arbete bestod inte endast i att ge ekonomiskt stöd till lektoraten och att utöva inflytande över tillsättningarna av lektorer. Föreningen, oftast representerad av Vilhelm Lundström, var även huvudsaklig kontakt i hemlandet för lektorerna vid de utländska universiteten. Ett av de tydligaste exemplen på dess betydelse för att organisera lektorerna i utlandet var de lektorskonferenser

⁷⁴ Johannisson 1949, s. 4.

⁷⁵ Se betyg utställt 1929-09-03, LASH, Abt. 47, Nr. 1623.

⁷⁶ Brev från Stellan Arvidsson till Vilhelm Lundström 1929-08-20 samt 1930-02-27, GUB, VLB, Stellan Arvidsson.

⁷⁷ Brev från Ture Johannisson till Vilhelm Lundström 1930-02-23, GUB, VLB, Ture Johannisson.

⁷⁸ Brev från Preus. Minister für Wissenschaft, Kunst und Volksbildung till Ture Johannisson 1930-04-22, StAM 301 Acc. 1974/61 Nr. 9. Se även brev från Ture Johannisson till Vilhelm Lundström 1930-04-04, GUB, VLB, Ture Johannisson.

som föreningen anordnade. Under Vilhelm Lundströms ledning avhölls sådana konferenser i Rostock 1921 och 1922, i Greifswald 1923 samt i Jena 1929 och 1931.⁷⁹

Vid den första konferensen 1921 var endast representanter från tyska universitet närvarande. Av de åtta deltagarna var endast fyra lektorer, tre var docenter i nordisk litteratur eller liknande, och den åttonde var Vilhelm Lundström. Enligt det protokoll från konferensen som finns tryckt i *Allsvensk Samling* diskuterades främst undervisningsmaterial. Viktigast ansågs utgivandet av en svensk läsebok vara, men även behovet av böcker med till exempel konversations- och översättningsövningar diskuterades. Många av deltagarna var beredda att själva delta i arbetet för att ta fram lämpligt material.⁸⁰ Just diskussioner om undervisningsmaterial, t.ex. bristen på grammatiska hjälpmedel, lämpliga lexikon mellan svenska och andra språk och svårigheten att hitta mindre handböcker om svensk realia och historia, var återkommande teman vid konferenserna.⁸¹

Ett konkret resultat av de första tre lektorskongresserna var boken *Svensk läsebok för undervisningen i svenska språket vid utländska universitet* som gavs ut av Enni och Vilhelm Lundström 1923. Det framgår också av protokollen att framtagandet av denna läsebok kom att uppta mycket av konferenserna 1922 och 1923. Vid den konferens som hölls i Rostock 1922, där även lektorer från andra länder än Tyskland var närvarande, konkretiserades planerna på en läsebok och här diskuterades främst innehållet och priset.⁸² I protokollet från den tredje konferensen i Greifswald 1923 påtalas att lektorerna kommit med synpunkter på och korrekturläst läseboken.⁸³ När boken sedermera gavs ut 1923 nämndes även i bokens förord att den hade ”utarbetats efter de riktlinjer, som uppdragits av 1921 och 1922 års konferenser med lektorerna i svenska språket vid utländska universitet.” Riksföreningen och dess ordförande, skeppsredaren Dan Broström, stod för tryckkostnaderna.⁸⁴

Enni och Vilhelm Lundströms läsebok var inte den enda som Riksföreningen bekostade. Även tryckningen av den första upplagan av Nils-Herman Lindbergs

⁷⁹ Se Lundström 1930, s. 184; Johannisson 1971, s. 48; Limberg 2008c, s. 99–100 och s. 116–118.

⁸⁰ ”Konferensen i Rostock den 27 och 28 februari”, i: *Allsvensk Samling* nr 6, 1921-03-15, s. 2.

⁸¹ Se ”Den andra konferensen av svenska lektorer vid utländska universitet. Hållen i Rostock den 27 och 28 februari”, i: *Allsvensk Samling* nr 6, 1922-03-15, s. 4; ”Den tredje konferensen med svenska lektorer vid utländska universitet. Ett betydelsefullt möte i en gammal f. d. svensk universitetsstad”, i: *Allsvensk Samling* nr 6, 1923-03-15, s. 6; ”Lektorskongressen i Jena”, i: *Allsvensk Samling* nr 18, 1929-05-07, s. 5; ”Lektorskongressen i Jena”, i: *Allsvensk Samling* nr 20, 1931-05-19, s. 3.

⁸² Enligt § 4 i protokollet, tryckt i: ”Den andra konferensen av svenska lektorer vid utländska universitet. Hållen i Rostock den 27 och 28 februari”, i: *Allsvensk Samling* nr 6 1922-03-15, s. 4.

⁸³ Enligt § 4 i protokollet, tryckt i: ”Den tredje konferensen med svenska lektorer vid utländska universitet. Ett betydelsefullt möte i en gammal f. d. svensk universitetsstad”, i: *Allsvensk Samling* nr 6, 1923-03-15, s. 6.

⁸⁴ Lundström & Lundström 1923.

Lärobok i svenska bekostades av föreningen.⁸⁵ Lindbergs bok var framtagen för Estland och förklaringarna var därför skriven på landets båda undervisningspråk, estniska och tyska. Boken verkar dock ha blivit något av ett standardverk vid undervisningen i Tyskland och den andra upplagan var till skillnad från den första skriven endast på tyska och svenska.⁸⁶ Lindbergs bok är ett exempel på att det var utlandslektorerna som tog fram de läromedel som användes inom undervisningen, ett annat är den läro- och läsebok i svenska språket som dåvarande lektorn i Greifswald, Gunnar Drougge, presenterade vid lektorskongressen 1929.⁸⁷ I artikeln om kongressen i Jena 1929 nämns även att flera av lektorerna arbetade på grammatikaliska läroböcker för ett flertal språk.⁸⁸ Vid den femte kongressen i Jena 1931 gavs lektorerna Johannisson och Scharp uppdraget att utarbeta en kortare övningsbok, främst avsedd för undervisningen vid de tyska universiteterna.⁸⁹

Förutom undervisningen och det material som användes gick ett annat tema som en röd tråd genom alla kongresserna. Det var förhållandet mellan lektorerna i utlandet och den svenska staten. Mer specifikt handlade det om rätten att få tillgodoräkna sig tjänstgöringen utomlands vid ansökan om statliga lärartjänster i Sverige.

Redan i protokollet från den första kongressen 1921 beslutade deltagarna att be Riksföreningens styrelse "...att hos vederbörande myndigheter göra framställning om tillgodoräknande af lektorstjänstgöring vid tyskt universitet såsom merit vid befordran i de svenska läroverken."⁹⁰ Samma fråga togs upp 1922, främst eftersom två av lektorerna begärt hos Skolöverstyrelsen om att få tillgodoräkna sig tjänstgöringen utomlands i sina ansökningar om läroverkslärartjänst.⁹¹ Riksföreningens och lektorernas gemensamma ansträngningar för att få till ett prejudikat verkade ha lyckats. 1923 meddelade nämligen den före detta lektorn i Greifswald, Nils Gösta Bergman, att han fått tillgodoräkna sig sin tid som lektor när han sökt arbete vid läroverket i Sundsvall. Därmed hade ett prejudikatsfall skapats, och kongressen gav Vilhelm Lundström i uppdrag att inskaffa ytterligare upplysningar om detta från Skolöverstyrelsen.⁹² Frågan var dock inte ur världen i och med detta prejudikat, utan den återfinns även i rap-

⁸⁵ Se förordet i Lindberg 1930.

⁸⁶ Lindberg 1932.

⁸⁷ Drougge 1929.

⁸⁸ "Lektorskongressen i Jena", i: *Allsvensk Samling* nr 18, 1929-05-07, s. 5.

⁸⁹ "Protokoll fört vid femte lektorskongressen i Jena den 1-3 maj 1931", GLA, RFA, AIV:1.

⁹⁰ Enligt § 6 i protokollet, tryckt i: "Kongressen i Rostock den 27 och 28 februari", i: *Allsvensk Samling* nr 6 1921-03-15, s. 2.

⁹¹ Enligt § 2 i protokollet, tryckt i: "Den andra kongressen av svenska lektorer vid utländska universitet. Hållen i Rostock den 27 och 28 februari", i: *Allsvensk Samling* nr 6, 1922-03-15, s. 4.

⁹² Enligt § 9 i protokollet, tryckt i: "Den tredje kongressen med svenska lektorer vid utländska universitet. Ett betydelsefullt möte i en gammal f. d. svensk universitetsstad", i: *Allsvensk Samling* nr 6, 1923-03-15, s. 6.

porten från konferensen i Jena 1929. Här gick man dock ett steg längre och beslutade att en "...hänvändelse skulle göras till skolöverstyrelsen om rätt för svensk utlandslektor att räkna sina tjänsteår vid ansökan om provår i Sverige."⁹³ Förändringen är tydlig. Försökte konferensens deltagare 1922 få till ett prejudikat gick de 1929 ett steg längre och krävde att det prejudikat som fanns skulle tas upp i det statliga regelverket.

Vid den femte konferensen 1931 var en diskussionspunkt frågan om och i vilken mån den svenska staten borde ta ansvar för lektoraten i utlandet. Konferensen kunde dock inte enas om ett uttalande i frågan. Det man däremot beslutade var att lektoratsavdelningen skulle försöka utverka att lektorerna i utlandet fick rätt till gratis pass och gratis visering samt rätt att "vid röstning inskicka sin valsedel."⁹⁴

Vilhelm Lundströms löpande brevväxling med lektorerna

Vid sidan av konferenserna höll Vilhelm Lundström även en löpande och omfattande korrespondens med lektorerna i utlandet. Dessa brev är ofta av personlig karaktär och innehåller lyckönskningar och förfrågningar om lektorns hälsa och arbete och i förekommande fall även om dennes familjs väl och ve. Ture Johannissons kommentar om att Vilhelm Lundström var mån om en personlig kontakt med lektorerna i utlandet bekräftas alltså av brevväxlingen. En del av de brev som Lundström fick från lektorerna innehöll även information om kursernas innehåll och antalet studenter. Till exempel angav Gunnar Drougge, då i Jena, att han hösten 1925 hade 9 studenter i övre kursen och 11 nybörjare samt att han föreläst om Tegnér.⁹⁵ Alla lektorer i utlandet verkar mer eller mindre regelbundet ha fått påstötningar från Vilhelm Lundström om att rapportera om sina kurser. Det tydligaste exemplet för Tyskland är vintern 1928 då både Stellan Arvidson i Kiel, Per Wieselgren i Tübingen och Gunnar Drougge, då i Greifswald, skickade detaljerade rapporter om undervisningen vid respektive universitet efter att ha fått ett kort av Lundström.⁹⁶ Liknande rapporter om studentantal och innehåll i undervisningen kan beläggas även från andra leкто-

⁹³ "Lektorskonferensen i Jena", i: *Allsvensk Samling* nr 18, 1929-05-07, s. 5.

⁹⁴ "Protokoll fört vid femte lektorskonferensen i Jena den 1-3 maj 1931", GLA, RS, AIV:1.

⁹⁵ Brev från Gunnar Drougge till Vilhelm Lundström 1925-11-11, GLA, RS, VLA, E1a:3.

⁹⁶ Brev från Gunnar Drougge till Vilhelm Lundström 1928-12-12; brev från Per Wieselgren till Vilhelm Lundström 1928-12-13; brev från Stellan Arvidsson till Vilhelm Lundström 1928-12-13, GLA, RS, VLA, E1a:3.

rat.⁹⁷ Dessa uppgifter användes av Vilhelm Lundström för att rapportera om svenskundervisningen utomlands i *Allsvensk Samling*.⁹⁸

En stor del av de brev som lektorerna skickade till Vilhelm Lundström handlade om de problem som fanns vid lektoratet. Ofta påtalades bristen på undervisningsmaterial och lämplig litteratur. Ett brev från Ture Johannisson i Marburg från 1930 kan illustrera detta:

Ofta tänker jag på vilken stor nytta man skulle kunna göra saken, om man hade ett mindre penninganslag till förfogande att använda där det kunde behövas. En del, för att inte säga de flesta, av studenterna äro verkligen så fattiga, att textanskaffningen för dem innebär stora uppoffringar. Borde man inte skänka sådana den bok det gäller? [...] Knappt några av mina elever har ännu haft råd att skaffa sig enst [sic] den minsta ordbok; universitetsbibliotekets är c. 70 år gammal.⁹⁹

Samma år skickade Vilhelm Scharp en önskelista som innehöll en rad boktitlar för upprättandet av ”ett litet handbibliotek över svenska politiska, kulturella och sociala förhållanden” till Vilhelm Lundström, med en förfrågan om denne på något sätt kunde tillhandahålla böckerna ifråga.¹⁰⁰

Vilhelm Lundström verkar ha kunnat hjälpa de flesta lektorer med deras problem. I maj 1931 skrev Ture Johannisson igen och tackade för både pengar och böcker som han hade erhållit från Riksföreningens huvudexpedition.¹⁰¹ Samma månad erhöll Vilhelm Scharp i Berlin 50 exemplar av en läsebok från föreningen.¹⁰²

Förutom att bistå med böcker så stod Vilhelm Lundström även då och då till tjänst med mindre lån. Ture Johannisson fick till exempel låna en mindre summa pengar direkt av Lundström under sin tid i Jena: ”...julmånaden verkar ju alltid minimerande på kassan, och här i främmande land är det ju alltid svårt att finna hjälp i tillfälliga förlägenheter.”¹⁰³

⁹⁷ Brev från Vilhelm Scharp (Berlin) till Vilhelm Lundström 1929-08-02, GUB, VLB, Vilhelm Scharp; brev från Ture Johannisson (Jena) till Vilhelm Lundström 1930-02-26, GUB, VLB, Ture Johannisson; brev från Ivar Ljungerud (Kiel) till Vilhelm Lundström 1930-07-11, GLA, RS, VLA, EIa:4.

⁹⁸ Se t.ex. Limberg 2008c, s. 97 där antalet kursdeltagare hämtats ur *Allsvensk Samling*.

⁹⁹ Brev från Ture Johannisson till Vilhelm Lundström 1930-12-22, GUB, VLB, Ture Johannisson.

¹⁰⁰ Brev från Vilhelm Scharp till Vilhelm Lundström 1930-06-08, GUB, VLB, Vilhelm Scharp.

¹⁰¹ Brev från Ture Johannisson till Vilhelm Lundström 1931-05-26, GUB, VLB, Ture Johannisson.

¹⁰² Brev från Vilhelm Scharp till Vilhelm Lundström 1931-05-27, GUB, VLB, Vilhelm Scharp.

¹⁰³ Brev från Ture Johannisson till Vilhelm Lundström 1930-01-25, GUB, VLB, Ture Johannisson.

Lektoratsavdelningen

De strukturer som byggts upp av Vilhelm Lundström under 1920-talet formaliserades på hösten 1930, då en lektoratsavdelning bildades inom Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet. Lundström var utskottets ordförande och lektoratsavdelningen sammanträdde ett par gånger om året. Mellan avdelningens sammanträden fungerade Lundström som verkställande ledamot. Han kunde då fatta egna beslut som sedan godkändes under nästföljande möte.

Riksföreningens arbete med lektoraten, som fram till 1930 verkar ha skötts enbart av Vilhelm Lundström, fick i och med lektoratsavdelningens grundande fastare strukturer. Det är uppenbart att föreningens syfte med detta utskott var att intensifiera stödet till lektoraten. Som Limberg påpekar arbetade utskottet nära både Göteborgs Högskola och det lokala näringslivet. I utskottet ingick till exempel högskolans rektor, Bernhard Karlgren, och direktören Uno Forsberg från SKF.¹⁰⁴

Lektoratsavdelningen försökte ge lektoraten i utlandet en fastare ekonomisk ram. Samtidigt med avdelningens grundande sökte nämligen föreningen statsbidrag för undervisningen i svenska språket i utlandet. Riksföreningens ansökan om 10 000 kronor årligen bifölls dock inte av svenska staten.¹⁰⁵ Året därpå beslutade lektoratsavdelningen att be Riksföreningens överstyrelse om att "...ingå med ansökan om 200 000 kronor ur statens lotterimedel.¹⁰⁶ Hälften av dessa pengar var tänkta att fonderas och avkastningen användas för upprätthållande av lektoraten i utlandet. Inte heller denna ansökan bifölls.¹⁰⁷

Trots dessa bakslag vad gällde statligt stöd verkar lektoratsavdelningen ha varit framgångsrik när det gällde att få fram och fördela pengar till lektoraten i utlandet. Som Limberg visar bidrog Riksföreningen centralt och Göteborgs lokalförening till den kassa som disponerades av lektoratsavdelningen. Därutöver fick avdelningen pengar från det lokala näringslivet och disponerade även medel som fonderats vid tidigare insamlingar, men inte använts.¹⁰⁸ En genomgång av lektoratsavdelningens protokoll visar också att en stor del av mötena utgjordes av diskussioner kring lektoratens finansiering och utdelandet av medel till desamma.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Limberg 2008c, s. 111.

¹⁰⁵ Limberg 2008c, s. 111.

¹⁰⁶ "Protokoll fört vid sammanträde med Riksföreningens lektoratsavdelning den 22 september 1931", GLA, RS, AIV:1.

¹⁰⁷ "Protokoll fört vid sammanträde med Riksföreningens Lektoratsavdelning den 9 febr. 1933", GLA, RS, RFA, AIV:1. Se även Limberg 2008c, s. 112.

¹⁰⁸ Limberg 2008c, s. 112.

¹⁰⁹ Så till exempel vid mötet den 22 januari 1932 där ersättningen till lektorerna i Hamburg, Warszawa, Wien, Rostock, Jena och Tübingen avhandlades. Detta och andra protokoll finns i GLA, RS, AIV:1.

Riksföreningen som nav i Sverige för lektoraten i utlandet

Vilhelm Lundström propagerade inte endast för lektorat i utlandet. Som visats ovan tog han även över mycket av det praktiska arbetet inom Riksföreningen när det gällde stödet till och kontakterna med lektoraten. Lundströms position är central för att förstå hur lektoratsväsendet utvecklades under 1920- och det tidiga 1930-talet. Det var hos Riksföreningen som trådarna från de olika lektoraten löpte samman och inom föreningen var det Vilhelm Lundström som var spindeln i nätet.

De resurser som gav Riksföreningen och Vilhelm Lundström inflytande över de svenska lektoraten i utlandet var grovt sett två. Den första var det ekonomiska stöd som beskrivs i avsnitt 3.2. I detta framgår att de bidrag som Riksföreningen gav till lektoraten i Tyskland under perioden var livsviktiga och att föreningens stöd i många fall var det enda som gjorde att lektoraten kunde upprätthållas. Hyperinflationen under det tidiga 1920-talet gjorde det extra svårt för de tyska myndigheterna att finansiera lektoraten samtidigt som den svaga tyska valutan var fördelaktig för Riksföreningen då den svenska kronan var stark jämfört med den tyska marken. Inflationen är alltså en starkt bidragande orsak till att Riksföreningen under 1920-talet kunde inta den starka position i förhållande till tyska aktörer som föreningen hade. Som redan konstaterats var det delvis dessa ekonomiska resurser som gav föreningen inflytande över lektoraten.

Det ekonomiska stödet gav föreningen inflytande över tillsättningen av lektorer. Avsnitt 3.3 visar tydligt att Vilhelm Lundström tillfrågades vid anställning av lektorer för de lektorat som Riksföreningen finansierade eller åtminstone hade ordnat finansieringen för. Det tydligaste exemplet på detta var lektoratet i Jena, där Lundström bestämde över tillsättningen under hela 1920-talet. Intressantare är dock att föreningen via Lundström även påverkade tillsättningen av andra lektorat. Detta var möjligt eftersom Riksföreningen tidigt skapat sig en position som kontaktorganisation i Sverige för de utländska universitetet. För en professor i utlandet var det enklare att kontakta föreningen för hjälp än att själv försöka hitta en kandidat. Riksföreningen övertog mycket av arbetet genom att annonsera i *Allsvensk Samling* och som Ture Johannisson påpekar så valde Lundström ofta ut lektorn själv bland de personer han kände.

Det faktum att Riksföreningen organiserade kommunikationen mellan universitetet och lektorskandidaterna samt organiserade lektorerna själva var därmed den andra viktiga resurs som gav den inflytande. Föreningens funktion som den organisation där allt som rörde lektoraten i utlandet löpte samman blir ännu tydligare när man analyserar Vilhelm Lundströms kontakter med lektorerna. I och med lektorskonferenserna skapade föreningen ett forum där de i utlandet aktiva lektorerna gavs tillfälle att träffas och diskutera för dem gemensamma frågor. Konferenserna var ursprunget till mycket av det undervisningsmaterial som användes av lektorerna i utlandet. Genomgången av konferenserna visar även hur Vilhelm Lundström och senare Riksföreningens lektorats-

avdelning tog på sig rollen som representant för lektorerna gentemot den svenska staten i frågan om lektorers rätt till tillgodoräknande av tjänsteår och rätt att skicka in valsedel. Lundströms regelbundna kontakt med lektorerna via brev och hans hjälp med undervisningsmaterial, tidningar och smålån kompletterar bilden av honom som lektoratsverksamhetens centrum i Sverige. Vid sidan av föreningens ekonomiska resurser var det alltså denna organisation som var dess främsta resurs. Den självpåtagna rollen som kommunikationskanal mellan den tyska och den svenska akademien och mellan de svenska lektorerna och den svenska staten var en resurs som gav föreningen ett långtgående inflytande över tillsättningen av lektorer i Tyskland.

3.4 Tyska och svenska aktörer i utbyteszonen ca 1920–1933

Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet lyckades under 1920-talet alltså etablera sig som kontaktorganisation i Sverige rörande lektoraten i utlandet. Därmed hade en svensk aktör etablerat sig i utbyteszonen. Men hur passade föreningens arbete för att höja svenskans status i utlandet ihop med de tyska aktörernas? I följande avsnitt ska förhållandet mellan Riksföreningen och de tyska aktörer som beskrevs i föregående kapitel analyseras för att utröna deras inbördes förhållande.

Lektorerna i Tyskland som ”Sveriges kulturattachéer”

I kapitel två framhölls att den tyska staten såg inrättandet av språklektorat som en del av en framgångsrik utlandsriktad kulturpolitik. Satsningen på utlandsstudier skulle göra fler tyska studenter intresserade av utlandet. Samma motiv kan konstateras hos de aktiva professorerna. En lektor i svenska språket skulle ha förmågan att göra de tyska studenterna intresserade av att fortsätta studera ämnen som hade att göra med Sverige. Frågan är hur dessa uppfattningar passade ihop med Riksföreningens.

Faktum är att de passade väldigt bra ihop. Även för Vilhelm Lundström bestod en lektors uppgifter inte endast i att vara språklärare. Förutom att lära ut det svenska språket skulle en lektor vara en representant för Sverige och den svenska kulturen i utlandet. Vad detta innebar för Lundström blir tydligt i en artikel han skrev efter lektorskongressen i Jena 1929 med titeln ”Kulturattachéernas möte”:

Den hänförelse och det allvar, varmed de samlade lektorerna redogjorde för de mångahanda sätt, varpå de i detta fall sökt fylla sin uppgift, och meddelade varandra sina uppslag – regelbundet återkommande 'svenska aftnar', svensk språkundervisning i läroverk, populära kurser i föreningar och radio, bildande och skötande av svenska lånebibliotek, ett vidsträckt besvarande av förfrågningar om Sverige och svenska förhållanden o.s.v. i oändlighet – vittnade om att här verka i det tysta och rätt förbisedda av hemmasvenskarne sega och mäktiga krafter, som skola skaffa Sverige och vad svenskt är en ställning ute i Europa, varom man ännu för ett par årtionden sedan icke hade vågat drömma. [...] En känsla av stolthet och fröjd fyller min själ: det finns ännu kärlek och hänförelse för vad svenskt är, tro på framtiden och offervilja för stora nationella mål hos svenska män och kvinnor. Och de flesta av dem, som voro här, stå i ungdomens kraft och i sina bästa år. Än kommer dag.¹¹⁰

Detta citat visar med all önskvärd tydlighet varför de svenska utlandslektoraten var intressanta för Riksföreningen. De sågs som goda representanter för Sverige och "svenskheten" i utlandet och innefattades därmed av föreningens allmänna målsättning att verka för "svensk odling" i utlandet. Därutöver passade lektoraten även in i Vilhelm Lundströms program för att höja det svenska språkets status inom vetenskapvärlden.

För Riksföreningen var lektorernas roll som "kulturattachéer" minst lika viktig, om inte viktigare, än rollen som lärare. Detta visas inte minst av Vilhelm Lundströms användning av just ordet kulturattaché för att beskriva lektorernas arbete, långt innan kulturattachéer anställdes inom den svenska utrikesförvaltningen. Lektorerna i utlandet spelade en inte oviktig roll inom det som Riksföreningen i sina publikationer kallade "svenskhetsarbetet"¹¹¹, det vill säga upprätthållandet av svenskt språk och kultur bland svenskar i utlandet och spridande av kunskaper i svenska språket och om Sverige till utlänningar i allmänhet. För Vilhelm Lundström var nämligen lektorernas uppgift inte begränsad till föreläsningssalen eller seminariet. Vid den tredje lektorskongressen i Greifswald 1923 inledde Lundström till exempel en diskussion om "...betydelsen av det som lektorerna kunna göra i allmänhet som kulturpionjärer även utom universiteten genom föredrag för vidare kretsar om svenska förhållanden o.s.v."¹¹² Frågan om lektorernas arbete för att sprida kunskap om Sverige vid sidan av sin undervisning verkar efter detta ha varit en stående punkt vid konferenserna. I protokollet från den femte lektorskongressen i Jena 1931 står till exempel följande:

¹¹⁰ Lundström 1930, s. 188.

¹¹¹ För en kort diskussion om begreppet "svenskhetsarbete" se Ahnlund & Åkerlund 2009, s. 152–153.

¹¹² Se § 12 i protokollet. Tryckt i: "Den tredje konferensen med svenska lektorer vid utländska universitet. Ett betydelsefullt möte i en gammal f. d. svensk universitetsstad", i: *Allsvensk Samling* nr 6, 1923-03-15, s. 6

Härefter behandlade konferensen frågan om lektorernas kulturpropaganda vid sidan av universitetsundervisningen. Det arbete, som här bedrivits, visade sig vara av mångskiftande natur. Framför allt gällde det att i resp. land öka kunskapen om Sverige. På flera av de platser, där lektorerna verka, finnas utlands-svenska föreningar. Föreläsningar om Sverige ha hållits av lektorerna utom universitetet på flera platser. I Danmark och Österrike har rundradion utnyttjats för svenska program, såsom föredrag och uppläsningar. Lektor Scharp ansåg, att även den svenska rundradion mera direkt borde bidra till propaganda genom särskilda program för utlandet. F.ö. betonades önskvärdheten av att representativa svenska föreläsare besökte de platser, där intresse för Sverige redan förefinnes.¹¹³

Ovanstående visar inte endast att Vilhelm Lundström, utan även lektorerna själva verkar ha sett kulturförmedling med syftet att öka Sveriges anseende i utlandet som en av lektorns viktigaste arbetsuppgifter. Den förste lektorn i Rostock, Viktor Björkman, uttryckte sig på följande sätt i *Allsvensk Samling*:

Och ingen glädje kan mäta sig med den att efter bästa förmåga bidra till att komma en urgammal hög kultur som den svenska att intaga en rangställning utanför Sveriges gränser, hvartill ju en grundlig kännedom af vårt härliga modersmål är det bästa medlet.¹¹⁴

Lektorernas ”kulturpropaganda”, för att använda terminologin från Riksföreningens protokoll ovan, såg i praktiken ut på många olika sätt. Utanför universitetet samarbetade de ofta med på orten bosatta svenskar eller svenska vänskapsföreningar. Vanligt var att lektorn organiserade eller medverkade vid svenska högtider och märkesdagar. Ture Johannisson organiserade under sin tid i Marburg till exempel både jul- och midsommarfirande på svenskt manér och försökte även att väcka ortens avsmnade svensk-tyska vänskapsförening till liv.¹¹⁵ Framför allt i de mindre städerna verkar den svenske lektorn ha varit inblandad i allt på orten som hade med Sverige att göra. När Carl Lagerfelt i Kiel i *Allsvensk Samling* redogjorde för sitt ”svenskhetsarbete” i staden handlade detta om allt ifrån att ha hållit tal på Sveriges nationaldag och konungens födelsedag och att ha organiserat en feriekurs i svenska till den svensk-tyska föreningens insamlingsarbete för ett barnhem i staden.¹¹⁶

Om man ser till vad Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet förväntade sig av lektorerna och jämför detta med vad de tyska aktörerna förväntade sig, så är likheterna slående. Den tyska staten och de inblandade tyska professorerna ville att tyska studenter skulle intressera sig för Sverige och att de svenska lektorerna skulle återvända med en positiv bild av Tyskland. Riksföre-

¹¹³ ”Protokoll fört vid femte lektorskongressen i Jena den 1–3 maj 1931”, § 5, GLA, RFA, AIV:1.

¹¹⁴ ”Sverige – Rostock M. M.”, i: *Allsvensk Samling* nr 1, 1922-01-02, s. 4.

¹¹⁵ Brev från Ture Johannisson till Vilhelm Lundström 1930-12-30 och 1931-11-28, GUB, VLB, Ture Johannisson.

¹¹⁶ ”Kiel i svenskhetens tecken”, i: *Allsvensk Samling* nr 21, 1921-11-01, s. 2.

ningen å sin sida ville att lektorerna skulle sprida en positiv bild av Sverige, inte enbart till sina studenter, utan även till den tyska allmänheten. Om man jämför de önskemål som Johannes Paul uttryckte i sitt brev till Vilhelm Lundström så sammanföll dessa mycket väl med de krav som denne själv ställde på en lektor i svenska språket.¹¹⁷ Alla inblandade, den tyska staten, de tyska professorerna och den svenska Riksföreningen ville alltså att lektorerna skulle göra ungefär samma sak. Föreningens etablering i utbyteszonen stötte alltså inte på motstånd från de redan aktiva aktörerna.

Inordningen av den tyska statliga kulturpolitiken och Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet i ett större europeiskt sammanhang visar framför allt två saker. Först och främst är det tydligt att den tyska statens och den svenska föreningens agerande kan ses som två sidor av samma mynt, eller kanske hellre två aspekter av en större europeisk rörelse. I båda fallen spelade den nationella kulturens ställning gentemot andra europeiska kulturer en framträdande roll. Både den tyska statens och den svenska föreningens agerande var ägnat att stärka den egna nationen. I båda fallen, och detta är det andra viktiga resultatet, var ett av sätten att uppnå detta mål att verka för inrättandet och upprätthållandet av svenska lektorat i Tyskland.

Riksföreningens inflytande över lektorskårens sammansättning och professionalisering

Det hade varit möjligt att det inflytande Vilhelm Lundström utövade över lektorstillsättningarna i Tyskland skulle ha kunnat leda till konflikter med lektorskårens professionaliseringssträvanden. I praktiken var dock motsatsen fallet. Om man ser närmare på de lektorer som Vilhelm Lundström rekommenderade uppfyllde de nämligen ett av de huvudkrav som kom från lektorernas intresseförening. Som visades i föregående kapitel krävde Reichsverband der Hochschullektoren att lektorer vid de tyska universiteten skulle inneha en akademisk examen, kunskaper i båda undervisningsspråken, för lektorerna i svenska språket alltså både i tyska och i svenska. Önskvärt var även dokumenterad erfarenhet av tidigare undervisning.

Tyvärr saknas betygsavskrifter eller andra merituppställningar för en rad lektorer, men om man ser till de dokument som finns bevarade framgår att de personer som Vilhelm Lundström rekommenderade till lektorstjänster i Tyskland utan undantag hade lägst en magisterexamen från ett svenskt universitet eller en svensk högskola. Tore Ekman, som sändes ut av Riksföreningen till Leipzig 1924, hade en fil. lic. från Uppsala.¹¹⁸ August Peterson, som rekommenderades till lektoratet i Kiel 1925, hade en fil. mag. i nordiska språk, tyska,

¹¹⁷ Brev från Johannes Paul till Vilhelm Lundström 1927-06-11, GUB, VLB, Johannes Paul.

¹¹⁸ Brev från Eugen Mogk till Ministerium für Volksbildung zu Dresden 1925-08-16, SHStA, Min. f. Volksbildung 10239/7

engelska och litteraturhistoria från Göteborgs Högskola och arbetade på en doktorsavhandling om svenskt 1600-talsdrama. Peterson hade dessutom lärar- erfarenhet från svenska skolor.¹¹⁹ Gunnar Drougge, som var lektor i Jena och Greifswald, var fil. mag.¹²⁰ Vilhelm Scharp, som erhöll lektoratet i Berlin 1928, hade studerat nordiska språk, religionshistoria, teoretisk filosofi, litteraturhistoria, antikens historia, psykologi och pedagogik i Uppsala och hade tagit ut både en fil. kand. och en ämbetsexamen.¹²¹ Stellan Arvidson, som var vikarie i Kiel 1929 och från och med 1930 lektor i Greifswald, hade en fil. mag. i litteraturhistoria, nordiska språk, historia, pedagogik och teoretisk filosofi och hade dessutom en fil. lic. i litteraturhistoria från universitetet i Lund.¹²² I Lund hade även Ture Johannisson, som utsågs till lektor i Marburg 1930, studerat till en fil. mag. i nordiska språk, tyska, litteraturhistoria och pedagogik.¹²³

Sammantaget kan man konstatera att Vilhelm Lundström lade stor vikt vid lektorernas formella utbildning. Om man ser till de fall där ämneskombinationerna är kända, är det uppenbart att nordiska språk och litteraturhistoria, helst i kombination med tyska och pedagogik, var de kvalifikationer som Lundström sökte. Viljan att rekommendera välutbildade lektorer hängde naturligtvis i första hand ihop med deras uppgift som "kulturattachéer", mer specifikt med att de även skulle representera svensk vetenskap och lärdom. Är man, som Lundström var, mån om att inte bara öka svenskans och Sveriges anseende i utlandet generellt, utan även om att etablera språket inom den vetenskapliga sfären, så kan man inte rekommendera studenter eller personer med lägre examina till en lektorstjänst. Om man ser till lektorernas ambitioner kan konstateras att åtminstone tre av dem, Peterson, Arvidson och Drougge, arbetade på sina doktorsavhandlingar under sin tid som lektorer.

Vilhelm Lundströms krav på lektorernas utbildning gjorde att lektorskårens sammansättning förändrades över tid. Som visades i föregående kapitel ställdes det lägre krav på de första lektorerna i svenska språket. Om man jämför de personer Lundström stöttade med de lektorer som tillsattes under 1910-talet, det vill säga Wolrad Eigenbrodt, Viktor Björkman och Carl Lagerfelt, blir tendensen tydlig. Dessa var i och för sig både akademiker och kunniga i svenska språket, men ingen av dem kan sägas ha blivit lektor i första hand på sina akademiska meriter. Den övergripande tendensen under hela undersökningsperioden

¹¹⁹ Se brev från W. H. Vogt till Minister für Wissenschaft, Kunst und Volksbildung Berlin 1925-03-18 samt August Petersons CV i brev från August Peterson till W. H. Vogt 1925-03-17, GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Nr. 10238.

¹²⁰ Brev från Phil. Fak. EMAU till Rektor EMAU 1927-08-04, UAG, R 1010.

¹²¹ Betygsavskrifter för Vilhelm Scharp finns som bilaga till brev från Vilhelm Scharp till Vilhelm Lundström 1926-09-07, GUB, VLB, Vilhelm Scharp.

¹²² Stellan Arvidsons CV finns som bilaga till brev från Stellan Arvidson till Vilhelm Lundström 1929-08-20, GUB, VLB, Stellan Arvidson.

¹²³ "Utdrag ur protokollet i Filosofiska fakulteten i Lund den 31 maj 1928", GUB, VLB, Ture Johannisson.

var alltså att lektorskåren förenhetligades vad gällde lektorernas akademiska utbildning. Detta förenhetligande drevs i första hand fram av Riksföreningens till-sättningspolitik, men denna sammanföll i sin tur med de krav som Reichsverband der Hochschullektoren hade fört fram i syfte att professionalisera lektorskåren.

Från tyska initiativ till svensk dominans – maktförskjutning inom utbyteszonen

Sammantaget ger redogörelserna för de svenska lektoratens ställning inom den kulturpolitiska kontexten och avsnittet om Riksföreningens inflytande över lektorskårens sammansättning och professionaliseringssträvanden en bild av ett långt gångt samarbete mellan tyska och svenska aktörer. Även om de olika aktörerna arbetade utifrån skilda positioner och med olika mål, så uteslöt dessa inte varandra. Tvärtom förstärkte de varandra, och det samförstånd som fanns mellan den tyska staten, de tyska professorerna, lektorskåren och Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet är en viktig förklaring till att så många lektorat i svenska språket kunde inrättas och även till att de allra flesta av dem kunde upprätthållas under den ekonomiskt och politiskt instabila Weimarrepubliken. Riksföreningens resurser i form av pengar, förmedlingshjälp, böcker och liknande var inte oönskade, utan snarare välkomna i Tyskland.

Det faktum att de olika aktörerna samarbetade säger dock ingenting om maktförhållandet dem emellan och inte heller någonting om lektoratsväsendets utveckling över tid. Utifrån ett vidare perspektiv blir dock en övergripande tendens tydlig. Utbyteszonen kring lektoraten gick under åren från det första lektoratets inrättande 1905 fram till Weimarrepublikens upplösning 1933 från att vara dominerad av aktörer med hemvist i Tyskland till att behärskas av Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet.

Det kan löna sig att kort rekapitulera utvecklingen. Direkt efter första världskriget tog den tyska staten initiativet till en utbyggnad av utlandsvetenskaperna. Denna utbyggnad motiverades i mångt och mycket av ett ökat intresse för utlandsriktad kulturpolitik. Dessa politiska ramar accepterades inom de tyska universiteten och både professorerna och lektorskåren anpassade sin argumentation till dem. Riksföreningen bidrog visserligen i mindre utsträckning till lektoratens upprätthållande under det tidiga 1920-talet, men var inte en särskilt framträdande aktör. Från och med den ekonomiska krisen och hyperinflationen ändrades detta förhållande. Den tyska staten, eller rättare sagt, de tyska delstaterna, fick i och med denna kris mindre ekonomiska resurser, vilket ledde till att ett par lektorat lades ned. Samtidigt öppnade krisen för ökat ekonomiskt stöd från Riksföreningen som gick in och stöttade fler lektorat än tidigare. Till en början utövade Riksföreningen endast inflytande över tillsättningarna av de lektorat den finansierade, men med tiden var Vilhelm Lundström

inblandad i alla lektoratstillsättningar i Tyskland. Vid 1930-talets början var Riksföreningen den helt dominerande aktören inom utbyteszonen kring lektoraten. Visserligen finansierade de tyska delstaterna fortfarande huvuddelen av lektoraten, men i praktiken var det Riksföreningen som tillsatte lektorerna. De tyska universitetens och delstaternas främsta resurs i sammanhanget var ju själva lektoraten, som intog en central plats i föreningens arbete. För att kunna behålla lektoraten var helt enkelt de tyska aktörerna beroende av hjälp från Riksföreningen och priset för detta var att de var tvungna att ge upp mycket av kontrollen över desamma.

Kring 1930 hade Riksföreningen även byggt upp de organisatoriska strukturer som gjorde att den blev huvudsaklig kontaktorganisation i Sverige för lektoraten utomlands. Det faktum att föreningen inrättade en speciell avdelning för lektoraten utomlands kan tjäna som exempel på föreningens betydelse för allt som rörde de svenska lektoraten i utlandet vid denna tidpunkt. Föreningens ledande position var ju inte endast grundad på ekonomi, utan inte minst på dess funktion som kontaktorganisation mellan de tyska universiteten och potentiella svenska lektorer och mellan de verksamma lektorerna och den svenska staten.

Vid det nationalsocialistiska maktövertagandet i januari 1933 hade alltså en svensk förening i det närmaste monopoliserat både tillsättningen av lektoraten i svenska språket i Tyskland och kommunikationen mellan de tyska universiteten, lektorerna i svenska språket och den svenska staten. Detta verkar ha varit ett relativt problemlöst tillstånd så länge de båda berörda statsförvaltningarna, den tyska och den svenska, visade ett litet eller, åtminstone när det gäller den svenska staten, i det närmaste obefintligt intresse för de svenska lektoraten i Tyskland. Detta var en situation som skulle komma att förändras i och med det nationalsocialistiska maktövertagandet.

Året 1933 – det nationalsocialistiska maktövertagandet och dess följder

Det nationalsocialistiska maktövertagandet ändrade förutsättningarna för hela det akademiska Tyskland och så även för de svenska lektoraten. I detta kapitel ska dessa förändrade förutsättningar behandlas. Viktigast är naturligtvis att beskriva hur lektoraten direkt påverkades av maktövertagandet, men också att klargöra hur situationen för humaniora i allmänhet såg ut efter januari 1933. Detta eftersom det var i och med maktövertagandet som en ny agenda sattes för förhållandet mellan politik och vetenskap i Tyskland i stort. Kapitlet inleds därför med en överblick över hur universiteten påverkades av den nationalsocialistiska politiken under 1933 och 1934.

De svenska lektorerna påverkades mycket olika under nationalsocialismens första år. De allra flesta av dem verkar inte ha varit föremål för politiskt motiverade aktioner under åren efter maktövertagandet, åtminstone inte sådana som fixerats i skriftliga källor. Undantagen var lektorerna i Greifswald och Berlin, Stellan Arvidson och Vilhelm Scharp, som båda förföljdes av olika skäl. Även om de var undantag illustrerar händelserna kring Arvidson och Scharp under åren 1933 och 1934 de förändringar i de politiska förutsättningarna för utbyteszonen kring lektoraten som maktövertagandet förde med sig. I följande kapitel ska därför lektoraten vid universiteten i dessa båda städer analyseras närmare.

4.1 Maktövertagandets följder för de tyska universiteten

Den 30 januari utsåg det tyska rikets president Paul von Hindenburg NSDAP:s ledare Adolf Hitler till tysk rikskansler. Från och med detta datum, ofta benämnt det nationalsocialistiska maktövertagandet, inleddes en omorganisering av den tyska staten enligt nationalsocialistiska ideal. Denna process hade långt-

gående följer för det tyska samhället i stort, för universiteten och i förlängningen för de svenska lektoraten.¹

För universitetens del präglades de första åren efter maktövertagandet framför allt av förändringar i personalen. Redan under Weimarrepubliken hade den nationalsocialistiska studentorganisationen Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund (NSDStB) stört och bojkottat undervisning som gavs av judiska eller på annat sätt för dem oönskade universitetslärare. Målet med en sådan bojkott var att visa att läraren inte hade studenternas förtroende och oroligheterna ledde ofta till att universitetet gav lärarna ledigt för att återställa lugnet. Efter maktövertagandet intensifierades dessa aktioner från studenterna och dessa politiska hetskampanjer mot ”otyska” högskolelärare ledde ofta till att dessa gav upp och sade upp sig eller till att universitetet såg sig tvingade att avskeda dem.²

Större inflytande över personalsammansättningen på universiteten hade dock en ny lag. Den 7 april 1933 trädde lagen *Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums* (även kallad *Berufsbeamtengesetz*, hädanefter förkortad BBG) i kraft. Denna lag, som kan översättas med ”Lagen om återinrättandet av yrkestjänstemannakåren” reglerade vem som fick vara anställd inom den tyska statsförvaltningen och riktade sig främst mot de grupper som av nationalsocialisterna uppfattades som statens fiender. Dess paragraf 3 är mest känd som ”arierparagrafen”, eftersom den förbjöd ”icke-ariet” att inneha statstjänst i Tyskland. Hädanefter skulle aspiranter till en tjänst inom den tyska staten kunna bevisa rent ”ariskt”, det vill säga i praktiken icke-judiskt, påbrå. Denna paragraf kompletterades av paragraf 4 som gjorde det möjligt att avskeda statstjänstemän som inte ”helt och fullt” stödde den nya staten. Universitetsvärlden och de anställda professorerna, forskarna och lektorerna kom därmed alla på något sätt att påverkas av dessa regleringar. Endast ”ariet” som helt och fullt stödde den nya staten hade därefter rätt att verka vid tyska universitet.³

Inom den tyska universitetsvärlden avskedades eller förtidspensionerades ca 15 % av all akademisk personal med stöd av BBG. Lagen var dock endast ett av flera verktyg som användes för att bli av med oönskade universitetsanställda. Även rena svepskäl som sinnessjukdom, utländskt medborgarskap och frånvaro, det vill säga brott mot undervisningsplikten, användes som avskedsskäl. Istället för de avskedade anställdes politiskt önskvärda personer, ofta med medlemskap i NSDAP.⁴

¹ Det nationalsocialistiska maktövertagandets följder för den tyska universitetsvärlden är ett brett tema och kan inte behandlas annat än mycket kortfattat i detta kapitel. För detaljerade uppgifter se t.ex. Heiber 1992 och Heiber 1994 som båda behandlar de tyska universiteten under året 1933.

² Parak 2004, s. 203–207.

³ Lundgreen 1985, s. 12–13. Lagen finns i sin helhet i Buschmann 2000, dokument nr 36.

⁴ Parak 2004, s. 202 och s. 225–234. En tabell över avskedade finns i Titze 1989, s. 226.

Det nationalsocialistiska maktövertagandet och det faktum att NSDAP blev största parti efter riksdagsvalet den femte mars 1933 ledde till att antalet ansökningar om medlemskap i partiet steg markant. Bland dessa så kallade *Märzgefallene* (marsfallna), det vill säga personer som ansökte om medlemskap efter riksdagsvalet i mars, fanns många universitetslärare och andra statsanställda. Nyare beräkningar tyder på att ca 20 % av alla statsanställda och därav 30 % av alla lärare, inklusive universitetslärare, var medlemmar i NSDAP vid årsskiftet 1933/34. Det är uppenbart att många av dessa personer inträdde i partiet av rädsla för att förlora arbetet eller för att förbättra sina karriärmöjligheter snarare än av politisk övertygelse.⁵ Den stora ökningen visar därmed på någonting viktigt. För vissa akademiker betydde maktövertagandet och BBG förföljelse och avsked på politiska grunder. För andra däremot öppnade sig en möjlighet att snabbt göra karriär, en möjlighet som framför allt yngre akademiker utan fast inkomst verkar ha tagit tillvara.⁶

4.2 Politiskt motiverade förändringar vid det nordiska institutet i Greifswald

I kapitel 2 beskrevs grundandet av det nordiska institutet vid Universität Greifswald.⁷ Där framgick att institutet redan från början tillskrevs en dubbel-funktion av de tyska myndigheterna; det skulle vara både ett universitetsinstitut med forskning och undervisning om Skandinavien och fungera som ett kulturpolitiskt institut med syftet att starke relationerna mellan Tyskland och de nordiska länderna och att ge dessa länder en positiv bild av Tyskland.

Under hela året 1933 omorganiserades det nordiska institutet och verksamheten anpassades till den nationalsocialistiska staten. Händelserna under detta ar ar av intresse för denna undersökning av flera skäl. Stellan Arvidsons avskedande från sin lektorstjänst var det enda fall då en svensk lektor avskedades av politiska skäl. Den efterföljande omlagningen av institutets arbete under Johannes Paul kom även den att påverka de tysk-svenska kontakterna under det så kallade Tredje riket.

Johannes Paul

En central person när det gäller de politiskt motiverade förändringarna vid det nordiska institutet i Greifswald var professorn i historia, Johannes Paul. Denne

⁵ Falter 1998, s. 613–614.

⁶ Schreiber 2008, s. 38.

⁷ Vart att nämna i sammanhanget är att Universität Greifswald kort efter maktövertagandet döptes om till Ernst Moritz Arndt-Universität, ett namn som det fortfarande innehar. Namnbytet skedde efter ett dekret från Hermann Göring som 1933 var preussisk *Ministerprasident*.

hade varit verksam i Greifswald sedan 1921 och lämnade staden och sin tjänst vid universitetet först 1945 när han togs tillfånga av den sovjetiska armén och fördes till Sovjetunionen som krigsfånge. Ingen annan person kom att prägla arbetet i Greifswald under den nationalsocialistiska diktaturen så mycket som Johannes Paul, och det finns därför all anledning att närmare gå in på honom. Pauls tid i Greifswald är även väldokumenterad. Inte minst tack vare Marco Nases magisterarbete, en biografisk undersökning av Pauls liv och verk fram till 1945.⁸ Följande text bygger i första hand på Nases undersökning.

Johannes Paul föddes i Leipzig 1891 i en juristfamilj. Hans intresse för Sverige väcktes redan 1907 under en vandringssemester i Sydsverige och han tillbringade därefter varje år en tid i landet, med undantag för första världskrigets första år.⁹ Tack vare sina kunskaper i svenska tjänstgjorde Paul från och med 1916 vid den tyska beskickningen i Stockholm där han etablerade en press- och propagandavdelning. Efter kriget arbetade han vidare vid beskickningen innan han fortsatte de studier i historia som han inlett i Tyskland. I Sverige studerade han i Uppsala samtidigt som han arbetade på sin habilitation. I staden bodde han hos professorn Nathan Söderblom som han lärt känna under dennes tid som professor i Leipzig. Pauls intresseområden var redan från början svensk historia. Hans doktorsavhandling handlade om Lübeck och Vasaätten under 1500-talet och hans *Habilitation* behandlade Engelbrekt Engelbrektssons kamp mot Kalmarunionen.¹⁰

Johannes Paul anställdes 1921 vid det nordiska institutet i Greifswald som assistent. Samma år gifte han sig med Astrid Hagar Maria Burström från Kalmar. Via sin fru kom Paul i kontakt med den svenska politiska eliten. En svåger och en kusin till henne satt i riksdagen för bondeförbundet. Paul hade sedan studietiden i Sverige även personliga kontakter med en rad svenska konservativa intellektuella, till exempel Harald Hjärne, Rudolf Kjellén och Sven Hedin.¹¹ Under sin tid som assistent utökade Paul sitt kontaktnät och en av dem som han regelbundet brevväxlade med var Vilhelm Lundström från Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet.

Pauls kunskaper om Sverige och hans kontakter med den konservativa svenska eliten var faktorer som gav honom en särställning vid det nordiska institutet i Greifswald. Marco Nase beskriver hur Paul gjorde reklam för institutet under sina resor till Sverige och hur han genom sina kontakter lyckades få både bok- och pengadonationer till institutet.¹² Nase lyfter även fram en annan mycket intressant detalj, nämligen att Paul var den ende medlemmen av det nordiska institutet som tog sig tid att utförligt rapportera om sina resor i Skan-

⁸ Nase 2009.

⁹ Nase 2009, s. 18–19.

¹⁰ Nase 2009, s. 20–21.

¹¹ Nase 2009, s. 23.

¹² Nase 2009, s. 24.

dinavien till utbildningsdepartementet. Ofta gick dessa rapporter utöver det nödvändiga och innehöll förutom beskrivningar av själva resan även kulturpolitiska rekommendationer.¹³ Johannes Paul tog alltså den funktion som den preussiska staten gav det nordiska institutet, det vill säga att kombinera forskning och undervisning med kulturpolitiskt utlandsarbete, på allvar.

Paul hade sedan 1927 drivit frågan om att upplösa det nordiska institutet och ersätta det med ett institut per land. En förebild fanns redan i det Institut für Finnlandkunde som etablerats i Greifswald 1922. Han hamnade i denna fråga på kollisionskurs med institutets ledare, litteraturvetaren Leopold Magon, som ville behålla den gamla organisationen. Detta var dock endast en av många konflikter mellan Paul och Magon. Den senare begränsade sitt intresse till det vetenskapliga studiet av skandinavisk litteratur och såg det nordiska institutet i första hand som en vetenskaplig inrättning. Paul å andra sidan riktade sig mot en bredare publik och var medlem i en rad organisationer och föreningar där han arbetade för de tysk-svenska kontakterna. Här kan nämnas studentföreningarnas samarbetsorganisation Verein Deutscher Studenten, där Paul ledde arbetsgrupper som arbetade mot Skandinavien. Han grundade även 1927 en förening i Greifswald med namnet Deutsche Gesellschaft zum Studium Schwedens.¹⁴ Johannes Pauls publikationer var även de riktade till en bredare publik. Till exempel gav han 1925 ut en översikt över nordisk historia och 1927–32 kom hans biografi över Gustav II Adolf i tre band. Konflikten mellan Magon och Paul eskalerade 1930 när Magon i sin egenskap av ledare för det nordiska institutet vägrade att närvara vid 300-årsjubileet av Gustav II Adolfs landstigning i Tyskland. Han förklarade detta med att han som katolik höll den svenske kungen skyldig till ”oändlig blodsutgjutelse”. För protestanten och Gustav Adolf-forskaren Paul, som även var en av initiativtagarna till jubileet i Peenemünde, verkar detta ha varit droppen, och 1931 var allt samarbete dem emellan omöjligt. Konflikten var dock latent under åren 1931–33 då Paul var tjänstledig från Greifswald för att verka som professor vid den privata högskolan Herder-Institut i Riga.¹⁵

Stellan Arvidsons avskedande

Svensk lektor i Greifswald vid tidpunkten för maktövertagandet var Stellan Arvidson som innehaft lektoratet sedan 1930. Liksom många andra av de svenska lektorerna kombinerade han sin lektorsverksamhet med forskning. För litteraturvetaren Arvidson var Greifswald en ideal ort eftersom han vid denna tidpunkt studerade Thomas Thorilds verk vilket han framhöll för Vilhelm

¹³ Nase 2009, s. 27.

¹⁴ Nase 2009, s. 33–34.

¹⁵ Nase 2009, s. 36–37.

Lundström när han sökte tjänsten.¹⁶ Universitetets filosofiska fakultet var av samma uppfattning. I sitt brev till ministern i Berlin framhöll fakulteten Arvidsons vetenskapliga verk och ansåg att det gav honom förtur framför de andra sökandena till tjänsten.¹⁷ Vid tidpunkten för det nationalsocialistiska maktövertagandet var Arvidson tjänstledig och befann sig i Sverige för att genomgå det pedagogiska provåret för skoltjänst.¹⁸ Hans vikarie för vinterterminen 1932/33 var Ivar Harrie, sedermera chefredaktör för tidningen *Expressen*.¹⁹

Arvidson hade studerat i Lund och hade där varit med både i den lokala Clarté-föreningen och i den socialdemokratiska studentklubben där han även varit ordförande.²⁰ Under sin tid som lektor blev han även redaktör för den socialistiska tidskriften *Clarté*. Det var Arvidsons politiska aktivitet som ledde till hans avskedande. Under 1932 och 1933 hade han publicerat ett par artiklar i *Clarté* där han kritiserade både den italienska fascismen och den tyska nationalsocialismen.²¹ Särskilt i artikeln ”Katastrofen”, skriven som reaktion på maktövertagandet, gick Arvidson till angrepp mot den tyska nazismen och kallade maktövertagandet för ”det största nederlag som europeisk arbetarrörelse hittills lidit”²². Arvidson och hans kollega vid *Clarté*, Erik Blomberg, häcklades för sina ståndpunkter av signaturen Henrik i *Dagens Nyheter* den 31 mars 1933, för att ha ”rekommenderat svenska folket att snarast möjligt utbyta demokratin mot ’proletariatets diktatur’”. En karikatyr av Arvidson och Blomberg visar hur de som små sparvar hade försökt blanda sig i den världspolitiska trandansen, genom att ställa sig emot Hitler och Göring, avbildade som just tranor.²³

¹⁶ Brev från Stellan Arvidson till Vilhelm Lundström 1930-02-27, GUB, VLB, Stellan Arvidson. Thomas Thorild var efter utvisningen från Sverige bibliotekarie i Greifswald åren 1796–1808, se Friese 1993, s. 110.

¹⁷ Brev från Philosophische Fakultät der Universität Greifswald till Minister für Wissenschaft, Kunst und Volksbildung, Berlin 1930-04-19, UAG, R 1010.

¹⁸ Se ”Bericht über die Angelegenheit des Lektors D:r Stellan Arvidson”, skriven av Leopold Magon 1933-05-10, s. 5, UAG, PA 1.

¹⁹ Se brev från Rektor EMAU till [okänd] 1932-10-24, UAG, R 1010.

²⁰ Se Stenholm 1998, s. 86; Oredsson 1996, s. 15 och s. 21.

²¹ Arvidson 1932; Arvidson 1933.

²² Arvidson 1933, s. 11.

²³ ”Sparvar i Tranedansen”, i: *Dagens Nyheter* 1933-03-31, s. 10.

Sparvar i tranedansen.

Tillägnad poeterna Erik Blomberg och Stellan Arvidson, som i Clarté rekommenderat svenska folket att snarast möjligt utbyta demokratin mot "proletariatets diktatur".

När sälgarnas blom står luden
mot dungarnas klubbiga blad,
då vaknar den fångne guden
i vårglittrets människostad.

Med sprillande gång han träder
ur runsvärmen mornad och fri:
Det blåser ett sunnarväder
med dofter av tjällossning i.

Vi sutto i lä för ljuset
med fällar kring frysande skinn.
Nu låtom oss riva huset
att morgonens luft spelar in.

Vi skredo bland valboskopen,
för lata att sparkas och slåss.
Där stå i Moskva i vapen
så många som liknade oss.

I hojtande led vi skänka
för manligt håll käft våra val
för glädjen att slippa tänka
och lyda en trosvisss korporal. —

När bonden sin värteg harvar
i värsolens härliga glans,
då strutta lyrikens sparvar
i tranornas hämryckta dans.

HENRIK.

Karikatyren "Sparvar i tranedansen" av signaturen Henrik införd i *Dagens Nyheter* den 31 mars 1933.

Arvidsons politiska aktivitet i Sverige gick inte obemärkt förbi i Greifswald efter att NSDAP kommit till makten. Det var framför allt den lokala avdelningen av NSDStB som angrep honom. Denna organisation dominerade studentpolitiken i Greifswald sedan 1930, då den fick en två tredjedelars majoritet i studentförsamlingen.²⁴ På våren 1933 etablerade studentorganisationen ett speciellt utskott för Norden. Detta så kallade Nordisches Amt leddes av cand. phil. Günther Falk. Huruvida de nationalsocialistiska studenterna var medvetna om Arvidsons inställning sedan tidigare, eller om det var karikatyren i Dagens Nyheter som gjorde dem uppmärksamma på den är okänt. Klart är dock att Günther Falk under våren 1933 började samla material mot Arvidson, bland annat ovan nämnda artiklar i *Clarté*. Materialet överlämnades senare både till institutets ledare, Leopold Magon, och till utbildningsministeriet i Berlin med krav på att göra någonting åt Arvidson.²⁵

Det fanns naturligtvis endast en åtgärd: avsked. När Arvidson skulle resa tillbaka till Tyskland på våren 1933 förvägrades han av myndigheterna att resa in i landet med motiveringen att han i tidningar och föredrag angripit den nya tyska regeringen. Av en av de lokala tidningarna beskrevs han som ”tyskhetsare”.²⁶ Myndigheterna vägrade även att betala ut hans inestående lön och Arvidson sades sedermera officiellt upp av universitetet.²⁷ Med anledning av uppsägningen publicerade studentkårens nordiska utskott i maj 1933 en artikel i *Greifswalder Universitäts-Zeitung*, i vilken man inte bara tog åt sig äran för Arvidsons avskedande, utan även krävde, som man uttryckte det, en ”nyordning som bättre skulle tjäna det nordiska institutet och därmed de tysk-nordiska förbindelserna”²⁸.

Andra personella förändringar vid det nordiska institutet

Stellan Arvidson var inte den ende universitetsläraren vid det nordiska institutet som avskedades 1933. Samma öde rönt professorn i geografi, tillika ledaren för Institut für Finnlandkunde, Gustav Braun. Denne hade hos universitetsledningen ansökt om att göra en av institutets mecenater, redaren Arthur Kunstmann till hedersdoktor. Även det nordiska institutets ledare Leopold Magon

²⁴ Nase 2009, s. 47.

²⁵ Nase 2009, s. 49.

²⁶ ”Der bisherige Lektor für Schwedisch als Deutschenhetzer entlassen”, i: *Pommersche Zeitung* 1933-04-26. Klipp i: GUB, VLB, Johannes Paul.

²⁷ Stenholm 1998, s. 86–87; Höll 1997, s. 22. Arvidson fick inte heller ut ett betyg över sin tjänstgöring i Kiel på grund av att han avskedats av politiska skäl. Se brev från W. H. Vogt till Rektor CAU 1933-05-17, LASH, Abt. 47, Nr. 1623.

²⁸ ”Neuordnung, [...] die dem Nordischen Institut und damit den deutsch-nordischen Beziehungen dienlicher sein wird.” Das Nordische Amt der Studentenschaft an der Universität Greifswald, ”Was ist mit Lektor Arvidson?”, i: *Greifswalder Universitäts-Zeitung* Nr. 3, 10. Mai 1933, s. 36–37. Kopia i: UAG, Nachlaß Prof. Magon 18.

hade undertecknat denna ansökan. Kunstmann utnämndes till hedersdoktor, men eftersom han var jude orsakade hans utnämning protester från NSDStB. Dessutom började studentorganisationen förfölja de universitetslärare som undertecknat ansökan. I mars 1933 anklagades Gustav Braun av den lokale NSDStB-ledaren för försnillning av ekonomiska medel. Anklagelserna visade sig senare vara falska, men Brauns akademiska karriär var ändå förstörd. Den 28 juli 1933 tvångspensionerades han med stöd av BBG.²⁹

Arvidsons avskedande fick även följder för Leopold Magon, som var den som en gång i tiden anställt honom. Magon försökte rädda sig från den kritik som riktades mot monom genom att i en lång redogörelse för händelserna framhäva att det som hade varit utslagsgivande vid Arvidsons anställning var dennes vetenskapliga och pedagogiska färdigheter. Vad gällde den politiska inställningen, skrev Magon, hade man vid anställningstillfället endast haft motsägelsefulla utsagor om hans aktiviteter under studenttiden. Arvidson rekommenderades dock av lektorn i Kiel, August Peterson, som var ”uttalat konservativ” samt av Vilhelm Lundström som ”borde vara förtrogen med de krav som ställdes på en lektor i Tyskland”. Arvidson hade ju dessutom vikarierat för Peterson i Kiel vinterterminen 1928/29. Extra utlåtanden hade även inhämtats från den svenske pastorn i Kiel, Carl Lagerfelt och från professor S. Bodvar Liljegren i Lund. Därvid hade framkommit att Arvidson var ”overtygad demokrat”, men att han hade avhållit sig från politisk verksamhet under sin tid som vikarie i Kiel. Magon hade dock för säkerhets skull även fått Arvidson att lova att han skulle avstå från all politisk verksamhet under sin tid i Greifswald. Därför kunde man inte, enligt Magon, ha vetat att Arvidson hade agerat ”tyskfientligt” under sina vistelser i Sverige, i synnerhet eftersom institutet inte hade den tidsskrift han publicerat sina artiklar i.³⁰

Liksom Arvidson motarbetades Magon av studentföreningen i Greifswald. I ett brev till utbildningsministern från universitetets kurator framgår att föreningen rest krav på att Magon skulle förflyttas till Kiel, eftersom man ansåg att dennes tillhörighet till katolska kyrkan var ett hinder för en utbyggnad av institutets verksamhet i politisk riktning och för att fördjupa kontakterna med Norden.³¹ Intressant är att kuratorn i ett senare brev stödde studenternas krav och ansåg det oförståeligt hur man kunnat utnämna en katolik till ledare för ett nordiskt institut. Kuratorn var av den åsikten att det nya politiska klimatet krävde en ledare som delade studenternas världsåskådning och som hade bättre kontakt med de nordiska folkens kultur.³²

²⁹ För turerna kring Gustav Braun se Höll 1997, s. 21–22; Nase 2009, s. 48–49.

³⁰ ”Bericht über die Angelegenheit des Lektors Dr. Stellan Arvidson”, skriven av Leopold Magon 1933-05-10, s. 1–6, UAG, PA 1.

³¹ Brev från Kurator EMAU till Bernhard Rust (REM) 1933-05-10, UAG, K 628.

³² Brev från Kurator EMAU till Bernhard Rust (REM) 1933-05-11, UAG, K 628.

Händelserna vid det nordiska institutet på våren 1933 är ett bra exempel på de generella förändringar som de tyska universiteten genomgick tiden direkt efter maktövertagandet. Arvidsons avskedande är intressant, eftersom det visar att utländska akademiker inte undantogs från de politiska utrensningarna inom universiteten i det nationalsocialistiska Tyskland. Dessutom framträder här tydligt att NSDAP:s övertagande av makten åtminstone tillfälligt förändrade maktbalansen mellan studenter och universitetslärare. Händelserna kring Braun, Arvidson och Magon bekräftar vad Michael Parak konstaterat för Sachsen, nämligen att NSDStB spelade en viktig roll vid fördrivandet av oönskade lärare under den nationalsocialistiska diktaturens första år.³³

Det finns även ett exempel på att Arvidsons avskedande hade betydelse för tillsättningen av åtminstone ett annat lektorat. Hösten 1933 skulle det vakanta lektoratet i Kiel tillsättas efter att Ivar Ljungerud sagt upp sig. När universitetet rekommenderade Erland Rosell bad REM för säkerhets skull Auswärtiges Amt att kontrollera att Rosell inte var marxist.³⁴ Först när ministeriet fått garantier från den tyska beskickningen i Stockholm och från lektorn i tyska i Uppsala, Otto Höfler, att Rosell inte var marxist fick universitetet anställa honom.³⁵ Uppenbarligen ville inte de ansvariga i Kiel hamna i en liknande situation som Leopold Magon.

Omorganiseringen av det nordiska institutet

NSDStB fick inte sin vilja igenom helt och fullt eftersom Leopold Magon undgick att bli förflyttad till Kiel. Däremot framtogs han en del av sina arbetsuppgifter när det nordiska institutet omorganiserades sommaren 1933. Institutet delades då upp i fem separata institut, inklusive institutet för Finland, som organisatoriskt fördes samman under paraplybegreppet Nordische Auslandsinstitute. Denna administrativa indelning skulle komma att bestå till 1945.³⁶

Till ledare för det svenska institutet utsågs Johannes Paul, som vid denna tidpunkt var tillbaka från Riga. En av anledningarna till denna omorganisering verkar ha varit att gå Günther Falk och den nordiska avdelningen inom NSDStB till mötes. Föreningen hade nämligen inte endast angripit Leopold Magon utan även fört fram Paul som en bättre kandidat till posten som föreståndare. Uppdelningen av institutet blev därför ett sätt för universitetet att ge efter för studentkåren och ge Paul en bättre post utan att behöva avskeda Magon.³⁷ Johannes Paul blev i och med detta den svenske lektorns närmaste överordnade.

³³ Parak 2004, s. 203–207.

³⁴ Brev från REM till AA 1933-10-28, BArch, R4901, 1216.

³⁵ Se brev från W. H. Vogt till REM 1933-10-08, BArch, R4901, 1216; brev från Deutsche Gesandtschaft Stockholm till AA 1933-11-11, PolArch, R64108. Rosell anställdes sedan i december, se brev från Kurator CAU till Erland Rosell 1933-12-04, LASH, Abt. 47, Nr. 1623.

³⁶ Höll 1997, s. 22.

³⁷ För alla turer kring institutsuppdelningen se Nase 2009, s. 50–53.

För Johannes Paul hade det nationalsocialistiska maktövertagandet endast fördelar. Den uppdelning av det nordiska institutet som han hade kämpat för sedan 1927 blev nu verklighet och innebar inte endast att han blev ledare för institutet utan även att han fick en ordinarie professur. Samtidigt befann sig hans gamla fiende Leopold Magon under attack från nationalsocialistiskt håll. Günther Falk, som kämpat för Paul som föreståndare, anställdes vid det svenska institutet, först som administrativ assistent (*Hilfskraft*) men från och med 1937 som Johannes Pauls vetenskaplige assistent.³⁸

Föga är känt om Johannes Pauls politiska inställning innan 1933, eftersom explicit politiska uttalanden av honom saknas. I Pauls brev till Vilhelm Lundström framkommer dock att han efter maktövertagandet var mycket positivt inställd till nationalsocialismen. I ett brev skrivet i april 1933 försvarade han händelserna i Tyskland efter maktövertagandet med typisk nationalsocialistisk retorik:

F.ö. är det nog ganska svårt för en, som icke har levt de sista åren i Tyskland, att bedöma förhållandena och stämningarna. Ni tycker förstås, att vi gå litet för långt, men det är revolutionstider vi leva i, bara det går så hyggligt och lugnt till, att många inte ens här hemma begripa det. Det är det germanska blodet i vårt folk, som revolterar mot en långvarig [sic] förtryck. Detta borde skandinaverna framför alla andra begripa, såvida icke vesterländska [sic] liberala jämlikhetsidéer ha oversköljt [sic] de germanska demokratiska idealen.³⁹

I samma brev uttalade sig Paul om Arvidsons vid den här tidpunkten nära förestående avskedande, och det är uppenbart att han inte var särskilt positivt inställd till honom:

Mot den svenske lektorn föreligger tyvärr så mycket material, att han har hetsat på möten och i sin tidskrift *Clarté*, att jag anser det för osannolikt, att han får lektoratet igen.⁴⁰

Två veckor senare var Arvidson officiellt avskedad, vilket fick Paul att på nytt skriva till Lundström:

Ja här sopas rent. Tyvärr är även den svenske lektorn bland dem, som sopas ut. Jag har sett materialet och jag måste säga, hans uppträdande är skamligt. En lektor skall ju vara en, som slår broar från folk till folk. Vad A. har förstört, blir ingen lätt sak att bygga upp igen. Du kan inte tro, vad jag är ledsen att samförståndet mellan Sverige och Tyskland har lidit genom marxistisk och ultramontan inställning hos dem, som å ämbetets vägnar skulle sköta det.⁴¹

³⁸ Källor angående Günther Falk finns i UAG, PA 44.

³⁹ Brev från Johannes Paul till Vilhelm Lundström 1933-04-13, GUB, VLB, Johannes Paul.

⁴⁰ Brev från Johannes Paul till Vilhelm Lundström 1933-04-13, GUB, VLB, Johannes Paul.

⁴¹ Brev från Johannes Paul till Vilhelm Lundström 1933-04-26, GUB, VLB, Johannes Paul.

Fortsättningen på brevet visar att Johannes Paul föreställde sig en annan typ av lektor:

För att svenske lektorn skall återvinna en viss position bland studenterna, anser jag, att han bör vara politiskt nationellt inställd, helst nationalsocialistiskt. Jag vet att studentkåren redan på egen hand letar efter en lämplig kandidat, men den vetenskapliga kvalifikationen bör naturligtvis ej åsidosättas.⁴²

Det verkar alltså som om inte endast Paul, utan även NSDStB ansträngde sig för att återbesätta lektoratet våren 1933. Detta är ytterligare ett bevis för att just de nazistiska studentföreningarna utövade ett långtgående inflytande över tillsättningarna vid de tyska universiteten under åren direkt efter maktövertagandet, någonting som Michael Parak betonar i sin undersökning av universiteten i Sachsen.⁴³ Endast en dryg vecka efter sitt första brev skrev Paul till Lundström igen och berättade att han funnit en lämplig kandidat i den svenske majoren Max Schürer von Waldheim. Denne beskrivs i brevet som en person där man inte måste frukta samma problem som med Arvidson och som därför även skulle motverka det dåliga rykte som lektoratet nu hade bland studenterna.⁴⁴ Schürer von Waldheim var född 1872 och hade efter studier i bland annat filosofi och historia valt en militär bana. Inom militären fick han användning av sina humanistiska studier och skrev ett par militärhistoriska verk varav ett, hans bok om Maximilian von Württemberg, översattes till tyska och gavs ut av Johannes Paul.⁴⁵ Politiskt var Schürer von Waldheim nationalistiskt och antisemitiskt inställd, vilket bland annat visade sig i att han var med och grundade Samfundet Manhem 1934 i vars styrelse han även satt under flera år.⁴⁶ Han var alltså den nya typ av lektor i svenska som föresvävade Paul.

Schürer von Waldheim blev dock aldrig lektor i Greifswald. Istället anställde universitetet den unge runforskaren Sven B. F. Jansson, först som vikarie för Arvidson under våren 1933 och sedan som fast lektor i juli 1933. Denna utnämning verkar alla inblandade ha varit nöjda med, inte minst studentföreningen eftersom Jansson, enligt Leopold Magon, ”stod studentföreningen politiskt nära”⁴⁷. Schürer von Waldheim gick dock inte lottlös ur processen utan Paul såg till att han fick en gästdocentur vid institutet under våren 1933 som plåster på såren för det uteblivna lektoratet.⁴⁸

Schürer von Waldheims gästdocentur var inledningen på en politisering av det svenska institutet. Inom undervisningen gavs till exempel plats åt ämnen

⁴² Brev från Johannes Paul till Vilhelm Lundström 1933-04-26, GUB, VLB, Johannes Paul.

⁴³ Parak 2004, s. 203–205.

⁴⁴ Brev från Johannes Paul till Vilhelm Lundström 1933-05-03, GUB, VLB, Johannes Paul.

⁴⁵ Schürer von Waldheim 1938.

⁴⁶ Berggren 1999, s. 284 och s. 392–395.

⁴⁷ Utkast till brev från Leopold Magon till REM 1933-07-21, UAG, R 1010.

⁴⁸ Brev från Johannes Paul till Vilhelm Lundström 1933-07-08, GUB, VLB, Johannes Paul.

som "Nordiska ledargestalter" (*Nordische Führergestalten*), föreläsningar om kolonialpolitik eller "rikets fiender".⁴⁹ Institutets gästföreläsare under det sena 1930-talet var i första hand svenskar som sympatiserade med det nya Tyskland och nationalsocialismen. Nämnas kan upptäcktsresanden Sven Hedin, Carin Görings syster Fanny von Wilamowitz-Moellendorf, upptäcktsresanden och "hakkorsets uppfinnare" Eric von Rosen, statsvetaren Rutger Essén, historikern Gottfrid Carlsson och professorn i tyska, Erik Wellander.⁵⁰

Under Johannes Pauls ledning utvecklades det svenska institutet även till en kulturpolitisk propagandainstitution riktad till de nordiska länderna, och här i första hand till Sverige. Paul fortsatte den kulturpolitiska verksamhet han inledde under Weimarrepubliken men med andra förtecken. Han fortsatte sina rapporter om läget i Sverige till statsförvaltningen, och det svenska institutet blev med tiden till en sorts informationscentral för teman relaterade till landet. Från och med 1936 sammanställde Paul och hans medarbetare till exempel en månatlig översikt över teman som behandlades av svensk press som skickades ut till intresserade inom både den statliga förvaltningen och NSDAP.⁵¹

4.3 Lektoratet i Berlin i centrum för national-socialistisk personalpolitik 1933–35

Ett av de lektorat som drabbades av den politiskt motiverade "nyordningen" efter maktövertagandet var lektoratet i Berlin. Vilhelm Scharp hade varit lektor vid Friedrich-Wilhelms-Universitöt i staden sedan 1928 när han plötsligt avskedades i september 1933.⁵² Liksom i fallet med Stellan Arvidson var Scharps avsked politiskt motiverat, om än på ett annorlunda sätt.

Malte Welin – en nationalsocialist som lektor i Berlin?

Vilhelm Scharps uppsägning på hösten 1933 hade indirekt att göra med att en annan svensk akademiker lämnade universitetet i Berlin. Den 17 juli 1933 hade den vid universitetet verksamme docenten i nyare nordisk litteratur, Carl David Marcus, lämnat in sin avskedsansökan. Marcus var, som han uttryckte det i brevet till utbildningsministeriet, "svensk medborgare av judisk konfession" och han hade "med glädje arbetat sedan tjugo år i Tyskland". Efter maktövertagan-

⁴⁹ Nase 2009, s. 63–64.

⁵⁰ Nase 2009, s. 82–83.

⁵¹ Nase 2009, s. 91–92.

⁵² Till skillnad från Stellan Arvidson hade Scharp varit på plats i Tyskland under maktövertagandet. 1963, trettio år senare, berättade han om sina minnen av denna händelse i ett program i Sveriges Radio. Detta program finns tillgängligt på SR:s webbplats: "SR Minnen: Hitlers maktövertagande – Från 1963".

det kände han dock att hans arbete hade blivit omöjligt, vilket han också angav som orsaken till sin avskedsansökan.⁵³ Om det fanns bakomliggande skäl, till exempel att Marcus motarbetades av studentkåren eller liknande framgår inte av brevet. Hans tjänst som lärare i nordisk litteratur blev i och med detta vakant. I september samma år fick den tyske utbildningsministern Bernhard Rust ett brev i vilket framfördes att det var luftfartsministern Hermann Görings önskan att den vakans som Marcus lämnat efter sig skulle fyllas och att den person Göring helst såg som Marcus efterträdare var den svenske medborgaren Malte Welin.⁵⁴

Malte Welin var en känd svensk nationalsocialist. Han hade under några år på 1920-talet varit lektor i svenska i Wien, där han också hade doktorerat.⁵⁵ Han beskrivs av Heléne Lööw som ”en nationalsocialistisk enmansaktivist” som under en kort period samarbetade med Birger Furugårds nationalsocialistiska parti. Welins tidning *Westsvenska Dagbladet* fungerade under en tid som Furugårdsrörelsens partiorgan.⁵⁶ Tidningen fick även under en kort period våren 1933 stöd från den nationalsocialistiska staten i form av 6000 prenumerationer.⁵⁷ Han var även med och grundade olika små kortlivade högerextrema organisationer såsom Nationella oppositionen, Tysklands vänner, Nationalsocialistiska Förbundet och Riksfronten. Från och med 1941, alltså långt senare än de här beskrivna händelserna, var han även svensk representant i det av Vidkun Quisling upprättade Det nordiske nasjonalsocialistiske samband.⁵⁸

Det var inte enbart Göring utan även Auswärtiges Amt som önskade se Welin som docent. Ministeriet utövade därför påtryckningar mot universitetet och i första hand mot professorn i germanistik, Gustav Neckel. En notis i utbildningsministeriets arkiv visar att ministerialdirektor Georg Gerullis, som var den som förhandlade med Welin för den tyska statens räkning, även hade talat med Neckel och ”tydligt sagt” att han var tvungen att anställa Welin.⁵⁹ Malte Welins utnämning var alltså i första hand politisk och inte ”uteslutande vetenskaplig” som det formulerades i korrespondensen mellan Gerullis och Reinhard Sunkel på utbildningsdepartementet i Berlin.⁶⁰ Antagligen var det därför som ärendet behandlades snabbare än vanligt. Redan den 16 september

⁵³ Brev från Carl David Marcus till Ministerialdirektor Prof. Dr. Gerullis (REM) 1933-07-17, PolArch, R64028.

⁵⁴ Brev från Regierungsrat Bogs (AA) till Bernhard Rust (REM) 1933-09-09, PolArch, R64108.

⁵⁵ Material rörande Welin och lektoratet i Wien finns i RA, UD, 1920-års dossiersystem, HP 3681 samt i GUB, VLB, Malte Welin.

⁵⁶ Lööw 2004, s. 20–21.

⁵⁷ Thulstrup 1962, s. 188–189.

⁵⁸ Carlsson 1942, s. 58 och s. 197–198.

⁵⁹ *Vermerk* till Herrn Ministerialrat Sunkel (REM), 1933-09-12, GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 8.

⁶⁰ Brev från Ministerialrat Sunkel (REM) till Ministerialdirektor Gerullis (REM) 1933-09-09, GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 8.

1933 fick Auswärtiges Amt ett brev från utbildningsministeriet om att Welin utnämns till docent.⁶¹

Malte Welin var dock inte helt nöjd med sin utnämning. Framför allt tyckte han att lönen var för låg. Marcus hade i egenskap av *Privatdozent* varit tvungen att hålla vissa föreläsningar gratis, vilket universitetet även krävde av Welin. Denne anförde då att han inte kunde räkna med de ”talrika extrainkomster” från ”judiska tidningar och förlag” som Marcus fått. Dessutom såg sig Welin tvungen att köpa in stora mängder ”pangermansk” och ”idealistisk” litteratur från Skandinavien för att ersätta den ”liberala” litteratur som dominerade vid tyska bibliotek.⁶²

Det är också tydligt att Welin inte var särskilt intresserad av att undervisa i nordisk litteratur. För honom var posten som docent vid universitetet i Berlin i första hand ett sätt att skaffa sig en position inom den tyska nationalsocialistiska rörelsen. Detta framgår inte minst av de underlag som Welin sände in till utbildningsministeriet. Här återfinns bland annat ett rekommendationsbrev från den österrikiske antiliberala filosofen Othmar Spann, där Welin beskrivs som den ende svenske akademiker som skulle kunna knyta ”pangermanska” och ”nationalsocialistiska” kontakter med Norden.⁶³ Welin och Spann kände varandra från den förres tid som lektor i Wien. Det intressantaste dokumentet är dock skrivet av Welin själv. Det handlar om en plan för inrättandet av en sorts kontrollfunktion för kontakterna med Norden inom den tyska utbildningssektorn. Planen har den något otympliga titeln ”Om en antiliberalistisk likriktning av kulturuppgifterna för de nordiska docenterna i pangermansk riktning”⁶⁴ och gick i korthet ut på att utbildningsministeriet borde inrätta en sorts remissinstans som skulle övervaka alla kontakter med de nordiska länderna. Denna instans skulle se till att inga marxister eller liberaler anställdes vid universiteten, utan endast ”likriktade, pangermanska krafter”. Vidare skulle den även bestämma över böcker och undervisning rörande Norden vid de tyska universiteten och över lämpliga gästföreläsare från de skandinaviska länderna. Kort sagt, med Welins egna ord, ”...överhuvudtaget verka för att kontakterna mellan de tyska och de nordiska germanerna äntligen gestaltas på ett levande, kraftigt och verkliga förstående sätt.”⁶⁵ Naturligtvis var den logiske innehavaren av posten

⁶¹ Brev från Preußisches Ministerium für Wissenschaft, Kunst und Volksbildung till AA 1933-09-16, PolArch, R64028.

⁶² Brev från Malte Welin till Herrn Minister für Wissenschaft, Kunst und Volksbildung Berlin 1933-10-21, GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 8.

⁶³ Rekommendationsbrev från Othmar Spann 1933-09-28, GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 8.

⁶⁴ Tyskt original: ”Über eine antiliberalistische Gleichschaltung der Kulturaufgaben der nordischen Dozenten in pangermanischer Richtung” 1933-10-21, GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 8.

⁶⁵ ”...überhaupt dafür wirken, dass [sic] die Beziehungen zwischen den deutschen und den nordischen Germanen endlich lebendig, kräftig und wirklich verständnisvoll gestaltet werden.”

som ledare för denna inrättning Malte Welin själv. Hans tid som chef för en ”pangermansk” Göteborgstidning, hans fem år som lektor i Wien (eller som Welin uttryckte det: ”nordgermansk kulturattaché hos sydgermanerna”), hans vänskap med Othmar Spann, hans deltagande vid lektorskonferensen i Jena och ställning som ”förtrogen vän” till Vilhelm Lundström⁶⁶ var alla faktorer som enligt honom själv gjorde honom som klippt och skuren för arbetet. Denna plan visar framför allt en sak. För Malte Welin var posten som docent i Berlin en språngbräda in i den nationalsocialistiska staten.

Vilhelm Scharps avskedande

Inblandade myndigheter insåg tidigt att det inte skulle bli alldeles lätt att anställa och etablera en känd svensk nazist vid universitetet. Framför allt oroade man sig för lektorn i svenska Vilhelm Scharp. I det brev som Alexander Bogs vid Auswärtiges Amt skickade till Bernhard Rust framhölls även att Malte Welin i sin egenskap av god nationalsocialist eventuellt skulle komma att stöta på motstånd från Scharp. Denne beskrivs i brevet som en motståndare till nationalsocialismen och framför allt till dess antisemitiska beståndsdel. Vidare var att befara att professorn i germanistik, Gustav Neckel, skulle kunna låta sig påverkas av Scharp till Welins nackdel.⁶⁷ Problemet Vilhelm Scharp löstes därför på enklast möjliga sätt och resultatet av Görings önskemål blev att Scharp sades upp för att Welin även skulle kunna överta lektorsposten vid sidan av sitt uppdrag som lärare i nordisk litteratur.⁶⁸ Här slogs uppenbarligen två flugor i en smäll. Dels blev man av med Scharp och dels kunde man ge Welin en lön som bättre överensstämde med hans önskemål.

Vilhelm Scharps reaktion på uppsägningen var att försöka förhindra Malte Welins utnämning. Han skrev bland annat ett långt brev till Gustav Neckel för att försöka utröna anledningen till att han förlorat sitt arbete. Precis som de tyska myndigheterna hade befarat framhöll Scharp för Neckel att han ansåg att Welins utnämning var en skandal och större delen av Scharps brev var en attack på denne som beskrivs som ”ett hinder för varje strävan efter tysk-svensk förståelse”. Han beskrev även Welin som en opålitlig person som orsakat skandal i

”Über eine antiliberalistische Gleichschaltung der Kulturaufgaben der nordischen Dozenten in pangermanischer Richtung” 1933-10-21, GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 8.

⁶⁶ Detta påstående kan endast betecknas som en grov överdrift. I och för sig återfinns brev från Malte Welin i Vilhelm Lundströms brevsamling, men det finns ingenting som tyder på att kontakten mellan de båda skulle ha varit djupare än den kontakt Lundström vanligtvis hade med de svenska utlandslektorerna.

⁶⁷ Brev från Regierungsrat Bogs (AA) till Bernhard Rust (REM) 1933-09-09, PolArch, R64108.

⁶⁸ Brev från Bernhard Rust (REM) till Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin 1933-09-30, UAB, Phil. Fak. 1949. Intressant nog nämner inte Vilhelm Scharp Malte Welins betydelse i sammanhanget i sin självbiografi, utan konstaterar endast att både han och lektorn i danska, Ebbe Neergaard, blev uppsagda 1933, se Scharp 1971, s. 72.

Wien genom sitt agerande som lektor. Dessutom påpekade Scharp att Welins doktorstitel getts honom trots att avhandlingen aldrig tryckts. Intressant är att Scharp sökte stöd för Welins olämplighet hos dennes efterföljare i Wien, den nationalsocialistiske folklivsforskaren Richard Wolfram, samt hos den före detta lektorn i Greifswald, Gunnar Drougge, som ”enligt egen utsago är national-socialist sedan sju år tillbaka”.⁶⁹ Neckels svar blev att nyordningen i staten lett till att regeringen hade all rätt att avskeda och anställa universitetslärare utan att fråga fakulteterna. Scharps uppsägning kom därför som en överraskning även för honom. Han trodde dock inte att politiska skäl låg bakom utan gissade att Scharp helt enkelt innehåft lektoratet för länge och att man därför ville se en ny innehavare. På Neckel hade Welin dessutom gjort ett gott intryck och han såg ingen substans i Scharps anklagelser.⁷⁰ Med tanke på de statliga påtryckningarna mot Neckel så är det uppenbart att han inte talade sanning, utan var fullt medveten om de politiska motiv som låg bakom avskedandet.

Vilhelm Scharp avskedades för att den nationalsocialistiska regeringen skulle kunna anställa en person som stödde diktaturen. Att Scharp hade förhållit sig kritisk till densamma var säkerligen också ett bidragande skäl, vilket han själv även var medveten om. I ett brev till Vilhelm Lundström, där Scharp informerade denne om att han blivit uppsagd, beskrev han anledningen till detta på följande sätt:

Jag vill betona att frågan om min anställning inte behöver beröras. Deras rätt att köra av mig, även om det är på grund av groteska påståenden (att jag är ’socialist’, köpt av judarna, själv jude e.t.c. är saker, som jag fått höra bl.a. delvis av en norsk dam, som (tillsammans med Welin) i våras bodde hos Göring!) kan inte bestridas.⁷¹

Det som bekymrade Scharp var, som både citatet ovan och brevet till Neckel visar, dock inte i första hand att man sagt upp honom, utan vem man utsett till hans efterträdare:

Men det som angår mig såsom hittillsvarande representant, om ock i blygsam ställning, för svensk odling på en plats där intresset för densamma är större än någonstades annars utanför Sverige, och det som angår varenda svensk, som har ett uns insikt för sin nationella värdighet, det är vem man utser att på min eller en annan post överta ordet för vår räkning. Hos honom måste vi fordra och förutsätta ej blott ett minimum av kunnighet och duglighet i sak, utan framför allt ett minimum av mänsklig anständighet. Det kravet fyller inte Malte Welin och det bör någon ojävig tala om för våra tyska vänner.⁷²

Scharp skrev även ett officiellt hållet brev till Riksföreningens lektoratsavdelning

⁶⁹ Brev från Vilhelm Scharp till Gustav Neckel 1933-09-28, KB, L136:2, Neckel.

⁷⁰ Brev från Gustav Neckel till Vilhelm Scharp 1933-10-18, KB, L136:1, Neckel.

⁷¹ Brev från Vilhelm Scharp till Vilhelm Lundström 1933-10-05, GUB, VLB, Vilhelm Scharp.

⁷² Brev från Vilhelm Scharp till Vilhelm Lundström 1933-10-05, GUB, VLB, Vilhelm Scharp.

där han undrade om denna har någon åsikt i frågan om Welin kunde anses lämplig att representera Sverige. En kopia av detta brev lät han även gå till Utrikesdepartementet.⁷³ Riksföreningens svar blev att man inte ville lägga sig i ett lands inre angelägenheter och därför inte ansåg sig kunna förhindra Welins utnämning.⁷⁴ Det såg alltså ut som om en av Sveriges mest framträdande nazistiska publicister skulle bli både docent och lektor vid ett av Tysklands största universitet.

Protester mot Malte Welin

Scharp fick hjälp i sin strävan att hindra Welins tillträde, om än från oväntat håll. Det var nämligen inte alla inom den allt mer likriktade tyska statsapparaten som ansåg att Welins utnämning var lämplig ur propagandasynpunkt. Under september 1933 publicerade en rad svenska tidningar mycket negativa artiklar om Welins utnämning till docent. Den 26 september publicerade till exempel *Social-Demokraten* en artikel där man rapporterade att Welin fått en "...propagandadocentur (någon vetenskaplig verksamhet torde han icke vara kapabel att utföra) vid Berlins universitet."⁷⁵ Dagen efter publicerade samma tidning en karikatyr där Malte Welin putsade Görings stövlar samtidigt som han skrek *Es lebe Hitler-Schweden*.⁷⁶ Samma dag, den 27 september, skrev *Dagens Nyheter* att Welins utnämning kunde ses som en fråga som rörde Sverige. En docentur i nordisk litteratur, menade man, kunde öka förståelsen för Sverige i utlandet och stärka de kulturella förbindelserna, eller också kunde den ha motsatt effekt, skapa missförstånd och ge en snedvriden bild av landet:

I det senare avseendet har hr Welin alldeles särskilda förutsättningar. Om det gäller att bibringa den studerande tyska ungdomen felaktiga föreställningar om det karakteristiska i svensk kulturtradition och svenskt tänkesätt så har man nog valt den rätte mannen.⁷⁷

Bland de tidningar som uppmärksammade Welins utnämning till docent fanns även *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*. Under rubriken "Mycket väsen för ingenting" konstaterade tidningen syrligt att det ju egentligen var bra för Sve-

⁷³ Brev från Vilhelm Scharp till Riksföreningens lektoratsavdelning 1933-10-06, GLA, RFA, AIV:1. En kopia av detta brev finns även i RA, UD, 1920-års dossiersystem, P 1008.

⁷⁴ Brev från Riksföreningens lektoratsavdelning till Vilhelm Scharp 1933-11-03, GLA, RFA, AIV:1.

⁷⁵ "Hr Malte Welin svensk propagandadocent i Berlin?", i: *Social-Demokraten* 1933-09-26, klipp i: GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 8.

⁷⁶ "På rätt plats." i: *Social-Demokraten* 1933-09-27, klipp i: GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 8.

⁷⁷ "Ett Berlintergram har meddelat", i: *Dagens Nyheter* 1933-09-27, klipp i: GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 8.

rige att Welin, ”en av de främsta pekoralister som svensk press någonsin ägt” försvunnit ur landet. *GHT* fortsatte på samma spår:

Allt som allt lyckönska vi uppriktigt alla parter till den utnämning som skett. Herr Göring har med snillets skarpblick utvalt just den rätte mannen. Ett älskat fosterland avstår generöst denne sin son åt vem som vill ha honom. Där nere måste han passa alldeles utmärkt. Att vederbörande vilja ha honom vittnar också om det rådande tillståndet.⁷⁸

Den svenska pressen reagerade alltså på Welins docentur med en blandning av upprördhet och hån. Detta uppmärksammades naturligtvis av den tyska beskickningen i Stockholm. I ett brev från beskickningen till Auswärtiges Amt beskrevs innehållet i artiklarna som berördes ovan. Inte nog med att de svenska tidningarna var negativa, utan i brevet konstateras också att det fanns kritik mot valet av Malte Welin även inom den tyska utrikesförvaltningen.⁷⁹ Inte heller den tyska beskickningen i Sverige var alltså nöjd med Welins utnämning. Även den tidigare nämnde Johannes Paul i Greifswald reagerade mot docenturen. Under en resa i Sverige hade han frågat sig för om Welin. Alla han hade frågat, från akademiker som Vilhelm Lundström och Erik Wellander, via svenska lektorer och anställda vid den tyska beskickningen i Stockholm till ”ledande svenska nationalsocialister” hade endast haft någonting negativt att säga om Malte Welin. Eftersom fallet Welin rönt pinsam uppmärksamhet i den svenska pressen, skrev Paul, såg han det som sin plikt att underrätta utbildningsministeriet om detta.⁸⁰ Han bifogade även ett brev från Per Wieselgren, före detta lektor i Tübingen och professor i Dorpat, där denne sände Paul urklipp av artiklarna i de svenska tidningarna och bad honom att uppmärksamma de tyska myndigheterna på reaktionerna i Sverige.⁸¹

⁷⁸ ”Mycket väsen för ingenting”, i: *Göteborgs Handels- och sjöfartstidning* 1933-09-27, s. 14.

⁷⁹ Brev från Deutsche Gesandtschaft Stockholm till AA 1933-09-30, PolArch, R64108.

⁸⁰ ”Die Dozentur Malte Welins in Berlin”, rapport av Johannes Paul 1933-10-24, GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 8.

⁸¹ Wieselgrens omdöme om Welin var i korthet att denne var ett inkompetent, ointelligent, inbilskt och opålitligt fyllö. Jfr avskrift av brev från Per Wieselgren till Johannes Paul 1933-10-11, GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 8.

Karikatyren "På rätt plats", införd i *Social-Demokraten* den 27 september 1933 var en reaktion på Malte Welins utnämning till docent vid universitetet i Berlin.

Den som dock protesterade ljudligast mot Welins utnämning till docent var den tyske juristen Bernhard Ohling som studerade i Sverige sedan våren 1933. Ohling hade många olika funktioner inom den tyska utlandspropagandan: han var ombud för Deutsches Nachrichtenbüro, Deutscher Akademischer Aus-

tauschdienst och Nordische Gesellschaft.⁸² Han var dessutom det tyska propagandaministeriets förtroendeman i Sverige⁸³ och representant för det tyska studentförbundet.⁸⁴ Man kan alltså utgå ifrån att hans ord vägde tungt när det gällde förhållandet till Sverige.

I en rapport skriven för den tyska beskickningen angående Malte Welins utnämning påpekade Ohling att Welin åtnjöt ett ytterst dåligt rykte i svenska akademiska kretsar. Han nämnde också att den svenska allmänheten ännu bara kände till docenturen och inte att Scharp avskedats för att bereda plats åt Welin som lektor. Scharps uppsägning skulle, enligt Ohling, komma att röna mycket uppmärksamhet och störa de svensk-tyska kontakterna. ”Även om herr Scharp är liberalistiskt inställd, så har han dock ett visst rykte som vetenskapsman samt speciellt som gynnare av svenskheten i utlandet. Det vore önskvärt att denna uppsägning kunde tas tillbaka, eftersom den för ögonblicket skulle vara ytterst ogynnsam.”⁸⁵ Stöd för detta synsätt fick Ohling från det tyska studentförbundet som ställde sig bakom en av hans rapporter och skickade in den till utrikesministeriet. Även här vände sig Ohling mot Welins utnämning med argumentet att Welins tyskvänlighet aldrig kunde upphäva hans brist på akademiska meriter. Vi nationalsocialister, påpekade han, vill ju inte belöna enbart rätt sinnelag (*Gesinnungstüchtigkeit*) och göra den till ett viktigare kriterium än prestation. Dessutom åtnjöt Welin enligt Ohling sämsta tänkbara rykte i alla politiska kretsar i Sverige, alltså även de nationalsocialistiska.⁸⁶ Detta utlåtande stöddes av brevet från Johannes Paul.

Bernhard Ohling var uppenbarligen mycket angelägen om att motverka Welins utnämning. Endast fyra dagar efter det att studentförbundet skrivit sitt brev skrev Ohling en rapport om förhandlingarna med svenska studentledare. Även i detta sammanhang ansåg han det lämpligt att påtala Welins utnämning, som han kallade för ett allvarligt fel från statens sida. Här höjde Ohling även argumentet till en principiell nivå och påpekar att förvaltningen i fortsättningen borde ta kontakt med de ”kulturpolitiskt arbetande tyska inrättningarna i utlandet” för att säkerställa de sökandes kvalitet och inställning vad gäller utlandslektorer.⁸⁷

⁸² Åhsberg 2003, s. 199.

⁸³ Almgren 2005, s. 86.

⁸⁴ Brev från K. A. Damgren (sv. besk. Berlin) till Fritz Henriksson (UD) 1934-01-04, RA, UD, 1920-års dossiersystem, HP 3692.

⁸⁵ ”Wenn Herr Scharp auch liberalistisch eingestellt ist, so genießt [sic] er doch als Wissenschaftler sowie als besonderer Förderer des Ausland-Schwedentums einen gewissen Ruf. Es wäre zu wünschen, dass [sic] diese Kündigung noch rückgängig gemacht werden könnte, da sie im gegenwärtigen Augenblick ausserordentlich [sic] ungünstig wirken würde.” ”Bericht: Malte Welin”, skriven av Bernhard Ohling 1933-10-26, avskrift i PolArch, R64108.

⁸⁶ Brev från Die Deutsche Studentenschaft. Hauptamt für Grenzlands- und Außenpolitik (Gerhard Gräfe) till Herrn Vize-Konsul v. Heim (AA) 1933-11-03, PolArch, R64108.

⁸⁷ ”Die Verhandlungen mit den schwedischen Studentenführern (Ergänzender Bericht)” 1933-11-07, PolArch, R64108.

De många protesterna mot Malte Welins utnämning var framgångsrika. Inom Auswärtiges Amt kom man till slutsatsen att Welins docentur och lektorsverksamhet skulle belastade de svensk-tyska relationerna för mycket. I detta sammanhang väjde Görings vänskap med Welin inte särskilt tungt. Den 29 november 1933 ringde Bogs från Auswärtiges Amt upp utbildningsministeriet och förklarade att det på grund av reaktionerna inte var möjligt för Welin att inneha en post i Tyskland.⁸⁸ Den femte december samma år fråntogs därför Welin docenturen utan att ens ha varit i Berlin. I brevet till honom hänvisas till ”speciella omständigheter” som gjorde det nödvändigt att ”av förvaltnings-skäl bortse från hans tjänster”.⁸⁹ Kort därefter togs Scharps uppsägning tillbaka och hans anställning förlängdes till hösten 1934.⁹⁰

Scharp som politisk garant för Ohling

Vilhelm Scharp fick alltså fortsatt anställning som lektor, men Bernhard Ohlings ingripande skulle komma att påverka lektoratet i Berlin även i fortsättningen. Ohling hade nämligen redan under november 1933 förhörts av den svenska polisen, anklagad för att sprida nationalsocialistisk propaganda i Sverige samt att ha deltagit vid ett nationalsocialistiskt möte med bland andra Malte Welin.⁹¹ Antagligen i ett försök att förbättra sitt förhållande till svenska myndigheter besökte Ohling den svenska beskickningen i Berlin under januari 1934 där han bland annat berättade för pressattachén K. A. Damgren att Sverige hade honom att tacka för att Welin inte blivit lektor i Berlin. Damgren rapporterade detta till UD:

I ett politiskt föredrag i Stockholm i november, vid vilket hr Ohling varit närvarande, skall hr Welin bland annat ha skildrat ett besök, som han själv och hr Furugård under höstens lopp avlagt hos hr Hitler, i ordalag, vilka givit sken av att ett mycket kordialt förhållande råder mellan tyske rikskanslern och dennes ’gamle stridskamrat Furugård’. Detta yttrande, vilket hr Ohling genast inrapporterat till Berlin, skulle enligt hr Ohlings egen utsago ha ’brutit nacken på Welin’.⁹²

Trots detta betraktades Bernhard Ohling av svenska myndigheter i första hand som en nationalsocialistisk infiltratör. Vid återkomsten till Sverige fick han veta att överståthållarämbetet avslagit hans ansökan om uppehållstillstånd. Ohling skrev ett upprört brev till Vilhelm Scharp i vilket han påminde även honom om

⁸⁸ *Vermerk* från telefonat mellan Regierungsrat Bogs (AA) och Ministerialrat Achelis (REM) 1933-11-29, GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 8.

⁸⁹ Brev från REM (Haupt) till Malte Welin 1933-12-05, PolArch, R64108.

⁹⁰ Brev från REM (Achelis) till Vilhelm Scharp 1934-01-18, PolArch, R64108.

⁹¹ Åhsberg 2003, s. 199–200.

⁹² Brev från K. A. Damgren (sv. besk. i Berlin) till Fritz Henriksson (UD) 1934-01-12, RA, UD, 1920-års dossiersystem, HP 3692.

sitt agerande i fallet Welin och konstaterade att svenskarna som tack för detta tänkte kasta ut honom.⁹³ Scharp verkar som en gentjänst ha talat väl om Ohling inför K. A. Damgren. I sitt brev skrev Damgren även att Scharp hade "förmimmelsen av att betraktas som ett slags gisslan för den tyska kulturrepresentationen i Sverige."⁹⁴ Den svenske envoyén i Berlin, Einar af Wirsén, påpekade i en skrivelse till UD att ett utvisande av Ohling ur Sverige skulle få följderna för en svensk kulturrepresentant i Berlin. Precis som Damgren trodde af Wirsén att denne kulturrepresentant skulle kunna bli Scharp.⁹⁵

Myndigheterna i Sverige tog dock ingen hänsyn till beskickningens åsikter, utan Ohling utvisades ur Sverige. Tvärt emot vad beskickningstjänstemännen i Berlin befarat hade Ohlings utvisning inga följderna för Scharp som kom att inneha lektoratet i Berlin fram till 1936.

Svenska lektorer för Hitler? – uppropet "Vi Sveriges kulturattachéer"

Det var dock långt ifrån alla svenska utlandslektorer i Tyskland som hotades av uppsägning under våren 1933. De allra flesta av dem verkar faktiskt ha kunnat fortsätta att arbeta som vanligt. Varken Alexander Mutén i Rostock, Ivar Ljungerud i Kiel, Ture Johannisson i Marburg eller Sven Juvas i Tübingen verkar ha hamnat i svårigheter i samband med maktövertagandet. Det finns heller ingenting som tyder på att de skulle ha välkomnat Hitler som kansler. Samma sak kan dock inte sägas om den svenske lektorn i Jena och Leipzig, Nils Kjellman.

Kjellman hade varit lektor i Jena sedan 1931, först som vikarie för Lorenz Engberg⁹⁶ och sedan som fast anställd lektor. Sedan vårterminen 1933 var han på eget initiativ även lektor i Leipzig där lektoratet länge varit vakant på grund av otillräcklig finansiering.⁹⁷ Under våren 1933 lät Nils Kjellman ett upprop cirkulera bland de svenska lektorerna i Tyskland.⁹⁸ Tyvärr har ingen kopia av uppropet kunnat återfinnas, däremot går dess innehåll delvis att rekonstruera utifrån de brev Vilhelm Scharp skrev med anledning av det. Uppropet gick ut på att de svenska lektorerna, eller "Vi Sveriges Kulturattachéer", som Scharp

⁹³ Brev från Bernhard Ohling till Vilhelm Scharp 1934-01-15, KB, L136:1, Ohling.

⁹⁴ Brev från K. A. Damgren (sv. besk. i Berlin) till Fritz Henriksson (UD) 1934-01-17, RA, UD, 1920-års dossiersystem, HP 3692.

⁹⁵ Brev från Einar af Wirsén (sv. besk. i Berlin) till Kabinettssekreterare Friherre Hamilton (UD) 1934-01-17, RA, UD, 1920-års dossiersystem, HP 3692.

⁹⁶ Brev från Dekan Phil. Fak. FSU till Thüringsches Volksbildungsministerium 1931-10-10, UAJ, BA 489.

⁹⁷ Kjellman ansökte själv om att få lägga ihop lektoraten. Se brev från Nils Kjellman till Philosophische Fakultät der Universität Jena 1933-01-31, UAJ, M 635.

⁹⁸ Kjellmans upprop och Vilhelm Scharps reaktion mot det nämns i *Tavernan*, dock inte mer utförligt än att Scharp konstaterar att han lyckats stoppa uppropet. Scharp 1971, s. 89.

citerar upppropstexten, skulle skriva under på att ”den tyska revolutionen i allo var riktig och berättigad samt hade genomförts i fullständig och mönstergill ordning -etc [sic].”⁹⁹. I Vilhelm Scharps arkiv finns ett utkast till ett brev som, förutom att vara en kraftigt fördömande reaktion på uppropet, även innehåller andra element:

Tror – eller trodde ni verkligen, att svensk opinion skulle kunna ta på allvar en försäkran från några unga svenska studenter om ”det system som gjort ansvarslösheten till princip” – ni måste ju ha menat Brüning? Eller att revolutionen genomförts med beundransvärd disciplin ”på alla ställen”? Vad kan Ni eller jag veta om alla ting som ha hänt i Tyskland i vår? Alldeles frånsatt att jag på det lilla begränsade område som jag kunnat överblicka, ingalunda kan tala om en alltigenom beundransvärd disciplin, men däremot om en del ganska tarvliga slagsmål och ännu tarvligare förföljelse mot hederliga, duktiga och även politiskt oantastliga personer.¹⁰⁰

Enligt Scharp var Kjellmans text formulerad utifrån den nationalsocialistiska propagandans bild av situationen i Tyskland. Regeringen Brüning hade varit en ansvarslös regering och det nationalsocialistiska maktövertagandet beskrevs som en fredlig revolution. Detta måste dock inte nödvändigtvis betyda att Kjellman var övertygad nazist. Av Scharps brevutkast framgår också att motivet till uppropet verkar ha varit ett annat än politisk övertygelse:

Ni motiverade alldeles öppet Ert förslag med att det ”skulle betydligt stärka vår ställning vid de tyska universiteten”. Menar Ni verkligen på allvar att [...] vi i detta syfte bör slänga ut påståenden som dikterats av en krets politiskt aktiva tyska studenter som våra egna, åberopande vår särställning som ”Sveriges kulturattachéer”?¹⁰¹

Motivet för Kjellmans initiativ verkar alltså ha varit att ställa sig in hos de nya makthavarna. Följderna av detta handlande verkade dock inte ha varit klara för honom, vilket Scharp också påpekade:

Ni kan icke ha svävat i okunnighet om, att den aktion Ni föreslagit, med det allra största intresse måste ha följts av de studentkretsar, som särskilt tagit till uppgift att påverka opinionen i Sverige. Ni måste också ha haft klart för Er, att en vägran att underskriva Ert oerhört och medvetet tillspetsade utkast måste medföra en risk att i dessa kretsar, som nu ha makten över universitetspersonalen helt i sin hand, bli betraktad som i varje fall hinderlig för deras syften.¹⁰²

Enligt Scharp hade Kjellman med sitt upprop alltså försatt sina kollegor i en potentiellt farlig situation, eftersom den lektor som inte skrev under uppropet

⁹⁹ Brev från Vilhelm Scharp till Vilhelm Lundström 1933-10-05, GUB, VLB, Vilhelm Scharp.

¹⁰⁰ Utkast till brev från Vilhelm Scharp till Nils Kjellman 1933-10-15, KB, L136:2, Kjellman.

¹⁰¹ Utkast till brev från Vilhelm Scharp till Nils Kjellman 1933-10-15, KB, L136:2, Kjellman.

¹⁰² Utkast till brev från Vilhelm Scharp till Nils Kjellman 1933-10-15, KB, L136:2, Kjellman.

kunde misstänkas för att motarbeta nationalsocialismen vilket kunde leda till förföljelse och avsked. På grund av att själva upppropstexten inte har gått att finna framgår inte heller om eller i vilket sammanhang uppropet var tänkt att publiceras. Det är alltså svårt att avgöra dess reella innehåll och betydelse. Kjellmans försök att stärka de svenska lektorernas ställning i det nationalsocialistiska Tyskland visar dock tydligt på två saker. Dels att det fanns försök även från de svenska lektorernas sida att ställa sig in hos de nya makthavarna, dels att Kjellmans uppprop och liknande initiativ, som Vilhelm Scharp mycket riktigt påpekade, ökade riskerna för de lektorer som kunde misstänkas för att inte helt och fullt stödja den nya regeringen.

4.4 Avsked, kontroll och anpassning

Händelserna kring Arvidsons avskedande och Scharps avsked och återanställning visar att även de svenska lektoraten drabbades av de politiskt motiverade förändringar som följde efter maktövertagandet. I fallet med Arvidson är det uppenbart att hans möjligheter att fortsätta verka som lektor vid ett tyskt universitet var obefintliga med nationalsocialisterna vid makten. Acceptansen för aktiva socialister som universitetslärare var efter maktövertagandet lika med noll. Hans avskedande visar också på den stora makt över personalpolitiken som den nationalsocialistiskt dominerade studentkåren hade i Greifswald. Detta stämmer väl överens med vad Michael Parak har kommit fram till för högskolorna i Sachsen, där just trakasserier från studentförbundens sida var ett vanligt sätt att få bort lärare från universiteten.¹⁰³ Man kan även konstatera att just det svenska lektoratet i Greifswald verkar ha stått under stort politiskt tryck i och med att Johannes Paul gjordes till ledare för det svenska institut som grundades 1933.

Vad som är viktigt att komma ihåg är att de svenska lektorerna efter maktövertagandet befann sig i en situation där deras politiska inställning övervakades och registrerades. Därför löpte risk att avskedas om de misstänktes för verksamhet som kunde skada den nationalsocialistiska staten. Stellan Arvidsons och Leopold Magons öde tjänade här som varnande exempel, inte endast för lektorerna själva, utan även för de universitet som ville anställa dem, vilket framgår av att universitetet i Kiel valde att fråga Auswärtiges Amt innan Erland Rosell anställdes. Som Nils Kjellmans uppspökningsinitiativ visar fanns det även lektorer som vände kappan efter den nya vinden och försökte anpassa sig till den situation och de regler som rådde efter det att nationalsocialisterna tagit makten. Även detta var ett vanligt förekommande fenomen bland akademiker som inte

¹⁰³ Parak 2004, s. 203–205.

omfattades av de politiska utrensningarna, vilket bland annat Dieter Langewiesche har visat.¹⁰⁴

Vilhelm Scharps avskedande i Berlin hade i likhet med Arvidsons även det politiska förtecken. I detta fall handlade det dock inte i första hand om att Scharps åsikter var oacceptabla för regimen, utan om att den ville bereda plats åt en person som stödde nationalsocialismen. Malte Welins utnämning, de många protesterna från både tyska och svenska aktörer och det efterföljande upphävandet av Welins utnämning visar hur kaotisk situationen var i Tyskland direkt efter maktövertagandet. Det fanns uppenbarligen inte någon enhetlig linje vad gällde Scharps lektorat, utan det utbildningsministeriet beslutat efter påtryckningar från Göring revs upp bara några månader senare efter en intervention från Auswärtiges Amt. Detta är ett principiellt viktigt resultat, eftersom det är i linje med tidigare forskning som har visat att olika förvaltningsenheter i det nationalsocialistiska Tyskland ofta motarbetade varandra i en öppen kamp om makt och inflytande.¹⁰⁵

Turerna kring Malte Welin och Vilhelm Scharp visar även på ett annat viktigt faktum. Bernhard Ohlings huvudargument för att Scharp skulle få behålla sin post var att det skulle se illa ut i den svenska allmänhetens ögon om han avskedades och ersattes med en nazist med dåligt rykte. Reaktionerna från den svenska opinionen visar också att han hade rätt. Här blir tydligt att lektoraten var poster som man från nationalsocialistiskt håll var tvungen att hantera lite försiktigare än andra för att inte störa förhållandet till Sverige.

Det nationalsocialistiska maktövertagandet betydde dock i första hand att lektoraten i svenska språket, i likhet med all offentlig verksamhet i Tyskland, politiserades. Därmed förändrades även den relation mellan svenska och tyska aktörer som varit förhärskande före 1933. Den nya nationalsocialistiska staten tänkte uppenbarligen inte förhålla sig passiv och överlåta anställningen av lektorer i svenska språket åt universiteten och Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet. Händelserna i Berlin och Greifswald under 1933 illustrerar därför inte endast följderna av nationalsocialismens etablering utan de markerar även inledningen på en ny statlig tysk politik gentemot Sverige och de svenska aktörer som dittills varit aktiva inom lektoratsverksamheten. Inte minst oron vid den svenska beskickningen i Berlin att Vilhelm Scharp skulle komma att användas som gisslan för Bernhard Ohling indikerar att lektorerna i och med maktövertagandet dragit till sig både den tyska och den svenska statens intresse.

¹⁰⁴ Langewiesche 1997.

¹⁰⁵ T.ex. Bollmus 2006.

Mellanstatlig politik och statlig övervakning av lektoraten

Det nationalsocialistiska maktövertagandet i januari 1933 och de händelser som beskrevs i föregående kapitel förändrade de politiska ramarna för de svenska lektoraten i Tyskland. Den stora förändringen jämfört med situationen under Weimarrepubliken var att den svenska statsförvaltningen nu för första gången började intressera sig för lektoraten i utlandet, och framför allt för dem i Tyskland. Dessutom kan en liknande utveckling konstateras i det nationalsocialistiska Tyskland. Här var det fråga om ett från tiden efter första världskriget återuppväckt intresse för utlandsriktad kulturpolitik, om än med annat syfte. Mellan maktövertagandet och andra världskrigets utbrott i september 1939 kan därmed en ökad statlig aktivitet kring lektoraten från både svenskt och tyskt håll konstateras. Av denna anledning är detta kapitel centrerat kring de båda staternas politik. Först och främst ska denna ökade aktivitet förklaras: Varför blev de svenska lektoraten i Tyskland intressanta för de båda ländernas statsförvaltningar under perioden? Nästa fråga är hur inflytande över lektoraten var tänkt att utövas. Detta är extra intressant när det gäller den svenska staten, dels med tanke på att lektorerna i svenska språket i Tyskland var anställda av ett annat land, dels eftersom det i Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet redan fanns en svensk organisation för lektoraten i utlandet. Slutligen ska kapitlet belysa det mellanstatliga förhållandet mellan Sverige och Tyskland på detta område under dessa år: Hur reagerade den tyska staten på den svenska politiken och hur såg kontakterna och maktförhållandet mellan staterna ut?

5.1 Den svenska Upplysningsnämnden

I november 1935 grundades ett interdepartementalt organ för den svenska upplysningsverksamheten i utlandet. Det handlade om en mindre nämnd som sorterade under både Ecklesiastik- och Utrikesdepartementet och som inom

statsförvaltningen gick under namnet Upplysningsnämnden. I följande avsnitt ska denna nämnds tillkomst, organisation och arbetssätt presenteras närmare.¹

Upplysningsnämndens förhistoria

Det faktum att han med nöd och näppe undgått att avskedas och ersättas med en nazist aktualiserade en fråga som Vilhelm Scharp arbetat för sedan han tillträdde som lektor i Berlin, nämligen frågan om den svenska statens eventuella ansvar för lektoraten i utlandet. Redan i oktober 1930 lämnade Scharp och professorn i historia, Sven Tunberg, som vid denna tidpunkt även var ordförande för Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet lokalavdelning i Stockholm, in en PM till Utrikesdepartementet. Temat för promemorian var statligt stöd till den svenska kulturpropagandan i utlandet.²

I skriften kritiserade författarna att de 120 000 kronor som staten sedan 1920 anslagit för upplysningsverksamhet i utlandet i första hand gått till att bygga ut Utrikesdepartementets pressavdelning, samtidigt som den kulturella upplysningsverksamheten endast fått blygsamma summor. Därefter påpekade Scharp och Tunberg att länder som Frankrike, Tyskland och Danmark hade en mycket aktivare politik på området. Enbart Danmark avlönade helt två utländska lektorer på statsmedel. I Sverige däremot var situationen annorlunda eftersom det främst var Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet som bedrev någon form av systematisk kulturpropaganda i utlandet. Enligt Scharp och Tunberg var dock Riksföreningen en svag organisation, både ekonomiskt och institutionellt. Detta resulterade enligt dem i att lönen vid de utländska lektoraten i svenska låg väldigt nära existensminimum, vilket i sin tur ledde till en social underlägsenhet som undergrävde lektorernas ställning som representanter för svensk kultur. Därmed kombinerade Scharp och Tunberg det gamla kravet från lektorerna på bättre ekonomiska villkor med krav på att den svenska staten behövde en utlandsriktad statlig kulturpolitik. Ekonomin var dock inte det huvudsakliga problemet:

Men vida viktigare än detta är det förhållande att dessa ”kulturrepresentanter”, alla formellt ställda i främmande staters tjänst utan undantag sakna varje praktisk som formell kontakt med myndigheter och institutioner i det hemland vars intressen de varje dag ha tillfälle och vilja att företräda.³

¹ Följande avsnitt bygger på min egen artikel om Upplysningsnämndens grundande, Åkerlund 2008b.

² ”PM angående åtgärder för stödande av den svenska kulturpropagandan (kulturrepresentationen) i utlandet, särskilt med hänsyn till de svenska utlandslektorernas verksamhet.”, RA, UD, 1920-års dossiersystem, P 1008.

³ ”PM angående åtgärder för stödande av den svenska kulturpropagandan (kulturrepresentationen) i utlandet, särskilt med hänsyn till de svenska utlandslektorernas verksamhet.”, s. 8, RA, UD, 1920-års dossiersystem, P 1008.

Argumentationen är tydlig. Det bristande statliga intresset för lektoraten i svenska språket gjorde att det i utlandet fanns en osäkerhet om vilket Sverige dessa "kulturrepresentanter" egentligen representerade. Enligt Scharp och Tunberg fanns det en enkel lösning på situationen, nämligen inrättandet av en "statligt sanktionerad permanent förbindelsepunkt" mellan kulturinstitutioner i Sverige och kulturrepresentanterna i utlandet.⁴

Utrikesdepartementet reagerade på denna inlaga genom att på hösten 1930 be envoyéerna i ett flertal europeiska huvudstäder att kommentera Scharps och Tunbergs PM. Redan den 26 november svarade envoyén i London i ett långt brev hållet i en lätt irriterad ton att hans beskickning nio år tidigare hade föreslagit ett ökat stöd till den svenske lektorn i London.⁵ Därefter inkom under december skrivelser från Berlin, Paris, Riga och Rom. Alla dessa beskickningar påpekade att lektorernas låga löner gjorde att lektorn inte alltid var den bästa möjliga representanten för Sverige och svensk kultur.⁶ Trots att Scharp och Tunberg alltså fick stöd av beskickningarna utomlands gick Utrikesdepartementet inte vidare med förslaget, utan lämnade det utan åtgärd. Scharp hade även försökt att väcka frågan på lektorskongressen i Jena, men som framgår av protokollet hade kongressen inte kunnat enas om ett gemensamt uttalande i saken.⁷

De händelser i Tyskland året 1933 som beskrevs i föregående kapitel aktualiserade för Vilhelm Scharp frågan om statens ansvar för lektoraten. I en rad brev till Riksföreningens lektoratsavdelning, Vilhelm Lundström personligen och till Utrikesdepartementet förnyade han sina krav på att de svenska lektoraten i utlandet måste ses som ett svenskt statsintresse och framhöll än en gång att Riksföreningen var en för svag organisation.⁸ Den 23 november 1933 publicerade han även en lång artikel i *Nya Dagligt Allehanda* där han framställde den svenska utlandsriktade kulturpolitiken som långt efter andra Europeiska länders. Enligt artikeln hade särskilt Tyskland successivt strävat efter att intensivifiera och organisera den utlandsriktade kulturpropagandan, inte minst efter det

⁴ "PM angående åtgärder för stödjande av den svenska kulturpropagandan (kulturrepresentationen) i utlandet, särskilt med hänsyn till de svenska utlandslektorernas verksamhet.", s. 9, RA, UD, 1920-års dossiersystem, P 1008.

⁵ Brev från Kungl. svenska beskickningen i London till UD 1930-11-26, RA, UD, 1920-års dossiersystem, P 1008.

⁶ Brev från Kungl. svenska beskickningen i Paris till UD 1930-12-02; brev från Kungl. svenska beskickningen i Berlin till UD 1930-12-09; brev från Kungl. svenska beskickningen i Riga till UD 1930-12-09; brev från Kungl. svenska beskickningen i Rom till UD 1930-12-18, RA, UD, 1920-års dossiersystem, P 1008.

⁷ "Protokoll fört vid femte lektorskongressen i Jena den 1-3 maj 1931", § 6, GLA, RFA, AIV:1.

⁸ Se t.ex. kopia av brev från Vilhelm Scharp till Riksföreningens lektoratsavdelning 1933-10-06, RA, UD, 1920-års dossiersystem, P 1008; brev från Vilhelm Scharp till Vilhelm Lundström 1933-10-05; brev från Vilhelm Scharp till Riksföreningens lektoratsavdelning 1933-11-15, GUB, VLB, Vilhelm Scharp.

nationalsocialistiska maktövertagandet. Sverige var ett av de viktigaste målen för denna propaganda.⁹

Det var inte bara Vilhelm Scharp som ansåg att Riksföreningen inte var den ideala organisatören av svenskt kulturarbete utomlands. Under 1930-talets första år kritiserades föreningen från olika håll för att vara gammalmodig. ”Den hade blivit efter och uppfattades som en föråldrad, reaktionär organisation, vars tidning fylldes av romantiska fraser om svenskheten och stora ord, som t.ex. ’den nya stormaktstiden’. Mera realism och nutidsanda efterlystes allmänt.”¹⁰

En svensk statlig organisation för ”upplysningsverksamheten om Sverige i utlandet”

1930 hade inte Utrikesdepartementet reagerat på Scharps och Tunbergs inlaga på annat sätt än genom att be om information från beskickningarna. Den ökade kritiken mot Riksföreningen, Scharps rapporter om att Sverige var på väg att halka efter på den internationella kulturpolitiska arenan och inte minst handel-seutvecklingen i det nationalsocialistiska Tyskland hade dock effekt. På våren 1934 bjöd Utrikes- och Ecklesiastikdepartementet in representanter för berörda organisationer till gemensamma överläggningar. Syftet med konferensen var att ”skaffa sig en allmän översikt av huru upplysningsverksamheten om Sverige nu bedrivs och av de önskemål rörande denna, som kunna förefinnas”¹¹, som det formulerades i inbjudan.

Konferensen den 15 mars var den första av tre som UD och Ecklesiastikdepartementet anordnade under 1934. De båda andra hölls den 14 maj och den 20 oktober. De inbjudna var representanter för en rad olika organisationer som på ett eller annat sätt kunde sägas ha kulturella kontakter med utlandet. Representerade var universiteten (Uppsala och Lund) och högskolorna (Göteborg och Stockholm) samt en rad akademier (Svenska Akademien, Vetenskapsakademien, Konstakademien, Musikaliska Akademien och Ingenjörssakademien). Även pressen (Publicistklubben, Radiotjänst och TT), Exportföreningen, Svenska turistföreningen, Svenska trafikförbundet, Svenska slöjdföreningen, Svenska kyrkan samt Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet var representerade. Ordförande var utrikesminister Rickard Sandler och ecklesiastikminister Arthur Engberg. För varje konferens förfärdigades ett referatprotokoll

⁹ ”Vad andra gjort – och inte vi! Former och institutioner för kulturell utlandspropaganda i främmande länder”, i: *Nya Dagligt Allehanda* 1933-11-23. Scharps inlaga möttes av positiva reaktioner från skribenter på *Norrköpings Tidningar* och *Arvika Tidning*, se ”Kulturpropaganda”, i: *Norrköpings Tidningar* 1933-11-23 och ”Dagens betraktelse”, i: *Arvika Tidning* 1933-11-25, klipp i: GLA, RS, RFA, LIa:3.

¹⁰ Kummel 1994, s 127. Se även Bogärde 1992, s. 52–59.

¹¹ Brev från Fritz Henriksson (UD) till Vilhelm Lundström 1934-03-06, GLA, RS, VLA, EIa:5.

och därför kan diskussionerna kring statens förhållande till lektoraten utomlands följas.¹²

Ty diskussioner blev det. Lektorsfrågan var central under dessa möten inte minst på grund av Scharps inlagor. En av de frågor som diskuterades var huruvida den svenska staten borde överta någon form av ansvar när det gällde tillsättningarna av lektorer utomlands. Mot en statlig kontroll var framför allt Vilhelm Lundström, som ansåg att de utländska staterna då skulle kunna fordra reciprocitet, alltså inflytande över tillsättningarna i Sverige. Dessutom skulle en statlig organisation även belasta statskassan i onödan.¹³ Det räckte enligt honom med den organisation som redan fanns. Andra deltagare kritiserade Riksföreningen för bristande kontroll av lektorernas lämplighet. Sven Tunberg kallade till exempel Riksföreningens rekommendationsförfarande en sinkadus¹⁴ och Leif Kihlberg från Publicistklubben hänvisade till det upprop från ”de svenska kulturattachéerna” till förmån för Nazityskland som Scharp velat avstyra. Båda ansåg att upprättandet av en statlig byrå för bevakning av ”svenska kulturintressen” vore av nöden för att övervaka både tillsättandet av lektorbefattningarna samt lektorernas arbete i utlandet.¹⁵ I och för sig insåg Kihlberg att den svenska staten aldrig skulle kunna kräva att få utnämna utländska statsanställda, utan att ett statligt inflytande var tvunget att se annorlunda ut. I det fall en främmande makt skulle kräva reciprocitet vid lektorsutnämningar vore en statlig byrå bättre skickad att möta detta krav än Riksföreningen eller de enskilda svenska lärosätena. Vilhelm Lundström påpekade att även om en statlig myndighet skulle grundas så kunde Riksföreningens lektoratsavdelning inte upphöra med sitt arbete. Föreningen förvaltade ju fortfarande fonder och donationer avsedda för utlandslektoraten.¹⁶

En intressant aspekt är den stora enighet som konferensens samtliga deltagare uppvisade när det gällde lektorernas roll som representanter för Sverige i utlandet. Att en av deras uppgifter var att sprida kunskap om Sverige och svensk kultur i utlandet ifrågasattes inte av någon även om, som kommandörkapten Edvard Peyron från Svenska trafikförbundet påpekade, lektorerna hade små utsikter att påverka de breda befolkningslagren, och att deras verksamhet där-

¹² ”Referat från konferensen rörande upplysningsverksamhet i utlandet den 15 mars 1934 kl. 10.30–13 och 15–17.”; ”Referat från konferensen rörande upplysningsverksamhet i utlandet den 14 maj 1934 kl. 11–13 och 14.15–16.”; ”Referat från konferensen rörande upplysningsverksamhet i utlandet den 20 oktober 1934 kl. 11–13.”, RA, UN, vol. 1.

¹³ ”Referat från konferensen rörande upplysningsverksamhet i utlandet den 15 mars 1934 kl. 10.30–13 och 15–17.”, s.19–20 och s. 46, RA, UN, vol. 1.

¹⁴ ”Referat från konferensen rörande upplysningsverksamhet i utlandet den 15 mars 1934 kl. 10.30–13 och 15–17.”, s. 21, RA, UN, vol. 1.

¹⁵ ”Referat från konferensen rörande upplysningsverksamhet i utlandet den 15 mars 1934 kl. 10.30–13 och 15–17.”, s. 41–43, RA, UN, vol. 1.

¹⁶ ”Referat från konferensen rörande upplysningsverksamhet i utlandet den 14 maj 1934 kl. 11–13 och 14.15–16.”, s. 18–21, RA, UN, vol. 1.

med var begränsad till den akademiska världen.¹⁷ Vilhelm Lundström framhöll i detta sammanhang att även de utländska universiteten såg lektorerna som ”kulturpersonligheter”. De skulle enligt honom helst vara yngre akademiker som tillskrevs en större förmåga att väcka studenternas intresse.¹⁸ Han fick medhåll från Leif Kihlberg som sammanfattade sina krav på en svensk lektor i utlandet med orden ”hög språklig utbildning, mångsidighet och omdömesgillhet.”¹⁹ Den sista egenskapen var antagligen ännu en hänvisning till Nils Kjellmans upprop för Nazi-Tyskland. Däremot togs inte frågan om lektorernas formella kvalifikationer och utbildning upp till vidare diskussion vilket naturligtvis låg helt i linje med konferensernas syfte. De handlade ju i första hand om hur Sverige skulle representeras i utlandet och inte om undervisningen i svenska språket som sådan.²⁰

Ett resultat av denna första konferens var att Utrikesdepartementet bad de svenska beskickningarna om rapporter angående hur upplysningsverksamheten var ordnad i andra länder.²¹ Detta underlag verkar inte ha ställts till konferensdeltagarnas förfogande, men uppenbart är att konferenserna i kombination med de detaljerade rapporter som kom in från beskickningarna gjorde att UD fick upp ögonen för den utlandsriktade kulturpolitiken som politikområde. Vilhelm Lundströms protester mot en statlig organisation hjälpte föga; redan protokollet från den tredje konferensen, hållen den 20 oktober 1934, visar tydligt att såväl Utrikes- som Ecklesiastikdepartementet beslutat att en statlig byrå skulle inrättas. Rickard Sandler framförde att det nya organet skulle ha ungefär samma sammansättning som arbetskonferenserna samt att det skulle vara ett så kallat interdepartementalt organ som sorterade till lika delar under Utrikes- och Ecklesiastikdepartementet. Från flera håll framfördes en önskan om att en representant för Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet skulle ha en fast plats i det nya organet därför att staten på så sätt kunde tillgodogöra sig föreningens mångåriga erfarenhet av de svenska lektoraten i utlandet.²²

Beslutet om inrättandet av detta interdepartementala organ kom att dröja i ytterligare ett år, men den 15 november 1935 skapades en statlig organisation för den ”utåtriktade upplysningsverksamheten”. På förslag av utrikesministern

¹⁷ ”Referat från konferensen rörande upplysningsverksamhet i utlandet den 15 mars 1934 kl. 10.30–13 och 15–17.”, s. 32, RA, UN, vol. 1.

¹⁸ ”Referat från konferensen rörande upplysningsverksamhet i utlandet den 15 mars 1934 kl. 10.30–13 och 15–17.”, s. 19, RA, UN, vol. 1.

¹⁹ ”Referat från konferensen rörande upplysningsverksamhet i utlandet den 15 mars 1934 kl. 10.30–13 och 15–17.”, s. 41, RA, UN, vol. 1.

²⁰ Åkerlund 2008b, s. 114.

²¹ Det handlar om beskickningarna i London, Berlin, Paris, Köpenhamn, Oslo, Helsingfors, Haag, Bryssel, Warszawa, Wien, Bern, Madrid, Rom, Prag och Riga. Oombedd inkom även en rapport från Tokyo. RA, UD, 1920-års dossiersystem, HP 3641.

²² ”Referat från konferensen rörande upplysningsverksamhet i utlandet den 20 oktober 1934 kl. 11–13.”, s. 10 och s. 18, RA, UN, vol. 1.

Rickard Sandler skapades två institutioner. Den ena var en rådgivande institution som kallades kulturrådet och som skulle bestå av ”högst 30 medlemmar”. Ledamöterna i detta råd skulle ha ”erfarenhet rörande institutioner, organisationer eller företag som äro direkt intresserade i eller ägnade för den utåtriktade upplysningstjänsten.”²³ Kulturrådet skulle sammanträda två gånger om året och det löpande arbetet skulle skötas av en mindre nämnd kallad Upplysningsnämnden som lydde under både UD och Ecklesiastikdepartementet.

Upplysningsnämnden bestod av fem ordinarie ledamöter och fem suppleanter. Av dessa utsågs två ordinarie plus suppleanter direkt av Kunglig Maj:t och tre ordinarie samt suppleanter av kulturrådet. Kunglig Maj:ts representanter i Upplysningsnämnden var statssekreterare Börje Knös från Ecklesiastikdepartementet, riksdagsmannen för Högerpartiet och chefredaktören för *Kristianstads Läns Tidning* Emanuel Björck. Deras suppleanter var den socialdemokratiska riksdagsmannen och lektorn Ivan Pauli samt Vilhelm Scharp. Kulturrådets ledamöter var Vilhelm Lundström, generalkonsuln Olof Lamm och historikern Sven Tunberg. Suppleanter var docenten i folkminnesforskning Gunnar Granberg, botanikern och föreståndaren för Göteborgs botaniska trädgård Carl Skottsberg samt teologen Manfred Björkquist.²⁴ Till ordförande utsågs Börje Knös. Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet var väl representerad i nämnden eftersom både Lundström och Skottsberg tillhörde föreningens lektoratsavdelning.²⁵ Även Tunberg var, som redan påpekats, ordförande i Riksföreningens Stockholmsavdelning. Upplysningsnämnden hade endast en rådgivande och övervakande funktion, då dess verkställande organ var Utrikesdepartementets pressbyrå.²⁶ Den person som därmed kom att ha mest kontakt med de svenska lektorerna i Tyskland och med ansvariga tyska myndigheter var den svenske pressattachén i Berlin, K. A. (Karl Artur) Damgren.

I ett europeiskt perspektiv var Upplysningsnämnden, det första svenska statliga organet på den utlandsriktade kulturpolitikens område, en relativt sen in-

²³ ”Utdrag ur protokollet över utrikesdepartementsärenden, hållet inför Hans Maj:t Konungen i statsrådet å Stockholms slott den 15 november 1935.” Till medlemmar i kulturrådet under perioden fram till 1937-12-31 utsågs enligt samma protokoll ”doktor C.-J. Anrick, tonsättare K. Atterberg, professor F. Böök, riksbibliotekarie I. Collijn, riksantikvarie S. Curman, professor T. Engströmer, kommerseråd [sic] A. Enström, överintendent A. Gauffin, doktor G. Granberg, rektor H. Grimlund, föredragschefen i radiotjänst Y. Hugo, doktor L. Kihlberg, professor E. Lindberg, professor V. Lundström, direktör V. Lundvik, professor O. Morales, direktör E. Nylander, kommandörkapten E. Peyron, professor H. Pleijel, direktör G. Reuterswärd, direktör A. Rinman, biskop E. Rodhe, professor T. Segerstedt, doktor Å. Stavenow och professor S. Tunberg”, RA, UN, vol. 1. En liknande lista finns även i RA, UN, vol. 8.

²⁴ Se lista över nämndens ledamöter, RA, UN, vol. 8.

²⁵ Limberg 2008c, s. 121.

²⁶ ”Utdrag ur protokollet över utrikesdepartementsärenden, hållet inför Hans Maj:t Konungen i statsrådet å Stockholms slott den 15 november 1935.” samt ”Instruktion för Upplysningsnämnden och kulturrådet.” RA, UN, vol. 1. Grundandet av nämnden och kulturrådet nämns även i Thulstrup 1962, s. 161.

rättning. Liknande enheter hade funnits inom de franska och tyska utrikesdepartementen sedan första världskrigets slut.²⁷ Varför vissa stater var så mycket tidigare med denna typ av politik och varför Sverige var relativt sent ute kan tyvärr inte behandlas inom ramen för denna undersökning. En jämförande undersökning mellan de europeiska länderna skulle antagligen hjälpa till att förklara detta fenomen.

För denna undersökning hade Upplysningsnämnden stor betydelse. Här trädde ännu en aktör, den svenska staten, in i utbyteszonen kring lektoraten i Tyskland. Under hela perioden 1935–45, det vill säga under större delen av den tid som den nationalsocialistiska diktaturen existerade, var det nämnden som representerade den svenska staten i frågor som hade med lektoraten utomlands att göra.

Upplysningsnämnden och lektoraten utomlands

Lektoraten utomlands spelade som visades ovan en stor roll vid Upplysningsnämndens inrättande. Lektoratsfrågorna kom även att ta upp en stor del av nämndens arbete under de tio år den existerade. Att den svenska politiken gick ut på att utöva inflytande över tillsättningen av lektoraten utomlands framgår av diskussionen som fördes under konferenserna, men hur skulle detta inflytande utövas? Vilka resurser kunde den svenska statsförvaltningen mobilisera för att påverka lektorer som var anställda av en annan stat än den svenska?

Detta var frågor som tidigt behandlades på Utrikesdepartementet, vilket framgår av en förtrolig promemoria, daterad den 25 oktober 1934, alltså kort efter den tredje konferensen.²⁸ I denna konstateras att det vore av intresse för landet att en svensk myndighet bereddes inflytande vid nominering av kandidater till vakanta lektorsposter i utlandet. Ett sådant system skulle gynna inte endast den svenska staten, utan även den enskilde lektorn, som skulle känna ett officiellt stöd från Sverige, samt de utländska universiteterna, som alltid skulle kunna kontakta samma statliga myndighet och inte behöva "...anlita enskilda och växlande informationsvägar."²⁹ Därutöver borde den svenska staten följa löneutvecklingen vid lektoraten och i samråd med Riksföreningen tillskjuta egna medel i de fall lektoraten var underbetalda. För att göra tjänsten som lektor mer attraktiv för svenska akademiker borde tjänsteår i utlandet tillgodoräknas de lektorer som fått förord av svenska staten. Dessa borde även få förtur till

²⁷ Düwell 1981; Znined-Brand 1999, s. 28–30. Det kan vara värt att kommentera att British Council i Storbritannien grundades 1934, d.v.s. vid ungefär samma tidpunkt som Upplysningsnämnden. Se Donaldson 1984, främst s. 31–33.

²⁸ "Preliminärt utkast beträffande åtgärder rörande de svenska utlandslektoraten." 1934-10-25, RA, UD, 1920-års dossiersystem, P 1008. Promemorian bär påskriften "Statsekr. Knös", men det är oklart om denne var författare eller mottagare av promemorian.

²⁹ "Preliminärt utkast beträffande åtgärder rörande de svenska utlandslektoraten." 1934-10-25, RA, UD, 1920-års dossiersystem, P 1008, s. 1.

tjänster som extralärare, förtur till provår för läroverkstjänst samt få tillgodoräkna sig utlandstjänstgöringen vid lönesättningen av en läroverkstjänst.³⁰

Denna promemoria visar tydligt att den svenska staten inte planerade att kräva ett direkt inflytande över lektoratstillsättningarna utomlands i form av fasta bilaterala avtal. Istället skulle Upplysningsnämnden inskränka sig till att verka som ett rådgivande organ och föreslå lektorer för utländska lärosäten. Attraktiviteten för de utländska universiteten skulle ligga dels i en aura av officiellt stöd, dels i ett förenklat och standardiserat ansökningsförfarande. För lektorskandidater skulle en statlig rekommendation vara att föredra framför det existerande systemet – där rekommendationen gick via Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet – på grund av de fördelar den statliga modellen gav vid anställning i Sverige efter avslutad lektorstjänstgöring utomlands. Värt att notera är att kontakter med andra länders statsförvaltning inte togs upp i promemorian. Detta är anmärkningsvärt, eftersom Utrikesdepartementet var medvetet om andra länders politik på området i och med de rapporter man krävt in från beskickningarna i utlandet. Att andra länder skulle kunna kräva reciprocitet eller att dessa åtminstone skulle ha invändningar mot att den svenska staten utövade inflytande över nomineringsprocessen var, överraskande nog, ingenting som verkar ha föresvävat promemorians författare.

En central fråga under Upplysningsnämndens första år var förhållandet mellan nämnden och Riksföreningens lektoratsavdelning. I och med att lektoratsavdelningen fanns representerad i nämnden hade en större konflikt institutionerna emellan undvikits; nu handlade det om hur det dagliga arbetet skulle organiseras. Efter förhandlingar mellan de båda institutionerna bestämdes att alla frågor rörande ekonomiskt understöd, inrättandet av lektorat och nominering av lektorskandidater skulle behandlas av en grupp bestående av lektoratsavdelningens verkställande ledamot, det vill säga Vilhelm Lundström själv, samt två representanter för Upplysningsnämnden.³¹ I praktiken betydde detta att Riksföreningens lektoratsavdelning och Upplysningsnämnden nu skulle behandla alla frågor och handlägga alla ärenden gemensamt.

Med tanke på att Vilhelm Lundström varit emot nämndens grundande under de inledande konferenserna skulle man kunna anta att samarbetet mellan den och Riksföreningen blev problematiskt. En mindre konflikt om det inbördes förhållandet går att fastställa. I protokollet från Upplysningsnämndens möte den 23 oktober 1936 hölls fast att Riksföreningen lyst ut det vakanta lektoratet i Rom utan att informera nämnden. Vidare konstaterades att varken de statliga förmåner som tillkom svenska lektorer i utlandet eller ett eventuellt statsbidrag skulle kunna tillfalla den nya lektorn om inte Riksföreningen lät nämnden yttra

³⁰ "Preliminärt utkast beträffande åtgärder rörande de svenska utlandslektoraten." 1934-10-25, RA, UD, 1920-års dossiersystem, P 1008, s. 2-4.

³¹ "Protokoll vid Upplysningsnämndens sammanträde den 20 april 1936", § 3, RA, UN, vol. 1.

sig i tillsättningsärendet.³² Vilhelm Lundström var inte närvarande vid detta sammanträde. Vid nästa möte togs frågan upp igen i Lundströms närvaro och enligt protokollet uppstod en längre diskussion. Vilhelm Scharp framhöll här att uttalandet från föregående möte inte var att betrakta som ett misstroendevotum mot Lundström och Riksföreningen. Till slut enades man om följande uttalande:

Nämnden beslöt inlägga den tolkningen i berörda uttalande, att nämnden med detsamma avsett framhålla önskvärdheten och betydelsen av att, då det gällde vidtagande av åtgärder för återbesättande av svenska universitetslektorat i utlandet, ett förtroendefullt och ej minst till blivande lektoratsinnehavares båtнад verksamt samarbete måtte kunna på ett så tidigt stadium som möjligt av en dylik utnämningsfråga komma till stånd mellan nämnden och Riksföreningen [sic] för svenskhetens bevarande i utlandet lektoratsavdelning, vilka båda organisationer visserligen skulle vara oförhindrade att på eget initiativ företaga förberedande undersökningar i lektoratsfrågan men samtidigt, jämlikt en tidigare mellan dem träffad överenskommelse, hålla varandra underrättade om eventuellt vidtagna åtgärder.³³

Konflikten om lektoratet i Rom var dock den enda rörande samarbetet mellan Riksföreningen och Upplysningsnämnden som kan utläsas av sammanträdesprotokollen. Dessa protokoll är i och för sig kortfattade eftersom nämnden redan vid sitt första möte beslutat ”att protokollen över dess förhandlingar skulle begränsas till att omfatta redogörelse för inom densamma upptagna frågor, väckta förslag och därav föranledda beslut.”³⁴ I protokollen från nämndens möten åren 1935–1939 finns ingen annan konflikt rörande nämndens och Riksföreningens inbördes förhållande än den ovan nämnda, vilket tyder på att samarbetet fungerade väl och att Lundström accepterade den svenska statens inblandning i en verksamhet han tidigare skött i stort sett ensam. Av dessa protokoll framgår också att Lundström aktivt deltog i huvuddelen av nämndens möten under åren fram till sin död 1940 och alltså inte verkar ha vägrat att ställa sina kunskaper till Utrikesdepartementets förfogande genom att helt enkelt utebli.³⁵

Samarbetet mellan Upplysningsnämnden och Riksföreningen var alltså en kompromiss eftersom Vilhelm Lundström även i fortsättningen utövade ett visst inflytande över lektoratstillsättningarna. För den svenska utrikesförvalt-

³² ”Protokoll vid Upplysningsnämndens sammanträde den 23 oktober 1936”, § 7, RA, UN, vol. 1.

³³ ”Protokoll vid Upplysningsnämndens sammanträde den 12 november 1936”, § 6, RA, UN, vol. 1.

³⁴ ”Protokoll vid Upplysningsnämndens sammanträde den 17 december 1935”, § 2, RA, UN, vol. 1.

³⁵ Fram till Vilhelm Lundströms död den 20 mars 1940 sammanträdde upplysningsnämnden 63 gånger (en gång 1935, 17 gånger 1936, 12 gånger 1937, 13 gånger 1938, 16 gånger 1939 och fyra gånger fram till mars 1940). Lundström närvarade vid 40 av dessa 63 möten. Se Upplysningsnämndens protokoll i: RA, UN, vol. 1 och vol. 2.

ningen var detta snarare en fördel eftersom den svenska staten via honom fick tillgång till ett kontaktnät som övriga ledamöter i Upplysningsnämnden saknade. Här finns alltså en kontinuitet i lektorsverksamheten som är intressant. Istället för att bygga upp en ny organisation övertog den svenska utrikesförvaltningen de kontakter i utlandet som Riksföreningen byggt upp under 1920- och 1930-talen och inlemmade dem i den statliga organisationen. Det är lätt att inse att kombinationen av Riksföreningens och Upplysningsnämndens resurser gav den svenska staten en stark position. Till det kontaktnät och de fonder som Riksföreningen förfogade över lade staten den officiella aura av "kulturattaché" som en av staten rekommenderad lektor skulle ha, mer pengar i de fall detta blev nödvändigt, samt möjligheten att få tillgodogöra sig lektorstjänstgöring utomlands som merit inom det statliga skolsystemet.

5.2 De svenska lektoraten i Tyskland och den tyska utlandspropagandan

Ungefär samtidigt som Upplysningsnämnden upptog sitt arbete kan även från tyskt håll ett förstärkt intresse för lektoraten i svenska språket i Tyskland konstateras. Den tyska statliga politiken var, som vi ska se nedan, delvis en reaktion på den svenska statens politik. Den huvudsakliga anledningen var dock en annan, och den hade med det nationalsocialistiska Tysklands propaganda i Sverige att göra. Lektoraten i svenska i Tyskland användes nämligen under perioden före andra världskrigets utbrott som ett påtryckningsmedel från tysk sida för att skaffa sig kontroll över de tyska lektoraten i Sverige. Därmed inträffade precis den situation som Vilhelm Lundström hade varnat för.

Den tyska propagandan i Sverige

I kapitel 2 visades att den tyska staten började med en utlandsriktad kulturpolitik redan under det sena 1910-talet. Det betydde att strukturer för information om Tyskland i utlandet och kunskap om andra länders kulturpolitiska verksamhet fanns inom den tyska utrikesförvaltningen vid maktövertagandet. Faktum är att det tyska utrikesdepartementet hade en mycket bättre information om andra länders kulturpolitiska verksamhet, inklusive Sveriges, än sin svenska motsvarighet. Åtminstone sedan 1929 skickade till exempel det tyska konsulatet i Göteborg regelbundna rapporter till Auswärtiges Amt som innehöll information om Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet.³⁶ 1931 sammanställde även beskickningen i Stockholm en översikt över andra främmande sta-

³⁶ Rapport "Pflege des Schwedentums im Auslande" från Deutsches Konsulat Gothenburg till Auswärtiges Amt 1929-03-12, PolArch, R61163. Övriga rapporter finns i PolArch, R61208.

ters *Kulturpropaganda* i Sverige.³⁷ Denna typ av rapporter fortsatte att komma in till den tyska statsmakten även efter maktövertagandet.

Den tyska propagandan riktad till Sverige gick även den tillbaka på tiden före 1933. Åke Thulstrup nämner i sin undersökning en rad organisationer som från och med 1921 bedrev kampanjer riktade mot Versailles-freden i utlandet, alltså även i Sverige, under namnet Arbeitsausschuß Deutscher Verbände. I detta sammanhang kan även Nordische Gesellschaft nämnas, som enligt sina stadgar skulle främja kontakterna mellan Tyskland och de nordiska länderna. Denna organisation verkade dock främst i Tyskland.³⁸

Efter det nationalsocialistiska maktövertagandet ökade intensiteten i propagandan mot Sverige. Inom ramen för denna undersökning är det varken möjligt eller nödvändigt att gå in närmare på alla aspekter av denna propaganda; denna finns redan väl beskriven i Åke Thulstrups undersökning *Med lock och pock*.³⁹ En viktig aspekt som är nödvändig att förstå för att kunna placera de aktörer som kommer att behandlas i följande avsnitt är det faktum att organisationen av utlandspropagandan inte var enhetlig, varken i allmänhet eller i relation till Sverige. Istället utkämpades en intern kamp om vilken institution som skulle ha rätt att bedriva Tredje rikets utlandspropaganda mellan Alfred Rosenberg och Auswärtiges Amt under större delen av 1930-talet.

Alfred Rosenberg, känd som en av nationalsocialismens mest framträdande ideologer vid sidan av Hitler själv, hade Hitlers uppdrag att uttolka och övervaka den ideologiska utbildningen inom NSDAP.⁴⁰ För Rosenberg betydde detta även att sprida nationalsocialismen i utlandet och för detta arbete grundade han Außenpolitisches Amt der NSDAP (APA). Denna organisation kontrollerade i sin tur andra mindre föreningar och sammanslutningar. De som arbetade mot Skandinavien var det redan nämnda Nordische Gesellschaft samt Nordische Verbindungsstelle, som leddes av Hans Draeger. Draeger var sedan

³⁷ Rapport "Kulturpropaganda fremder Staten" från Deutsche Gesandtschaft Stockholm till Auswärtiges Amt 1931-05-26, PolArch, R61208.

³⁸ Thulstrup 1962, s. 18.

³⁹ Thulstrup 1962. Många av de källor som ligger till grund för Thulstrups undersökning kommer från det tyska utrikesdepartementets arkiv (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, i denna avhandling förkortat till PolArch). Samma gäller för de delar av Birgitta Almgrens undersökning (Almgren 2005) som behandlar den tyska utlandspropagandan. Almgrens bok är i sin tur en svensk version av en undersökning som ursprungligen skrevs på tyska (Almgren 2001). Politisches Archiv flyttades från Bonn till Berlin under år 2000. I samband med flytten omorganiserades delar av arkivet. Viktigt för den här undersökningen är att materialet från den tyska beskickningen i Stockholm katalogiserades om och lades i nummerade lådor som kompletterade de gamla signaturerna. Det kan därför hända att jag hänvisar till samma dokument som Thulstrup eller Almgren, men med en något modifierad arkivsignatur.

⁴⁰ Se t.ex. Bollmus 2006, s. 59.

1924 även ledare för Arbeitsausschuß Deutscher Verbände.⁴¹ Inom Rosenbergs inflytelsesfär fanns alltså de organisationer som redan före 1933 propagerat för den ”nordiska tanken” och mot Versailles-avtalet. Som namnet visar var APA i första hand en partiorganisation och inte en del av statsförvaltningen.⁴²

Det fanns vissa försök från denna del av den nationalsocialistiska utlandspropagandan att binda in de svenska lektorerna i Tyskland i sin verksamhet. Detta visar de listor över svenskar som NG planerade att bjuda in till sina årliga stormöten, de så kallade *Reichstagungen*. För åren 1936, 1938 och 1939 finns dessa bevarade, och i dem återfinns bland annat de i Tyskland verksamma lektorerna.⁴³ Nu säger dessa listor inte så mycket, då man inte vet om någon lektor faktiskt blev inbjuden eller än mindre besökte dessa tillställningar. Ett evenemang då vi vet att en lektor var närvarande var däremot det tysk-svenska studentmötet i Kiel i maj 1936, där Erland Rosell närvarade. Eftersom mötet organiserades av NSDStB vid universitetet sändes en rapport från mötet till APA.⁴⁴ Att Rosell i sin egenskap av lektor var närvarande vid ett svensk-tyskt studentmöte i Kiel är inte heller förvånande och måste inte tyda på en pronazistisk inställning. Förutom lektorernas närvaro vid denna typ av sporadiska evenemang finns ingenting som tyder på att organisationer som APA eller NG försökte binda in lektorerna i andra typer av propagandistisk verksamhet.

Propaganda och kulturpolitik i utlandet var dock traditionellt Auswärtiges Amts område, vilket inte minst de rapporter som nämndes ovan visar. Även utrikesministeriet hade sina samarbetspartners på detta område. Likriktningen av den tyska statsapparaten inbegrep, förutom själva utrikesministeriet även de organisationer som arbetade för att sprida kunskap om Tyskland i utlandet och som var aktiva inom internationellt akademiskt utbyte och liknande. Nämnas kan Deutsche Akademie och DAAD som båda redan dessförinnan i stor utsträckning samarbetat med det tyska utrikesdepartementets kulturpolitiska avdelning och utbildningsministeriet. Båda dessa organisationer ställdes efter maktövertagandet under en starkare statlig kontroll.⁴⁵

⁴¹ Thulstrup 1962, s. 21–22. För NG se även Almgren, Hecker-Stampehl & Piper 2008, s. 18–29. För NG:s propagandaverksamhet i Skandinavien se Thulstrup 1962, s. 31–41; Luthöft 1971, s. 303.

⁴² För grundandet av APA se framför allt Piper 2007, s. 285–292.

⁴³ Dessa listor återfinns i PolArch, Stockholm 328, 147 Abt. 3, Bd. 1 och Bd. 2. Anledningen till att listorna återfinns i Auswärtiges Amts arkiv verkar ha varit att ministeriet måste godkänna inbjudningar av utländska personer till denna typ av sammankomster.

⁴⁴ Mötet ägde rum 20–27 maj 1936 i Kiel. Enligt deltagarlistan närvarade en rad svenska studenter, bl.a. en Fritz Andersson, som får antas vara den senare lektorn i Leipzig. Därutöver fanns även Otto Höfler på plats. En rapport och deltagarlistan återfinns i BArch, NS43, 54.

⁴⁵ För Auswärtiges Amt under den nationalsocialistiska diktaturen se Döscher 1987; Long-erich 1987. För likriktningen av Deutsche Akademie (som i första hand genomfördes av representanter inom organisationen utan större tryck utifrån) se Michels 2005, s. 102–106. För likriktningen av DAAD se Laitenberger 1976, s. 51–60.

Inom den tyska utlandspropagandan som riktades till Sverige under den nationalsocialistiska diktaturen fanns alltså två organisationer, en som kontrollerades av Auswärtiges Amt, och Rosenbergs APA som var ren partiorganisation. Förhållandet mellan dessa båda var inte det bästa. Framför allt fanns inom Auswärtiges Amt och DAAD kritik mot att den propaganda som NG riktade till Sverige, med föredragsresor av kända nationalsocialistiska kulturpersonligheter och så vidare, snarare skadade än förbättrade bilden av ”det nya Tyskland” i Sverige. Exempelvis kritiserade DAAD:s representant i Sverige, Hermann Kappner, ofta NG i sina rapporter till DAAD och Auswärtiges Amt. Han var bland annat motståndare till att låta nationalsocialistiskt orienterade vetenskapsmän som Herman Wirth och Jakob Wilhelm Hauer hålla föredrag i Stockholm på grund av att deras rykte som vetenskapliga dilettanter skulle ge en dålig bild av den tyska vetenskapsvärlden i Sverige.⁴⁶ Detta ska inte tolkas som om Auswärtiges Amt och DAAD inte var styrda av det nationalsocialistiska partiet. Som Birgitta Almgren påpekar utövade NSDAP även inflytande över DAAD och chefen för Auswärtiges Amts kulturavdelning, Fritz von Twardowski, gav utbytesorganisationen order om att samarbeta med partiet i allt som rörde kulturförmedling.⁴⁷ Istället ska konflikten mellan Auswärtiges Amt och Alfred Rosenbergs APA om propagandan i Sverige ses som en av de många interna konflikter om makt och inflytande som präglade den nationalsocialistiska staten under hela dess existens. Inom forskningen används ofta begreppet nationalsocialistisk polykrati (*nationalsozialistische Polykratie*) för att beskriva en situation där ett flertal stat- och partiorganisationer konkurrerade om samma verksamhetsfält.⁴⁸

Hermann Kappner intog en central position inom den statliga tyska propagandan i Sverige under den nationalsocialistiska diktaturen. 1933–1939 var Kappner anställd som assistent i tyska språket vid den svenska skolöverstyrelsen och var från och med 1934 även DAAD:s representant i Sverige. NSDAP:s avdelning i Stockholm hade också endast lovord för honom, vilket framgår av ett utlåtande från 1936 som verkar vara ett svar på en förfrågan från partiets ut-

⁴⁶ För Wirth se brev till DAAD från Hermann Kappner 1935-08-28; för Hauer se brev till Deutsche Gesandtschaft Stockholm från Hermann Kappner 1935-10-12, PolArch, Stockholm 336, 95 Abt. 27, Bd. 1. För allmänna aspekter på denna konflikt se Thulstrup 1962, s. 41–46; Almgren, Hecker-Stampehl & Piper 2008, s. 39–40.

⁴⁷ Almgren 2005, s. 283.

⁴⁸ Redan under 1970-talet konstaterade forskare att det inom den nationalsocialistiska staten rådde en konkurrens om Hitlers gunst och att höga NS-ledare därför låg i ständig konflikt med varandra (t.ex. Broszat 1969; Bollmus 2006; Hüttenberger 1976). Reinhard Bollmus har humoristiskt kallat situationen med en rad konkurrerande institutioner och organisationer inom den nationalsocialistiska staten för ”Ämterdarwinismus” (ung. ämbetsdarwinism), eftersom de institutioner som förlorat Hitlers stöd var dömda att gå under. Kater 2006, s. 527.

landsavdelning om Kappners politiska tillförlitlighet.⁴⁹ 1938 anställdes han som chef för kulturavdelningen vid den tyska beskickningen i Stockholm.⁵⁰ Som Birgitta Almgren har visat infördes i Stockholm, tidigare än i andra länder, ett nära samarbete mellan DAAD och Kappner å ena sidan och den tyska beskickningen och AA å den andra. Redan från och med 1934 gick alla Kappners kulturpolitiska rapporter via den tyska beskickningen till Auswärtiges Amt⁵¹ och därifrån i många fall vidare inom den tyska statsförvaltningen. Kappners centrala roll, hans kritik av Nordische Gesellschaft och den del av propagandan som tillhörde Alfred Rosenbergs inflytelsesfär samt hans nära samarbete med utrikesförvaltningen är viktig information för förståelsen av den tyska politik som beskrivs i följande avsnitt. De aktiva aktörerna i följande avsnitt kom nämligen uteslutande från DAAD, AA eller REM. När i fortsättningen uttryck som ”den nationalsocialistiska propagandan” eller liknande används, så är det denna del av propagandaapparaten som åsyftas.

Problemet: Tillsättningen av lektoraten i tyska i Sverige

Efter det nationalsocialistiska maktövertagandet blev tillsättningen av lektoraten i tyska språket vid de svenska universiteten en viktig fråga för den statliga utlandspropagandan. På ett allmänt plan var lektoraten i utlandet ”viktiga potentiella stödjepunkter eftersom den nazistiska kulturpolitiken inte kunde bedrivas öppet”⁵², som Birgitta Almgren konstaterar. Idén om att kunna påverka utländska medborgare via språkundervisning var, som visades tidigare, inte ny, utan hade sitt ursprung i 1920-talets utlandsriktade kulturpolitik.

Situationen vid lektoraten i tyska språket vid de svenska universiteten och högskolorna var ur ett nationalsocialistiskt perspektiv otillfredsställande. Lektorerna i Sverige var, enligt Hermann Kappner, nämligen personer som med största sannolikhet aldrig skulle företräda nationalsocialistiska intressen. I en rapport från 1934 beskrev han situationen vid de svenska lärosätena enligt följande. Lektorn vid Göteborgs Högskola, doktor Löb, var även rabbin i den judiska församlingen och som sådan knappast positivt inställd till nationalsocialismen. Samma sak gällde för lektorn vid Uppsala Universitet, Alfred Wolf, som var gift med en judinna. Lektorn vid Lunds Universitet var enligt Kappner en ”jude från Wien” vars förordnande skulle gå ut under 1935. Den nye lektorn var dock österrikare och ”från tysk synvinkel farlig”. Slutligen var lektorn vid Stockholms Högskola, Ernst Meyer, av tyskt ursprung, men med svenskt med-

⁴⁹ Brev från Werner Grüttner (NSDAP, Ortsgruppe Stockholm) till Auslandsorganisation der NSDAP 1936-03-15, BAArch, NS9, 273.

⁵⁰ Roth 2009, s. 77. Birgitta Almgren anger felaktigt 1939 som anställningsår, se Almgren 2005, s. 280–281.

⁵¹ Almgren 2005, s. 282.

⁵² Almgren 2005, s. 133.

borgarskap och enligt Kappner en person som aldrig engagerat sig för tyska intressen.⁵³

Alla lektorer i tyska språket i Sverige kunde därmed antas vara likgiltigt eller negativt inställda gentemot nationalsocialismen, en situation som antogs skada den tyska kulturpropagandan i Sverige. Detta samtidigt som det tyska kulturella inflytandet i Sverige antogs minska. Enligt en rapport från den tyska beskickningen i Stockholm från augusti 1934 hade nämligen andra staters kulturpropaganda i Sverige ökat under de föregående åren och bedrevs nu av ett flertal stater, framför allt Storbritannien, Frankrike och Sovjetunionen, på ett målinriktat och långsiktigt sätt med det slutgiltiga målet att tillskansa sig ekonomiska fördelar. Envoyén i Stockholm, prinsen av Wied, framhöll i rapporten att Tyskland höll på att förlora det kulturella inflytande landet tidigare haft i Sverige till England, men att det fanns tecken på att många yngre, främst studenter och militärer, var positivt inställda till de grundläggande idéerna inom nationalsocialismen.⁵⁴ Ungefär samma bild tecknade Hermann Kappner i en rapport från november samma år. Sverige var enligt denna rapport en ”kamplplats” för de ”tre stora kulturkretsarna”, det vill säga den tyska, den franska och den engelska. Eftersom landet styrdes av ”tyskfientliga” socialdemokrater och en ”judisk” press var det främst till universiteten och den akademiska ungdomen som den tyska propagandan borde riktas, och det var även det Kappner själv gjort.⁵⁵ I detta sammanhang vore naturligtvis lektorer i tyska språket en ovärderlig propagandistisk tillgång för den nationalsocialistiska staten.

De svenska lektoraten i Tyskland som förhandlingsobjekt

Vilhelm Scharps arbete för en statlig organisation, de tre förberedande konferenserna samt Upplysningsnämndens grundande gick inte tyska myndigheter obemärkta förbi. Detta syns i de rapporter som Hermann Kappner, den tyska beskickningen i Stockholm och det tyska konsulatet i Göteborg⁵⁶ skickade till Auswärtiges Amt i Berlin. Scharp hade ju dessutom ett rykte som regimkritiker sedan det misslyckade försöket att ersätta honom med Malte Welin. I en odate-rad rapport, skriven någon gång under våren eller sommaren 1934, beskrev Hermann Kappner Scharps planer för en statlig byrå och dennes artikel om utlandslektoraten i *Nya Dagligt Allehanda*. I rapporten utmålades Scharp som en av Sveriges ledande kulturpersonligheter med kontakter långt in i statsförvalt-

⁵³ Almgren 2005, s. 134–135.

⁵⁴ Rapport ”Kulturpropaganda der fremden Staaten in Schweden”, från prinsen av Wied till Auswärtiges Amt 1934-08-29, PolArch, R61208.

⁵⁵ Rapport ”Kulturpolitisches Gesamtbericht der Zweigstelle Stockholm” av Hermann Kappner 1934-11-22, PolArch, Stockholm 336, 95 Abt. 27, Bd. 1.

⁵⁶ Presspolemiken kring Scharps artikel i *Nya Dagligt Allehanda* nämns till exempel i Rapporten ”Schwedische Kulturarbeit im Auslande (Berichtszeit Mai 1933–Mai 1934)” från Deutsches Konsulat Gothenburg till Auswärtiges Amt 1934-05-30, PolArch, R61208.

ningen och med en ledande roll inom den svenska studentorganisationen, som även den ställt sig bakom Scharps planer på en statlig organisation. Enligt Kappner var han dock inte den fiende till Tyskland (läs: nazismen) som det allmänt ansågs inom den tyska statsförvaltningen. Snarare kunde han räknas som ”tysklandsvän” trots att han var liberal. Som exempel anförde Kappner ett föredrag och en tidningsintervju, i vilka Scharp hade varnat för att bygga upp ”kulturella barrikader” gentemot Tyskland.⁵⁷

Efter denna kategorisering av Scharp kom Kappner till kärnan i sin rapport. Eftersom planerna på att upprätta ”svenska kulturcentra” i utlandet hängde nära samman med Scharps person föreslog Kappner att dennes lektorat i Berlin, som egentligen var tidsbestämt till slutet av vinterterminen 1934/35, borde förlängas. Scharp skulle, antog Kappner, med största sannolikhet få en ledande roll inom den nya statliga upplysningsorganisationen, inte minst då han backades upp av studentkårerna, och därför var det viktigt att man från tysk sida visade välvilja mot honom. Man kunde inte heller räkna med att den nye lektorn skulle vara lika positivt inställd till Tyskland. Men det viktigaste argumentet för Kappner var att man genom att visa välvilja mot Scharp kanske kunde kräva reciprocitet och få utöva inflytande över tillsättningen av tyska lektorer i Sverige.⁵⁸ Liknande tankar framfördes från DAAD centralt med anledning av ett möte representanter för organisationen haft med den svenske pressattachén K. A. Damgren angående de svenska lektoraten i Tyskland.⁵⁹

Auswärtiges Amt, REM och DAAD såg alltså i en ökad svensk statlig aktivitet kring lektoraten i utlandet en öppning för precis det Vilhelm Lundström uttryckt sin oro inför vid de förberedande konferenserna, nämligen krav på ömsesidighet vid lektorstillsättningarna i Sverige. Att man från tysk sida önskade reciprocitet är förstaeligt. Sverige sågs som ett centralt land för den nationalsocialistiska propagandan⁶⁰, och den akademiska ungdomen var dessutom den grupp som från flera håll påstods vara som mest öppen för nationalsocialismens grundläggande idéer. Dessutom var de som vid denna tidpunkt innehade lektoraten i tyska i landet personer som knappast skulle propagera för nationalsocialismen.

Upplysningsnämndens grundande i december 1935 och dess arbete med de svenska utlandslektoraten följdes därför noga av tyska aktörer i både Stockholm och Berlin. Brevväxlingen dem emellan kan följas i första hand i det tyska utrikesministeriets arkiv, som innehåller handlingar från både ministeriet och beskickningen i Stockholm. Informationen om förhållandena i Sverige kom även i fortsättningen i första hand från Hermann Kappner som ibland rapporterade direkt till beskickningen i Stockholm och ibland till DAAD i Berlin. Rapport-

⁵⁷ En rapport om Scharps föredrag skriven 1934-04-28 finns i PolArch, R61208.

⁵⁸ ”Verlängerung der Tätigkeit des Schwedischen Lektors Vilhelm Scharp in Berlin”, från Hermann Kappner till Auswärtiges Amt, odat. men antagligen hösten 1934, PolArch, R61208.

⁵⁹ Brev från friherre von Fritsch (DAAD) till AA 1935-01-17, PolArch, R64108.

⁶⁰ För en samlad bild av propagandan i Sverige se Thulstrup 1962.

terna verkar därefter ha cirkulerat mellan REM, AA, beskickningen i Stockholm och DAAD.

Endast dagar efter Upplysningsnämndens inrättande skrev Hermann Kappner en rapport om detta till DAAD som ledde den vidare till Auswärtiges Amt. Kappners bild av Upplysningsnämnden var att den i första hand tillkommit för att kunna utöva indirekt kontroll över lektoratstillsättningarna utomlands. Hans bedömning av nämnden överensstämde alltså väl med verkligheten. Svenska UD spelade enligt rapporten ett slags dubbelspel eftersom Sverige här strävade efter att utöva samma typ av inflytande över lektoraten i utlandet som förvägrades Tyskland över lektoraten i Sverige. Hade ett sådant initiativ kommit från Tyskland, skulle man ha kritiserat det som nazistisk propaganda, konstaterade Kappner bittert. Med tanke på att tio av de tjugotvå lektoraten i svenska språket utomlands fanns i just Tyskland skulle den svenska reformen i allra högsta grad påverka de tyska universiteten. Kappner föreslog därför att den tyska staten borde agera istället för att reagera och skaffa sig en bild över de svenska lektoraten i Tyskland för en framtida reform.⁶¹

Ett par veckor efter denna första rapport skickade doktor Wilhelm från DAAD ett brev till REM med ett utkast till ett frågeformulär. Formuläret, som var sammanställt av Kappner, borde enligt Wilhelm sändas ut till alla tyska universitet. Syftet skulle vara att skaffa sig en bild av situationen i landet. Undersökningen skulle dock ske på sådant sätt att varken lektorerna eller den svenska Upplysningsnämnden fattade misstankar.⁶² Frågorna i formuläret omfattade lektorat i skandinaviska språk – för REM var dessa förutom svenska även norska, finska, danska och isländska – men var koncentrerade kring lektoraten i svenska.⁶³ Myndigheterna i Berlin följde Kappners råd. Den sjätte februari 1936 skickade REM ut ett formulär innehållandes frågor om lektoraten i de nordiska språken till de tyska lärosätena.⁶⁴ Formuläret innehöll följande frågor:

Har universitetet ett lektorat i ett eller flera skandinaviska språk?

Finns det speciella sedvänjor gällande tillsättningen, speciellt vad gäller anställningens längd?

Finns det ett svenskt lektorat?

Namn, adress, ålder, hemort och anställningstid för lektorn? Anställd sedan?

⁶¹ Rapport skriven av Hermann Kappner 1935-11-18, skickad av prinsen av Wied till AA 1935-11-24, PolArch, R64108.

⁶² Brev från Dr Wilhelm (DAAD) till REM 1935-12-10, PolArch, R64108

⁶³ "Vorschlag zur Fragestellung für die Skandinavische Lektorate", bilaga till brev från Dr Wilhelm (DAAD) till REM 1935-12-10, PolArch, R64108.

⁶⁴ Brev från Vahlen (REM) till Die nachgeordneten Dienststellen der preußischen Hochschulverwaltung, die Herren Hochschulreferenten der Länder (ohne Preußen) 1936-02-06, UAB, R/S 195.

Akademisk utbildning?

Tillhör lektorn en universitetsinstitution (t.ex. för germanistik)?

Vilken tysk universitetslärare är lektorns överordnade?

Vilken skandinavisk universitetslärare har rekommenderat lektorn?

Har ansökan gått via ”Riksföreningen för svenskhetens bevarande” (prof. V. Lundström i Göteborg)?

Har lektorn i skandinaviska språk samma ställning som andra lektorer vid universitetet eller kan hans ställning jämföras med en assistents?

Hur hög är lönen per termin eller månad?

Får den (svenske) lektorn extra anslag från Skandinavien (Riksföreningen eller Svenska Akademien)? Hur stora är dessa anslag?⁶⁵

Under februari månad återsändes de ifyllda formulären till ministeriet.⁶⁶ Från och med denna tidpunkt hade därför den nationalsocialistiska staten en mycket god överblick över både vilka svenska lektorer som fanns i landet och hur de svenska lektoraten i Tyskland tillsatts och finansierats under Weimarrepubliken. Insamlandet av denna information är även ett bevis på att den tyska statsförvaltningen beslutat att följa Hermann Kappners linje, och använda Upplysningsnämndens grundande och dess inflytande över de svenska lektoraten i Tyskland som förhandlingsargument för att få till stånd någon form av tyskt inflytande över lektoraten i Sverige.

⁶⁵ Detta är översatta och delvis förkortade versioner av frågorna. För den kompletta tyska ordalydelsen se det tryckta formuläret på sidan 154.

⁶⁶ För en del av de svenska lektorerna finns dessa formulär bevarade. För Vilhelm Scharp i Berlin se brev från Dekan Phil. Fak. FWU till Rektor FWU 1936-02-21, UAB, R/S 195 samt UAB, PA Sch23a. För Nils Kjellman i Leipzig, se formulär ifyllt av Konstantin Reichardt 1936-02-21, UAL, Phil. Fak. B2/27:20 samt SHStA, Min. f. Volksbildung 10239/7. För Nils Kjellman i Jena se odat. formulär i ThHStA, Thüringsches Volksbildungsministerium C335. För Karl Johannesson i Tübingen se odat. formulär i UAT, 155/3326. För Ture Johannesson i Marburg se odat. formulär i StAM, 310 acc. 1974/61 nr 9. För Alexander Mutén i Rostock se LHAS, 5.12-7/1 Meckl.-Schwerinsches Min. f. Unterricht, Kunst... 2547.

Zu WIIIb 6596/35, WIIa u 1.

1. Befindet sich an der Universität (Hochschule) ein Lektorat für eine (mehrere) skandinavische Sprache(n)?
 Bestehen für die Besetzung besondere Geflogenheiten, besonders betr. Dauer der Besetzung?
 1) Lektorat für Schwedisch
 Nein, doch Ansicht des ^{Lehrers} Unbefertigten muss der Lektor nach ca 4 Jahren ausgetauscht werden.
2. Gibt es ein speziell schwedisches Lektorat?
 2) 1.0.
3. Name, Vorname, Alter und Heimatort des Lektors? Seit wann angestellt?
 3) Kjellman, Nils (Göteborg), geb. 9.2.11. angestellt seit 55 1933.
4. Akademische Vorbildung?
 4) fil. mag. (Germanist)
5. Ist der Lektor einem Universitätsinstitut zugeteilt? (z.B. Germanisches Seminar)?
 5) German. Institut
6. Welcher deutsche Hochschullehrer (Ordinarius) gilt als Vertrauensmann des Lektorats bzw. Lektors? (Ev. Besteht ein direktes Vorgesetztenverhältnis?)
 6) Prof. K. Reichardt, dem der Lektor verantwortlich ist
7. Welcher skandinavische Hochschullehrer hat den Lektor empfohlen?
 7-8) Lektor Kjellman hatte sich in Jena bewährt und wurde mit der Betreuung des Leipziger Lektorats nach Abgang des Lektor Skman beauftragt. Nach Jena war er durch die links genannte Stelle empfohlen.
8. Ist die Bewerbung durch "Riksförning för svenskhetens bevarande" (Prof. V. Lundström-Göteborg) gegangen?
9. Nimmt der skandinavische Lektor im Verhältnis zu den anderen Lektoren an der Universität (Hochschule) den gleichen Rang ein, oder ist seine Stellung etwa mit der eines planmäßigen (ausserplanmäßigen) Assistenten zu vergleichen?
 9) Lektor Kjellman hat eine Stellung, die allen übrigen Institutslektoren der Universität Leipzig entspricht.
10. Wie hoch ist das Gehalt (ohne Steuerabzüge) für das Semester oder pro Monat? (Wird es durchgehend bezahlt oder erhält der Lektor nur für die Monate seiner Lesetätigkeit Gehalt?)
 10) Jahresgehalt, das monatlich und durchgehend ausbezahlt wird. 270 M monatlich.
11. Erhält der (schwedische) Lektor von skandinavischer Seite (Riksförning oder Svenska Akademien) Zuschüsse, und wie hoch sind diese im Durchschnitt? (Falls hier die Angabe genauer Zahlen unmöglich oder unerwünscht ist, wird um eine Angabe gebeten, in welchem Verhältnis diese Unterstützung zum deutschen Gehalt steht, z.B. Schwedische Unterstützung beträgt die Hälfte (das Gleiche, Doppelte) des deutschen Gehalts.

B2
27.20

L 1501

Prof. K. Reichardt
21.2.36.

Det formulär som REM skickade ut till de tyska universiteten för att skaffa sig en överblick över anställningsförhållandena och tillsättningsprocedurer för lektoraten i nordiska språk. Just detta formulär är ifyllt av professorn i germanistik i Leipzig, Konstantin Reichardt, och rör anställningsförhållandena för Nils Kjellman. Källa: UAL, Phil. Fak. B2/27:20.

Diskussioner om Vilhelm Scharps efterträdare i Berlin

I och med Upplysningsnämndens grundande intresserade sig för första gången båda ländernas statsförvaltningar för lektoraten i svenska språket i Tyskland. Detta var naturligtvis en situation med konfliktpotential inte minst om man ser till Upplysningsnämndens historia. Nämnden hade grundats som ett direkt resultat av det nationalsocialistiska maktövertagandet och ska delvis ses som ett försök från svensk sida att förhindra att de svenska lektoraten i Tyskland användes i propagandasynfte av den tyska staten eller det nationalsocialistiska partiet. Samtidigt ansåg de tyska aktörerna att de svenska lektoraten i Tyskland kunde användas som påtryckningsmedel och att Upplysningsnämndens inflytande över dem var en förhandlingsfråga. Frågan om tillsättningar av lektorer i Tyskland utvecklade sig därför till ett tvisteämne mellan tyska och svenska myndigheter. En första mindre konflikt mellan den svenska Upplysningsnämnden och de tyska myndigheterna bröt ut redan under våren 1936 och handlade om vem som skulle bli Vilhelm Scharps efterträdare i Berlin.

I oktober 1935, det vill säga kort innan Upplysningsnämnden grundades, hade Scharp bett om ledigt från sin tjänst som lektor för att genomgå provtjänstgöring för läroverkstjänst i Sverige.⁶⁷ Scharp fick förlägga all sin undervisning till terminens första del och sedan vara ledig från och med slutet av januari.⁶⁸ I januari 1936 gjorde Kappner sin överordnade inom DAAD uppmärksam på att Scharp var tjänstledig och antagligen planerade att återvända till Sverige. Han förutsåg även att Upplysningsnämnden skulle försöka påverka tillsättningen av Scharps efterträdare.⁶⁹ Samtidigt erkände Kappner att han misstagit sig gällande Vilhelm Scharps inställning till nazismen. ”Så mycket är säkert, att han i framtiden inte kommer att höra till våra vänner, utan har svängt bestämt åt marxistiskt håll sedan han hamnat i den svenska kulturpropagandamyndigheten.”⁷⁰ Resultatet av Kappners rapport blev att REM hörde sig för vad universitetet i Berlin visste om Scharps motiv för att åka till Sverige.⁷¹ Det ligger nära till hands att myndigheterna misstänkte att orsaken till ledigheten inte var provårstjänstgöring, utan istället var relaterad till Upplysningsnämndens arbete.

Våren 1936 diskuterade man därför inom den tyska förvaltningen om Scharp borde få fortsätta som lektor i Berlin. Kappner ansåg att Scharp borde övertalas att stanna för att hålla honom borta från Upplysningsnämndens arbete

⁶⁷ Brev från Vilhelm Scharp till Dekan Phil. Fak. FWU 1935-10-09, UAB, PA Sch23a.

⁶⁸ Brev från Dekan Phil. Fak. FWU till Vilhelm Scharp 1935-10-17, UAB, PA Sch23a.

⁶⁹ Brev från Hermann Kappner till Herbert Scurla (DAAD) 1936-01-13, PolArch, R64108.

⁷⁰ ”So viel ist sicher, dass [sic] er künftigt nicht zu unseren Freunden gehören wird, sondern eine entscheidende Schwenkung nach der marxistischen Seite vorgenommen hat, seitdem er in der schwedischen Kulturpropagandabehörde sitzt.” Brev från Hermann Kappner till Herbert Scurla (DAAD) 1936-01-13, PolArch, R64108.

⁷¹ Brev från Vahlen (REM) till Dekan Phil. Fak. FWU 1936-02-19, UAB, PA Sch23a.

i Stockholm. Dessutom skulle hans fall, en svensk som både var anställd av den tyska staten och den svenska utrikesförvaltningen, kunna användas mot de svenskar som ansåg att Kappner borde befrias från sitt uppdrag på Skolöverstyrelsen eftersom han samtidigt var anställd av DAAD.⁷²

Scharp bad om ytterligare tjänstledighet i mars 1936 och föreslog själv vikarier.⁷³ Både REM och Auswärtiges Amt informerades om detta, och med ansökan skickades en kommentar om att Scharp var en del av den svenska utlandspropagandan.⁷⁴ På önskemål av universitetet gick REM dock Scharps begäran till mötes och beslutade att utse en av de föreslagna, Sten Hagström från Uppsala, till vikarie för vårterminen 1936.⁷⁵ När Scharp i maj samma år bad om att få vara ledig i ytterligare ett läsår⁷⁶ tog dock tålamodet slut och den 24 juli 1936 avskedades han officiellt från posten som lektor från och med den 1 oktober samma år.⁷⁷

Anledningarna till Scharps avskedande var flera. Representanter för Deutsches Seminar yttrade sig till exempel emot att ledigheten beviljades med hänvisning till Scharps långa tjänstgöringstid. En lektor som stannade för länge på sin post förlorade kontakten med hemlandet, ansåg de, och uttalade sig därför för en förnyring på lektorsposten.⁷⁸ Åtta år var en lång tjänstgöringstid för en lektor och detta var ett argument som även framförts under Weimarrepubliken mot lektorer som stannade länge på sina poster.

Utslagsgivande verkar dock ha varit att Scharp ville använda frågan om sin egen vikarie till att skapa ett precedensfall för nomineringen av lektorer i Tyskland. Scharp bad Upplysningsnämnden att nominera Sten Hagström, som ju redan var hans vikarie i Berlin, för ett fortsatt vikariat.⁷⁹ Ett liknande önskemål kom även från den svenske envoyén i Berlin, Einar af Wirsén.⁸⁰ Pressattachén i Berlin, K. A. Damgren kontaktade därför professor Bernhard Breloer, dekan vid Friedrich-Wilhelms-Universitets filosofiska fakultet, och informerade om de förmåner en av svenska staten godkänd språklektor hade. Han bad även om att Upplysningsnämnden skulle få tillfälle att yttra sig om eventuella vikarier för

⁷² Brev från Hermann Kappner till Herbert Scuria (DAAD) 1936-02-24, PolArch, Stockholm 336, 95 Abt. 27, Bd. 1.

⁷³ Brev från Vilhelm Scharp till Dekan Phil. Fak. FWU 1936-03-18, GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 9.

⁷⁴ Brev från REM till AA med *Vermerk* (kommentar) 1936-04-02, PolArch, R64108.

⁷⁵ Brev från Vahlen (REM) till Dekan Phil. Fak. FWU 1936-04-16, UAB, PA Sch23a.

⁷⁶ Brev från Vilhelm Scharp till REM 1936-05-29, GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 9.

⁷⁷ Brev från Dekan Phil. Fak. FWU till Vilhelm Scharp 1936-07-24, UAB, PA Sch23a.

⁷⁸ Brev från Hübner till Dekan Phil. Fak. FWU 1936-06-10; brev från Julius Petersen till Dekan Phil. Fak. FWU 1936-06-13, GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 9.

⁷⁹ Brev från Vilhelm Scharp till Upplysningsnämnden innehållande Hagströms betyg 1936-06-10, RA, UN, vol. 16; brev från Vilhelm Scharp till Börje Knös 1936-06-10, RA, UN, vol. 33.

⁸⁰ Brev från Einar af Wirsén (sv. besk. Berlin) till Börje Knös 1936-06-16, RA, UN, vol. 33.

Scharp.⁸¹ Breloers svar blev att man från universitetets sida såg positivt på den svenska statens initiativ. Däremot önskade universitetet att lektorerna byttes ut regelbundet, och Scharps ledighetsansökan såg filosofiska fakulteten som en uppsägning. Breloer var därför intresserad av att ta Upplysningsnämnden i anspråk, dock inte för att få en vikarie utan för att få en ersättare till Scharp.⁸² Resultatet av Scharps ledighetsansökan blev alltså att han istället blev uppsagd, men med sin inbjudan skapade Breloer det önskade precedensfallet.

För Upplysningsnämnden var valet av kandidat enkelt. Damgren meddelade universitetet i Berlin och Auswärtiges Amt att man från svensk sida valde att upprätthålla rekommendationen av Hagström.⁸³ Samtidigt förde Hermann Kappner och DAAD fram en motkandidat via REM. Det handlade om Erland Rosell, sedan 1933 lektor i Kiel⁸⁴, och en person mot vilken ”inga politiska invändningar” fanns enligt Auswärtiges Amt.⁸⁵ Den 14 september 1936 frågade därför Herbert Scurla, ansvarig för lektorsfrågor vid REM⁸⁶, hur universitetet i Berlin skulle ställa sig till att Rosell anställdes.⁸⁷ Hösten 1936 fanns alltså två kandidater till lektoratet i Berlin, en som redan verkade vid universitetet som vikarie och som dessutom hade den svenska statens stöd, och en som stöddes av den tyska utlandspropagandan i form av Hermann Kappner och DAAD.

Det är inte känt hur diskussionerna kring Hagström och Rosell fördes inom universitetet och berörda ministerier, men resultatet är bekant. Den 24 oktober 1936 utnämndes Upplysningsnämndens lektorskandidat Sten Hagström till lektor för ett år vid Friedrich-Wilhelms-Universität.⁸⁸ Det var inte enbart Upplysningsnämndens förtjänst att Hagström blev Scharps efterträdare. Till exempel hade professorn i germanistik, Julius Petersen, rekommenderat att Hagström borde få fortsätta som lektor⁸⁹, och även den nationalsocialistiska docent-

⁸¹ Brev från K. A. Damgren till till professor Breloer (Phil. Fak. FWU) 1936-06-13, UAB, PA, Sch23a.

⁸² Brev från Breloer (Phil. Fak. FWU) till K. A. Damgren 1936-06-15, UAB, PA Sch23a Scharp. Breloer hade även stöd i beslutet av avskeda Scharp från NS-Dozentenschaft: Se brev från NS-Dozentenschaft FWU till Rektor Berlin 1936-06-22, GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 9.

⁸³ Brev från K. A. Damgren till till professor Breloer (Phil. Fak. FWU) 1936-08-31, UAB, PA, Sch23a, samt *Aufzeichnung* 1936-08-31, PolArch, R64108.

⁸⁴ *Aufzeichnung* av Herbert Scurla 1936-09-07, GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 9.

⁸⁵ ”In politischer Hinsicht völlig Einwandfrei”, brev från Deutsche Gesandtschaft Stockholm till AA 1933-11-11, PolArch, R64108.

⁸⁶ Herbert Scurla var tidigare DAAD-anställd och från och med hösten 1936 var han ansvarig handläggare för de utländska lektorernas personalangelägenheter inom REM. Se brev från K. A. Damgren till Fritz Henriksson (UD) 1936-10-02, RA, UN, vol. 16.

⁸⁷ Brev från Herbert Scurla (REM) till Phil. Fak. FWU 1936-09-14, UAB, PA Sch23a.

⁸⁸ Brev från REM till Sten Hagström 1936-10-24, UAB, R/S 195.

⁸⁹ Brev från Julius Petersen till Dekan Phil. Fak. FWU 1936-06-13, GStA-PK, I HA Rep. 76 Va, Sekt. 2 tit IX, Nr. 9, Bd. 9.

organisationen NS-Dozentenschaft vid universitetet förordade att han anställdes istället för Scharp.⁹⁰ På grund av det dåliga källäget är det svårt att dra några längre gående slutsatser om förhållandet mellan de tyska aktörerna, men man kan i alla fall konstatera att det inte fanns någon enighet inom statsförvaltningen. REM tog ingen hänsyn till önskemålen från Kappner och DAAD, utan fattade istället sitt beslut utifrån universitetets önskemål. Hagströms tillsättning kan alltså ses som en liten symbolisk seger för den svenska statens politik.

5.3 Förhandlingarna om ett tysk-svenskt kulturavtal

De tyska myndigheternas huvudintresse under åren 1936 och 1937 var inte tillsättningen av lektoraten i svenska språket i Tyskland. Istället var det tillsättningen av de tyska lektoraten i Sverige som hade högsta prioritet. Problemet att ingen av de tyska lektorerna i Sverige var positivt inställd till nationalsocialismen hade påpekats av Hermann Kappner redan 1934, och från tysk sida hade försök gjorts att påverka tillsättningarna av lektoratet i Uppsala 1935, men utan framgång.⁹¹ Upplysningsnämndens grundande och nämndens agerande vid tillsättningen av Hagström i Berlin gjorde dock att frågan om den tyska statens inflytande över lektoratstillsättningarna i Sverige aktualiserades. De förhandlingar som beskrivs nedan har tidigare behandlats av Birgitta Almgren. Eftersom hennes undersökning uteslutande behandlar lektoraten i tyska i Sverige saknar den en beskrivning av Upplysningsnämndens betydelse och ledande roll vid förhandlingarna och den betydelse tillsättningen av de svenska lektoraten i Tyskland hade som påtryckningsmedel från tysk sida.⁹²

Det finns en intressant parallell till situationen i Sverige och de försök att reglera lektoratstillsättningen i avtal som beskrivs nedan. Andrea Hoffend beskriver i sin avhandling det nationalsocialistiska missnöjet med de tyska lektorerna i Italien. Dessa sågs inte som ”verkliga bärare av det tyska kulturarbetet” och deras verksamhet vilade inte ”på det Tredje rikets grund”.⁹³ Mellan Italien och Tyskland fördes därför vid ungefär samma period som med Sverige, det vill säga åren 1937 och 1938, förhandlingar om ett kulturavtal. Även i detta fall var lektorfrågan utslagsgivande.⁹⁴ Försöken att förhandla sig till inflytande över lektoratstillsättningarna utomlands i propagandasyfte var alltså ingenting som var begränsat till Sverige.

⁹⁰ Brev från NS-Dozentenschaft FWU till Rektor FWU 1936-10-06, UAB, NS-Dozentenschaft, H101. Det faktum att Hagström hade en NS-Dozentenschaft-personalakt säger ingenting om hans politiska inställning, då medlemskap i organisationen var obligatoriskt för universitetslärare.

⁹¹ Almgren 2005, s. 136–137.

⁹² Almgren 2005, s. 139–141; Almgren 2001, s. 147–150.

⁹³ Hoffend 1996, s. 313.

⁹⁴ Hoffend 1996, s. 313 och s. 331.

Problemet: ett ojämlikt maktförhållande

I mars 1936 hade den svenska beskickningen i Berlin skickat en längre beskrivning till Auswärtiges Amt av de fördelar en av Upplysningsnämnden rekommenderad lektor var garanterad. Här framhövdes bestämt att en statlig rekommendation krävdes för att komma i åtnjutande av dessa fördelar, främst tillgodoräkandet av tjänstgöringstiden vid inträde i högre skoltjänst i Sverige.⁹⁵ I oktober 1936 rapporterade REM till Auswärtiges Amt att representanter för ministeriet haft ett samtal med pressattachén Damgren om dessa fördelar. För REM stod klart att Upplysningsnämndens verksamhet skulle påverka tillsättningarna vid de tyska universiteterna.

Om man i framtiden inte skulle använda sig av de här beslutade officiella förslagen på svenska lektorer, så måste man räkna med att endast sådana kandidater anmäler sig på eget initiativ, som inte är intresserade av ett senare tillgodoräkande av sin verksamhet. Det finns alltså en risk för att ett tillbakavisande av de officiella svenska förslagen kommer att ha negativa följder för de kvalifikationer som lektorerna i svenska språket vid de tyska universiteterna har.⁹⁶

Damgren hade under samtalet även framhåvt det arbete, och framför allt de ekonomiska medel, som Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet lagt ned på utlandslektoraten. Med hänvisning till det frågeformulär som skickades ut i februari 1936 konstaterade REM att åtta av de nio lektorerna i Tyskland tillsatts i samråd med eller på förslag av Vilhelm Lundström, men att endast fyra av dem regelbundet fick pengar från Riksföreningen. Majoriteten avlönades alltså med tyska statsmedel, och det ökade svenska inflytandet kunde därför inte motiveras med ekonomiska argument. Till slut tog REM upp de tyska lektorerna i Sverige och den situation som Kappner rapporterat om kontinuerligt sedan vintern 1934. Förslaget från REM:s sida var att ett bilateralt avtal med Sverige angående tillsättningen av lektorer i respektive länder borde ingås snarast möjligt för att säkra Tyskland samma inflytande i Sverige som Sverige i princip redan hade i Tyskland.⁹⁷ Auswärtiges Amt ställde sig bakom kra-

⁹⁵ Se ”Aufzeichnung über gewisse Vergünstigungen für schwedische Universitätslektoren im Ausland” med följebrev från K. A. Damgren till AA 1936-03-30, PolArch, R64108. Samma text återfinns i RA, UD, Beskickningen Berlin, I-dossierer, F1d:2, Berlin.

⁹⁶ ”Würde man in Zukunft von den hier angesetzten amtlichen Vorschlägen schwedischer Lektoren keinen Gebrauch machen, so müsste damit gerechnet werden, daß sich nur solche Kandidaten von selbst melden, denen an einer späteren Anrechnung nichts gelegen ist. Es liegt somit die Befürchtung nahe, daß eine Ablehnung der amtlichen schwedischen Vorschläge von nachteiligen Folgen auf die Qualifikation der Lektoren für schwedische Sprache an deutschen Hochschulen sein könnte.” Brev från Zschintzsch (REM) till AA 1936-10-14, PolArch, R64108.

⁹⁷ Brev från Zschintzsch (REM) till AA 1936-10-14, PolArch, R64108. Se även Almgren 2006, s. 139.

vet och skickade endast dagar senare en propå till beskickningen i Stockholm, där denna uppmanades att sondera terrängen för ett reciprokt avtal.⁹⁸

I december 1936 sände beskickningen över en rapport, författad av Hermann Kappner. Enligt rapporten var läget för ett avtal med Sverige mycket gott, vilket inte minst förhandlingarna kring Scharps efterträdare visade. Den svenska staten var medveten om lektorernas betydelse som kulturrepresentanter i utlandet, och kunde enligt Kappners uppskattning därför inte säga nej till ett avtal utan att riskera sitt eget inflytande i Tyskland. I det fall svenska myndigheter motsatte sig ett avtal borde man sätta hårt mot hårt och övergå till att endast anställa finlandssvenskar som lektorer i Tyskland. Han betonade också vikten av detaljerade regler och att få klara garantier från Sverige. Risken fanns nämligen att man ingick ett alltför allmänt hållet avtal, men att de svenska myndigheterna sedan i varje enskilt tillsättningsfall skulle ”gömma sig bakom” den svenska universitetslagstiftningen.⁹⁹ I följebrevet ställde sig den tyske envoyén, prinsen av Wied, bakom rapporten och betonade framför allt möjligheten att anställa finlandssvenskar vid de tyska universiteten, ”liksom här tyska lektorat innehas av Österrikare.”¹⁰⁰

Förhandlingarna om ett kulturavtal

Förhandlingar mellan Sverige och Tyskland upptogs på våren 1937. Den 6 april 1937 besökte det tyska legationsrådet Erich Meynen Eric von Post på det svenska utrikesdepartementet och framförde den tyska statens önskemål. I den promemoria von Post upprättade efter samtalet framgår att utgångspunkten för förhandlingarna var ojämlikheten länderna emellan. Meynen hade påpekat att mellan åtta och tio svenskar arbetade som lektorer i Tyskland, samtidigt som ingen ”rikstysk” (*Reichsdeutscher*) fanns anställd vid ett svenskt universitet. Sverige hade sedan tidigare ett större praktiskt inflytande över tillsättningarna i Tyskland, medan den tyska staten inte utövade något inflytande över tillsättningarna i Sverige. Detta missförhållande ville man från tysk sida nu rätta till. Den önskade reciprociteten kunde i praktiken se ut på flera sätt – en variant var ett direkt inflytande, en annan att myndigheterna i respektive land gavs förslagsrätt vid vakanser. Dessutom föreslog Meynen ett avtal som begränsade lektorernas anställningstid. Eric von Posts svar var försiktigt positivt även om han framförde precis de två argument som Kappner förutsett. Det ena var att svenska universitet hade en långt gående självbestämmanderätt, vilket man skulle vara tvungen att ta hänsyn till. Det andra var löneförhållandena. Efter-

⁹⁸ Brev från AA till Deutsche Gesandtschaft Stockholm 1936-10-19, PolArch, R64108.

⁹⁹ Rapport ”Vereinbarung zwischen Schweden und Deutschland bei der Anstellung von Lektoren”, från Hermann Kappner till Deutsche Gesandtschaft Stockholm 1936-12-10, PolArch, R64108.

¹⁰⁰ ”ähnlich wie hier deutsche Lektorate von Österreichern versehen werden.” Brev från prinsen av Wied (Deutsche Gesandtschaft Stockholm) till AA 1936-12-18, PolArch, R64108.

som lektorerna i svenska i Tyskland hade en ”väsentligen sämre lön” än lektorerna i tyska Sverige, så fanns det från svensk sida anledning att även ta upp lektorernas löneförhållanden i förhandlingarna.¹⁰¹

Den svenska staten var alltså inte helt negativt inställd till ett avtal med Tyskland. Utkast till ett sådant diskuterades inom utrikesförvaltningen under maj 1937. Det förslag som diskuterades var ett avtal med en rad inskränkningar i det tyska inflytandet. Man kunde till exempel tänka sig att ge tyska myndigheter samma form av förslagsrätt som Upplysningsnämnden själv hade, däremot kunde den endast gälla för de statliga universiteten Lund och Uppsala. Göteborgs och Stockholms högskolor var inte statliga och kunde därför inte omfattas av avtalet.¹⁰² Beskickningen i Berlin hade invändningar mot denna punkt och föreslog efter diskussioner med utrikesministern att nämnda lärosäten skulle tillfrågas om de inte kunde tänka sig att frivilligt ansluta sig till avtalet.¹⁰³ Både beskickning och upplysningsnämnd var dock eniga om att avtalet skulle lämna öppet för anställning av österrikisk eller schweizisk medborgare som lektor i tyska. Även från österrikiskt håll fanns ju möjligheten till krav på reciprocitet, eftersom det fanns ett lektorat i svenska språket vid universitetet i Wien.¹⁰⁴

Det utkast man till slut enades om innehöll fyra huvudpunkter. Den första gick i korthet ut på att vid vakanta lektorat i Tyskland som skulle tillsättas med svensk medborgare skulle den svenska staten ha rätt att föreslå kompetenta personer. Den andra punkten såg likadan ut men gällde den tyska statens rätt att föreslå personer när ett lektorat i Sverige skulle tillsättas med tysk medborgare. Den tredje punkten gick ut på att begränsa förordnandet som lektor till två år med möjlighet till förlängning i högst sex år sammanlagt. Den fjärde och sista handlade om att lönen för en lektor vid statligt svenskt universitet skulle uppgå till 6600 kronor och lönerna vid statligt tyskt universitet till 6000 riksmark årligen. Lektorerna skulle dessutom befrias från pensionsavgifter.¹⁰⁵ Det svenska utkastet var precis så vagt som Hermann Kappner och andra tyska aktörer hade fruktat. Det skulle till exempel enbart ge tyska staten rätt till yttrande om ett lektorat skulle tillsättas med tysk medborgare. Vad som skulle hända i de fall lektorn var österrikare eller schweizare berördes inte. Däremot skulle det svenska förslaget på löne reglering innebära en betydande höjning av lönerna i Tyskland.¹⁰⁶

¹⁰¹ PM skriven av Eric von Post 1937-04-06, RA, UD, 1920-års dossiersystem, I 786.

¹⁰² PM skriven av Eric von Post 1937-05-21, RA, UD, 1920-års dossiersystem, I 786. Se även Upplysningsnämndens protokoll från 1937-05-20, RA, UN, vol. 1.

¹⁰³ Se PM från svenska beskickningen Berlin skickad av Arvid Richert till utrikesrådet Henriksson 1937-05-24, RA, UD, 1920-års dossiersystem, I 786.

¹⁰⁴ Detta påpekades av K. A. Damgren i en kommentar till Meynens muntliga förslag till avtal. Se VPM skriven av K. A. Damgren 1937-05-05, RA, UD, 1920-års dossiersystem, I 786.

¹⁰⁵ ”Utkast till ifrågasatt överenskommelse med Tyskland angående förfarandet vid tillsättandet av universitetslektorer i svenska resp. tyska språket”, RA, UD, 1920-års dossiersystem, I 786.

¹⁰⁶ Det svenska kravet skulle ha inneburit en rejäl löneförhöjning för de svenska lektorerna i Tyskland. Våren 1937, då förslaget utarbetades, tjänade lektorn i Berlin 266,10 Rm

De svenska lärosätena säger nej

Förslaget sändes ut på remiss till universitetskanslern och de aktuella lärosätena hösten 1937. Deras remissvar var över lag negativa. Varken den Humanistiska sektionen i Uppsala eller den i Lund hade i och för sig några generella invändningar mot att ett avtal ingicks. Dock betonade båda instanserna att man inte accepterade inskränkningar av rätten att även i fortsättningen få anställa vem man ville. Detta betydde både lektorer från Österrike eller Schweiz samt lektorer från Tyskland som föreslagits av tyska myndigheter, men inte i första förslagsrum.¹⁰⁷ Stockholms Högskolas humanistiska fakultet svarade att avtalet inte var intressant för deras del, eftersom de delade lektor med handelshögskolan och att denne lektor var både fast anställd och svensk medborgare.¹⁰⁸ Göteborgs Högskola slutligen, var det lärosäte som tydligast positionerade sig mot ett avtal:

De fördelar för vårt land, som överenskommelsen till äventyrs skulle kunna innebära, synas Lärarerrådet icke uppväga de nackdelar, den otvivelaktigt skulle medföra. Överenskommelsen kan nämligen lätt tänkas leda till att de tyska myndigheterna i realiteten komma att besätta de tyska universitetslektoraten i Sverige. En dylik begränsning av de svenska universitetens och högskolornas frihet synes Lärarerrådet icke under några förhållanden och allra minst de nu rådande vara önskvärd.¹⁰⁹

Även universitetskanslern, socialdemokraten Östen Undén, kommenterade avtalet i samband med att utlåtandena från lärosätena översändes till Ecklesiastikdepartementet. För denne stod klart att avtalet inte var ett förslag från svenskt, utan från tyskt håll. Ur kanslerns perspektiv var det dock viktigare att ha kvalificerade innehavare av lektoraten i tyska i Sverige än vice versa. Därför måste staten garantera lärosätenas frihet att anställa vem de ville och ett eventuellt avtal skulle behöva ta hänsyn till detta. Här fanns ett problem, en diskrepans mellan avtal och utförande som Undén också satte fingret på:

brutto/månad d.v.s. 3193,20 Rm per år. Lektorn i Kiel tjänade 341,84 Rm brutto/månad d.v.s. 4102,08 Rm per år. Andra lektorer tjänade betydligt mindre, till exempel hade lektorn i Jena inte mer än 82 Rm/netto från staten Thüringen. Till denna summa kom sedan pengar från Riksföreningen och Svenska Akademien. För detaljerade uppgifter om lektorernas löneläge se "De svenska universitetslektoraten i Tyskland", rapport utarbetad av K. A. Damgren och översänd till Fritz Henriksson (UD) 1937-06-22, RA, UN, vol. 16.

¹⁰⁷ "Utdrag ur protokoll, hållet vid sammanträde den 6 november 1937 med Humanistiska sektionen i Uppsala vid behandling av nedan omförmälda som hemligt betecknade ärende"; Skrivelse till det större Akademiska konsistoriet i Lund från Humanistiska sektionen 1937-11-22, RA, UD, 1920-års dossiersystem, I 786.

¹⁰⁸ "Utdrag ur protokoll hållet vid sammanträde med Stockholms Högskolas humanistiska fakultet den 28 oktober 1937 för handläggning av fråga av hemlig natur.", RA, UD, 1920-års dossiersystem, I 786.

¹⁰⁹ "Protokoll, hållet i Göteborgs Högskolas Lärarerråd den 30 oktober 1937", RA, UD, 1920-års dossiersystem, I 786.

Om denna frihet garanteras av de svenska myndigheterna genom avtalets avfattning – vilket även jag anser oundgängligt – måste det befaras, att begagnandet därav skulle av de tyska myndigheterna uppfattas såsom illojalt, eftersom avtalet därmed skulle föfela syftet att tillförsäkra tyska regeringen ett avgörande inflytande på personvalet.

Min slutsats är, att ett avtal, som tillerkände de svenska myndigheterna erforderlig handlingsfrihet, skulle lätt nog framkalla friktioner på grund av olika åsikter om tillämpningen i konkreta fall av denna handlingsfrihet. Jag nödgas därför avstyrka, att ett avtal i ämnet träffas med tyska regeringen.¹¹⁰

Den 4 maj 1938, över ett år efter de första tyska framstötarna angående ett kulturavtal, fick den tyska beskickningen ett officiellt svar på sin förfrågan. Här framfördes att man från svensk sida inte hade någonting emot att den tyska staten föreslog lektorer, däremot ifrågasatte man nödvändigheten av att reglera detta i avtal och hänvisade till den svenska universitetslagstiftningen.

En särskild anledning till intagandet av denna ståndpunkt från svensk sida utgör den omständigheten, att de svenska universiteten hava en vittgående självstyrelse, som gör det angeläget att undvika varje sken av att inflytande utifrån skulle utövas å universitetsmyndigheterna beträffande deras rätt att framställa förslag till lediga lektorsbefattningar. Det synes därför önskvärt att den förevarande frågan regleras i den fria och oförbindliga form för framställande av lektorsförslag, som för närvarande från svensk sida tillämpas.¹¹¹

Det svenska svaret var alltså i praktiken ett nej till ett bindande kulturavtal och ett förordande av att det aktuella systemet skulle bibehållas. Detta svar var den tyska beskickningen inte nöjd med och det förklarade även attaché Tafel när han tog emot det från UD. Ett nej var dock ett nej och den 1 juni 1938 rapporterade den tyska beskickningen till Auswärtiges Amt att Sverige sagt nej till avtalet.¹¹²

Tyska reaktioner på de misslyckade förhandlingarna

För de tyska aktörerna var förhandlingarna inte avslutade i och med att de svenska lärosätena sagt nej till ett avtal. Under hösten 1938 diskuterades istället hur man skulle utöva tryck på Sverige i frågan. Ett av sätten var förstås att göra samma sak som det svenska utrikesministeriet. Den 8 november detta år skrev Schaefer-Rümelin från REM till pressattachén Damgren att de tyska myndigheterna inlett arbetet på en *Reichslektorenordnung* som skulle göra det omöjligt för tyska medborgare som inte godkänts av regimen att agera lektorer i utlandet.

¹¹⁰ Brev från kanslern för rikets universitet till Herr statsrådet och chefen för ecklesiastikdepartementet 1937-11-30, RA, UD, 1920-års dossiersystem, I 786.

¹¹¹ "Förslag till svar avsett att muntligen eller skriftligen framföras till tyska beskickningen." 1938-04-08, RA, UD, 1920-års dossiersystem, I 786.

¹¹² Brev från Deutsche Gesandtschaft Stockholm till AA 1938-06-01, PolArch, R64108.

Schaefer-Rümelin betonade extra att de svenska universiteten i fortsättningen alltså inte kunde räkna med att anställa tyska medborgare utan regeringens tillåtelse.¹¹³ Man ska inte glömma bort att Österrike vid denna tidpunkt, efter *Anschluss*, var en del av det tyska riket och att alternativen till en rikstysk lektor därför var få och begränsade till antingen schweizare eller tyskar och österrikare i exil. Att man från tysk sida inte gett upp om att utöva inflytande över tillsättningsarna i Sverige framgår även av en promemoria som Eric von Post från UD:s pressbyrå skrev efter en resa till Berlin i november 1938. Herbert Scurla från REM framförde bland annat följande: ”Under nuvarande förhållanden kan det inte vara oss likgiltigt om en lektor föreläser om Heine eller om Goethe”. Samtidigt menade Scurla att man från tysk sida gärna såg att Upplysningsnämnden även i fortsättningen lämnade rekommendationer av lämpliga lektorer.¹¹⁴

Samtidigt som REM och Auswärtiges Amt försökte att utvidga sitt eget inflytande försökte de även att minska det svenska. Ett sätt att göra detta var att förändra själva lektoraten. Den 3 november 1938 skickade REM ett brev till Auswärtiges Amt, i vilket man konstaterade att ett reciprokt förslag med Sverige aldrig skulle komma till stånd och att den svenska regeringen när som helst skulle kunna använda sig av det faktum att de svenska lärosätena var autonoma. Brevskrivaren konstaterade även att Upplysningsnämndens godkännande var så viktigt för de svenska lektorskandidaterna, att man från tysk sida aldrig skulle kunna anställa en lektor från Sverige utan nämndens godkännande. Det fanns dock en annan möjlighet. Från REM:s sida hade man frågat ett par professorer om de ansåg det möjligt att lägga ned ett par av de svenska lektoraten i landet, alternativt att omvandla dem till lektorat i skandinaviska språk, vilket skulle möjliggöra anställandet av danskar och norrmän istället för svenskar.¹¹⁵ I praktiken var REM:s förslag en återgång till situationen innan det första världskriget.

De tillfrågade professorerna var Otto Scheel och Otto Höfler i Kiel samt Hans-Friedrich Rosenfeld i Greifswald.¹¹⁶ Tyvärr har Höflers svar inte återfunnits, men de båda andras finns bevarade och ger en bild av hur man från universitetshåll ställde sig i frågan. Scheel och Rosenfeld var inte direkt negativa, men hade dock en rad invändningar mot förslaget. Sverige var, skrev de, det största landet i Skandinavien och även det land som bedömdes ha de starkaste ekonomiska, historiska och kulturella banden med Tyskland. Att lägga ned svenska lektorat skulle därför kunna uppfattas som en förolämpning av svenskarna. De nordiska språken var även så olika att man skulle ha problem att hitta danskar eller norrmän som talade en acceptabel svenska. Dessutom fanns en rad kon-

¹¹³ Brev från Schaefer-Rümelin (REM) till K. A. Damgren (sv. besk. Berlin) 1938-11-08, PolArch, Stockholm 334, 95 Abt. 23, Bd. 2.

¹¹⁴ ”PM angående informationsresa till Berlin 25–29 november 1938”, skriven av Eric von Post 1938-12-02, RA, UN, vol. 10.

¹¹⁵ Brev från Wacker (REM) till AA 1938-11-03, PolArch, Stockholm 334, 95 Abt. 23, Bd. 2.

¹¹⁶ Brev från Wacker (REM) till Otto Scheel, Otto Höfler samt Hans-Friedrich Rosenfeld 1938-11-03, UAG, R 1010.

flikter mellan de nordiska länderna, vilket gjorde det svårt för en representant från det ena landet att ge en objektiv bild av det andra, vilket i sin tur skulle skada realiaundervisningen. Ytterligare ett problem var ekonomin. Rosenfeld påpekade till exempel att eftersom många av de fonder som existerade avsåg just lektorat i svenska så skulle man behöva skjuta till nya medel för skandinaviska lektorat.¹¹⁷ Scheel, som i sitt brev var ytterst upprörd över den svenska statens ovilja att gå med på de tyska kraven, påpekade även han att den tyska förhandlingspositionen hade varit mycket starkare om lektoraten i Tyskland hade varit vanliga statsfinansierade lektorat och om den tyska staten hade skjutit till pengar till de tyska lektoraten i Sverige. Han passade dock på att påpeka att Tyskland lyckats förhandla med Danmark i lektorsfrågan, trots att den danska universitetsautonomin var mycket lik den svenska. Dessutom hävdade han att Sverige hade en överenskommelse med Frankrike i lektorsfrågor.¹¹⁸

De kanske viktigaste argumenten mot en omvandling kom från Hermann Kappner i Stockholm som framhävde lektorernas betydelse för det vetenskapliga utbytet. Utan lektorerna i Jena och Marburg hade till exempel sommarkurser för svenskar vid dessa universitet aldrig kommit till stånd. Lektorerna var även viktiga förmedlare mellan de båda ländernas studentorganisationer, och antalet svenskar som studerade vid tyska universitet var större än antalet norrmän och danskar. En dansk eller norsk lektor skulle enligt Kappner aldrig kunna agera kontaktperson mellan tyska universitet och svenska studenter på samma sätt.¹¹⁹

Ingen av de tillfrågade avrådde REM helt från att omvandla lektoraten i svenska språket. Däremot verkar svaren ha fått ministeriet att inse att en omvandling skulle göra mer skada än nytta. REM övergav därför idén om att omvandla de svenska lektoraten i Tyskland, vilket man även meddelade Auswärtiges Amt i slutet på februari 1939. Samtidigt bad ministeriet om en sammanställning över de svenska bilaterala avtalen rörande lektorerna i Sverige, antagligen i förhoppningen att kunna använda dessa i förhandlingarna.¹²⁰ Om en sådan sammanställning någonsin gjordes vet vi inte, men det finns efter detta brev inga källor som tyder på att förhandlingarna mellan Sverige och Tyskland om ett bilateralt avtal i lektorsfrågan fortsatte. Hermann Kappner och den tyska beskickningen i Stockholm fortsatte i och för sig att försöka påverka lektorstillställningarna i Sverige även efter krigsutbrottet i september 1939, men lektoraten i svenska språket i Tyskland verkar inte längre ha använts som påtryckningsmedel efter 1938.¹²¹

¹¹⁷ Brev från Hans-Friedrich Rosenfeld till REM 1938-11-23, UAG, R 1010.

¹¹⁸ Brev från Otto Scheel till REM 1939-01-31, PolArch, Stockholm 334, 95 Abt. 23, Bd. 2. Scheels påstående att det fanns en överenskommelse mellan Sverige och Frankrike är intressant, men kan inom ramen för denna undersökning varken bevisas eller motbevisas.

¹¹⁹ Brev från Hermann Kappner till AA 1939-02-09, PolArch, Stockholm 334, 95 Abt. 23, Bd. 2.

¹²⁰ Brev från Scurla (REM) till AA 1939-02-22, PolArch, Stockholm 334, 95 Abt. 23, Bd. 2.

¹²¹ Almgren 2005, s. 141.

5.4 Ett ökat statligt intresse

Det nationalsocialistiska maktövertagandet var den huvudsakliga anledningen till det ökade statliga intresset för de svenska lektoraten i Tyskland under perioden 1933–1939. För Sveriges del kan den process som till slut ledde fram till Upplysningsnämndens grundande i december 1935 föras tillbaka på Vilhelm Scharp personligen och händelserna i Tyskland under året 1933. Även om Scharp och Sven Tunberg redan före maktövertagandet försökt förmå den svenska staten att engagera sig så är det klart att det var de händelser som beskrivs i kapitel 4 som till slut fick den svenska utrikesförvaltningen att agera. Upplysningsnämnden inrättades alltså som en medveten motvikt till den nationalsocialistiska politiken för att värna om vad staten ansåg vara ett legitimt svenskt intresse, nämligen hur Sverige framställdes och representerades i utlandet. Det var även därför som nämndens tilltänkta ansvarsområde var information om Sverige i utlandet generellt och inte begränsades till utlandslektoraten. Upplysningsnämnden var därför både lösningen på ett akut problem, den tyska nationalsocialismens inflytande över utlandslektorerna, och ett första steg mot etablerandet av en svensk, statlig, utlandsriktad kulturpolitik.

Upplysningsnämndens inflytande över tillsättningarna av lektorer i utlandet var tänkt att vara indirekt. Nämnden skulle rekommendera kandidater och ställa ekonomiska och karriärrelaterade fördelar i utsikt för de lektorer som den rekommenderade. Ambitionen var redan från början att undvika bilaterala avtal och reciprocitetskrav från andra stater. Inlemmandet av Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet och främst den person som organiserade stora delar det svenska lektoratsväsendet utomlands, Vilhelm Lundström, i Upplysningsnämnden stärkte avsevärt nämndens handlingsmöjligheter. Framför allt får man anta att det besparade nämnden arbetet med att själva bygga upp ett kommunikationssystem kring utlandslektoraten. I och med samarbetet mellan Upplysningsnämnden och Riksföreningen fick den svenska staten tillgång till ett redan utbyggt internationellt nätverk av professorer och utlandslektorer, både aktiva och före detta. Det verkar inte ha funnits några planer på att ändra de strukturer som redan fanns, utan tanken förefaller ha varit att fortsätta som tidigare. Riksföreningen skulle även i fortsättningen rekommendera kandidater till de utländska universiteten, men dessa kandidater skulle i fortsättningen även godkännas av Utrikesdepartementet.

Nationalsocialismen var också en avgörande orsak till att personer inom Auswärtiges Amt och REM började intressera sig för de svenska lektoraten i Tyskland. Som vi har sett var detta intresse av en mer indirekt natur, då huvudsyftet för dessa aktörer var att skaffa sig inflytande över lektoraten i tyska språket vid svenska lärosäten. För att kunna göra detta skaffade man sig inom den tyska statsförvaltningen en överblick över de olika lektoraten i Tyskland och hade även lösa planer på att reformera lektoraten i landet för att reducera de svenska aktörernas möjliga inflytande.

Förhandlingarna mellan Sverige och Tyskland om ett reciprokt avtal visar hur ojämnt fördelade resurserna, och därmed inflytandet över lektoraten, var mellan aktörerna. Denna ojämna fördelning var delvis av ekonomisk natur. Lektoraten i tyska språket i Sverige finansierades helt av de svenska lärosätena och tillsattes därmed av dessa. Den svenska universitetslagstiftningen gav därutöver den svenska staten begränsade möjligheter att påverka tillsättningen. Som visades i kapitel 2 och 3 hade lektoraten i svenska språket i Tyskland en helt annan, och mycket svagare, institutionell ställning. Den låga och osäkra lönen vid många lektorat gjorde att de var beroende av pengar från Sverige och i vissa fall, som i Marburg och Jena, var det svenska stiftelser som betalade huvuddelen av lektorns lön. Till detta kom att det i Tyskland inte fanns någon organisation som fyllde samma funktion för lektoraten i tyska som Riksföreningen för svenskhetsens bevarande i utlandet hade gjort för lektoraten i svenska. Samarbetet mellan Riksföreningen och Upplysningsnämnden gjorde att den svenska staten fick kontroll över ett redan inarbetat system för svenskt inflytande över lektoratstillsättningarna utomlands; någon motsvarande organisatorisk resurs fanns inte på den tyska sidan.

Resultatet av förhandlingarna blev också därefter. Förslaget från svenskt håll var att ingå ett avtal som skulle ge de svenska universiteten samma stora friheter som tidigare, ett avtal som underkändes av de svenska lärosätena. Alternativet till detta avtal var för Utrikesdepartementet och Upplysningsnämnden att inte ingå något avtal alls, utan att fortsätta som tidigare. För den svenska statsförvaltningen var detta den bästa lösningen, då Upplysningsnämnden på detta sätt kunde behålla det inflytande den hade över lektoraten i Tyskland. De tyska försöken att utöva tryck på den svenska staten genom att reformera lektoraten i Tyskland visade sig i sin tur vara ogenomförbara. Brev från Hans-Friedrich Rosenfeld, Otto Scheel och Hermann Kappner pekar alla på de problem en reform skulle föra med sig i form av förlorat ekonomiskt stöd från Sverige, risken för att få den svenska opinionen emot sig, försämrade undervisning och minskat utbyte med Sverige. De strukturer som Riksföreningen byggt upp under Weimarrepubliken gav alltså den svenska staten ett övertag över den nationalsocialistiska diktaturen när det gällde lektoraten i Tyskland.

Lektorat mellan vetenskaps-, universitets- och utrikespolitik

Föreliggande kapitel behandlar i huvudsak samma tidsperiod som det föregående, det vill säga perioden från maktövertagandet 1933 fram till andra världskrigets utbrott 1939, men dess fokus är ett annat. I kapitel 5 behandlades framför allt de mellanstatliga förhandlingarna mellan Sverige och Tyskland och de båda staternas politik kring lektoraten. Även om de aktörer inom både den nationalsocialistiska och den svenska statsapparaten som berördes i föregående kapitel hade ett stort intresse av att utöva inflytande över lektoraten var de inte ensamma om detta.

Tidigare forskning om förhållandet mellan de tyska universiteten och nationalsocialismen visar på ett komplext förhållande dem emellan. Genomförandet av rensningar inom universiteten med stöd i BGG påverkade i högsta grad personalsammansättningen. Dessutom fanns krav från nationalsocialistiskt håll på att innehållet i forskning och högre undervisning skulle anpassas till den nationalsocialistiska ideologin. Detta kan illustreras med ett tal den bayerske ministern Hans Schemm höll 1933 för lärarna vid universitetet i München, i vilket han framhöll att ”från och med nu ska ni inte fastställa om någonting är sant utan om det är i linje med den nationalsocialistiska revolutionen.”¹

Vad som var i linje med den nationalsocialistiska revolutionen förblev dock oklart under hela Tredje rikets existens. NSDAP hade ingen enhetlig vetenskapspolitik vilket flera forskare förklarar med Tredje rikets polykratiska maktstruktur, alltså det faktum att flera olika organisationer och institutioner konkurrerade om inflytandet över uppbyggandet av den nya staten och dess framtid. Den ständiga maktkampen mellan stat och partiorganisationer, personliga motsättningar mellan ledande medlemmar i NSDAP samt växlande allianser mellan dessa aktörer förhindrade en enhetlig vetenskapspolitik.² Verk-

¹ ”Von jetzt ab kommt es für Sie nicht mehr darauf an, festzustellen, ob etwas wahr ist, sondern ob es im Sinne der nationalsozialistischen Revolution ist.” Citerat i Möller 1984, s. 65.

² Möller 1984, s. 75; Seier 1990, s. 11–12.

ligheten såg därför ut så att olika nationalsocialistiska organisationer gick in och stöttade det ämne eller den forskning som just de ansåg sig ha behov av.³

Samtidigt kan en anpassningsvilja från universitetens och akademikernas sida konstateras. Enligt Dieter Langewiesche fanns det två möjligheter för aktiva akademiker att anpassa sig till nationalsocialismen. Den ena var att ideologisera vetenskapens grundläggande paradigm, det vill säga att omforma den till en rasistisk *völkisch*-vetenskap. Den andra var en anpassning till de härskandes mer eller mindre uttalade syften och önskemål utan att för den skull ideologisera själva tänkandet – forskningslitteraturen kallad självlikriktning: *Selbstgleichschaltung*.⁴ Situationen med en rad konkurrerande organisationer gjorde det nödvändigt för akademiker som var införstådda med att fortsätta verka i NS-Tyskland att framhäva den egna forskningens betydelse för en potentiell beskyddare. Enligt George Bollenbeck gällde detta i allra högsta grad för humaniora, som i högre grad än naturvetenskaperna måste anpassa sig till de politiska ”resonansförutsättningar” som ”reglerar åtkomsten till makt, pengar och reputation.”⁵ Uttryckt i denna avhandlings teoretiska ramverk pekar Bollenbeck här på det akademiska fältets relativa autonomi och dess beroende av resurser från det politiska fältet. Motiven för anpassning var många och inbegrep allt från politisk övertygelse, rädslan för att förlora en akademisk position, personliga ambitioner till att över huvud taget få ett arbete inom undervisning och forskning, vilket samtidigt minskade risken att bli inkallad till krigsmakten.⁶ Frågan är naturligtvis hur denna situation påverkade de svenska lektoraten. Fanns det nationalsocialistiska organisationer som försökte knyta de svenska lektoraten till sig och i sådana fall vilka och hur? Omvänt måste man också fråga sig om de universitet där lektoraten fanns eller enskilda lektorer sökte stöd från nationalsocialistiska organisationer och hur detta såg ut.

Undersökningen i detta kapitel är centrerad kring den lokala, institutionella nivån kring lektoraten och har två syften. Det första är att undersöka de aktörer inom den tyska universitetsvärlden som försökte utöva inflytande över lektoraten. Det handlar, med Bourdieus terminologi, om personer och grupper som kontrollerade det institutionella kapitalet inom den nationalsocialistiska universitetsvärlden. Genom att identifiera dessa aktörer och se hur de avsåg att binda in och utnyttja lektoraten kan man säga någonting om hur universiteten anpassade sig till den nya politiska ordningen och vilken roll studiet av ”Norden” spelade inom denna ordning. Det går alltså att visa både varför dessa personer

³ Exempel på sådana organisationer är Alfred Rosenbergs Hohe Schule, SS forskningsorganisation Ahnenerbe eller de tyska kristna Deutsche Christen.

⁴ Langewiesche 1997, s. 620.

⁵ ”Gerade geisteswissenschaftliche Traditionsfächer müssen sich auf den Wechsel von Resonanzbedingungen, die den Zugang zu Macht, Geld und Reputation regeln, einstellen.” Bollenbeck 2001, s. 15.

⁶ Se t.ex. Heim 2002.

valde att stödja och utöva inflytande över de svenska lektoraten och hur detta gick till i praktiken.

Kapitlets andra syfte är att visa hur och i vilken mån de konflikter mellan den svenska och den tyska staten som beskrevs i kapitel 5 fick återverkningar på lektoraten och lektorerna. Genom en undersökning av förhållandet mellan aktörer inom universitetsvärlden och den svenska respektive den tyska statsförvaltningen kan de statliga aktörernas relativa inflytande över de omstridda lektoraten under de pågående förhandlingarna kartläggas.

Kapitlet omfattar inte alla lektorat i Tyskland utan är uppbyggt kring tre större ”fall”. Det första av dessa är de reformer inom den filosofiska fakulteten i München som genomfördes av Walther Wüst och Otto Höfler. En av de viktigaste förändringarna i detta sammanhang var att germanistiken skulle ges en starkare nationalsocialistisk prägel, vilket bland annat innefattade inrättandet av ett lektorat. Det andra fallet är den konflikt rörande återbesättandet av lektoraten i Jena och Leipzig som utspelades mellan tyska och svenska aktörer åren 1937–1939. Det tredje och sista fallet är de försök att inrätta ett centrum för nordiska studier vid universitetet i Rostock som inleddes redan 1934 och den roll som lektoratet i svenska och dess innehavare Alexander Mutén spelade i detta sammanhang.

6.1 ”Nordisk vetenskap” och lektoratet i München

Det enda lektorat i svenska språket som inrättades under den nationalsocialistiska diktaturen skapades 1936 vid Ludwig-Maximilians-Universität i München. Trots att endast två svenskar arbetade som lektorer vid universitetet under den sammanlagda tidsrymden av tre år (1936–1939) är detta lektorat ett av de mest intressanta i denna undersökning, främst på grund av de omständigheter som ledde fram till lektoratets inrättande och den vetenskapliga och politiska kontext som dess innehavare rörde sig inom.

Den politiska kontexten – Walther Wüst som dekan

Staden München hade en speciell ställning inom den nationalsocialistiska ideologin. Där hade det nationalsocialistiska partiet grundats och München var känt som ”rörelsens huvudstad” (*Hauptstadt der Bewegung*). I sitt ofullbordade verk om de tyska universiteten och den nationalsocialistiska diktaturen konstaterar Helmut Heiber att det faktum att NSDAP grundats i München gjorde att kontakterna mellan partiet och universitet var starkare än på andra ställen i landet och att dessa i många fall även gick tillbaka till tiden innan maktövertagandet.⁷

⁷ Heiber 1994, s. 207.

En central person i universitetets historia under perioden 1933–1945 var dekanen för den filosofiska fakulteten Walther Wüst, sedan 1935 professor i arisk kultur- och språkvetenskap. Han tillhörde den nya typ av *völkisch*-akademiker som hade stor framgång under den tid Tredje riket varade och är samtidigt ett bra exempel på en akademiker som tillhört den nationalsocialistiska rörelsen redan före 1933. Wüst var klassiskt filologiskt skolad i främst sanskrit, men var, som Horst Junginger har visat, påverkad av de idéer om existensen av en nordisk-arisk urkultur som fördes fram av den holländske privatlärde Herman Wirth under 1920-talet.⁸ Wirth orsakade akademisk skandal när han gav ut den så kallade Ura-Linda-krönikan 1933. Denna krönika, som hävdades beskriva en frisisk familjs öden mellan åren 600 och 100 före vår tideräkning, hade tidigt bevisats vara en förfalskning, skriven på 1850-talet. Wüst var en av få akademiker som före 1933 argumenterade för krönikans äkthet.⁹ Efter att Heinrich Himmler och Herman Wirth grundat SS-Ahnenerbe¹⁰ 1935 arbetade även Wüst inom denna organisation. När Himmler år 1937 tog ifrån Wirth ordförandeskapet i Ahnenerbe utsåg han Walther Wüst till dennes efterträdare. Wüst blev samtidigt fullvärdig medlem i SS där han kom att uppnå en hög officersrang.¹¹

Walther Wüsts universitetskarriär gick efter 1933 även den rakt uppåt. Från 1927 arbetade han som lärare och föreläsare i indisk litteratur och sanskrit vid universitetet i München, där han 1935 blev ordinarie professor i arisk kultur- och språkvetenskap samt dekan för hela filosofiska fakulteten. 1941 blev han rektor för hela Ludwig-Maximilians-Universität. De universitetsreformer som inletts 1933 gav dekanen stor makt. Efter införandet av Führer-principen¹² förlorade alla kollegiala inrättningar inom universitetet sin betydelse, vilket i teorin gjorde dekanen till ensam *Führer* för hela fakulteten. Huruvida alla dekaner vid de tyska universiteterna använde sig av sin starka position efter 1933 är ännu inte utrett. Säkert är att Walther Wüst gjorde det. Han tillträdde 1935 med intentionen att omorganisera hela den filosofiska fakulteten och göra den till en ”nationalsocialistisk fakultet” och hans ledarställning gav honom och de andra na-

⁸ Junginger 2008, s. 114–117.

⁹ Schreiber 2008, s. 46–48; Heiber 1994, s. 217–220.

¹⁰ Forschungsgemeinschaft Deutsches Ahnenerbe e.V. (ofta förkortat till SS-Ahnenerbe eller Ahnenerbe) var en forskningsorganisation som var underställd SS. Organisationen stödde till en början vetenskaplig forskning med syftet att bevisa den ariska rasens överlägsenhet, främst arkeologi, historia och antropologi. Under andra världskriget var Ahnenerbe inblandad i konstrov från det av Tyskland ockuperade Europa och i projekt där människoförsök ingick. För SS-Ahnenerbe se främst Kater 2006.

¹¹ Se Kater 2006, s. 43–46; Junginger 2008, s. 120–126.

¹² Führer-principen (*das Führerprinzip*) var en ledarprincip som NSDAP försökte omsätta inom alla områden i det tyska samhället. I korthet gick den ut på att en överordnad alltid utsåg sin närmaste underordnade. Till skillnad mot ett demokratiskt system, där valet av en representant legitimerar en ledares makt, legitimerades här all makt av närmaste överordnade. Därmed utgick i teorin all makt i staten från Adolf Hitler i dennes egenskap av landets högste ledare.

tionalsocialistiskt inställda högskolelärarna möjlighet att göra detta utan direkt motstånd från kollegerna.¹³ Wüsts föreställningar om en ”nationalsocialistisk fakultet” ska inte förstås som att vilken nationalsocialist som helst skulle kunna inneha en akademisk position, utan snarare var det en kombination av politisk inställning och vetenskaplig kunskap som eftersträvades. Uppenbart är dock att politiska kriterier blev viktigare och viktigare vid tjänstetillsättningarna under Wüsts tid som dekan.¹⁴

Herman Hansson – stipendiaten som blev lektor

En del i omformandet av fakulteten var inrättandet av ett lektorat i nordiska språk, ett arbete som hade inletts av Wüsts föregångare, historikern Karl Alexander von Müller.¹⁵ Wüst var efter sitt utnämmande angelägen om att inrätta ett lektorat och förordade detta i mars 1936 i ett brev till rektorn. En lämplig kandidat fanns redan i den dåvarande svenske lektorn i Kiel, Erland Rosell, som rekommenderades av professorn i germanistik i Kiel, Otto Höfler. Det stora problemet var dock pengarna, då Rosell krävde samma lön i München som han hade i Kiel.¹⁶ Denna lön lyckades inte universitetet utverka från det bayerska utbildningsministeriet och det såg ut som om lektoratet inte skulle komma till stånd av denna anledning.

Wüst beslutade sig för att använda sig av en lösning som verkar ha använts även för andra lektorer i München, nämligen att låta utländska stipendiater från Alexander von Humboldt-Stiftung undervisa i hemlandets språk vid universitetet. I juni 1936 berättade Wüst att han varit i kontakt med den svenske Humboldt-stipendiaten Herman Hansson, som inlämnat en ansökan om att bli lektor. Wüst föredrog Hansson framför Rosell av kostnadsskäl men även Hanssons person och politiska inställning motsvarade hans förväntningar. Han beskrev Hansson som en ”gedigen, lugn och mogen personlighet” med goda kunskaper i tyska och som även hade ”en varmhjärtad förståelse för Tredje riket”.¹⁷ Från ledaren för DAAD och Alexander von Humboldt-Stiftung, SS-generalen Ewald von Massow fick Wüst ett löfte om en fortsatt utbetalning av ett stipendium till Hansson. Massow framhöll i sitt brev att han mycket väl förstod den ”högskolepolitiska vikt” som ett sådant lektorat innebar och lovade att finansiera det till dess ett fast lektorat kunde inrättas.¹⁸

¹³ Schreiber 2008, s. 73–78.

¹⁴ Schreiber 2008, s. 111.

¹⁵ Brev från Müller (Dekan Phil. Fak. LMU) till Rektor LMU 1935-07-06, UAM, Y-XVII-45 vol. 1.

¹⁶ Brev från Walther Wüst till Rektor LMU 1936-03-31, UAM, Y-XVII-45 vol. 1.

¹⁷ ”...gediegene, ruhige, reife Persönlichkeit”, ”...ein warmherziges Verständnis für das Dritte Reich.” Brev från Walther Wüst till Rektor LMU 1936-07-29, UAM, Y-XVII-45 vol. 1. Se även brev från Walther Wüst till Rektor LMU 1936-08-20, UAM, PA allg. 851.

¹⁸ Brev från general von Massow (DAAD) till Walther Wüst 1936-07-23, BayHStA, MK 69906.

Efter en rad oklarheter kring Hanssons utnämning gick den till slut igenom hos utbildningsministeriet och undervisningen i svenska vid universitetet i München inleddes hösten 1936. Hansson skrev då ett brev till Vilhelm Scharp, som han tydligen hade varit i kontakt med före avresan som stipendiat, och informerade denne om att han numera var lektor i München.¹⁹ Scharp meddelade i sin tur Upplysningsnämnden som därmed fick reda på att lektoratet existerade. Hansson ansökte samtidigt om att få ta del av de särskilda förmåner som de svenska utlandslektorer som kompetensförklarats av nämnden fick.²⁰ Pressattaché Damgren i Berlin sammanträffade därför i februari 1937 med Herbert Scurla från REM. Denne försäkrade Damgren att REM gett sitt godkännande till lektoratet, vilket även var tänkt att bli permanent. Däremot hade ministeriet inte haft någonting att göra med Hanssons utnämning då man låtit universitetet besluta om saken. Scurla bad även Damgren att skicka en förfrågan till Auswärtiges Amt den officiella vägen vilket denne också gjorde.²¹ På dessa grunder beslutade nämnden att tillgodoräkna Hansson tjänstgöringen i Tyskland som provår.²²

Om själva undervisningen är inte mycket känt, men den verkar ha varit centrerad kring rena språkstudier i ännu högre grad än vid de andra tyska universitetet. Till exempel gav Herman Hansson, till skillnad från de andra lektorerna vid andra lektorat i svenska språket eller nordiska språk, inga föreläsningar om svensk litteratur eller historia.²³ Han verkar dock ha gjort ett gott intryck på nationalsocialisterna vid universitetet i München och passat in väl i Wüsts planerade nyordning av den filosofiska fakulteten. I ett utlåtande skrivet av ledaren för universitetets *Dozentenschaft* angående en ansökan om extra medel för lektoratet framställs han som en flitig vetenskapsman och bildad inom nordgermansk språkvetenskap. Här framhålls att Hansson bär ett hakkors-märke från en svensk organisation och alltid hälsar med den ”tyska hälsningen”. Dessutom påpekas att Alexander von Humboldt-Stiftungs stipendiater alltid väljs ut med noggrannhet eftersom general von Massow leder den.²⁴ Det faktum att lektoratet efter två år fortfarande inte var fast i kombination med den låga lönen, 110 mark per månad från Alexander von Humboldt-Stiftung, samt osäkra tillskott från olika universitetsstiftelser, gjorde dock att Hansson sade upp sig från tjänsten i och med utgången av sommarterminen 1938. I en redogörelse för sitt arbete framhöll han att lektoratet hade varit en framgång och att

¹⁹ Brev från Herman Hansson till Vilhelm Scharp 1936-12-27, RA, UN, vol. 16.

²⁰ Se brev från Eric von Post till K. A. Damgren 1937-02-09, RA, UN, vol. 16.

²¹ Se brev från K. A. Damgren till Eric von Post 1937-02-16, RA, UN, vol. 16. Se även *Aufzeichnung* från K. A. Damgren till AA 1937-02-16, PolArch, R64108

²² Brev från Eric von Post till Herman Hansson 1937-05-08, RA, UN, vol. 16.

²³ Se VV München SS 1937, s. 127; VV München WS 1937/38, s. 127; VV München SS 1938, s. 125.

²⁴ Brev från Dozentenschaft der Universität München till Rektor LMU 1937-04-17, UAM, PA allg. 851.

han kunnat samla ett tjugotal studenter kring sig. Samtidigt hängde undervisningen litet i luften, eftersom det saknades en professor i ”nordgermansk filologi” i München. En sådan skulle, enligt Hansson, ge lektoratet ett större vetenskapligt värde och studenterna en bättre överblick över det nordgermanska språkområdet.²⁵

Otto Höfler blir professor

Det var inte bara Herman Hansson som ansåg att det behövdes en professor i ”nordgermansk filologi” i München, Walther Wüst var av samma åsikt. En del av hans reorganisation av fakulteten var därför en utbyggnad av germanistiken och den germanska folklivsforskningen. När en lärostol i filosofi blev ledig på grund av innehavarens död 1937 såg Wüst till att denna omvandlades till en professor i germanistik istället. Till innehavare av den nya professuren utsågs professorn i Kiel, Otto Höfler.²⁶

Otto Höfler tillhörde även han den grupp av völkisch-akademiker som gjorde karriär inom universitetsvärlden i det nationalsocialistiska Tyskland. Han hade studerat i Wien och Kiel, främst folkloristik, språk- och religionsvetenskap, och tillhörde den så kallade ritualistiska Much-skolan inom folklivsforskningen.²⁷ Höfler disputerade i Wien på en avhandling om tyska låneord i Skandinavien. Under sin studietid hade han även engagerat sig i den nationalsocialistiska rörelsen och bland annat tillhört partiets *Ordnertruppe* som senare skulle utvecklas till SA. Från och med 1928 arbetade Höfler som lektor i svenska vid Uppsala universitet och kunde under denna tid inte vara inskriven medlem av NSDAP i sin egenskap av svensk statsanställd. Enligt egen utsago utnyttjade han dock sin position som lektor i Uppsala till nationalsocialistisk kulturpolitik.²⁸ Under sin tid i Sverige skrev Höfler även sin berömda undersökning om forngermanska mannaförbund som gavs ut 1934 under titeln *Kultische Geheimbünde der Germanen*. I denna bok argumenterar Höfler för att det i det urgermanska samhället hade funnits en döds Kult som uteslutande bestod av unga män och att denna kult var den germanska kulturens kärna.²⁹ Hans teori kom att få ett stort genomslag både inom den akademiska folklivsforskningen och inom religionsvetenskapen, men även i nationalsocialistiska kretsar, inte minst inom SS. 1935 blev Otto Höfler professor i tyska språket och tysk litteraturhistoria i Kiel.³⁰

²⁵ Redogörelse 1938-07-11, avskrift i UAM, PA allg. 851.

²⁶ Schreiber 2008, s. 121–122.

²⁷ För en närmare analys av Höflers vetenskapliga arbeten inom ramen för den så kallade Much-skolan, se Zimmermann 1995, 201–221.

²⁸ Gajek 1997, s. 179.

²⁹ Arvidsson 2000, s. 225–230.

³⁰ Gajek 1997, s. 177–178.

Liksom Wüst var Höfler aktiv som rådgivare inom SS-Ahnenerbe, om än inte medlem i SS, och det var delvis på grund av ett av Ahnenerbes stora projekt, en uppslagsbok i "germankunskap" (*Germanenkunde*) som Wüst ville att Höfler skulle flytta till München.³¹ För att få igenom Höflers utnämning ingrep Heinrich Himmler personligen och förordade professuren direkt hos utbildnings- och vetenskapsministern Bernhard Rust med motiveringen att Höfler behövdes inom SS för utforskandet av det germanska arvet.³² I december 1937 skickade Wüst in en ansökan till det bayerska statsministeriet för undervisning. Denna är ett nyckeldokument för hur han föreställde sig den framtida inriktningen på germanistiken i München. Wüst hävdade här att den moderna germanistiken sysselsatte sig för mycket med språklära och alldeles för litet med "realia", som för honom betydde forngermansk mytologi och historisk folklivsforskning. Det växande intresset för Norden i allmänhet i kombination med detta akademiska ointresse hade, enligt Wüst, lett till att många icke-akademiker etablerat sig inom detta område. Bristen på studier av den forngermanska kulturen inom germanistiken och den diletantiska forskning som bedrevs av lekmän skadade Tredje rikets anseende utomlands, ansåg han, eftersom man där lyfte fram dessa dilettanter som den tyska vetenskapens främsta representanter efter 1933. Forskning om den forngermanska kulturen var dessutom viktig eftersom kunskaper i dessa "kulturella grundfrågor" var en nödvändighet för den nya staten och därutöver ansåg han det vara en fråga om ära för universitetet i *Hauptstadt der Bewegung* att ha ett institut för germansk fornforskning.³³ Det är uppenbart att Wüst här förberedde både en utnämning av Höfler och en koncentration på studiet av Norden inom ramen för germanistiken i München.

Under 1938 inledde universitetet och utbildningsministeriet förhandlingar med Otto Höfler angående hans professur. En av de saker Höfler krävde under förhandlingarna med det bayerska utbildningsministeriet var att lektorn i Kiel, den redan nämnde Erland Rosell, skulle erbjudas att bli lektor i München. Ministeriet hade inga grundläggande invändningar mot Rosell som person eller mot inrättandet av ett lektorat men framhöll att den ekonomiska situationen fortfarande var sådan att ett fast lektorat inte kunde inrättas. Parterna enades därför om att inrättandet av ett lektorat fick vänta tills dess Höfler installerats som professor.³⁴ Än en gång stupade alltså inrättandet av ett lektorat i München på ekonomin.

Det vakanta lektoratet i München kom att leda till misstämningar i de svensk-tyska kontakterna. Efter det att Hansson sagt upp sig rekommenderade

³¹ Zernack 2005b, s. 51. För Höflers arbete inom Ahnenerbe innan flytten till München, se Kater 2006, s. 83–84.

³² Schreiber 2008, s. 123.

³³ Brev från Walther Wüst till Bayer. Staatsministerium für Unterricht und Kultus 1937-12-28, BayHStA, MK 69694. Se även Schreiber 2008, s. 122–123; Zernack 2005b, s. 52.

³⁴ Se PM "Betreff: Berufsverhandlungen mit o. Professor Höfler – Kiel" 1938-04-29, BayHStA, MK 69694.

han sin vän Carl-Henrik Wittrock som sin efterträdare till Upplysningsnämnden.³⁵ Utan att ha haft kontakt med vare sig Auswärtiges Amt eller universitetet i München lämnade Wittrock på våren 1938 in sina betyg till Upplysningsnämnden som i sin tur kompetensförklarade honom. Ett besked om att detta skett meddelades Auswärtiges Amt som även ombads att vidareleda informationen till München.³⁶ Upplysningsnämndens agerande ledde till viss förvirring hos berörda institutioner i Tyskland. Det bayerska undervisningsministeriet kontaktade universitetet i München för att ta reda på om förhandlingar fördes med Wittrock. Samtidigt påpekade ministeriet att de pågående förhandlingarna om ett kulturavtal med Sverige gjorde att ministeriet inte kunde ta ställning till Wittrock som kandidat eller andra frågor som rörde tillsättningen av lektoratet.³⁷ Wüsts svar blev att inga förhandlingar fördes med Wittrock utan att han endast löst talat om efterträdare med Hansson.³⁸ Hur som helst valde Auswärtiges Amt och REM att inte tillsätta en lektor i München. Det vakanta Lektoratet skulle istället användas som påtryckningsmedel under de pågående förhandlingarna med Sverige om ett kulturavtal och ömsesidighet vid tillsättningen av utlandslektorer.³⁹ Dessa förhandlingar beskrivs i kapitel 5 i denna undersökning.

Stig Wikander blir lektor

Samtidigt som Auswärtiges Amt och REM förhalade tillsättningen av lektoratet fortsatte Wüst och den nytillträdde Höfler att institutionalisera en ”nordisk” inriktning på germanistiken i München. Eftersom REM inte ville tillsätta lektoratet av politiska skäl men undervisning i skandinaviska språk ansågs vara en viktig del av verksamheten var de tvungna att finna en annan lösning vad gällde språkundervisningen. Denna lösning var Stig Wikander.

Stig Wikander var en svensk iranist och hade 1938 blivit docent på en avhandling om mannaförbund i det gamla Iran. Han hade haft täta vetenskapliga kontakter med Otto Höfler sedan dennes verksamhet som lektor i Uppsala och Wikanders bok *Der arische Männerbund* var enligt religionshistorikern Stefan Arvidsson direkt influerad av Höflers *Kultische Geheimbünde der Germanen* och ett försök från Wikanders sida att bevisa att Höflers teorier om de germanska mannaförbunden även gällde för de ariska folken i det gamla Iran.⁴⁰ Wikander var mycket influerad av den vändning vetenskaperna tog i Tyskland efter 1933, vilket inte minst framgår av ett brev till Vilhelm Scharp: ”Jag har lärt mig mycket för vetenskapen av den nya andan i Tyskland, särskilt att anlägga socio-

³⁵ Brev från Herman Hansson till Upplysningsnämnden 1938-05-15, RA, UN, vol. 17.

³⁶ *Verbalnote* från svenska beskickningen i Berlin till AA, PolArch, R64108.

³⁷ Brev från Bayer. Staatsministerium für Unterricht und Kultus till Rektor LMU 1938-08-26, UAM, Y-XVII-45 vol. 2.

³⁸ Brev från Walther Wüst till Rektor LMU 1938-09-10, UAM, Y-XVII-45 vol. 2.

³⁹ Se t.ex. brev från K. A. Damgren till Eric von Post 1938-11-02, RA, UN, vol. 17.

⁴⁰ Lincoln 1999, s. 126; Arvidsson 2000, s. 230; Arvidsson 2002, s. 58–59; Timuş 2008.

logiska perspektiv på hittills ganska ytligt behandlade religionshistoriska företeelser...”.⁴¹ Även politiskt intog Wikander och Höfler liknande positioner på den yttersta högerkanten. Detta framgår till exempel av Wikanders engagemang i Riksföreningen Sverige-Tyskland samt av hans arbete för tidskriften *Fri Opposition*.⁴²

Redan våren 1937 hade Höfler försökt att få Wikander att komma till en mindre konferens i Kiel. Idén med sammankomsten var att samla vetenskapsmän med intresse för forntida politiska organisationsformer som i det stora hela delade politisk hållning.⁴³ Konferensen blev aldrig av, vilket Höfler beklagade i ett brev till Wikander ett år senare, skrivet med anledning av färdigställandet av *Der arische Männerbund* och Wikanders docentur. I samma brev föreslog Höfler Wikander att skicka boken till viktiga forskare i Tyskland med nazist-sympatier, som Wüst och Jakob Wilhelm Hauer. Han såg även en möjlighet för Wikander att få ge ut en ny och reviderad utgåva av boken på SS-Ahnenerbes eget förlag.⁴⁴ Wikander bestämde sig 1938 för att åka till München och arbeta på en ny upplaga av boken för Ahnenerbes förlag. Wikander hade även fått löfte om att få använda sig av Walther Wüsts samlingar för denna nya, utökade, upplaga.⁴⁵

Wikanders närvaro i München kom lägligt för Höfler och Wüst. Här hade de en ung svensk akademiker som var positivt inställd både till Tredje riket och till den typ av vetenskap som de ville genomdriva i München. I december 1938 skickade Walther Wüst en ansökan till det bayerska undervisningsministeriet om att Wikander skulle få vikariera som lektor. Wüst föreslog inte att Wikander skulle få lektoratet, utan att han skulle få ett *Lehrauftrag*, det vill säga undervisning som timanställd.⁴⁶ Därmed undvek Wüst konflikter med REM och Auswärtiges Amt, som ju ville lämna lektoratet vakant för att använda det som påtryckningsmedel mot Sverige. Med Wüsts brev följde ett intyg från Otto Höfler rörande Wikander. Här framhölls än en gång nödvändigheten av att den nordiska språkundervisningen upprätthölls och att Wikander vore en lämplig vikarie eftersom denne ändå var i München för att forska och för att arbeta tillsammans med Wüst. Höfler betonade särskilt att Wikander var en mycket

⁴¹ Brev från Stig Wikander till Vilhelm Scharp 1938-06-06, KB, L136:1, Wikander.

⁴² Lincoln 1999, s. 126; Arvidsson 2002, s. 58–63.

⁴³ Brev från Otto Höfler till Stig Wikander 1937-05-27, UUB, Stig Wikanders samling, Brev från utländska skribenter H–K, Otto Höfler.

⁴⁴ Brev från Otto Höfler till Stig Wikander 1938-06-20, UUB, Stig Wikanders samling, Brev från utländska skribenter H–K, Otto Höfler.

⁴⁵ Brev från Stig Wikander till fadern 1938-10-14, UUB, Stig Wikanders samling, NC:1468, Brev till föräldrarna 1938 MT 6.

⁴⁶ Brev från Walther Wüst till Bayer. Staatsministerium für Unterricht und Kultus 1938-12-02, UAM, Y-XVII-45 vol. 2. Det faktum att Wikander undervisade på lösa timmar gjorde att hans kurser inte kungjordes i de förteckningar över föreläsningar och kurser som gavs ut före varje termin och det finns därför inga ledtrådar till vad Wikander föreläste om eller vad undervisningen i övrigt innehöll.

nationellt inställd vetenskapsman och att han hade en ovanligt stor förståelse för det nya Tysklands problem.⁴⁷ Wikander fick ett förordnande för vinterterminen 1938/39 som sedermera förlängdes till att omfatta även sommarterminen 1939.⁴⁸

Nyheten om Wikanders utnämning nådde Upplysningsnämnden på omvägar. Att han anstälts utan att nämnden tillfrågats om kompetensförklaring och att universitetet i München samtidigt hade ignorerat Wittrocks ansökan såg nämnden som ett svar på att den person som samma år anstälts som tysk lektor i Göteborg var gift med en judinna.⁴⁹ Wikander själv verkar dock ha varit ovetande om att en annan person från Sverige redan sökt lektoratet.⁵⁰ Han tog själv kontakt med Upplysningsnämnden och beskrev lektoratets studentantal och resurser. Framför allt betonade han att biblioteken hade ett mycket dåligt utbud av svenska böcker, men trodde att detta snart skulle ändra sig i och med att Otto Höfler blivit professor.⁵¹

Till en början var Wikander mycket positivt inställd till samarbetet med Höfler och Wüst och till sin tjänst som lektor. Detta framgår av ett brev skrivet direkt efter upptagandet av undervisningen i svenska:

Det är otroligt vad det finns mycket som kan redas ut med en sociologiska synen [sic] på myterna, och vi finna dagligen mer o. mer paralleller mellan arisk [sic] och germanskt, så här skall nog bli sköna soppor! Kanske var igrunnen [sic] denna exil det bästa som kunde hända mig. Blir jag ordinarie lektor nästa termin, så vet jag faktiskt inte hur länge jag stannar här till slut.... [sic]⁵²

Wikanders optimism hade antagligen flera orsaker. Arbetet tillsammans med Wüst och Höfler var en av dem, möjligheten till en anställning i München en annan. I flera brev till fadern skrivna under våren 1939 framgår också att Wikander såg mycket pessimistiskt på sina möjligheter till en fortsatt akademisk karriär i Sverige.⁵³ Anledningen var att han endast tillerkänts docentkompetens i persiska men däremot inte i sanskrit eller indoeuropeisk lingvistik. Ett faktum

⁴⁷ Intyg från Otto Höfler 1938-11-19, UAM, Y-XVII-45 vol. 2. En kopia finns även i BayHStA, MK 69918.

⁴⁸ Se brev från Bayer. Staatsministerium für Unterricht und Kultus till Rektor LMU 1938-12-15 samt 1939-05-05. Wikanders ersättning fastställs här till 1000 RM per termin. BayHStA, MK 69918.

⁴⁹ Brev från K. A. Damgren till Eric von Post 1938-12-08, RA, UN, vol. 17. Rörande de tyska protesterna mot denna anställning se brev från K. A. Damgren till Eric von Post 1938-11-02, RA, UN, vol. 17.

⁵⁰ Se t.ex. brev från K. A. Damgren till Eric von Post 1938-12-28, RA, UN, vol. 17.

⁵¹ Brev från Stig Wikander till Eric von Post 1939-02-24, RA, UN, vol. 35. Notera att Wikander skriver "Värend och Virdarne" i brevet.

⁵² Brev från Stig Wikander till fadern 1938-12-07, UUB, Stig Wikanders samling, NC:1468, Brev till föräldrarna 1938 MT 6.

⁵³ Brev från Stig Wikander till fadern 1939-02-20 samt 1939-03-24, UUB, Stig Wikanders samling, NC:1468, Brev till föräldrarna 1939 MT 7.

som enligt religionshistorikern Bruce Lincoln gjorde det omöjligt för Wikander att få en tjänst i Sverige under många år.⁵⁴

Wikanders inställning till att stanna som lektor i München var dock inte odelat positiv. Anställningsförhållandena var för osäkra för hans smak, och hans vetenskapliga intressen låg inte inom nordistiken utan var iranistik och jämförande språkforskning. Han ville fortsätta som lektor, men ville byta land och intresserade sig särskilt för det svenska lektoratet i Kaunas i Litauen. Till Vilhelm Scharp skrev Wikander att han ville lära sig litauiska för att lägga en grund för jämförande språkstudier och för att han ville meritera sig på litauiskt språkmaterial.⁵⁵ Han argumenterade för att lektoratet i Kaunas skulle främja hans karriär, men även att Upplysningsnämnden skulle vinna politiskt på att Wikander hamnade i Kaunas och inte i München: ”Om du vidare lägger vikt på att besätta härvarande lektorat med den absolut pålitliga knalldemokraten, och att undandraga mig miljöns som Du sett kontagiösa verkningar, så är det bara ytterligare ett skäl att stödja min senaste ansökan.”⁵⁶ Det var uppenbart att Wikander mycket väl visste att Upplysningsnämnden, och främst Vilhelm Scharp, lade stor vikt vid lektorer utan extrema politiska åsikter och att han hoppades kunna utnyttja detta för att få ett fast lektorat. Samtidigt framgår tydligt att Wikander delade Wüsts och Höflers politiska inställning.

Under våren 1939 höll Wikander alla möjligheter öppna. Samtidigt som han bad Scharp om hjälp med att få lektoratet i Kaunas fördjupade han samarbetet med Wüst och Höfler som båda var intresserade av att behålla honom i München. Wüst erbjöd honom att publicera artiklar i de vetenskapliga tidskrifter han gav ut och Wikander hade även börjat sondera möjligheterna till att bli docent i Tyskland. ”Wüsts bekantskap är ovärderlig och torde ännu leda till mkt.” skrev han till sin far i maj 1939.⁵⁷ Wüst ville även att Wikander skulle skriva de Iran-relaterade artiklarna för hans stora planerade uppslagsverk *Reallexikon der Indogermanischen Mythologie*.⁵⁸ I ett brev från juni 1939 skrev Wikander att han hoppades kunna stanna i München och bad samtidigt fadern att spela ovetande om Vilhelm Scharp skulle höra av sig eftersom han inte ville ha problem med Upplysningsnämnden.⁵⁹ Bara en månad senare skickade dock Wikander en formell ansökan om kompetensförklaring för Münchenlektora-

⁵⁴ Lincoln 1999, s. 262, not 31.

⁵⁵ Brev från Stig Wikander till Vilhelm Scharp 1939-04-15 samt 1939-05-22, KB, L136:1, Wikander.

⁵⁶ Brev från Stig Wikander till Vilhelm Scharp 1939-04-15, KB, L136:1, Wikander.

⁵⁷ Brev från Stig Wikander till fadern 1939-05-19, UUB, Stig Wikanders samling, NC:1468, Brev till föräldrarna 1939 MT 7.

⁵⁸ Brev från Stig Wikander till fadern 1939-06-08, UUB, Stig Wikanders samling, NC:1468, Brev till föräldrarna 1939 MT 7.

⁵⁹ Brev från Stig Wikander till fadern 1939-06-02, UUB, Stig Wikanders samling, NC:1468, Brev till föräldrarna 1939 MT 7.

tet.⁶⁰ Lektoratet i Kaunas förblev dock det viktigaste för honom, som han skrev i ett brev till Scharp. Särskilt eftersom Wikander trodde att den tysk-ryska icke-angreppspakten av den 23 augusti 1939 skulle öppna för kontakter med de ryska orientalisterna samt ”vissa forskningsresor som man trodde skulle vara otänkbara många år framåt.”⁶¹ Han hade endast sökt lektoratet i München för att ”hålla sig flytande”, trots att han därmed, som han uttryckte det, ”ytterligare misshagat vissa höga herrar”.⁶²

Wikander hade antagligen kunnat fortsätta som fast anställd lektor i München utan kompetensförklaring från Upplysningsnämnden. Han hade goda kontakter med Wüst och Höfler och hans ansökan fick stöd från Nordische Gesellschaft i München som i ett brev till det bayerska undervisningsministeriet framhöll lektoratets kulturpolitiska betydelse och samtidigt talade sig varma för Wikander som lektor i dennes egenskap av *Führer* för den nationella svenska ungdomen.⁶³ Än en gång skulle dock ekonomin sätta stopp för Walther Wüsts och Otto Höflers planer. Det bayerska utbildningsministeriet ställde inga ytterligare medel till förfogande, och Wikander drog därför i september 1939 tillbaka sin ansökan om kompetensförklaring eftersom lektoratet i München antagligen aldrig skulle bli någonting annat än ett provisorium. Samtidigt anklagade han nämnden för att deras behandling av hans ansökan influerats av rykten om att han under sin tid i München bedrivit ”mot svenska intressen illojal politisk verksamhet.”⁶⁴ Nämnden verkar aldrig ha svarat på eller tagit ställning till dessa anklagelser.

Det tyska anfallet på Polen den första september 1939 och andra världskrigets utbrott gjorde att frågan om tillsättningen av lektoratet förlorade i prioritet, både från svenskt och tyskt håll. I maj 1940 meddelade Auswärtiges Amt kort och koncist den svenska beskickningen i Berlin att den tyske medborgaren doktor Wolf-Rottkay från universitetet i Greifswald numera innehade lektoratet i München.⁶⁵ Därefter förlorade svenska myndigheter intresset för lektoratets framtida öde, och de tyska myndigheterna skickade heller aldrig någon förfrågan om förmedling av lektorer till Upplysningsnämnden angående lektoratet i München.

Stig Wikander och Otto Höfler fortsatte att hålla kontakten efter det att Wikander återvänt till Sverige och Höfler gav inte upp planerna på att ge honom ett arbete i det nationalsocialistiska Tyskland. 1941 fick Höfler ett erbjudande om en professur vid Reichsuniversität Straßburg, ett nygrundat tysk-språkigt universitet i det ockuperade Frankrike. Detta var ett av flera så kallade

⁶⁰ Ansökan från Stig Wikander till Upplysningsnämnden 1939-07-05, RA, UN, vol. 35.

⁶¹ Brev från Stig Wikander till Vilhelm Scharp 1939-08-23, KB, L136:1, Wikander.

⁶² Brev från Stig Wikander till Vilhelm Scharp 1939-08-23, KB, L136:1, Wikander.

⁶³ Brev från NG i München till Bayerisches Staatsministerium für Unterricht und Kultus 1939-08-21, UAM, Y-XVII-45 vol. 2.

⁶⁴ Brev från Stig Wikander till Sven Dahlman 1939-09-03, RA, UN, vol. 35.

⁶⁵ *Verbalnote* från Auswärtiges Amt. Avskrift i RA, UN, vol. 35.

Grenzlanduniversiteten som grundades för att sprida nationalsocialistiska vetenskapliga ideal i de ockuperade områdena.⁶⁶ Höfler erbjöd i ett brev Wikander att överta ett fast lektorat i svenska vid det institut han ämnade inrätta i Strasbourg. Arbetet skulle vara lätt och ge Wikander mycket möjlighet till forskning, skrev han. Dessutom planerade Höfler att samla likasinnade forskare i den filosofiska fakulteten.⁶⁷ Wikanders svar är inte känt, men i Upplysningsnämndens material finns ingenting som tyder på att lektoratet någonsin inrättades.

6.2 Lektorstillsattningarna i Jena och Leipzig

Lektoraten i svenska språket vid universiteten i Jena och Leipzig innehades fram till 1937 av samme lektor, den redan tidigare nämnde Nils Kjellman. Han sade dock upp sig från och med höstterminen 1937⁶⁸, vilket ledde till diskussioner om lektoratets återbesättande mellan berörda parter i Tyskland och Sverige. De konflikter som uppstod med anledning av återbesättandet är intressanta, eftersom de visar både på vilka förväntningar som fanns på en lektor från universitetsprofessorernas sida och på maktförhållandena mellan universiteten, de tyska och de svenska myndigheterna.

Erich Gunther – en tysk som lektor i Jena

återbesättandet av lektoraten i Leipzig och Jena efter Nils Kjellmans forsvinande blev komplicerat. En bidragande orsak var att Svenska Akademien upphörde att betala ut de 1500 kronor som den dittills stöttat lektoratet i Jena med. Både Upplysningsnämnden och Riksföreningen ansåg att det skulle bli svårt att få en lektor från Sverige att acceptera den låga lön som universitetet kunde erbjuda.⁶⁹ I samråd med Upplysningsnämnden erbjöd Wilhelm Lundström universitetet att skjuta till en mindre summa från Riksföreningen för lektoratets upprätthållande.⁷⁰ Hans krav var dock att den i Jena bosatte Erich Gunther fick överta lektoratet. Gunther var tidningsutgivare med goda kunskaper i svenska, men var tysk. Han var dock en gammal vän till Lundström och dennes agerande ska ses som ett försök att hjälpa Gunther till extra inkomster. Planer på att utse Gunther till lektor i Jena hade bevisligen existerat inom Riksföreningen sedan 1932.⁷¹ Eftersom Gunther redan undervisade i svenska vid en så kallad

⁶⁶ De andra var universiteten i Kiel, Königsberg, Prag och Poznan (ty. Posen).

⁶⁷ Brev från Otto Höfler till Stig Wikander 1941-03-20, UUB, Stig Wikanders samling, Brev från utländska skribenter H–K. Otto Höfler.

⁶⁸ Brev från Nils Kjellman till Upplysningsnämnden 1937-05-31. RA, UN, vol. 16.

⁶⁹ Brev från Eric von Post till Wilhelm Lundström 1937-06-02. RA, UN, vol. 16.

⁷⁰ Brev från Wilhelm Lundström till Ministerialrat Stier (Min. f. Volksbildung Weimar) 1937-05-15, UAJ, BA 489.

⁷¹ Protokoll från Riksföreningens lektoratsavdelning 1932-01-22, GLA, RS, RFA, AIV:1.

Heimatschule ansåg Lundström att han skulle bli en bra lektor. Han fick dessutom redan en mindre summa från Riksföreningen för sin undervisning där.⁷² Upplysningsnämnden stödde förslaget, då nämnden ansåg att en svensk svårigen kunde förmås att ta tjänsten i Jena som skulle ha förblivit underbetald, trots Riksföreningens tillskott. Günther sågs därför som den bästa kandidaten eftersom han redan hade inkomster från annat håll och dessutom hade Lundströms stöd.

Förslaget var inte populärt vid universitetet i Jena. Den filosofiska fakulteten bad professorn i germanistik Carl Wesle samt den nyutnämnde docenten i nordiska språk och fornnordisk religion, Bernhard Kummer, att ta ställning till Riksföreningens förslag. Deras reaktion var över lag negativ. Enligt Carl Wesle kunde "en tysk som lektor aldrig vara en fullvärdig ersättning för en svensk." Han anförde den tradition av svenska lektorer som funnits i Jena och framhöll lektoratets betydelse för de tysk-svenska kontakterna. Dessutom hade Bernhard Kummers docentur skapat nya förutsättningar för studiet av Norden vid universitetet. En tysk som lektor kunde i detta sammanhang endast ses som en tillbakagång. Wesle bad därför ministeriet att undersöka möjligheten att antingen fortsätta dela lektor med Leipzig eller att skjuta till mer pengar, så att en svensk skulle kunna anställas.⁷³ Den som var kraftigast emot Günther som lektor var dock Bernhard Kummer. I sitt uttalande underströk han att en svensk lektor hade två uppgifter; den ena var att lära ut det talade, levande språket och den andra att vara "andlig representant för ett oss besläktat folk". Günther var, betonade Kummer, varken lärare eller akademiker och även om han hade djupa kunskaper i svenskt språk och kultur så skulle det ta honom flera år att behärska språkundervisningen. Som tysk kunde han dock aldrig representera den "svenska folkstammen" och därmed uppfylla lektoratets andra uppgift.⁷⁴ Kummer kontaktade även andra akademiker i Tyskland för att få dem att protestera mot de svenska planerna.⁷⁵

Att det var just Kummer som protesterade häftigast var ingen tillfällighet. Han var aktiv nationalsocialist och arbetade aktivt för att återuppliva den "nordiska anden" i Tyskland, till exempel genom skrifter som *Nordisches Lebensgefühl* (Nordisk livskänsla). Kummers docentur i Jena hade enligt Fritz Heinrich möjliggjorts av NSDAP-Gauleiter Fritz Sauckel och professorn i *Menschliche*

⁷² Brev från Vilhelm Lundström till Upplysningsnämnden 1937-06-09, RA, UN, vol. 16.

⁷³ "ein deutscher als Lektor niemals vollweriger Ersatz für einen Schweden sein kann." Carl Wesle, "Gutachten über das Schwedische Lektorat" odat., ThHStA, Thür. Volksbildungsministerium, C 335.

⁷⁴ "Geistige Vertretung eines uns [...] verwandten Volkstums", Bernhard Kummer, "Meinungsausserung über das schwedische Lektorat an der Universität Jena, erbeten von Seiner Spektabilität dem Herrn Dekan der philosophischen Fakultät." odat., ThHStA, Thür. Volksbildungsministerium, C 335.

⁷⁵ Se t.ex. brev från universitetsbibliotekarien i Kiel, Olaf Klose till K. A. Damgren 1937-06-22, där Klose framhåller lektoratens kulturella betydelse och därför anser att de måste innehas av svenskar, RA, UN, vol. 16.

Züchtungslehre und Vererbungsforschung vid universitetet i Jena, Karl Astel. Båda dessa arbetade för att profilera universitetet som ett nationalsocialistiskt lärosäte och Kummers docentur ska ses som ett steg i denna riktning.⁷⁶ Astel blev senare rektor vid universitetet. Mot denna bakgrund är Kummers motstånd mot Günther som lektor förståeligt. Hur skulle en person som inte var från ”Norden” kunna representera den ”nordiska folkstammen” i Tyskland?

Det finns en rad paralleller mellan situationen i München och situationen i Jena. I båda fallen arbetade akademiker som sympatiserade med nationalsocialismen för att få en svensk som lektor. På båda orterna arbetade universitetet för att etablera sig som ett nationalsocialistiskt förebildsuniversitet och på båda orterna skulle ämnet nordistik/germanistik ges en mer nationalsocialistisk profil. Ett sätt att uppnå detta var att ha en svensk lektor. Skillnaden mellan München och Jena var att Wüst och Höfler hade goda kontakter med lämpliga yngre svenska akademiker, vilket Bernhard Kummer verkar ha saknat.

Separata förhandlingar med Leipzig

Faktum kvarstod, trots protesterna från Jena. Hösten 1937 hade universitetet i Jena och universitetet i Leipzig varsitt otillsatt, underfinansierat lektorat. En lösning på problemet var att fortsätta att dela lektor, vilket Thüringens utbildningsministerium i Weimar föreslog sin motsvarighet i Dresden.⁷⁷ Konstantin Reichardt i Leipzig var dock emot denna lösning och ministeriet i Leipzig gick på hans linje. I augusti 1937 skrev Werner Studentkowski från utbildningsministeriet i Dresden till Bernhard Rust att Leipzig bestämt sig för att ha ett eget lektorat.⁷⁸ Samma sak meddelades senare kollegerna i Weimar.⁷⁹ En av anledningarna till att man i Sachsen valde denna lösning verkar ha varit att universitetet i Jena krävt att lektorn skulle bo i Jena, vilket professorn i germanistik i Leipzig, Theodor Frings, inte ville gå med på.⁸⁰ En annan var att Upplysningsnämnden vägrade att nominera lektorer så länge frågan var olöst. Som von Post förklarade för Damgren ansåg man inom den svenska statsförvaltningen att frågan om ett delat eller två separata lektorat var en inre tysk

⁷⁶ Se Germann 1954, band 3, s. 325–328; Hamann 2003, s. 205–209; Heinrich 2008, s. 251.

⁷⁷ Brev från Ministerialrat Stier (Min. f. Volksbildung Weimar) till Oberregierungsrat Studentkowski (Sächs. Volksbildungsmin. Dresden) 1937-07-29, ThHStA, Thür. Volksbildungsministerium, C 335.

⁷⁸ Brev från Studentkowski till Rust (REM) 1937-08-24, SHStA, Min. f. Volksbildung, 10239/7. Se även brev från Studentkowski till K. A. Damgren 1937-09-16, RA, UN, vol. 16. Werner Studentkowski var medlem i NSDAP sedan 1925 och fick efter 1933 uppdraget att politiskt övervaka lärosätena i landet Sachsen. Se vidare Parak 2004, s. 85–88.

⁷⁹ Brev från Regierungsrat Köhler (Sächs. Volksbildungsmin. Dresden) till Thüringscher Minister für Volksbildung 1937-11-19, SHStA, Min. f. Volksbildung, 10239/7.

⁸⁰ Anteckning från telefonat mellan Frings och representant för Ministerium für Volksbildung 1937-11-10, SHStA, Min. f. Volksbildung, 10239/7.

angelägenhet. Upplysningsnämnden kunde dock inte ta fram och kompetensförklara kandidater innan den visste hur läget var.⁸¹

I Leipzig löstes den ekonomiska frågan så att universitetet istället valde att samarbeta med den lokala handelshögskolan vilket gav en tillräcklig finansiering.⁸² Universitetet inledde då förhandlingar med Karl Björkman som hade ansökt om lektoratet direkt hos universitetet utan att gå via Upplysningsnämnden. Istället verkar han ha rekommenderats av Otto Höfler i München.⁸³ Björkman kompetensförklarades av nämnden efter att man kontaktat hans tidigare akademiska lärare i Uppsala för att kontrollera hans, som det hette, ”allmänna lämplighet”.⁸⁴ Dock gjorde Upplysningsnämnden klart för universitetet i Leipzig att den föredrog en annan sökande vid namn Fritz Andersson. Nämndens argument för Andersson var dennes högre akademiska kompetens.⁸⁵ Intressant nog verkar Frings ha hört sig för hos Otto Höfler även angående den nye kandidaten. Andersson hade deltagit i det tysk-svenska studentmötet i Kiel året innan och Höfler hade ingenting att invända mot honom.⁸⁶ När även det sachsiska utbildningsministeriet uttalade sig positivt om Fritz Andersson⁸⁷ var saken klar och valet föll på honom.

Av samma anledning som i München intervenerade REM och fördröjde Fritz Anderssons tillsättning. Ministeriet ansåg sig inte kunna ta ställning till Andersson som lektor då det väntade på svar från Sverige angående avtalet om reciprocitet vid lektorstillsättningar.⁸⁸ Andersson fick i och för sig en sorts dispens och kunde tillträda tjänsten den första april 1938. Dock varade hans första förordnande endast i ett halvår, antagligen för att han skulle kunna avskedas enkelt om förhandlingarna med Sverige krävde det.⁸⁹

⁸¹ Brev från Eric von Post till K. A. Damgren 1937-10-19, RA, UN, vol. 16.

⁸² Brev från Dr. Paul Hollender till Kungl. Svenska konsulatet i Leipzig 1937-12-01. Avskrift i RA, UN, vol. 16.

⁸³ Se brev från Frings till Ministerium für Volksbildung Dresden 1937-10-25, UAL, Phil. Fak. B2/28:08, Bd. 1. Denna rekommendation blev senare viktig när Björkman ansökte om ett vikariat i Tübingen eftersom den var anledningen till att Hermann Schneider ville anställa honom. Se brev från Hermann Schneider till Rektor EKU 1939-02-12, UAT, 155/314.

⁸⁴ Se t.ex. brev från Upplysningsnämnden till Otto von Friesen i Uppsala 1937-09-26, RA, UN, vol. 16.

⁸⁵ Brev från K. A. Damgren till Regierungsrat Köhler (Min. f. Volksbildung Dresden) 1937-12-16, RA, UN, vol. 17.

⁸⁶ Brev från Theodor Frings till Köhler (Min. f. Volksbildung Dresden) 1938-01-12, SHStA, Min. f. Volksbildung, 10239/7.

⁸⁷ Brev från Dr. Schmitt, Germanistisches Institut der Universität Leipzig till K. A. Damgren 1938-01-05, RA, UN, vol. 17; Brev från Köhler (Min. f. Volksbildung Dresden) till Frings 1938-02-02, SHStA, Min. f. Volksbildung, 10239/7.

⁸⁸ Brev från Eric von Post till K. A. Damgren 1938-03-02, RA, UN, vol. 17. Se även brev från Deutsche Gesandtschaft Stockholm till AA 1938-04-20, PolArch, R64108.

⁸⁹ Brev från Theodor Frings till REM 1938-05-17, SHStA, Min. f. Volksbildung, 10239/7.

Motstånd mot Günther i Jena

Carl Wesle och Bernhard Kummer i Jena fortsatte under vintern 1937/38 att protestera mot en utnämning av Erich Günther. Detta trots att alternativet att dela lektor med Leipzig inte längre var aktuellt. Wesle skrev i ett utlåtande från december att "...universitetet, för att kunna bevara och om möjligt fördjupa, det völkisch-kulturella sambandet med Norden, ovillkorligen behöver en svensk som lektor och inte får nöja sig med den halvmesyr som en svensk lektor av tysk nationalitet innebär."⁹⁰ Bernhard Kummer upprepade sina tidigare invändningar och föreslog att universitetet borde kringgå Upplysningsnämnden och fråga tyska nordister som Gustav Neckel i Berlin, Walter Vogt i Kiel eller Eugen Mogk i Leipzig om inte de kunde rekommendera lämpliga svenskar. Han tillfogade att man borde fråga Riksföreningen varför en förening för bevarandet av svenskheten utomlands endast var villig att stödja lektoratet ekonomiskt om det innehades av en tysk.⁹¹ Dessa utlåtanden skickade ministeriet i Weimar till den svenska beskickningen tillsammans med ett brev där man bad de svenska myndigheterna att ompröva sitt beslut. Alla dessa skrivelser ledde envoyé Arvid Richert vidare till Upplysningsnämnden för prövning.⁹² Nämnden avstod även denna gång från att rekommendera en lektor med hänvisning till den låga lönen.⁹³ I sitt brev till ministeriet i Weimar förklarade Damgren att det svenska utrikesdepartementet inte hade pengar att stödja lektoratet med. Dessutom påpekade han att bidraget på 70 mark i månaden från Riksföreningen till Günther var ett personligt bidrag till hans undervisning vid *Heimatschule* och inte ett bidrag till lektoratet i Jena.⁹⁴

Universitetet i Jena gjorde sitt yttersta för att finna en svensk som ville överta lektoratet och lyckades faktiskt med detta. I april 1938 rekommenderade universitetets rektor fil. mag. Hans Torsten Ljunggren i Lund till lektoratet.⁹⁵ Hur Ljunggren fick kontakt med universitetet i Jena är okänt. Däremot står det klart att han aldrig tillträdde. Den tredje maj meddelade nämligen REM att ministe-

⁹⁰ "...die Universität, um den völkisch-kulturellen Zusammenhang mit dem Norden zu wahren und möglichst zu vertiefen, unbedingt einen Schweden als Lektor braucht und sich nicht mit der Halbheit eines schwedischen Lektors deutscher Nationalität begnügen darf." Skrivelse från Carl Wesle, Arthur Witte och Bernhard Kummer till Dekan Phil. Fak. FSU 1937-12-11, UAJ, BA 489.

⁹¹ Skrivelse från Carl Wesle, Arthur Witte och Bernhard Kummer till Dekan Phil. Fak. FSU 1937-12-11, UAJ, BA 489.

⁹² Brev från Arvid Richert till UD 1938-01-11, RA, UN, vol. 17.

⁹³ PM skriven av Eric von Post för statsrådet och t.f. chefen för UD, RA, UN, vol. 17

⁹⁴ Brev från K. A. Damgren till Thüringscher Minister für Volksbildung 1938-02-26, UAJ, BA 489.

⁹⁵ Brev från Rektor FSU till Thüringscher Minister für Volksbildung 1938-04-05, ThHStA, Thür. Volksbildungsministerium, C 335. Det är troligt att detta var samma Torsten Ljunggren som var en av de "framträdande medlemmarna i den nationella studentklubben" i Lund, se Oredsson 1996, s. 45–46.

riet inte kunde ta ställning till Ljunggren som lektor. Anledningen var densamma som tidigare både i München och i Leipzig; de svenska myndigheterna hade ännu inte tagit ställning till det tyska förslaget om en reglering av lektoratstillsättningarna.⁹⁶

I Ljunggren gick antagligen Kummer och Wesle miste om den lektor de önskade. Redan sommaren 1938 skrev en lokal representant för NSDDB att förbundet erfarit att Ljunggren uppmanats att söka lektoratet i Marburg. Ministeriet i Weimar vände sig då direkt till REM för att utröna om detta stämde och om REM nu var redo att ta ställning till Ljunggrens anställning.⁹⁷ Svaret blev än en gång detsamma: De svenska myndigheterna hade ännu inte tagit ställning till det tyska förslaget om en reglering av lektoratstillsättningarna. Att Ljunggren skulle vara kandidat i Marburg kände REM heller inte till.⁹⁸

Det var Ture Johannisson och Vilhelm Lundström som förde fram Ljunggren som kandidat i Marburg. Han återfinns till exempel på en lista i Upplysningsnämndens arkiv över kompetensförklarade lektorer för lektorat i Tyskland från september 1938.⁹⁹ Kort därefter skrev Johannisson till Vilhelm Lundström att han träffat Ljunggren och att denne ”definitivt uppgivit alla förhoppningar på Jena”. Johannisson propagerade i detta brev för Ljunggren som sin efterträdare i Marburg.¹⁰⁰ När dessutom Erik Rooth i Lund rekommenderade Ljunggren till professor Walther Mitzka vid universitetet i Marburg var saken klar. I sitt intyg betecknade Rooth Ljunggren som *schwedisch-national* och detta i kombination med att även Upplysningsnämnden ställde sig bakom Ljunggren räckte för att Mitzka skulle be REM om att få anställa honom.¹⁰¹ Detta räckte även för REM som verkar ha tröttnat på Auswärtiges Amts förhållningar av lektoratstillsättningarna.¹⁰² Från och med den första december 1938 var Ljunggren anställd som lektor i Marburg.¹⁰³

⁹⁶ Brev från REM till Thüringscher Minister für Volksbildung 1938-05-03, ThHStA, Thür. Volksbildungsministerium, C 335.

⁹⁷ Brev från NSDDB till ministerialrat Stier (Min. f. Volksbildung Weimar) 1938-07-21 samt brev från Thüringscher Minister für Volksbildung till REM 1938-08-03, ThHStA, Thür. Volksbildungsministerium, C 335.

⁹⁸ Brev från REM till Thüringscher Minister für Volksbildung 1938-09-02, UAJ, BA 489.

⁹⁹ ”P.M. angående av Upplysningsnämnden kompetensförklarade kandidater till lektoraten i svenska (skandinaviska språk) vid universitetet i Marburg resp. Tübingen” 1938-09-22, RA, UN, vol. 17.

¹⁰⁰ Brev från Ture Johannisson till Vilhelm Lundström 1938-10-06, GLA, RS, VLA, EIa:8.

¹⁰¹ Se brev från Mitzka till Dekan Phil. Fak. PUM 1938-10-15, *Gutachten* från Erik Rooth 1938-10-18 samt brev från Universitätskurator PUM till REM 1938-10-21, StAM, 310 Acc. 1974/61, nr 9; brev från Universitätskurator PUM till REM 1938-10-26, BArch, R4901, 1971.

¹⁰² Se t.ex. brev från Wacker (REM) till AA 1938-11-18, där Wacker förklarar att ministeriet gett universitetet i Marburg tillåtelse att anställa Ljunggren trots att den svenska staten inte gett tillräckliga garantier för reciprocitet, BArch, R4901, 1971.

¹⁰³ Brev från Torsten Ljunggren till Vilhelm Lundström 1938-12-13, GLA, RS, VLA, EIa:8.

Wesle och Kummer i Jena gick alltså miste om sin representant för den ”svenska folkstammen” på grund av den politik som REM och Auswärtiges Amt förde gentemot Sverige. Först i november 1938 behagade REM meddela utbildningsministeriet i Weimar att man från Berlin nu inte hade någonting emot att lektoratet tillsattes med en svensk om en lämplig kandidat gick att finna. I samma brev konstaterades att Ljunggren nu var lektor i Marburg.¹⁰⁴ I Jena kvarstod alltså problemen: Lektoratet var underfinansierat och fortfarande fanns ingen svensk kandidat. I april 1939 lade undervisningsministeriet fram ett förslag att det slaviska lektoratet skulle lämnas vakant och att pengarna från det kunde användas för det italienska och svenska lektoratet istället.¹⁰⁵ Detta förslag verkar dock inte ha lett till någon förändring.

Andra världskrigets utbrott fick universitetet i Jena att slutgiltigt överge planerna på en svensk som lektor och att anställa Erich Günther. Hade det varit svårt innan kriget var det troligtvis omöjligt att utverka mer pengar till ett lektorat efter september 1939. Från och med den första terminen efter krigsutbrottet återfinns i alla fall Günther som lektor i universitetets förteckning över personal och föreläsningar.¹⁰⁶

6.3 Nordiska studier i Rostock

Universitetet i Rostock hade haft en svensk lektor sedan 1917, då Viktor Björkman utsågs till oavlönad lektor. I jämförelse med övriga universitet vid Östersjökusten var dock Rostocks inriktning mot Norden relativt svagt institutionaliserad. Öster om Rostock, i Greifswald, låg sedan 1918 det nordiska institutet, som inrättats av den preussiska staten och västerut, i Kiel, fanns sedan 1922 en nordisk avdelning inom institutet för germanistik. Viktor Björkman hade i och för sig haft planer på att grunda ett Östersjöinstitut, men dessa hade aldrig realiserats.¹⁰⁷

Ett institut kring den ”nordiska tanken”

Våren 1934 fick den lokala regeringen i Mecklenburg ett förslag angående inrättandet av ett nytt nordiskt institut vid universitetet i Rostock. Förslaget kom från universitetets filosofiska fakultet och var ett tydligt försök att positionera sig i den nya nationalsocialistiska staten. Projektet hade arbetsnamnet *Institut*

¹⁰⁴ Brev från Harmjanz (REM) till Thüringscher Minister für Volksbildung 1938-11-30, ThHStA, Thür. Volksbildungsministerium, C 335.

¹⁰⁵ Brev från Thüringscher Minister für Volksbildung till Reichsstatthalter in Thüringen 1939-04-05, ThHStA, Thür. Volksbildungsministerium, C 141.

¹⁰⁶ VV Jena 1. Trimester 1940, s. 54.

¹⁰⁷ Se kapitel 2 i denna avhandling.

für nordische Kultur och de utkast och PM om institutets organisation och syfte som finns bevarade visar att initiativtagarna på ett tydligt sätt försökte anknyta till den nordiska tanken.

Varifrån initiativet till institutet kom är oklart. Huvudansvarig verkar ha varit professorn i nationalekonomi tillika prorektorn Hans-Jürgen Seraphim. Institutet skulle enligt planerna bestå av sex avdelningar: en avdelning för nordisk rätt, en för nordisk historia, en för nordisk konst, en för nordisk musik samt en för nordisk rasforskning. Över dessa skulle institutet för nordisk kultur existera som paraplybegrepp. Själva institutet skulle i sin tur ha en styrelse och ett *Kuratorium* bestående av representanter för den tyska och de nordiska staterna, vetenskapsmän, representanter för näringslivet och så vidare. Dessutom skulle Nordische Gesellschaft ha en speciell roll som "resonansbotten" (*Resonanzboden*) för föredrag samt som "ideell och materiell gynnare av institutet".¹⁰⁸ Detta kan endast förstås som att NG skulle ges inflytande över institutets verksamhet.

Det planerade institutets närhet till det rasideologiska tankegodet som NG representerade framgår av utkastet till de olika avdelningarnas verksamhet, även om vissa betonade det mer än andra. Uttrycket den "nordiska tanken" (*nordischer Gedanke*) återfinns till exempel endast i rubriken till den tyska filologins roll inom institutet, medan det musikvetenskapliga institutet skulle utgå från begreppet nordisk både som idéhistoriskt och *völkisch-geografischer* begrepp samt förklarade att institutets uppdrag även vore att propagera den "nordiska idén".¹⁰⁹ Det framgår inte om de deltagande professorerna delade Nordische Gesellschafts ideologiska ståndpunkt eller inte. Däremot kan initiativet till institutet i Rostock ses som ett typexempel på hur de nationalsocialistiska organisationerna vann insteg i universitetsvärlden och hur tyska akademiker sökte en politisk allierad inom den nationalsocialistiska rörelsen.

Det planerade institutet skulle alltså delvis styras av en organisation som vid denna tidpunkt tydligt tillhörde den nationalsocialistiske ministern Alfred Rosenbergs intressesfär. NG gjorde även sitt till för att stödja institutet. I april 1934 inkom föreningen med en plan för omorganiseringen av de nordiska studierna i Tyskland. Enligt planen var det tyska studiet av Norden utspritt över landet och NG föreslog därför att forskningen och undervisningen om Norden skulle koncentreras till de tre nordtyska universiteten Kiel, Greifswald och Rostock. De tre universiteten skulle ha olika vetenskapliga tyngdpunkter. Kiel

¹⁰⁸ "...ideeller und materieller Förderer des Instituts". Se odat. PM ang. institutets organisation, från Rektor UR till Mecklenburg-Schwerinsches Ministerium für Unterricht... 1934-03-25, LHAS, 5.12-7/1 Meckl.-Schwerinsches Min. f. Unterricht, Kunst... 1620.

¹⁰⁹ Se H. Teuchert, "Der nordische Gedanke in Lehre und Forschung der Universität Rostock im Bereich der deutschen Philologie", PM från 1934-01-25, samt PM ang. en professur i nordisk musik från 1934-02-04. Dessa och ytterligare PM ang. olika ämnens roll inom det planerade institutet sändes till ministeriet i Mecklenburg 1934-03-25, LHAS, 5.12-7/1 Meckl.-Schwerinsches Min. f. Unterricht, Kunst... 1620.

tilldelades *Der nordische Raum* och skulle koncentrera sig på arkeologi, geopolitik och ekonomi. Rostocks tyngdpunkt skulle vara *Der nordische Mensch*, det vill säga rasbiologi, etnografi och nordisk mytologi. Slutligen skulle Greifswald koncentrera sig på litteratur och konst.¹¹⁰ Eftersom Rostock var det enda universitetet utan ett nordiskt institut borde detta universitet tilldelas extra medel. Detta förslag stöddes av Friedrich Hildebrandt som var *Gauleiter* och *Reichsstatthalter* i Mecklenburg och därmed NSDAP:s högste representant i provinsen. När Hildebrandt skickade kopior av förslaget till universitetet i Rostock och till ministeriet i Schwerin angav han även att NG ämnade skicka det till Bernhard Rust i Berlin.¹¹¹

Förslagen om ett institut för nordisk kultur i Rostock och en omorganisering av de nordiska studierna i Tyskland fann även genklang inom utbildningsministeriet i Schwerin. Ministeriet korresponderade under våren 1934 både med universitetet och med Hildebrandt i ärendet, främst för att skaffa sig en överblick över det ekonomiska läget.¹¹² Ministeriet ställde sig även bakom det förslag som NG sände till REM i Berlin och arbetade dessutom för att inrätta en professur i nordisk historia i Rostock som skulle erbjudas Johannes Paul i Greifswald.¹¹³

Starka politiska krafter verkade alltså för att inrätta ett institut för nordisk kultur i Rostock. Lika starka krafter verkade dock även emot universitetets storstilade planer. Kritiken kom både från andra universitet och inifrån det nationalsocialistiska partiet. REM i Berlin sände nämligen ut NG:s förslag om en koncentration av de nordiska studierna till Greifswald, Kiel och Rostock på remiss till universiteterna i de båda förstnämnda orterna. Reaktionerna från dessa var inte särdeles positiva. Enligt Leopold Magon i Greifswald var NG:s förslag olyckligt, och då framför allt den uppdelning i tyngdpunkter som fanns i förslaget. Andemeningen i hans svar kan sammanfattas på följande sätt: I Greifswald fanns ju redan den kompetens som efterfrågades. Varför skulle man då bygga upp ett nytt institut i Rostock?¹¹⁴ Starkast reaktioner kom från universitetet i Kiel, där professorn i germanistik Walter Vogt samlade negativa utlåtanden från

¹¹⁰ "Vorschlag für die Planung der nordischen Arbeit an den norddeutschen Universitäten", s. 7, UAR, Phil. Fak. 190.

¹¹¹ Brev från Friedrich Hildebrandt till Mecklenburg-Schwerinsches Ministerium für Unterricht 1934-04-16, UAR, Phil. Fak. 190.

¹¹² Se. t.ex. brev från Hans-Jürgen Seraphim till Otto Dehns 1934-04-24 angående kostnaderna för avdelningen för nordisk rätt, LHAS, 5.12-7/1 Meckl.-Schwerinsches Min. f. Unterricht, Kunst... 1620.

¹¹³ Se. t.ex. PM skriven av Ministerialrat Otto Dehns 1934-04-03 angående institutets organisation samt brev från Dr. Bergholter (Meckl. Min. f. Unterricht) till Friedrich Hildebrandt angående NG:s förslag och Johannes Pauls professur, LHAS, 5.12-7/1 Meckl.-Schwerinsches Min. f. Unterricht, Kunst... 1620. Se även utlåtanden om professor Paul som professor i nordisk historia från 1934-04-25, UAR, Phil. Fak. 190.

¹¹⁴ Brev från Leopold Magon till Bernhard Rust (REM) 1934-07-14, UAG, R 190.

en rad professorer och sammanfattade dessa i ett 16 sidor långt brev. Även Vogt ansåg NG:s uppdelning artificiell och onödig och förordade istället en utbyggnad i Kiel.¹¹⁵ Motståndet mot planerna i Rostock var inte begränsade till universitetsvärlden. Vogt fick till exempel stöd i sin kritik från NSDAP:s *Gauleiter* i Schleswig-Holstein Hinrich Lohse.¹¹⁶

Det kraftiga motståndet gjorde att NG och universitetet i Rostock fick överge planerna på ett brett anlagt institut för nordisk kultur. Turerna kring det planerade institutet visar dock att det fanns aktörer, både inom universitetet i Rostock och inom det lokala nazistpartiet i Mecklenburg som önskade profilera universitetet i Rostock som ett universitet med Norden som specialitet.

Intressant i sammanhanget, om än en parentes, är att institutionen för germanistik vid universitetet i Hamburg inkom med ett liknande förslag om att profilera institutionen starkare mot Norden. I den *Denkschrift* som Conrad Borchling lämnade in till lokala myndigheter i september 1935 nämndes även NG som samarbetspartner.¹¹⁷ Borchlings förslag stöddes av universitetets rektor¹¹⁸, men verkar inte heller det ha lett någonstans. Nordische Gesellschaft var alltså mycket intresserat av att utöka sitt inflytande inom universitetet under nationalsocialismens första år. Dessa försök verkar dock inte ha varit framgångsrika.

Specialisering mot Norden via lektoratet i svenska

Det misslyckade försöket att inrätta ett institut för nordisk kultur i Rostock var inte slutet, utan inledningen på aktiviteterna att etablera universitetet som ett lärosäte med inriktning mot Norden. På hösten 1936 eller våren 1937, ett exakt datum saknas, lämnade *Gaustudentenführer* Fritz Schuchter, den lokale ledaren för NSDStB, in ett förslag på grundandet av en *Nordlandarbeitskreis*. Syftet med denna ”nordiska arbetsgrupp” var propagandistiskt; målet var att lotsa fler nordiska studenter till Rostock för att visa dem ”det nya Tyskland”.¹¹⁹ Samtidigt föreslog NSDStB en utbyggnad av kontakterna med Norden generellt. Schuchter såg i första hand två enheter inom universitetet som borde ges mer resurser, dels den nordiska avdelningen inom det statsrättsliga seminariet dels lektoratet i svenska som sedan 1932 innehades av Alexander Mutén.

¹¹⁵ Brev från Walther Heinrich Vogt till Bernhard Rust (REM) 1934-06-21. Detta brev tillsammans med de utlåtanden brevet bygger på finns i LASH, Abt. 47, Nr. 1847.

¹¹⁶ Brev från Hinrich Lohse till Bernhard Rust (REM) 1934-06-30, BArch, R4901, 933. Avskrift av samma dokument även i LASH, Abt. 47, Nr. 1847.

¹¹⁷ *Denkschrift* från Conrad Borchling till Landesunterrichtsbehörde Hamburg, Hochschulwesen 1935-09-25, StAH, 364-5:1, K.20.1.151.

¹¹⁸ Brev från Rektor UH till Landesunterrichtsbehörde Hamburg, Hochschulwesen 1935-09-25, StAH, 364-5:1, K.20.1.151.

¹¹⁹ Se PM ”Nordlandarbeitskreis” och PM ”Planung und vorhandene Ansätze zur wissenschaftlichen Nordlandarbeit an der Universität Rostock”, UAR, Phil. Fak. 190.

Mutén spelade en viktig roll inom NSDStB:s planer. Av skrifterna framgår att han redan var engagerad i de sommarkurser för svenska studenter som studentförbundet organiserade. I förslaget tillskrevs han rollen som huvudsaklig kontaktperson för de studenter, nordiska och tyska, som var intresserade av det utbyte som fanns inom *Nordlandarbeitskreis*. Studentförbundet föreslog därför att Mutén skulle ges ökade anslag för uppbyggnad av ett seminariebibliotek och att målet med detta var att i framtiden omvandla hans lektorat till en professur. För Mutén talade även enligt promemorian att han var positivt inställd till nationalsocialismen: ”Han är en av de få nordbor som inte endast förstår utan även förbehållslöst bejakar nationalsocialismen. Han ser den dock som ett typiskt tyskt fenomen.”¹²⁰ Det är omöjligt att veta i vilken utsträckning denna utsaga var ett försök från NSDStB:s sida att framställa Mutén i ett bättre ljus, eller om han verkligen bejakade nationalsocialismen. Det man kan veta med säkerhet är att han i alla fall inte tillhörde dess kritiker¹²¹ och att han uppenbarligen inte hade någonting emot att låta NSDStB hjälpa honom till en bättre position.

Planerna på att stärka lektoratet i Rostock föll i god jord hos Vilhelm Lundström och Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet. I maj 1937 ansökte föreningen om att lektorns lön skulle höjas. Löneförhöjningen skulle betalas ur den fond för inrättandet av en professur i svenska språket som skapats 1919, men som aldrig använts på grund av inflationen. Nu hade kapitalet åter vuxit så att det var möjligt att ge Mutén 100 mark extra i månaden ur fonden.¹²² Detta förslag bifölls av *Regierungsbevollmächtigter* Otto Dehns vid universitetet i Rostock som samtidigt lovade att den lön som betalades av landet Mecklenburg inte skulle förändras.¹²³ Att Mutén skulle få en löneförhöjning

¹²⁰ ”Er gehört zu den wenigen Nordländern, die den Nationalsozialismus nicht nur verstehen, sondern auch restlos bejahen. Ihn allerdings als eine typisch deutsche Sache ansieht.”, ”Planung und vorhandene Ansätze zur wissenschaftlichen Nordlandarbeit an der Universität Rostock”, s. 2, UAR, Phil. Fak. 190.

¹²¹ Till exempel uttryckte sig Mutén i mycket positiva ordalag om ett föredrag som den kända svenska författarinnan och nazistsympatisören grevinnan Willamowitz-Möllendorf höll i Rostock (odat. brevkort från Alexander Mutén till Vilhelm Lundström, GUB, VLB, Alexander Mutén). Han var även mycket positiv till den sammanslagning av den lokala Deutsch-Schwedische Vereinigung med Nordische Gesellschaft som genomfördes någon gång under 1935–1936. Mutén hävdade att en sammanslagning gjorde det möjligt att komma i kontakt med ett större antal tyskar än tidigare, odat. brev från Alexander Mutén till Vilhelm Lundström, GLA, RS, VLA, EIa:6.

¹²² Se Vilhelm Lundströms PM inför arbetsutskottets sammanträde skriven 1937-11-20, GLA, RS, VLA, EIa:7. Ursprungligen kom initiativet till att använda fonden på detta sätt från universitetet, se brev från Regierungsbevollmächtigter an der Universität Rostock till Meckl. Min. f. Unterricht... 1937-06-22, LHAS, 5.12-7/1 Meckl.-Schwerinsches Min. f. Unterricht, Kunst... 2547.

¹²³ Brev från Otto Dehns (Meckl. Min. f. Unterricht) till Vilhelm Lundström 1937-07-10, GLA, RS, VLA, EIa:7.

hade även varit ett krav från NSDStB. Som anledning angavs hans arbete för att förbättra de tysk-svenska akademiska kontakterna.¹²⁴

Otto Dehns hade i sin egenskap av *Regierungsbevollmächtigter* en viktig position. Han var både den lokala regeringens representant vid universitetet och avdelningschef inom undervisningsministeriet. Det var Dehns som 1938 gav Mutén i uppdrag att utarbeta ett förslag på hur lektoratet i svenska skulle kunna byggas ut. Detta visar att försöken att etablera Rostock som ett universitet med nordisk inriktning fortfarande hade den lokala regeringens stöd, trots misslyckandet 1934.

Alexander Mutén verkar ha varit väl medveten om den konfliktpotential som utbyggnaden av nordiska studier i Rostock hade. Hans förslag var därför att universitetet borde koncentrera sig på Sverige som specialområde. Detta motiverade han med tradition. Det var i Rostock som Riksföreningen hade planerat att inrätta en professur i svenska språket och lektoratet i svenska var ett av de första i landet. Antagligen antog Mutén även att en sådan begränsning inte skulle stöta på samma hårda motstånd i Kiel och Greifswald. Först när universitetet i Rostock lyckats etablera sig inom ett kulturområde kunde ämnet utvidgas mot allmän nordisk filologi eller nordistik.¹²⁵

Mutén föreslog därefter en rad praktiska förändringar. Lektoratet borde ges egna rum för undervisnings- och biblioteksändamål, och universitets samlingar av svensk skön- och facklitteratur borde byggas ut. Dessutom borde svenska bli examensämne.¹²⁶ Den lokala regeringen kunde, enligt Mutén, även göra sitt för att stödja lektoratet och universitetets satsning på Sverige. Han föreslog ett införande av svenska som främmande språk i skolorna i Mecklenburg, vilket både skulle öka befolkningens intresse för Sverige och ge studenterna i svenska framtida arbetsmöjligheter som lärare. Regeringen kunde även stödja skol-, student- och lärarutbytet länderna emellan, ordna sommarkurser för svenskar, göra mer reklam för Rostock som universitetsstad i Sverige samt stödja vetenskapliga föredrag och anordnandet av ”typiskt svenska folksfester” såsom midsommar- och Luciafirande. Av planen framgår också att regeringen redan gått med på att ta bort den åhöraravgift som studenter vid lektoratet tidigare betalade.¹²⁷

Alla Muténs förslag föll i god jord hos ministeriet i Schwerin, kanske delvis på grund av stödet från NSDStB. Att Mutén var nöjd med sina framgångar framgår av ett brev från honom till Karl Artur Damgren, pressattaché vid svenska beskickningen i Berlin, skrivet i januari 1938. Lektoratet hade då till-

¹²⁴ Rapport från NSDStB, Gaustudentenführung Mecklenburg 1937-08-06, LHAS, 5.12-7/1 Meckl.-Schwerinsches Min. f. Unterricht, Kunst... 2547.

¹²⁵ ”Vorschlag zur Erweiterung des schwedischen Lektorats an der Universität Rostock”, s. 3, UAR, Phil. Fak. 189.

¹²⁶ ”Vorschlag zur Erweiterung des schwedischen Lektorats an der Universität Rostock”, s. 3-7, UAR, Phil. Fak. 189.

¹²⁷ ”Vorschlag zur Erweiterung des schwedischen Lektorats an der Universität Rostock”, s. 7-8, UAR, Phil. Fak. 189.

delats egna rum och extra pengar för bokinköp samtidigt som svenska hade blivit examensämne.¹²⁸ Muténs status hade i och med detta höjts avsevärt. Han ingick nu som examinator för svenska i universitetets *Prüfungskommission*. Samtidigt hade lektoratet övertagit den tysk-svenska föreningens funktion som anordnare av allmänna kulturevenemang. Mutén bad därför Damgren om ett representationsanslag från den svenska staten. Som en stor framgång räknade Mutén även en överenskommelse med den nationalsocialistiska rekreationsorganisation Kraft durch Freude, en del av Deutsche Arbeitsfront, om att undervisa dess medlemmar i svenska.¹²⁹

De tysk-svenska förhandlingarna om ett kulturavtal som beskrevs i kapitel 5 hade dock en viss inverkan även på Muténs strävanden. När universitetet ansökte hos REM i Berlin om att svenska skulle bli examensämne även inom ramen för diplomexamen tog det stopp. I sitt svar på ministeriets förfrågan förklarade Heinrich Harmjanz vid REM att han över huvud taget inte kunde ta ställning i frågan för tillfället. Anledningen var densamma som i München, Leipzig och Jena, att den svenska staten ännu inte tagit ställning till en bilateral reglering av lektoratstillsättningarna.¹³⁰

I februari 1939, ett år efter Muténs brev till Damgren, ansökte den filosofiska fakulteten om ett *Lehrauftrag* i svenska språket och svensk litteratur för Mutén.¹³¹ Detta uppdrag att ge akademisk undervisning om svensk litteratur visar att universitetet uppenbarligen valt att följa Muténs plan att specialisera sig på Sverige och svenska förhållanden. För Mutén var detta ytterligare ett steg uppåt i karriären, eftersom det betydde att han gick från att i första hand vara språklärare till att vara integrerad i fakulteten.

1939 hade alltså Mutén, den filosofiska fakulteten och den lokala regeringen lyckats bygga ut lektoratet vid universitetet i Rostock till någonting som liknade ett Sverigeinstitut. Detta institut var i allra högsta grad centrerat kring personen Alexander Mutén, vars akademiska karriär hade fått en ordentlig skjuts av den förda politiken. Antagligen var detta även anledningen till att Mutén fortfarande var lektor. 1939 hade han varit i Rostock i sju år och var därmed den ende svenske lektorn i Tyskland som anställdes innan det nationalsocialistiska maktövertagandet 1933.

¹²⁸ Brev från Alexander Mutén till K. A. Damgren 1938-01-17, RA, UN, vol. 17. Se även brev från Phil. Fak. UR till Rektor UR 1937-12-02, där fakulteten ber om att få svenska godkänt som examensämne, UAR, PA Mutén.

¹²⁹ Brev från Alexander Mutén till K. A. Damgren 1938-01-17, RA, UN, vol. 17.

¹³⁰ Brev från Harmjanz (REM) till Meckl. Min. f. Unterricht 1938-05-25, LHAS, 5.12-7/1 Meckl.-Schwerinsches Min. f. Unterricht, Kunst... 2547.

¹³¹ Brev från Maybaum (Dekan Phil. Fak. UR) till Meckl. Min. f. Unterricht 1939-02-18, BA, ehem. BDC, Diverses, Mutén, Alexander, DS A0047.

En professur för Alexander Mutén

Försöken att utvidga lektoratet och att stärka Muténs ställning inom universitetet upphörde inte i och med krigsutbrottet i september 1939. Våren 1941 ansöktes om en förlängning av Muténs *Lehrauftrag* som nu inte endast skulle omfatta svenska språket och svensk litteratur utan även svensk folkloristik.¹³²

Sommaren 1941 skrev den redan nämnde lokale NSDAP-ledaren Friedrich Hildebrandt ett brev till statsminister Schaaf vid den lokala regeringen i Mecklenburg. I brevet förordade Hildebrandt inrättandet av en nordisk professur vid universitetet och hänvisade i oklara ordalag till att både ”partikamraterna” och ”svenskarna” önskade se en sådan.¹³³ Frågan om en professur för Alexander Mutén hade i och för sig berörts av NSDStB redan 1937¹³⁴ men nu gjorde universitetet i Rostock slag i saken. I januari 1942 ansökte universitetet om att få utse Alexander Mutén till professor med motiveringen att hans långa tjänstgöringstid och omfattande undervisnings- och forskningserfarenhet gjorde honom predestinerad för en ledande roll inom det nordiska institutet.¹³⁵ Varken NSDAP eller GESTAPO hade någonting emot Muténs utnämning¹³⁶ och universitetets ansökan backades även upp av den lokala docentföreningen Gau-dozentenbund¹³⁷. Den 16 maj 1942 ansökte ministeriet i Schwerin hos REM i Berlin om en professur för Mutén.¹³⁸

Trots allt stöd lokalt valde REM att inte bifalla ansökan. I en PM skriven av Heinrich Harmjanz återfinns ministeriets argument mot en professur, och i denna framhölls framför allt Muténs långa tjänstgöringstid som ett problem. En lektor borde bytas ut med ungefär fyra till sex års mellanrum för att kunna behålla kontakten med utvecklingen i hemlandet, argumenterade Harmjanz.

¹³² Brev från Dekan Phil. Fak. UR till Meckl. Min. f. Unterricht 1941-04-22, LHAS, 5.12-7/1 Meckl.-Schwerinsches Min. f. Unterricht, Kunst... 2548.

¹³³ Brev från Friedrich Hildebrandt till Staatsminister Dr. Schaaf (Meckl. Min. f. Unterricht) 1941-06-23, UAR, K6a/765.

¹³⁴ Rapport från NSDStB, Gaustudentenführung Mecklenburg 1937-08-06, LHAS, 5.12-7/1 Meckl.-Schwerinsches Min. f. Unterricht, Kunst... 2547.

¹³⁵ Brev från Dekan Phil. Fak. UR till Meckl. Min. f. Unterricht 1942-01-19, LHAS, 5.12-7/1 Meckl.-Schwerinsches Min. f. Unterricht, Kunst... 2548.

¹³⁶ Otto Dehns från Meckl. Min. f. Unterricht skickade 1942-03-03 ut en förfrågan till Gaupersonalamt det NSDAP samt till GESTAPO om de hade någonting emot Muténs utnämning. NSDAP:s *Gauamtsleiter* svarade 1942-04-18 att han efter samtal med Hildebrandt inte hade några invändningar mot Mutén. I sitt svar 1942-05-08 meddelade GESTAPO att organisationen kunde göra ett undantag för Mutén i den regel som förbjöd utlänningar att vistas i närheten av kusten och därifrån fanns därför heller inga invändningar mot hans professur, LHAS, 5.12-7/1 Meckl.-Schwerinsches Min. f. Unterricht, Kunst... 2548.

¹³⁷ Se brev från Rektor UR till Gau-dozentenbundführer Prof. Dr. Neubert 1942-02-26 samt svar från Prof. Dr. Neubert till rektor 1942-03-01, LHAS, 5.12-7/1 Meckl.-Schwerinsches Min. f. Unterricht, Kunst... 2548.

¹³⁸ Brev från Meckl. Min. f. Unterricht till REM 1942-05-16, BArch, ehem. BDC, Diverses, Mutén, Alexander, DS A0047.

Dessutom talade det faktum att Mutén var svensk emot honom, inte minst eftersom en professur betydde att han skulle upphöjas till tysk statstjänsteman: "...en inriktning av undervisningen vid det nordiska institutet som motsvarar våra politiska och kulturpolitiska intressen kan helt enkelt inte genomföras av en svensk..."¹³⁹, som Harmjanz uttryckte sig i promemorian. De argument som universitetet använt till Muténs fördel, hans långa tjänstgöringstid och det faktum att han var svensk, vändes nu emot honom.

Mitt under brinnande krig utvecklades nu en långdragen diskussion mellan utbildningsministeriet i Schwerin och REM i Berlin om Muténs professur. När möjligheten till en vanlig professur ointetgjorts förde Mutén och universitetet fram en alternativ lösning. Mutén skulle nu göras till *Honorarprofessor*, det vill säga han skulle ges professors namn utan att en lärostol inrättades, samt få en löneförhöjning.¹⁴⁰ Även denna lösning stötte på invändningar från REM och Harmjanz, som i ett brev ordagrant upprepade vad han sagt året innan, samt hänvisade till att även utrikesministeriet måste få säga sitt om utnämmandet av en svensk till professor.¹⁴¹ Muténs ärende drog ut på tiden och det var först efter en lång rad påtryckningar som både Auswärtiges Amt och REM gav sitt godkännande.¹⁴² Den 30 augusti 1944 utnämndes Alexander Mutén till *Honorarprofessor* vid universitetet i Rostock av utbildningsministern Bernhard Rust.¹⁴³

¹³⁹ "...eine unseren politischen und kulturpolitischen Interessen entsprechende Ausrichtung des Unterrichts im Nordischen Institut in Rostock von einem Schweden schlechterdings nicht durchgeführte werden kann..." PM skriven av Heinrich Harmjanz 1942-06-12, BArch, ehem. BDC, Diverses, Mutén, Alexander, DS A0047.

¹⁴⁰ Se brev från Alexander Mutén till Rektor UR 1942-06-27; brev från Meckl. Min. f. Unterricht till REM 1942-08-22, LHAS, 5.12-7/1 Meckl.-Schwerinsches Min. f. Unterricht, Kunst... 2548.

¹⁴¹ Brev från Heinrich Harmjanz till Meckl. Min. f. Unterricht 1943-01-11, LHAS, 5.12-7/1 Meckl.-Schwerinsches Min. f. Unterricht, Kunst... 2548. Ärendet presenterades av Ministerialrat Krüger för AA i en rapport 1943-08-21, PolArch, R64300.

¹⁴² Se brev från REM till AA 1944-06-15 där ministeriet förklarar sig villigt att dra tillbaka sina invändningar mot Mutén, PolArch, R64300.

¹⁴³ Se avskrift av beslut 1944-08-30, LHAS, 5.12-7/1 Meckl.-Schwerinsches Min. f. Unterricht, Kunst... 2548.

6.4 Lektorat mellan ”nordisk ideologi” och statlig kulturpolitik

Lokala allianser för ”Norden”...

Utvecklingen vid de tre lektorat som har specialbehandlats i detta kapitel visar tydligt att det fanns aktörer i det nationalsocialistiska Tyskland som försökte använda lektoraten i svenska språket som en ideologisk resurs.

Etableringen av lektoratet i München var ett tydligt försök att göra lektoraten till en del i en ideologiserad vetenskap om Norden och det forngermanska samhället. Walther Wüsts och Otto Höflers retorik som gick ut på att framhäva vikten hos en germanistik som var inriktad på Norden visade sig också vara framgångsrik. Inte minst lyckades de att utverka stöd till lektoratet från NS-kontrollerade organisationer som Alexander von Humboldt-Stiftung, SS-Ahnenerbe och Nordische Gesellschaft. Politiska överväganden spelade även en stor roll för utnämmandet av lektor till detta lektorat. Herman Hansson hade i sin egenskap av ung svensk, medlem i en svensk organisation på högerkanten och Humboldt-stipendiat de rätta politiska åsikterna för att komma i fråga för en lektorsanställning. Samma sak kan sägas om Stig Wikander, som även han hade en politisk inställning som var gångbar i Tredje riket. Att han intresserade sig för liknande ämnen som Walther Wüst och Otto Höfler och dessutom sedan tidigare kände den sistnämnde var, som visats ovan, huvudanledningen till att han erbjöds att arbeta som lektor.

Otto Höfler är inte bara intressant för sitt samarbete med Walther Wüst i München. På grund de kontakter han hade med den svenska universitetsvärlden sedan sin tid som krigsbarn i Sverige¹⁴⁴ och därefter som lektor i Uppsala fungerade han under den nationalsocialistiska diktaturen ofta som kontaktperson för olika statliga och partiorganisationer i frågor som rörde Sverige. Som visades i kapitel 4 var det till exempel han som garanterade att Erland Rosell inte var marxist innan denne anställdes i Kiel. Vid tillsättningen av lektorn i Leipzig hade Höfler garanterat att både Karl Björkman och Fritz Andersson var lämpliga kandidater. Stig Wikander var alltså inte den ende han hjälpte att få ett lektorat. Höfler var även en av de professorer som fick möjlighet att uttala sig om det planerade institutet i Rostock.

Bernhard Kummer ville även han ha en svensk lektor som kunde fylla en funktion inom en ideologiserad vetenskap om Norden och det forngermanska samhället. Kummer själv hade fått sin docentur som ett led i en profilering av

¹⁴⁴ I ett brev till sin far nämner Stig Wikander att Otto Höfler var krigsbarn i Sverige efter första världskriget och att hans ”styvfar” var den kände filosofiprofessorn i Lund, Efraim Liljekvist. Se brev från Wikander till fadern 1939-01-14, UUB, Stig Wikanders samling, NC:1468, Brev till föräldrarna 1939 MT 7.

Jena som ett nationalsocialistiskt universitet. Kummers ideologiska hemvist förklarar det motstånd som Riksföreningen och Upplysningsnämnden mötte, när de försökte att lansera Erich Günther som lektor.

Slutligen försökte även universitetet i Rostock att anpassa sig till den nya politiska kontexten och att profilera sig som ett universitet med ”nordisk” inriktning. Dessa försök stöddes både av Nordische Gesellschaft och av den lokala NSDAP-ledningen. När försöken att etablera ett nordiskt institut misslyckats inkorporerades Alexander Mutén och det svenska lektoratet i planerna. Mutén försågs med både större ekonomiska resurser och en bättre position inom universitetet.

I alla tre fallen är allianserna mellan universitetsvärlden och lokala aktörer ur den politiska sfären tydliga. Allra tydligast är det naturligtvis i München, där Wüst var både dekan och ledare för SS-Ahnenerbe. I Jena hade Bernhard Kummers docentur möjliggjorts av NSDAP-Gauleiter Fritz Sauckel, och det lokala ministeriet var lika aktivt som Kummer och Wesle när det gällde att få en svensk som lektor. I Rostock slutligen hade det planerade nordiska institutet stöd både av Nordische Gesellschaft och av lokala representanter för NSDAP. Den instans som arbetade hårdast för Muténs professur var utbildningsministeriet i Schwerin.

...mot en central politik för ett kulturavtal

Undersökningen i detta kapitel har även visat att de lokala initiativ som fanns för att binda in lektoraten i en nationalsocialistisk vetenskaplig kontext motarbetades av de centrala ministerierna REM och Auswärtiges Amt i Berlin. Allra tydligast syns detta i hur de tysk-svenska förhandlingarna om ett kulturavtal under 1937 och 1938 påverkade tillsättningarna av lektoraten. I såväl München som Jena och Leipzig motsatte sig ministerierna i Berlin under 1938 att lektoraten tillsattes. Anledningen var i alla tre fallen att lektoraten skulle användas som påtryckningsmedel gentemot den svenska staten.

Situationen kring lektoratet i München och tillsättningarna i Leipzig och Jena är därför båda bra exempel på den kamp om politiskt inflytande som fördes mellan de olika institutionerna inom stat och parti i NS-Tyskland. Även om Wüst försökte omforma fakulteten i München med stöd från Heinrich Himmler och SS, och även om Jena försökte profilera sig som ett nationalsocialistiskt universitet så var båda beroende av pengar från det statliga utbildningsministeriet. När det gällde utlandslektorerna hade detta ministerium dock en helt annan politisk agenda, nämligen att få till stånd ett kulturavtal med Sverige. Den ställning som nationalsocialistiska organisationer som SS och de akademiker som till exempel Wüst och Höfler hade gentemot den tyska staten måste alltså ses som relativt svag. Händelserna i München och Jena visar att stöd och uppbackning från en eller flera nationalsocialistiska organisationer inte nödvändigt-

vis betydde att ekonomiska medel för lektoraten ställdes till förfogande. Samma sak kan sägas om Muténs professur, som förvägrades honom på grund av att personer inom REM var tveksamma till om han som svensk kunde uppfylla de nationalsocialistiska kulturpolitiska målen.

Upplysningsnämndens position försvagades inte, utan stärktes snarare av de interna tyska konflikterna. Särskilt tillsättningarna i Jena visar att det strukturella problemet med underfinansierade lektorat som konstaterats för perioden före 1933 kvarstod även efter nazisternas maktövertagande. Nämndens ovilja att nominera en svensk till lektoratet i Jena och Riksföreningens vägran att ge ett ekonomiskt bidrag till någon annan än Günther gjorde att lektoratet inte kunde tillsättas. Även tillsättningen i Leipzig, där nämnden drev igenom Fritz Andersson som lektor framför Karl Björkman, visar att den svenska staten stärkte sitt grepp om lektoratstillsättningarna trots de pågående förhandlingarna om ett kulturavtal med Tyskland.

Däremot är det oklart i vilken utsträckning Upplysningsnämnden verkligen kontrollerade de sökandes politiska inställning eller, bättre uttryckt, vilka kriterier den använde. På grund av att nämndens protokoll är så kortfattade har inte denna fråga kunnat undersökas närmare. Att nämnden inte avsåg att nominera svenska nationalsocialister, som i likhet med Malte Welin kunde misstänkas för att sätta det nationalsocialistiska Tyskland före Sverige är klart. Däremot verkar de sökande till lektoraten i Tyskland som nominerades av nämnden övervägande ha varit yngre akademiker vilkas politiska sympatier befann sig långt ute till höger i det politiska spektrumet. Huruvida detta var en eftergift till direkta önskemål från tysk sida är omöjligt att veta, men det finns inga dokument som tyder på detta. Istället kan man anta att det var den typ av akademiker som var intresserade av en lektorstjänst i Tyskland och därför anmälde sig som sökande. Det kan även ha varit en medveten politik från Upplysningsnämndens sida för att inte skapa konflikter med nationalsocialistiska organisationer. Att nominera en liberal eller en socialist hade hur som helst varit fruktlöst, vilket Stellan Arvidsons öde visar. Huvudsaken för nämnden verkar istället ha varit att nominera personer vilkas lojalitet de trodde i första hand låg hos den svenska staten.

Lektoraten och kriget

Andra världskrigets utbrott i och med Tysklands angrepp på Polen den första september 1939 påverkade hela det tyska samhället och därmed även universitetet. Krigsutbrottet ledde även till stora förändringar i Sverige och här inte minst inom den svenska utrikesförvaltningen, som Upplysningsnämnden var en del av. Man kan alltså utgå ifrån att kriget förändrade förutsättningarna för lektoraten i svenska språket vid de tyska universiteterna avsevärt. I detta kapitel behandlas dessa förändringar i avsnitt 7.1.

Som framgår av kapitel 4, 5 och 6 var perioden 1933–1939 en tid präglad av konflikter. Under denna tid försökte både den tyska och den svenska statsförvaltningen samt olika aktörer inom den tyska universitetsvärlden med anknytning till det nationalsocialistiska partiet på olika sätt utöva inflytande över lektoraten. En central fråga i föreliggande kapitel är hur detta förhållande förändrades under krigsåren. Påverkades den konfliktfyllda situationen och de existerande maktförhållandena inom utbyteszonen av kriget och i sådana fall hur? Denna fråga ska besvaras i avsnitt 7.2 genom en studie av lektorstillsättningarna under kriget.

Avsnitt 7.3 bygger på resultaten av de båda föregående och är en studie i de svenska aktörernas stöd till lektoraten i Tyskland. Vilka resurser använde Upplysningsnämnden och Riksföreningens lektoratsavdelning för att behålla de svenska lektoraten i Tyskland bemannade under kriget? Kapitlets sista avsnitt är en epilög över undersökningsperioden, som avslutas i och med att kriget slutade och Upplysningsnämnden lades ned och ersattes av Svenska Institutet.

7.1 Krigsutbrottet och dess följder

Upplysningsnämnden ger sig själv ett nytt uppdrag

Upplysningsnämnden reagerade snabbt på krigsutbrottet. I en promemoria från den andra september 1939 beskrev nämndens sekreterare, Sven Dahlman, dess framtida roll. Enligt honom var Sverige nu tvunget att lämna sin tidigare endast ekonomiska och kulturella upplysningsverksamhet för att istället aktivt bedriva politisk upplysningsverksamhet i utlandet. Målet med denna var följande:

På nuvarande stadium blir uppgiften att genom alla tillgängliga svenska utlandsorgan verka för förståelse för den svenska neutralitetspolitiken, att förklara och i sina rätta sammanhang insätta de åtgärder, som vidtagas för neutralitetens upprätthållande och att i både krigförande och neutrala länder skapa största möjliga goodwill vid hävdandet av Sveriges handelspolitiska och liknande intressen.¹

Detta citat kan illustrera hur Upplysningsnämnden föreställde sig sin verksamhet under kriget. Den ”kulturella upplysningsverksamheten” i utlandet skulle inte ställas in, utan intensifieras och fördjupas. Ett upprätthållande av Upplysningsnämndens verksamhet skulle, hävdade Dahlman även underlätta inrättandet av en mer direkt propagandaverksamhet i händelse av krig:

Om Sverige drages in i kriget får propagandaverksamheten en mera direkt prägel och inriktas på ett fåtal klart avgränsade mål: 1) att i neutrala länder skapa sympati för de svenska krigsmålen – hävdandet av Sveriges självständighet och framtida bestånd – och att värva vänner och bundsförvanter för landet i dess kamp; 2) att i samarbete med den militära kunskapsorganisationen ordna propagandan i fiendeländerna genom radio, flygblad etc.

Att detta var den rådande uppfattningen i nämnden blir tydligt av den diskussion om Dahlmans promemoria som ägde rum vid Upplysningsnämndens möte den åttonde samma månad. Enligt protokollet hade nämnden ”med tillfredsställelse” accepterat att den skulle inlemmas i den statliga politiska upplysningsverksamheten. Nämnden fann även att ”...det kulturella upplysningsarbete, som nämnden hittills bedrivit, i största möjliga utsträckning borde fullföljas och i viss mån även intensifieras såsom ägnat att i både neutrala och krigförande länder bevara och förstärka den goodwill Sverige under de gångna åren förvärvat...”² Vad gällde de svenska lektorerna i utlandet ”...konstaterade nämnden att det för landet vore av största värde att de nu, så långt det vore möjligt, kvar-

¹ ”P. M. rörande upplysningsverksamheten i kris- och krigstid”, skriven av Sven Dahlman 1939-09-02, RA, UN, vol. 8.

² ”Protokoll fört vid Upplysningsnämndens sammanträde den 8 september 1939”, § 2, RA, UN, vol. 2.

stannade på sina poster.”³ Nämnden föreslog även att den del av upplysningsanslaget som var avsatt för stöd till lektorerna borde höjas från 4 000 till 12 000 kronor. I ett brev riktat till utrikesministern påpekade nämnden att en intensifierad utlandspropaganda även betydde ett ”intimare samarbete” med de svenska lektorerna utomlands.⁴

Även om detta ”intimare samarbete” aldrig definierades närmare var Upplysningsnämndens position klar. Verksamheten skulle fortsättas och intensifieras även under kriget, och de svenska lektoraten i utlandet skulle upprätthållas så långt det var möjligt. I händelse av krig skulle nämndens uppgifter ändras och den skulle bli en del av krigspropagandan.

Nämndens hållning, att målen för den svenska propagandan i Tyskland i första hand måste vara att skapa förståelse för neutralitetspolitiken och att upprätthålla den *goodwill* som landet hade i Tyskland, stöddes indirekt av den svenska beskickningen i Berlin. I en rapport till UD från envoyé Arvid Richert nämns dessa två aspekter som centrala för den svenska upplysningsverksamheten i Tyskland. Enligt Richert fanns även behov av bättre ”propagandistisk verksamhet” riktad mot personer som intresserade sig för svensk-tyska frågor och mot de bildade klasserna generellt.⁵

Upplysningsnämnden omorganiseras

Upplysningsnämndens organisatoriska tillhörighet förändrades däremot inte under hösten 1939. Nämnden hade i och för sig föreslagit sig själv som expertinstitution inom den planerade Upplysningscentralen som började förberedas av en tremannanämnd den 6 september 1939.⁶ Tremannanämndens ordförande, Wilhelm Björck, avböjde dock Upplysningsnämndens förslag med motiveringen att han föredrog att utlandsriktad upplysningsverksamhet stannade inom UD och sköttes av främst UD:s pressbyrå.⁷ Eftersom Upplysningsnämnden redan sorterade direkt under utrikesministeriet och hade UD:s pressbyrå som utförande organ, så förblev allt som det varit.

I december 1939 fick Upplysningsnämnden en ny sekreterare, den unge diplomaten Sven Grafström, som varit vid den svenska beskickningen i Warszawa fram tills den tyska arméns intåg i staden. Grafström skrev dagbok under

³ ”Protokoll fört vid Upplysningsnämndens sammanträde den 8 september 1939”, § 2, RA, UN, vol. 2.

⁴ Brev från UN:s sekreterare Sven Dahlman till Hans Excellens Herr Ministern för Utrikes Ärenden 1939-09-14, RA, UN, vol. 8.

⁵ Förtrolig PM ”ang. vissa uppgifter till tjänst för den pol. upplysningsverksamheten i utlandet”, från Arvid Richert till Hans Excellens ministern för utrikes ärenden 1940-01-05, RA, UN, vol. 8.

⁶ Se Boberg 1973, s. I:4-I:6.

⁷ Betänkande till Hans Excellens Herr Minister för Utrikes Ärenden skrivet av Wilhelm Björck 1939-11-02, GLA, RS, VLA, E1b:2.

en lång del av sitt yrkesverksamma liv, och dessa dagboksanteckningar ger en inblick i maktförhållandena på UD och är därför intressant material för Upplysningsnämndens arbete under perioden 1939–1944.⁸ Enligt Grafström hade Kulturrådet och Upplysningsnämnden efter krigsutbrottet till en början det svårt att finna sin plats.⁹ Dess ledande medlemmar, och här framför allt ordföranden Börje Knös, var enligt honom för gamla och därför även inkompetenta när det gällde krigspropaganda:

Upplysningsnämnden har enligt mitt förmenande inte mycket *raison d'être* [sic] i nuvarande situation. Den kunde ha bildat ett gott embryo till ett propagandaministerium om den haft en bättre chef – som det är nu förlorar man närmast tid med att sitta och lyssna till hur dess i fredlig kulturpropaganda fostrade medlemmar söka nappa åt sig en bit av den propaganda, som de nuvarande hårda tiderna kräva.¹⁰

Detta förhållande ändrades i maj 1940, när Upplysningsnämnden officiellt underställdes Statens Informationsstyrelse (SIS). SIS hade inrättats efter beslut av Kungl. Maj:t 26 januari 1940 och skulle i första hand verka inom landets gränser. Styrelsen hade enligt Göran Boberg en dubbel funktion som informations- och censurorgan.¹¹ I dess instruktioner fanns dock även en punkt om att den skulle "...planlägga och bedriva annan erforderlig upplysnings- och propagandaverksamhet inom och utom landet."¹² Den 21 maj 1940 anhöll utrikesministern hos Kungl. Maj:t om att få ändra i kulturrådets och Upplysningsnämndens instruktioner. Vid frågor som föll inom Informationsstyrelsens område skulle enligt de nya instruktionerna nämnden avge utlåtanden eller åtgärdsförslag till denna.¹³ I praktiken arbetade alltså Upplysningsnämnden från och med 1940 som ett rådgivande organ åt SIS.¹⁴ Mellan de båda organen fanns även en annan koppling. Till chef för SIS och ordförande i dess styrelse utsågs professor i historia Sven Tunberg.¹⁵ Samme Tunberg hade, tillsammans med Vilhelm Scharp, varit en av de drivande krafterna bakom Upplysningsnämndens inrättande och han hade varit ledamot i nämnden sedan dess inrättande.¹⁶ Enligt Sven Grafström var underställandet av Upplysningsnämnden under SIS en

⁸ Grafström 1989.

⁹ Grafström 1989, s. 207–208.

¹⁰ Grafström 1989, s. 252.

¹¹ Boberg 1973, s. I:10.

¹² Citerat i Boberg 1973, s. I:11.

¹³ "Utdrag ur protokoll över Utrikesdepartementsärenden, hållet inför HANS MAJ:T KONUNGEN i stadsrådet å Stockholms slott den 10 maj 1940", RA, UN, vol. 2.

¹⁴ Existerande forskning om SIS har framför allt tagit fasta på dess roll som censur- och propagandainstitution i Sverige. Varken Boberg (Boberg 1973) eller Johnny Wijk (Wijk 1990) har uppmärksammat att Upplysningsnämnden var underordnad SIS och att SIS därför indirekt även ägnade sig åt utlandspropaganda.

¹⁵ Boberg 1973, s. I:13.

¹⁶ Se kapitel 5 i denna avhandling.

kupp av den maktgirige Tunberg, som på detta sätt försökte utöva kontroll över UD:s pressbyrå. Det var dock inte mycket Grafström kunde göra åt saken förutom att konstatera den, enligt honom, opraktiska situation, där delar av ett ministerium (UD:s pressavdelning) skulle lyda under en extern styrelse.¹⁷

Upplysningsnämnden ställdes våren 1940 alltså under SIS översyn. Nämnden var dock fortfarande en del av Utrikesdepartementet. Konstruktionen där kulturrådet utsåg delar av nämnden, så som bestämdes av instruktionerna från 1935, fanns dock till en början kvar även efter denna reorganisation. Detta förhållande förändrades emellertid under krigsåren. Den 12 december 1941 ändrade Kungl. Maj:t instruktionerna för Upplysningsnämnden. Kulturrådet fråntogs från och med detta datum alla funktioner och hädanefter utsågs alla ledamöter av Kungl. Maj:t. Samtidigt bestämdes att kulturrådet endast skulle sammanträda på kallelse från ministern för utrikes ärenden och inte som tidigare minst två gånger om året.¹⁸ Det finns inga källor som visar att kulturrådet någonsin sammanträdde efter 1941. Det är tydligt att Upplysningsnämnden knöts starkare till statsförvaltningen under krigsåren. Från att ha varit en nämnd som åtminstone till hälften utsågs av representanter för svenska kulturinstitutioner blev den 1941 en helt statlig inrättning och var från och med 1940 underordnad ett statligt kristidsorgan.

Samarbetet mellan Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet och Upplysningsnämnden fördjupades däremot under kriget. En händelse som påverkade denna utveckling var Vilhelm Lundströms död den 20 mars 1940. Denne hade under konferenserna 1935 varit emot att svenska staten engagerade sig i lektorerna och även om han varit en aktiv ledamot i Upplysningsnämnden fanns det initialt, vilket påpekades i kapitel fem, vissa samarbetsproblem mellan nämnden och lektoratsavdelningen. Samarbetet med Lundströms efterträdare i Riksföreningens lektoratsavdelning verkar dock ha fungerat mycket bra. Carl Skottsberg från Riksföreningen efterträdde Lundström som ordinarie ledamot i Upplysningsnämnden och enligt Lennart Limberg hade lektoratsavdelningens nye sekreterare, Gunnar Svärd, ett förtroendefullt samarbete med UD.¹⁹ Detta uttalande stöds av korrespondensen i Upplysningsnämndens arkiv, där brev från olika medlemmar av föreningen, främst Skottsberg, Svärd och Axel Boëthius, är vanligare förekommande efter Lundströms död. Det som institutionaliserades under krigsåren var framför allt två saker. Först och främst fortsatte Riksföreningen att agera huvudinstans för ansökningar till lektoraten utomlands och som sådan göra en första rangordning av de sökande innan ärendet gick till

¹⁷ Grafström 1989, s. 251–253. Samma företeelse uppmärksammas av Lennart Friberg som i *Styre i kristid* konstaterar att SIS instruktioner ledde till en formell sammanblandning mellan Kungl. Maj:t och förvaltning, se Friberg 1973, s. 307.

¹⁸ Se ”Instruktion för Upplysningsnämnden och kulturrådet” med ändringar från 1941-12-12, RA, UN, vol. 2.

¹⁹ Limberg 2008c, s. 125.

Upplysningsnämnden. För det andra rådgjorde Riksföreningens lektoratsavdelning och Upplysningsnämnden med varandra rörande utbetalning av ekonomiskt stöd till lektorerna i Tyskland, vilket gjorde att de utbetalade pengarna kunde komma från någon av de båda organisationerna. Det är alltså ofta svårt att skilja Riksföreningen och Upplysningsnämnden åt under krigsåren, då de båda organisationerna aldrig agerade utan att först ha rådgjort med varandra.

Kriget och de tyska universiteten

Som en följd av andra världskrigets utbrott stängdes alla tyska universitet på hösten 1939. De fem universiteten i Berlin, München, Wien, Jena och Leipzig kunde dock öppna igen redan den 11 september. Undervisningen återupptogs därefter successivt vid övriga tyska universitet från och med oktober 1939. De flesta universitet öppnade dock inte igen förrän i januari 1940.²⁰ Från och med våren 1940 infördes kortare terminer, så kallade *Trimester*, som dock avskaffades igen 1941. Under hela andra världskriget sjönk studentantalet, då många av de manliga studenterna inkallades eller placerades inom den krigsviktiga produktionen. Denna utveckling ledde till att andelen kvinnliga studenter steg proportionellt.²¹ Även en stor del av universitetens personal inkallades. 1941 var exempelvis i München 325 universitetsanställda (lärare och administrativ personal) inkallade medan endast 167 var befriade från krigstjänst.²² Parallellt med sjunkande student- och docentantal minskade även de statliga medlen till universiteten, även om forskning som kunde klassificeras som krigsviktig i vissa fall erhöll mer medel än tidigare.²³ Även ”krigsviktig” undervisning gynnades. Naturligtvis var det i första hand direkt militär- och polisutbildning som prioriterades, men även allmänna kurser i språk och politik, främst avsedda för personal i de ockuperade områdena.²⁴

Krigsutbrottet och lektoraten i Tyskland

När kriget bröt ut var de flesta svenska lektorer i Sverige eftersom vinterterminen ännu inte börjat. De berörda var Alexander Mutén (Rostock), Torsten Carlberg (Greifswald), Fritz Andersson (Leipzig), Karl Björkman (Tübingen), Torsten Ljunggren (Marburg), Margareta Ekenman (Hamburg) och Nils Nihlén (Kiel). Lektoratet i Berlin var vakant sedan Sten Hagström avgått.²⁵ Av de

²⁰ John & Stutz 2009, s. 554–555.

²¹ Stuchlik 1984, s. 201–205.

²² Schreiber 2008, s. 304. Situationen var liknande vid andra tyska universitet. Se t.ex. Wolgast 2006, s. 26–27.

²³ Se t.ex. John & Stutz 2009, s. 562.

²⁴ Se t.ex. Stuchlik 1984, s. 201, Hoffmann 2010, s. 261–266.

²⁵ Hagström sade våren 1939 upp sig med verkan från den 1 september samma år, brev från Sten Hagström till Dekan Phil. Fak. FWU 1939-03-28, Barch, R4901, 1312.

universitet som öppnades direkt efter krigsutbrottet hade alla ett svenskt lektorat. Lektorerna i Wien, München och Jena var tyska medborgare och hade endast sporadisk kontakt med Upplysningsnämnden, och platsen i Berlin var som sagt vakant. Fritz Andersson hade från Leipzig fått ordern att skyndsamt inställa sig för undervisning, trots att terminen i vanliga fall började först den 18 oktober. Andersson meddelade nämnden att han var beredd att återvända till Tyskland om man önskade det från svenskt håll. Han omnämnde sin lektorstjänst som en sorts "svensk neutralitetsvakt", vilket Dahlman i ett brev betecknade som "den rätta inställningen".²⁶ Med två undantag återupptog övriga lektorer sin verksamhet under våren 1940.²⁷ Det ena undantaget var Karl Björkman, som tidigare varit i Tübingen, men som hösten 1939 istället anställdes som lektor i Berlin efter påtryckningar från Upplysningsnämnden.²⁸ Det andra var Torsten Ljunggren, som efterträtt Ture Johannisson som lektor i Marburg i november 1938, men som avskedades av universitetet på grund av kriget i september 1939.²⁹ Lektoratet i Marburg återbesattes aldrig, utan pengarna från Riksföreningen användes efter godkännande från Martina Lundgren från och med 1940 för att stödja lektoratet i Åbo istället.³⁰ Då lektoraten i Jena och München innehades av tyska medborgare fanns från och med våren 1940 endast sex svenska lektorer i landet. Lektoratet i Tübingen var vakant fram till 1941, då Åke Högberg, tidigare lektor i Riga, utsågs till lektor.

7.2 Maktförskjutningar i krigstid

Under de år som det nationalsocialistiska Tyskland inte befann sig i krig var tillsättningarna av lektorer i svenska språket orsak till en rad konflikter mellan den svenska och den tyska statsförvaltningen och olika nationalsocialistiska organisationer. Detta framgår inte minst av kapitel 5 och 6. Efter krigets utbrott förändrades detta förhållande. Den tydligaste tendensen är att den tyska statsförvaltningen slutade att ha synpunkter på tillsättningen av lektoraten i svenska språket i Tyskland. Försöken från den tyska statens sida att använda de svenska lektoraten som påtryckningsmedel för ett kulturavtal med Sverige som beskrivs i kapitel 5 upphör helt. Varken i Auswärtiges Amts Politisches Archiv eller i

²⁶ Brev från Sven Dahlman till Börje Knös 1939-09-21, RA, UN, vol. 35.

²⁷ Fortfarande i december 1939 hade undervisningen inte återupptagits vid universiteten i Greifswald, Rostock, Tübingen, Marburg och Kiel. Endast i Leipzig hade lektoratet öppnats igen, "P. M. angående Upplysningsnämndens verksamhet under tiden 30 maj – 12 december 1939", RA, UN, vol. 8. Se även PM skriven av Sven Dahlman 1939-11-14 ang. Nils Nihlén, RA, UN, vol. 35.

²⁸ Karl Björkmans utnämning 1940-01-12, UAB, R/S 195.

²⁹ Brev från Universitetskurator PUM till Torsten Ljunggren 1939-09-16, StAM, 310 Acc. 1974/61, Nr. 9.

³⁰ Se brev från Axel Rinman till Martina Lundgren 1940-10-19 samt brev från Axel Rinman till Riksföreningen 1940-10-22, GLA, RS, RFA, EI:78.

REM:s material i Bundesarchiv finns källor som tyder på att det från tyskt håll fanns planer på att fortsätta den politik som fördes innan september 1939.

Överlag är arkivmaterial från krigsåren sällsyntare än från föregående period. Detta har antagligen flera grunder. Under kriget kunde dels inte samma administration upprätthållas som tidigare, dels gjorde pappersbristen att mycket aldrig skrevs ned och bombningar och andra krigshandlingar under krigets senare år kan ha förstört mycket material. Att dessa faktorer inte är hela förklaringen till att det finns mindre material från krigsåren framgår om man även beaktar arkiven i Sverige. Den svenska utrikesförvaltningens arkiv är ju intakt, men inte heller där finns dokument som tyder på att den tyska staten fortsatte sin politik. Över huvud taget verkar kontakten mellan Upplysningsnämnden och REM eller AA ha minskat och nästan helt upphört under kriget.

Ett större möte mellan svenska och tyska utrikesdepartementet rörande kulturella frågor kan dock beläggas. Sjunde till tolfte augusti 1940 besökte Fritz von Twardowski, chefen för Auswärtiges Amts kulturpolitiska avdelning, Stockholm.³¹ Under besöket diskuterades en rad frågor, till exempel en bokutställning, grundandet av ett tyskt institut i Stockholm, LO:s bojkott av tysk film samt det akademiska utbytet länderna emellan. Vad gällde tillsättandet av tyska lektorer i Sverige konstaterades att ”svenska myndigheter skulle få välja bland ett flertal kandidater å en av tyskarna uppsatt lista.”³² Tillsättningen av svenska lektorer i Tyskland berördes dock över huvud taget inte, vilket får ses som ett tecken på att frågan inte längre var aktuell inom Auswärtiges Amt.

Därutöver gav de nationalsocialistiska vetenskapsmän som beskrivs i kapitel 6, det vill säga Bernhard Kummer och Otto Höfler, upp försöken att få en svensk medborgare som lektor till sina respektive universitet. I München arbetade Wolf-Hellmuth Wolf-Rottkay och i Jena Erich Günther som lektorer, båda tyska medborgare. Det andra världskriget resulterade alltså i att de tyska aktörer som varit aktiva under den nationalsocialistiska diktaturens tidiga år, nu slutade att intressera sig för lektoraten.

Detta tyska ointresse för lektoratens framtida öde delades inte av Upplysningsnämnden. Som visades ovan ansåg nämnden istället att dess arbete med lektoraten skulle intensifieras som en följd av kriget. Lektoraten skulle knytas närmare UD. Under kriget kan alltså en tydlig förskjutning av intresset för lektoraten till Upplysningsnämndens fördel konstateras.

³¹ Ett besök som hade en speciell betydelse för Sven Grafström, eftersom denne var gift med Fritz von Twardowskis dotter Gerda, se Grafström 1989, s. 268–272.

³² ”P. M. ang. chefens för Auswärtiges Amts Kulturavdelning besök i Stockholm”, RA, UN, vol. 11.

Makt över tillsättningar och kontroll av inställning

Det faktum att de tyska aktörerna slutade att intressera sig för lektoraten gav Upplysningsnämnden ett i princip oinskränkt inflytande över tillsättningen av svenska lektorer i Tyskland. Situationen liknade i mycket den som rått under Weimarrepublikens senare år, då Riksföreningen i princip oinskränkt tillsatte lektorerna.

Det första tillsättningsärendet, efterträdaren till Sten Hagström i Berlin, hade inletts redan före krigsutbrottet. Till efterföljare hade Gustav Neckel redan föreslagit magister Arne Bengtson från Lund, som fått en rekommendation av Wilhelm Lundström. Filosofiska fakulteten i Berlin hade även föreslagit Bengtson som lektor för REM.³³ Innan REM hann fatta ett beslut bröt dock kriget ut. Eftersom undervisningen i svenska språket låg nere vid de flesta tyska universitet direkt efter krigsutbrottet diskuterade Upplysningsnämnden möjligheten att omplacera en lektor från ett stängt universitet till Berlin. Efter förfrågningar förklarade sig Karl Björkman, lektor i Tübingen, beredd att söka befattningen.³⁴ Samtidigt övertalade nämnden Arne Bengtson att dra tillbaka sin ansökan, vilket denne i sin tur gjorde. I ett brev från universitetskuratorn till filosofiska fakultetens dekan står klart och tydligt att Bengtson valde att dra tillbaka ansökan efter påtryckningar från svenska UD.³⁵

Intressant i sammanhanget är att Upplysningsnämndens intervention inte möttes av protester från vare sig universitetet, REM eller AA. Detta är en stor skillnad mot perioden före krigsutbrottet, då varje försök från svensk sida att påverka lektorstillsättningarna i Tyskland möttes av krav på motsvarande tyskt inflytande i Sverige. Den ende som opponerade sig var Björkmans överordnade i Tübingen, professorn i germanistik, Hermann Schneider, som i sitt tjänstgöringsbetyg betonade att han helst hade behållit Björkman i Tübingen.³⁶

Övriga lektorstillsättningar följde ett liknande mönster. När Upplysningsnämnden i augusti 1940 föreslog den före dette lektorn i Riga, Åke Högberg, som vikarie för Torsten Carlberg i Greifswald, hade man från tysk sida inga invändningar.³⁷ Inte heller när nämnden 1941 föreslog Högberg som lektor i Tübingen förekom några protester från statligt håll.³⁸ Samma sak gällde Hög-

³³ Brev från Dekan Phil. Fak. FWU till REM 1939-07-25, UAB, PA H40.

³⁴ Se brev från Sven Dahlman till Sveriges utrikesminister 1939-10-21, RA, UN, vol. 35.

³⁵ Brev från Universitetskurator FWU till Dekan Phil. Fak. FWU 1939-11-14, UAB, PA H40.

³⁶ *Gutachten* skrivet av Hermann Schneider 1939-12-01, NS-Dozentenschaft B27.

³⁷ Se brev från Sven Grafström till Torsten Carlberg 1940-08-23, RA, UN, vol. 35. Det är frågan om man vid universitetet i Greifswald visste vem som rekommenderat lektorn. I den tyska korrespondensen talas om att förmedlingen skett via den tyske kulturattachén i Stockholm och inte via det svenska utrikesdepartementet. Om detta beror på ett missförstånd, eller om Torsten Carlberg medvetet fört sin arbetsgivare bakom ljuset kan omöjligtvis undersökas, se brev från Heinz Krüger till Universitetskurator EMAU 1940-08-27; brev från Universitetskurator EMAU till REM 1940-09-10, UAG, K 904.

³⁸ Se korrespondensen i Högbergs personakt i Tübingen, UAT, 155/3146.

bergs efterträdare Paul Johansson, där Riksföreningens lektoratsavdelning och Upplysningsnämnden i november 1942 tillsammans valde ut Johansson och rekommenderade honom till universitetet.³⁹ Om Margareta Ekenmans tillsättning i Hamburg 1940 är så gott som inget bekant. Hon nämns för första gången som lektor i föreläsningsförteckningen för 1. Trimester 1940, och måste alltså ha tillträtt kort efter krigsutbrottet. I universitetsarkivet saknas emellertid uppgifter om hennes anställning.⁴⁰

Det är uppenbart att kriget ledde till att lektorsfrågorna minskade i betydelse inom den tyska statsförvaltningen och att Upplysningsnämnden i praktiken styrde tillsättningen av lektorer i svenska språket i Tyskland från och med 1939. Det bästa exemplet på hur lågprioriterade lektorstillsättningar var inom REM och AA var planerna på att anställa Vilhelm Scharp som lektor i Tübingen. Efter att Karl Björkman lämnat Tübingen hösten 1939 tog Scharp kontakt med Hermann Schneider och erbjöd sig att vikariera som lektor tills dess man funnit en lämplig kandidat. I sitt svarsbrev uttryckte Schneider sin förtjusning över idén⁴¹ och bad genast rektor om att få anställa honom. Enligt Schneider var Scharp ”tyskvän”, vilket hans tidigare anställning i Berlin visat och hans återkomst skulle därför tolkas som att han ”tog parti” för Tyskland.⁴² Resultatet av den förfrågan rörande Scharps politiska pålitlighet som NSDDB i Tübingen riktade till sin systerorganisation i Berlin var att organisationen i Berlin inte kände till någonting negativt om honom.⁴³ Även om Scharp av oklara skäl aldrig tillträdde lektoratet är det faktum att man övervägde hans återanställning anmärkningsvärt med tanke på de konflikter som fanns kring hans person under hans sista år som lektor i Berlin. Uppenbarligen hade informationen om Scharps medverkan i Upplysningsnämnden och hans motstånd mot Malte Welin⁴⁴ glömts bort i Berlin. Än mer anmärkningsvärt är att varken REM eller Auswärtiges Amt verkar ha reagerat på Schneiders förslag.

³⁹ Se t.ex. utdrag ur lektoratsavdelningens protokoll 1942-09-28; brev från Olle Holmberg till Sven Grafström 1942-11-03; brev från Vilhelm Scharp till Sven Grafström 1942-11-13, RA, UN, vol. 35. I REM:s arkiv finns endast en kort rapport om att Johansson från och med 11 juni 1943 tagit upp lektoratet i Tübingen, brev från REM till AA 1943-07-13, BArch, R4901, 2156.

⁴⁰ Se VV Hamburg, 1. Trimester 1940, s. 23–24.

⁴¹ Brev från Hermann Schneider till Vilhelm Scharp 1940-03-08, KB, L136:1, Schneider.

⁴² Brev från Hermann Schneider till Rektor EKV 1940-03-14, UAT, 117/822.

⁴³ Brev från NSDDB Reichsdozentenführer till Dozentenführer Robert Wetzel Tübingen 1940-04-24, UAT, 117/822.

⁴⁴ Se kapitel 4 och 5 i denna undersökning.

Yrk. sept 1942.

Lektoratet i Nordiska språk vid universitetet i Tübingen förklarar härmed till ansökan ledigt.

För kompetens till lektoratet fordras

högre akademiskt betyg i »nordiska språk»,
väl vitsordade kunskaper i litteraturhistoria och historia,
styrkta kunskaper i tyska språket,
intyg om gott, från störande dialektfel fritt svenskt uttal,
intyg om förmåga att driva effektiv undervisning.

Sökanden bör dessutom genom sin meritförteckning eller på annat sätt visa, att han har förmåga att i sin undervisning eller i samband därmed lämna upplysningar om Sverige och svenska kulturförhållanden. Av stor vikt är även att han aktivt kan deltaga i svenskt eller svensk-intresserat föreningsliv bland annat genom hållandet av föredrag om företeelser i nutida svenskt liv. Likaledes bör tjänstens innehavare kunna sköta ett mindre nordiskt lektoratsbibliotek.

Anställningsförhållanden och löneförmåner.

Lektorn är anställd genom skriftligt förordnande av universitetets rektor, vilket för närvarande gäller för en termin i sänder. För närvarande åtnjuter tjänstens innehavare en månadslön av 200 RM. Därav avdrages månatligen för skatter 21 RM. Dessutom utbetalas för varje termin »föreläsningspengar» med ungefär 4:50 RM per elev. Avlöningen torde i svenskt mynt motsvara cirka 300—350 kr per månad.

Möjlighet torde dessutom finnas att genom svensk myndighets försorg erhålla ersättning för en tur- och returresa till hemorten per år samt ett mindre expensanslag.

Lektorn är skyldig hålla eller assistera vid en nybörjarkurs i fornisländska (2 veckotimmar), samt att hålla en nybörjarkurs (2 veckotimmar), en fortsättningskurs (2 veckotimmar) och en föreläsning i svenska.

Övriga förmåner.

Svensk lektor i utlandet, som avlagt vederbörlig akademisk examen och som i vederbörlig ordning erhållit förord av Upplysningsnämnden, kan

enligt särskilda föreskrifter (S. F. 1935: 462, 464, 465) få som lärare vid allmänt läroverk och statens folkskoleseminarium efter Kungl. Maj:ts prövning tillgodoräkna sig tjänstgöring vid utländskt universitet för ålderstillägg, dock ej utöver tre år,

räkna sådan tjänstgöring i viss utsträckning som behörighetsgrund vid ansökan om lektors- och adjunktstjänster vid allmänt läroverk eller statens folkskoleseminarium, (S. F. 1935: 463, 466.),

om han tjänstgjort minst två år med goda vitsord förordnas som extra eller vikarierande lärare vid allmänt läroverk eller statens folkskoleseminarium eller hänvisas till stadgad provårskurs, så långt detta med hänsyn till läroanstaltens behov och medsökandes rätt låter sig göras. (Kungl. skrivelse till Skolöverstyrelsen den 18 juli 1935.)

Ansökningar till lektoratet skola insändas till *Riksföreningens Lektoratsavdelning, Avenyen 3, Göteborg*. Ansökningarna skola vara ställda till *Upplysningsnämnden, Kungl. Utrikesdepartementet*, som i samråd med lektoratsavdelningen uppgör förslag på lämpliga innehavare. Lämpligt är att ansökan upptager namn och adress på personer, till vilka vederbörande erhållit rätt att referera. Lektoratsavdelningen lämnar alla de upplysningar av tjänsten intresserade begära.

Ansökningar jämte de i vederbörlig ordning bestyrkta handlingar sökanden önskar åberopa skola för att hänsyn skall tagas till dem vara lektoratsavdelningen tillhanda senast den 25 september 1942.

För Riksföreningens Lektoratsavdelning

AXEL BOËTHIUS

GUNNAR SVÄRD

Åsneberg, 05g

Utlusning av lektoratet i Tübingen 1942. Det är värt att notera att utlysningen gjordes av Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet, dit även ansökningshandlingarna skulle sändas. Ansökningarna skulle dock vara ställda till "Upplysningsnämnden, Kungl. Utrikesdepartementet" och utlysningen är därför ett bra exempel på hur nära samarbetet – eller, om man så vill, hur otydlig gränsdragningen – mellan Utrikesdepartementet och Riksföreningen var under andra världskriget. Källa: RA, UN, vol. 35.

Samtidigt kan man konstatera att Upplysningsnämnden även fortsättningsvis lade stort vikt vid att kontrollera lektorernas personliga egenskaper och politiska inställning. Ett exempel på detta är lektorn Nils Nihlén i Kiel. Han hade utsetts direkt av universitetet redan sommaren 1939, utan att Upplysningsnämnden tillfrågats. Hösten 1940 sökte Nihlén om kompetensförklaring i efterhand. En sådan förklaring var en förutsättning för att få tillgång till stöd från UD och fördelar, såsom behörighet till läroverkstjänster och uppflyttning i lönegrad. Grafström skickade med anledning av detta brev till Nihléns lärare i Uppsala, Anton Blanck och Bengt Ivar Hesselman, i vilka han bad om utlåtanden om "...Nihléns allmänna lämplighet såsom representant för svensk kultur vid ett utländskt universitet."⁴⁵ Grafström klargjorde tydligt att han inte var intresserad av vetenskapliga meriter, utan önskade ett omdöme om Nihléns personlighet. Då svaren från Blanck och Hesselman var positiva, kompetensförklarades Nihlén i efterhand.⁴⁶

En tillsättning med följder – Åke Ohlmarks i Greifswald

Ett tillsättningsärende under andra världskriget står ut från de andra. Det handlar om Åke Ohlmarks tillsättning som lektor i Greifswald 1941. Denne sökte tillsammans med flera andra det vakanta lektoratet på hösten 1941. Som framgår av en PM i Upplysningsnämndens arkiv var han den ojämförligt mest meriterade av alla sökande.⁴⁷ Ohlmarks var doktor och övriga endast fil. mag. Ohlmarks hade dessutom intyg från tidigare tjänstgöringar som lektor i Tübingen och i Reykjavik och stöd från professorerna Erik Rooth, Efraim Briem och Hugo Odeberg från Lund.⁴⁸ I det brev märkt "strängt förtroligt" som Riksföreningens lektoratsavdelning skickade till Upplysningsnämnden framgår dock att avdelningen trots Ohlmarks meriter valt att sätta honom i andra förslagsrum och magister Gottfried Grunewald i första. Anledningen till detta var följande:

⁴⁵ Brev från Sven Grafström till Anton Blanck och Bengt Ivar Hesselman 1940-10-15, RA, UN, vol. 35.

⁴⁶ Se brev från Anton Blanck till Sven Grafström 1940-10-16; brev från Bengt Ivar Hesselman till Sven Grafström 1940-10-16, RA, UN, vol. 35. Se även "P. M. angående tillsättandet av svensk lektor i Kiel 1939", RA, UN, vol. 7.

⁴⁷ För Ohlmarks vetenskapliga karriär innan han sökte lektoratet se Åkerlund 2006 och Åkerlund 2008a.

⁴⁸ "Kandidater till lektorsbefattningen i svenska språket vid universitetet i Greifswald", RA, UN, vol. 7.

Ingångna personliga upplysningar äro motsägande. Ohlmarks beskrivs vara en formell talang. Han anses vara ytterst självständig och i hög grad representativ. Å andra sidan anses han ha relativt svårt att samarbeta eller att underordna sig. Om hans tjänstgöring i Reykjavik föreligga motsägande uppgifter. Det intyg av ryttmästare H. H. von Schwerin han bifogar torde icke böra tillmätas någon avgörande betydelse. Lektoratsavdelningen har kommit till den slutsatsen att Ohlmarks visserligen inte kan betraktas som olämplig för lektorat i utlandet, men att hans lämplighet för lektorat i Tyskland kan diskuteras.⁴⁹

I den diskussion som fördes inom Upplysningsnämnden förordade Vilhelm Scharp, om än med tvekan, att Ohlmarks skulle sättas i första förslagsrum. Han kommenterade i och för sig att han från Reykjavik hört att Ohlmarks skulle ha varit i kontakt med ”där verksamma, mycket aktiva tyska kretsar”, men trodde att detta kunde betraktas som ”ganska ofarliga symptom”. Ivan Pauli var mer tveksam, både på grund av misstankarna om att Ohlmarks sympatiserade med nazismen och på grund av att han tidigare haft två lektorat. Borde man verkligen uppmuntra en person till att bli ”nomadiserande lektor”, var Paulis argument. Efter diskussioner valde nämnden dock att ändra ordningen så att Ohlmarks föreslogs i första hand.⁵⁰ Både Ohlmarks och Grunewald uppmanades dock att skicka sina ansökningshandlingar direkt till universitetet.⁵¹

I efterhand kan man konstatera att Riksföreningens farhågor var välgrundade och att Åke Ohlmarks inte var den politiskt tillförlitlige lektor som Upplysningsnämnden önskade. Han hade vid den tid då han ansökte om lektoratet inlett ett samarbete med en grupp antisemitiska teologer tillhörande den nazistiska kristna rörelsen Deutsche Christen (DC) och det institut för *Entjudung* (avjudifiering) av kristendomen som dessa teologer inrättat i Eisenach.⁵² Den professor i teologi i Lund som stödde Ohlmarks ansökan, Hugo Odeberg, var även han del av detta samarbete.⁵³ Odeberg var dessutom ordförande i Riksföreningen Sverige-Tyskland. Denna förening grundades 1937 i Lund och arbetade för ”ett rättvist bedömande av det nya Tyskland” i Sverige.⁵⁴

Som framgår av källor i Greifswald hade två av de ledande teologerna inom DC, Gerhard Kittel och Wolf Meyer-Erlach, skrivit intyg i vilka de rekommenderade Ohlmarks för ett lektorat vid universitetet i Greifswald. Senare riktade även Hugo Odeberg ett liknande intyg direkt till universitetet.⁵⁵ Ohlmarks

⁴⁹ Brev från Gunnar Svärd till Upplysningsnämnden 1941-10-03, RA, UN, vol. 7.

⁵⁰ Se utdrag ur Upplysningsnämndens protokoll 1941-10-06, RA, UN, vol. 35.

⁵¹ Brev från K. A. Damgren till Sven Grafström 1941-10-21, RA, UN, vol. 35.

⁵² Åkerlund 2008a, s. 560–561. För Institut zur Erforschung und Beseitigung des jüdischen Einflusses auf das deutsche Kirchliche Leben se i första hand Heschel 1994; Heschel 2002.

⁵³ För Hugo Odeberg och hans samarbete med institutet i Eisenach se Gerdmar 2006.

⁵⁴ För Riksföreningen Sverige-Tyskland se Oredsson 1996, s. 48–53.

⁵⁵ Wolf Meyer-Erlach, ”Gutachten über Dr. Phil. Åke Ohlmarks”; odat., brev från Gerhard Kittel till Åke Ohlmarks 1941-09-07; intyg skrivet av Hugo Odeberg 1941-11-04, UAG, PA 2695 Ohlmarks.

ansökan stöddes även av Hermann Kappner vid den tyska beskickningen i Stockholm.⁵⁶ Som framgår av korrespondensen mellan det svenska institutet och universitetets kurator och rektor angående lektoratet var dessa intyg en starkt bidragande orsak till att Ohlmarks anställdes som lektor. Han tillskrevs en pro-nazistisk inställning av berörda personer i Greifswald och föredrogs därför uttryckligen framför Grunewald.⁵⁷ I slutet på november reste Ohlmarks till Greifswald för att uppta verksamheten som lektor⁵⁸ och på den positionen stannade han fram till våren 1945.

1944 blev Upplysningsnämnden varse att den information den fått om Ohlmarks var sann och att han hade problem både att samarbeta och att underordna sig. I april 1944 skickade Ohlmarks ett brev till UD:s personalchef, kabinetssekreteraren von Euler, i vilket han meddelade att Margareta Hellmer utnämnts till lektor i svenska i Hamburg efter rekommendation från Erik Rooth, magister Henningsen, dansk lektor i Hamburg, samt Ohlmarks själv. Ohlmarks bad nu om matsändningar och övrig hjälp till Hellmer.⁵⁹ Brevet orsakade viss irritation på UD, främst gentemot Ohlmarks vilket inte minst visas av följande citat ur ett brev från Upplysningsnämndens nye sekreterare Ragnvald Bagge till beskickningen i Berlin:

Upplysningsnämnden har icke haft någon befattning med saken, vilket, enligt vad verkställda förfrågningar givit vid handen, ej heller varit fallet med Riksföreningen i Göteborg. Fröken Hellmer själv har på telefonförfrågan idag sagt, att "chefen för de svenska lektorerna i Tyskland" (Ohlmarks) ordnat saken, och att hon icke haft någon aning om vare sig Upplysningsnämndens eller Riksföreningens existens.

Det behöver ju icke sägas, att såväl Knös och Scharp som Svärd i Göteborg varit mycket förvånade över Ohlmarks handlande och på anmodan har jag denna dag skriftligen underrättat Ohlmarks härom. Vad de begärda förmånerna för fröken Hellmer beträffar har besked lämnats att hon, utan att ha kompetensförklarats av Upplysningsnämnden, icke kan få tillgodoräkna sig tjänstetiden i Hamburg som svenska tjänsteår och att Upplysningsnämnden icke för sin del kan tillstyrka att kabinetspass för henne utfärdas.⁶⁰

Samtidigt som Bagge skrev till Damgren skrev han alltså även till Ohlmarks där denne ombads förklara varför han kringgått Upplysningsnämnden.⁶¹ Sedermera

⁵⁶ Brev från Hermann Kappner till Heinz Krüger (Schwedisches Institut EMAU) 1941-10-29, UAG, R 1010.

⁵⁷ Se t.ex. brev från professor Christern (t.f. ledare för Schwedisches Institut) till Rektor EMAU 1941-10-28 och ansökan om Ohlmarks anställande som lektor från Christern till Universitetskurator EMAU 1941-11-07, UAG, R 1010.

⁵⁸ Se brev från Heinz Krüger till K. A. Damgren 1941-11-28, RA, UD, utlandsmyndighet, beskickningsarkiv Berlin, I-dossierer, F1d:2.

⁵⁹ Brev från Åke Ohlmarks till von Euler (sv. besk. Berlin) 1944-04-06, RA, UN, vol. 17.

⁶⁰ Brev från Ragnvald Bagge till K. A. Damgren 1944-05-04, RA, UN, vol. 17.

⁶¹ Brev från Ragnvald Bagge till Åke Ohlmarks 1944-05-04, RA, UN, vol. 17.

inkom ett brev från Conrad Borchling i Hamburg, i vilket han tog på sig hela ansvaret för det inträffade.⁶² I sitt svar lade även Ohlmarks all skuld på Borchling. Han hade nämligen utgått ifrån att Borchling först kontaktat nämnden innan han bett Ohlmarks om hjälp. Nu hade det dock visat sig att Borchling, som vid det här laget var pensionerad sedan länge och tjänstgjorde som t.f. professor under kriget på grund av att den ordinarie professorn var inkallad, inte kände till Upplysningsnämndens existens. Det hela var alltså enligt Ohlmarks ett olyckligt missförstånd.⁶³

Som framgår av ett protokollutdrag från juni 1944 ansåg Upplysningsnämnden att ärendet var ett viktigt principfall. Vilhelm Scharp betecknade det som ett försök att ”sabotera hela förfarandet med kompetensförklaring av Upplysningsnämnden” som ”tydde på en tendens att söka skaffa sig personer, som vore användbara ur tysk synpunkt.”⁶⁴ Denna uppfattning delades av Gunnar Svärd, som i ett längre brev påpekade att Ohlmarks ”om bristande omdöme vittnande ingripande” omintetgjort mycket av lektoratsavdelningens arbete. Dessutom hade Svärd fått rapporter om att Ohlmarks intresserade sig ”mer än nödvändigt” för tysk politik, vilket Svärd tog som ett bevis för ”nödvändigheten av en noggrann personlig prövning av var och en som utsändes i lektorstjänst.”⁶⁵ Nämnden beslutade att statuera ett exempel och att inte bevilja Margareta Hellmer samma förmåner som övriga lektorer i Tyskland, vilket också meddelades Borchling.⁶⁶

Tyskt tillbakadragande – svensk kontroll

Under de år som andra världskriget pågick var det i praktiken det svenska utrikesdepartementet som genom Upplysningsnämnden tillsatte lektoraten i svenska språket vid de tyska universiteten. Det motstånd från tyska myndigheter som kännetecknar den föregående perioden försvann i och med krigsutbrottet. Anledningen till detta var naturligtvis att kriget gjorde att berörda ministerier och myndigheter var upptagna med annat. Situationen liknar därför mycket den situation som rådde i Tyskland efter 1920-talets hyperinflation och som beskrevs i kapitel 4. Den tyska statsförvaltningens intresse av lektoraten kan alltså sägas vara periodiskt, samtidigt som intresset från svensk sida var konstant.

Som fallet med Nihléns kompetensförklaring i efterhand visar, lade sig nämnden även vinn om att skaffa sig utlåtanden över de blivande lektorernas personliga vandel. Antagligen syftade de rätt allmänt hållna förfrågningarna till

⁶² Brev från Conrad Borchling till Ragnvald Bagge 1944-06-02, RA, UN, vol. 17.

⁶³ Brev från Åke Ohlmarks till Ragnvald Bagge 1944-06-02, RA, UN, vol. 17.

⁶⁴ ”Utdrag ur protokoll fört vid Upplysningsnämndens sammanträde 16 juni 1944”, RA, UN, vol. 17.

⁶⁵ Brev från Gunnar Svärd till Ragnvald Bagge 1944-07-03, GLA, RS, RFA, EI:103.

⁶⁶ Brev från Ragnvald Bagge till Conrad Borchling 1944-07-01, RA, UN, vol. 17.

att ta reda på om Nihlén var med i ett extremistiskt parti eller på annat sätt kunde tänkas vara olämplig som lektor. Åke Ohlmarks tillsättning visar dock att detta inte alltid lyckades, utan att vetenskapliga meriter ändå gick före de tvivel som fanns angående Ohlmarks politiska inställning.

7.3 Upplysningsnämnden och lektoraten i Tyskland

Större delen av Upplysningsnämndens arbete med lektoraten under krigsåren utgjordes inte av tillsättningsärenden, utan av olika stödåtgärder till lektorerna när de väl befann sig i Tyskland. Som betonades i avsnitt 7.1 hade nämnden gjort till sin uppgift att förmå de svenska lektorerna att stanna i landet under kriget. Detta faktum leder fram till två frågor: Vilka resurser stod till nämndens förfogande? Och hur användes dessa resurser?

Lektorskongressen i Göteborg 1941

En lämplig utgångspunkt för en analys av Upplysningsnämndens hjälp till lektorerna är det lektorsmöte som Riksföreningens lektoratsavdelning tog initiativet till i december 1940. Detta möte koordinerades med Upplysningsnämnden som också stod för en del av kostnaderna.⁶⁷ Inbjudna var endast de lektorer som var verksamma i Tyskland,⁶⁸ ett par av de personer som tidigare varit verksamma som lektorer i landet, samt representanter för Riksföreningens lektoratsavdelning och Upplysningsnämnden. Kongressen ägde rum i Göteborg sjunde och åttonde januari 1941. Enligt protokollet diskuterades i likhet med tidigare kongresser praktiska frågor, läroböcker och lektoratsbibliotek.⁶⁹ Kriget var också ständigt närvarande under diskussionerna, inte minst i Axel Boëthius uttalande om att lektorernas främsta uppgift i utlandet var att "...försvara vårt land och vårt språk".⁷⁰ Skillnaden mot tidigare kongresser var Upplysningsnämndens närvaro, det faktum att endast lektorer i Tyskland kallats samt frågan "möjliga lektorsinitiativ i Sverigepropagandan" som avhandlades under punkt 5.

⁶⁷ Brev från Carl Skottsberg till Sven Grafström 1940-12-17 och 1940-12-27, RA, UN, vol. 35.

⁶⁸ Detta framgår av inbjudningarna som återfinns i GLA, RS, RFA, EI:78.

⁶⁹ Närvarande vid kongressen var lektorerna Carlberg (Greifswald), Mutén (Rostock), Björkman (Berlin), Nihlén (Kiel), Andersson (Leipzig), Ekenman (Hamburg). Närvarande tidigare lektorer var Högberg (f.d. Greifswald), Greta Wieselgren (f.d. Tübingen och Tartu), Johannisson (f.d. Marburg) och Scharp (f.d. Berlin). Dessutom närvarade Knös och Grafström från Upplysningsnämnden samt Axel Rinman, Carl Skottsberg, Axel Boëthius, Uno Forsberg och Ragnar Fleege från Riksföreningen. Se "Protokoll fört vid den av Riksföreningens Lektoratsavdelning anordnade Lektorskongressen i Göteborg den 7 och 8 januari 1941", GLA, RS, RFA, AIV:1.

⁷⁰ Stenografiskt protokoll från lektorskongressen i Göteborg den 7 och 8 januari 1941, s. 27, GLA, RS, RFA, AIV:1.

Denna konferens är intressant av flera anledningar. Begränsningen till lektoraten i Tyskland tyder på att Upplysningsnämnden ansåg det extra viktiga att upprätthålla kontakten med just dessa lektorer. Sven Grafström själv beskrev syftet med konferensen på följande sätt:

Huvuduppgiften med mötet var att skänka lektorerna en liten orientering rörande svensk utrikespolitik, som skulle göra det möjligt för dem att vid behov föra diskussion i detta ämne med tyskar. Till denna ände inledde jag förhandlingarna med en exposé över vår politik, som finnes bifogad dessa anteckningar.⁷¹

Ett stenografiskt protokoll fördes under konferensen, men tyvärr finns endast den andra halvan av detta bevarat i Riksföreningens arkiv. Den bevarade delen omfattar diskussionerna under konferensens andra dag. Det inledande temat var lektorernas roll inom Sverigepropagandan och därefter följde praktiska undervisningsfrågor, de problem kriget orsakade utlandslektorerna och vad UD kunde göra för att hjälpa dem. Mycket av det som diskuterades i Göteborg hade betydelse för Upplysningsnämndens arbete med lektoraten under kriget. En analys av konferensen återfinns därför inte i detta avsnitt. Istället har jag valt att ta upp och behandla diskussionerna i Göteborg i de tematiska avsnitt som följer nedan.

Lektorer som informanter

För Upplysningsnämnden var lektorernas främsta uppgift att upprätthålla och fördjupa Sveriges *goodwill* i det nationalsocialistiska Tyskland och att verka för en ökad förståelse för den svenska neutralitetspolitiken. En annan uppgift som inte var lika uttalad, men som framgår av korrespondens och annat material, var att lektorerna även fungerade som uppgiftslämnare till UD om läget i Tyskland i allmänhet och vid universiteten i synnerhet.

Ett exempel på detta återfinns i protokollet från lektorskongressen i Göteborg. På initiativ av Börje Knös inleddes en diskussion om studenterna i svenska och deras motiv för att studera språket. Här framgick att bland dem fanns få nordister och germanister och att klientelet under kriget mest bestod av en intresserad allmänhet. Vidare rapporterades att antalet kvinnliga studenter stigit efter krigsutbrottet.⁷² Sven Grafström ställde en bit in i samtalet följande fråga:

⁷¹ Grafström 1989, s. 297.

⁷² Stenografiskt protokoll från lektorskongressen i Göteborg den 7 och 8 januari 1941, s. 31, GLA, RS, RFA, AIV:1.

Det skulle vara intressant att höra om Herrarna eller Damerna funnit den typen av imperiebyggare i anslutning till vad som inträffat på senare tid? Ha Ni funnit fall, där Ni kunnat draga den slutsatsen, att deras intresse för nordiska språk varit av den arten, att man kunnat vänta sig att de under sådana förhållanden som t.ex. i Norge skulle ge sig i väg för att övertaga några befattningar och på så sätt utnyttja sina språkkunskaper?⁷³

Som resultat av denna fråga berättade Björkman och Scharp om Auslands-wissenschaftliche Fakultät i Berlin som bedömdes ha ”klar imperiekaraktär”. Nihlén informerade även om att universitetet i Kiel ville profilera sig som en ”språngbräda åt Norden”.⁷⁴

Här och där i brevmaterialet återfinns denna typ av uppgifter. I ett brev till Sven Grafström från mars 1941 kommenterade till exempel Åke Högberg att ingen ”imperie-byggare” befann sig bland hans studenter, och Nils Nihlén berättade i april 1942 att tidningarna i Kiel hade publicerat ”ganska hätska artiklar” angående Sveriges inställning till det ”nya Norge”.⁷⁵

Det är väldigt svårt att uppskatta hur mycket information som gick mellan lektorerna och det svenska utrikesdepartementet. Brev var en dålig kommunikationskanal av flera skäl. Den omfattande brevcensuren i Tyskland gjorde det direkt farligt att skriva politiskt känsliga saker i breven, och pappersbrist och den långa tid det tog för brev att komma fram till adressaten gjorde dem till ett dyrt och olämpligt kommunikationsmedium. Istället får man utgå ifrån att lektorerna rapporterade muntligen till beskickningen i Berlin, eller direkt till representanter för Upplysningsnämnden under sina vistelser i Sverige. Ett exempel på ett sådant möte mellan Fritz Andersson och Sven Grafström återfinns i Grafströms dagboksanteckningar från den första april 1942:

Hade besök av svenska lektorn i Leipzig, Fritz Andersson, som är en omdömes-gill person. Han skildrade stämningen just nu i Tyskland som ganska dålig. Sänkningen av livsmedelsransonerna hade inte gjort något gått [sic] intryck och känslan av att förlusterna i Ryssland äro betydligt större än vad man i allmänhet hittills trott börjar sprida sig i allt vidare kretsar. A. berättade för mig att han vid det ryska fälttågets början endast känt en tysk familj, där en nära anhörig stupat. Nu kände han endast en familj, som inte måste räkna en eller flera anhöriga bland de stupade. [...]

⁷³ Stenografiskt protokoll från lektorskonferensen i Göteborg den 7 och 8 januari 1941, s. 36, GLA, RS, RFA, AIV:1.

⁷⁴ Stenografiskt protokoll från lektorskonferensen i Göteborg den 7 och 8 januari 1941, s. 36–38, GLA, RS, RFA, AIV:1. För denna Auslands-wissenschaftliche Fakultät se Haiger 1991; Botsch 2006. För undervisningen i skandinaviska språk se Hoffmann 2010, s. 256–266.

⁷⁵ Brev från Åke Högberg till Sven Grafström 1941-03-28 samt brev från Nils Nihlén till Sven Grafström 1942-04-11, RA, UN, vol. 35.

Andersson berättade mig vidare, att i två stora krigsmateriefabriker i Leipzig, som han kände till, vore endast var tjugonde arbetare tysk – resten vore ”friviliga” utländska arbetare, polacker mest – polacker med ”P” märket. Med friviligheten hänger det oftast samman på det sättet, att vederbörande få välja mellan att resa till Tyskland och arbeta och stanna kvar där de äro men utan livsmedelsransoner till sig själva eller familjen. De flesta resa.⁷⁶

Det faktum att Upplysningsnämnden kunde förmå lektorerna att stanna i det krigförande Tyskland hade alltså ytterligare en fördel för Utrikesdepartementet förutom den propagandistiska. Här fanns ett antal svenska medborgare utpostade över Tyskland och anställda av den tyska staten, vilka kunde rapportera till departementet om vad som försiggick i landet.

Kabinettpass – lektorer på officiellt uppdrag

Ett av de tydligaste bevisen för att lektorerna knöts närmare Utrikesdepartementet under det andra världskriget, är att departementet utfärdade kabinettpass för dem och deras familjer. Ett kabinettpass var inget diplomatpass, utan vanliga pass utställda av UD för svenskar som reste på statligt uppdrag. Innehavaren av ett kabinettpass kunde alltså hävda att han eller hon reste på officiellt uppdrag av svenska staten. Upprinnelsen till denna praxis var ett förslag från lektorn i Leipzig, Fritz Andersson, som kort efter krigsutbrottet föreslog att han pro forma kunde anställas vid svenska konsulatet i staden. Idén var att en anknytning till det ”officiella Sverige”, skulle göra det enklare för Andersson med familj att återvända hem om kriget gjorde det omöjligt att stanna kvar.⁷⁷ Från UD:s sida mötte förslaget inga hinder, utan Andersson uppmanades att inställa sig på UD för att före resan till Tyskland få inskrivet i passet att han var underställd generalkonsulatet i Leipzig.⁷⁸

Andersson var under ett par år ensam om sin status, men när kriget hade pågått ett par år, utökades denna praxis till att till slut omfatta nästan alla lektorer i Tyskland. Frågan om kabinettpass till alla lektorer hade diskuterats i Göteborg 1941, och Grafström hade då ställt sig tveksam till om alla lektorer kunde få passen, då de ju var tyska statsanställda.⁷⁹ Denna tveksamhet verkar dock ha försvunnit med tiden. Våren 1941 frågade Torsten Carlberg i Greifswald om inte han också kunde knytas till ett konsulat, förslagsvis vicekonsulatet i Greifs-

⁷⁶ Grafström 1989, s. 406–407.

⁷⁷ Brev från Sven Dahlman till Börje Knös 1939-09-21, RA, UN, vol. 35.

⁷⁸ Brev från Sven Dahlman till Fritz Andersson 1939-05-05, RA, UN, vol. 35. I UD:s passliggare finns en anteckning om att pass utställts till Fritz och Anna-Lisa Andersson 1939-10-10 (pass 484 och 485), RA, UD, Protokollet, vol. 88.

⁷⁹ Stenografiskt protokoll från lektorskongressen i Göteborg den 7 och 8 januari 1941, s. 62, GLA, RS, RFA, AIV:1.

wald⁸⁰ och i september samma år bad Åke Högberg i Tübingen om att få ett pass. Han anförde i sitt brev att han haft problem att få utresetillstånd och hoppades att ett kabinettpass skulle vara till hjälp nästa gång.⁸¹ I Utrikesdepartementets passliggare finns från och med hösten 1941 alla svenska lektorer utom två registrerade.⁸² De båda som saknas är de båda kvinnliga lektorerna i Hamburg, Margareta Ekenman som var lektor mellan 1940 och 1943 samt ovan nämnda Margareta Hellmer som var lektor en kort period under 1944. Varför Ekenman inte fick ett pass är oklart. En gissning är att hon aldrig bad om att få ett eller att hon aldrig reste ut ur Tyskland under sin tid som lektor och därför aldrig behövde ett. Att Hellmer inte tilldelades något pass är inte underligt med tanke på att Upplysningsnämnden beslutat att inte ge henne de fördelar de andra lektorerna hade.

Huruvida det var lättare att resa ut ur landet med kabinettpass än utan är omöjligt att avgöra. Klart är att lektorerna under kriget kunde ha problem att få utresetillstånd, även med ett pass som intygade att de var knutna till den svenska statsmakten.⁸³ Värt att notera är att de tyska universiteten och utbildningsministeriet inte verkar ha haft någonting emot att lektorerna reste mellan Sverige och Tyskland. Tvärtom förordade de regelbundna hemresor i rekreation-, studie- eller forskningssyfte och försökte alltså i görligaste mån att upprätthålla den situation som varit innan kriget. Karl Björkmans upprepade hemresor förordades till exempel både av den lokala NS-Dozentenschaft och av REM⁸⁴ och i Greifswald förordade rektorn en rad utlandsresor för Åke Ohlmarks i syfte att forska och införskaffa litteratur.⁸⁵

⁸⁰ Brev från Torsten Carlberg till Sven Grafström 1941-04-08, RA, UN, vol. 35.

⁸¹ Brev från Åke Högberg till Sven Grafström 1941-09-30, RA, UN, vol. 35.

⁸² I detalj: Karl Björkman med fru (pass 577 och 578) 1941-09-16, Åke Högberg (pass 675) 1941-10-07, Alexander Mutén med fru och två barn (pass 652 och 653) 1942-11-23, Nils Nihlén (pass 677) 1942-12-04, Åke Ohlmarks med fru och dotter (pass 118 och 119) 1943-03-18 samt Paul Johansson (pass 252 och 541) 1943-06-15 och 1944-12-19, RA, UD, protokollet, vol. 89. Anledningen till att två pass utfördes åt Paul Johansson var att hans första pass brann upp "under de svåra angreppen på Stuttgart", brev från Paul Johansson till Gunnar Svärd 1944-09-09, GLA, RS, RFA, EI:103.

⁸³ I mars 1942 klagade till exempel en representant för Leipzigs universitet hos REM över att Fritz Andersson nekats utresetillstånd trots tillstånd från rektor och svenskt *Regierungspass*, brev från Berve (Rektorat UL) till REM 1942-03-03, SHStA, Min. f. Volksbildung, 10239/7. Samma månad klagade den akademiska utbytestjänsten Akadem. Auslandsstelle i Tübingen hos rektorn på att utresetillstånden för utländska gäster dröjde alldeles för länge och att detta gav utlänningarna en dålig bild av den tyska byråkratin. Brev från Akad. Auslandsstelle Tübingen till Rektor EKU 1942-03-10, UAT, 117C/52.

⁸⁴ Se brev från NS-Dozentenschaft FWU till Rektor FWU 1941-01-30 och 1941-05-20, UAB, NS-Dozentenschaft, B27; brev från REM till Rektor FWU 1941-03-25 och 1942-02-16, UAB, PA, B237.

⁸⁵ Se intyg för Ohlmarks utlandsresor skrivna av Rektor EMAU 1943-07-30, 1944-08-09 och 1945-02-28, UAG, R 387.

Utfärdandet av kabinettspass var ännu ett tecken på att UD såg lektorerna som sitt ansvarsområde. Passen utfärdades för att underlätta lektorernas resande och knöt dem på ett tydligt sätt till den svenska utrikesförvaltningen. De kunde nu hävda att de reste på svenska statens uppdrag. Det är intressant att de tyska myndigheterna inte reagerade på att den svenska staten på detta sätt inlemmade tyska statsanställda i den svenska utlandsrepresentationen. På REM kände man uppenbarligen till situationen. I brevet från universitetet i Leipzig till REM angående Fritz Anderssons utresa i mars 1943 nämndes uttryckligen att Andersson hade ett svenskt *Regierungspass*.⁸⁶ Detta är ännu ett tecken på att den tyska statsförvaltningen slutade intressera sig för utlandslektoraten i och med krigsutbrottet.

Praktiskt stöd till lektoraten i Tyskland

Pengar – det ständiga problemet

En stor del av diskussionen vid konferensen i Göteborg rörde pengar. Problem av ekonomisk natur utgör även en stor del av lektorernas korrespondens med Upplysningsnämnden under krigsåren. Som framhölls i kapitel 3 var frågan om lektorernas lön inte ny. Redan under 1920-talet hade Riksföreningen konstaterat att lönen vid många lektorat var för låg och föreningen hade regelbundet lämnat lektorerna ekonomiska bidrag. I kapitel 6 konstaterades också att den låga lönen i Jena var en anledning till att man från svenskt håll inte ville utse en lektor där. De ökade levnadsomkostnaderna i Tyskland som var ett resultat av andra världskriget gjorde dock att många av lektorerna hamnade i akuta ekonomiska problem.

Ett resultat av lektorskongressen i Göteborg var att Upplysningsnämnden i januari 1941 beslutade att avsätta medel ur det så kallade upplysningsanslaget för lektorerna. Det som avsattes var inte lönebidrag, utan ett bidrag till utgifter. Dessutom beslutades att UD skulle bekosta en hemresa om året för varje lektor.⁸⁷ Visst ekonomiskt stöd verkar också ha utgått från ministeriet till Erich Günther i Jena.⁸⁸ Förutom pengarna från UD fortsatte Riksföreningen att betala ut stöd åt de lektorer som var verksamma i Tyskland. Vintern 1942 tilldelades till exempel Alexander Mutén 300 kronor och Erich Günther i Jena 500 kronor i stöd.⁸⁹ Ju längre kriget varade desto vanligare blev extra utbetalningar till lektorerna, både från Upplysningsnämnden och från Riksföreningen. I ett brev från Gunnar Svärd till Alexander Mutén från augusti 1944 konstateras att

⁸⁶ Brev från Berve (Rektorat UL) till REM 1942-03-03, SHStA, Min. f. Volksbildung, 10239/7.

⁸⁷ Se utdrag ur Upplysningsnämndens protokoll 1941-01-20 samt brev från Upplysningsnämnden till Ministern för utrikes ärenden 1941-01-24, RA, UN, vol. 35. Dessa utbetalningar fortsatte sedan under hela kriget.

⁸⁸ Brev från Erich Günther till Kungl. svenska beskickningen Berlin 1941-07-07, RA, UN, vol. 35.

⁸⁹ Brev från Gunnar Svärd till Sven Grafström 1942-02-21, RA, UN, vol. 35.

föreningen utbetalat 588 kronor till denne samt att Mutén även lyft 500 kronor för Erich Günthers och 325 kronor för Paul Johanssons räkning.⁹⁰ Samarbetet mellan Riksföreningens lektoratsavdelning och Upplysningsnämnden var mot slutet av kriget så intimt att det ibland är oklart från vilken av institutionerna pengarna kom. I september samma år betalade till exempel Upplysningsnämnden ut ytterligare 500 kronor åt Paul Johansson i Tübingen via Riksföreningens lektoratsavdelning.⁹¹

Ett annat problem som påtalades av Nils Nihlén under konferensen i Göteborg var att möjligheten att föra ut pengar ur Tyskland var begränsad. Endast fem månadslöner fick föras ut och detta endast en gång om året.⁹² Dessa regler verkar ha blivit hårdare under krigets gång och problem med att föra ut pengar är ett återkommande tema i lektorernas brev.⁹³ Våren 1943 kontaktade därför pressattaché Damgren i Berlin det tyska finansministeriet för att försöka få till stånd ett specialavtal för de svenska lektorerna. Som argument för en ändring anförde Damgren att den summa, vid den här tiden högst 1 200 mark årligen, som lektorerna hade tillåtelse att föra ut var alldeles för låg och att detta på sikt kunde betyda att lektoraten i svenska språket inte skulle kunna upprätthållas.⁹⁴ Finansministeriet lämnade endast en månad senare besked om att det beslutat om att tillåta att lektorerna under 1943 fick föra ut 2 000 mark årligen, vilket Damgren såg som en stor förbättring.⁹⁵ Som Alexander Mutén påpekade var detta dock en blygsam summa i jämförelse med de danska lektorerna, som hade rätt att föra ut 3 000 mark om året.⁹⁶

Eftersom överföringen av pengar mellan Sverige och Tyskland var inskränkt hade en rad lektorer problem med att betala räkningar och andra åtaganden i Sverige. Fritz Andersson hade till exempel i april 1943 skulder på 617 kronor till försäkringsbolag, släktingar som i hans frånvaro amorterat på hans lån samt till livsmedelsaffärer och boklådor.⁹⁷ Börje Knös förordade att Upplysningsnämnden borde hjälpa Andersson och förutom den vanliga utbetalningen av expensmedel erhöll Andersson även ett lån utan uppsägningstid på 600 kronor

⁹⁰ Brev från Gunnar Svärd till Alexander Mutén 1944-08-21, GLA, RS, RFA, EI:103.

⁹¹ Brev från Ragnvald Bagge till Gunnar Svärd 1944-09-12, GLA, RS, RFA, EI:103.

⁹² Stenografiskt protokoll från lektorskongressen i Göteborg den 7 och 8 januari 1941, s. 71, GLA, RS, RFA, AIV:1.

⁹³ Se brev från Åke Ohlmarks till legationssekreterare H. F. Almqvist 1942-07-18, RA, UD, utlandsmyndighet, beskickningsarkiv Berlin, I-dossierer, F1d:2; brev från Fritz Andersson till Sven Grafström 1943-04-13, RA, UN, vol. 17.

⁹⁴ Brev från K. A. Damgren till Ministerialrat Ludwig, Reichswirtschaftsministerium 1943-04-09, RA, UN, vol. 17.

⁹⁵ Brev från K. A. Damgren till Sven Grafström 1943-05-07, RA, UN, vol. 17.

⁹⁶ "P. M. i frågan om regleringen av de svenska universitetslektorernas överföring av löne-medel från Tyskland till Sverige", skriven av Alexander Mutén 1943-05-27, RA, UD, utlandsmyndighet, beskickningsarkiv Berlin, I-dossierer, F1d:3.

⁹⁷ Brev från Fritz Andersson till Sven Grafström 1943-04-13, RA, UN, vol. 17.

”såsom hjälp till diverse utgifter i Sverige”.⁹⁸ Ett liknande problem hade Alexander Mutén, som trots den höjda kvoten inte kunde föra ut tillräckligt med pengar för att betala sin livförsäkring. Efter en långdragen skriftväxling mellan Mutén, Riksföreningens lektoratsavdelning och Upplysningsnämnden bestämdes att Muténs försäkringspremier tills vidare skulle betalas av Utrikesdepartementet fram tills dess restriktionerna för valutautförsel hävts.⁹⁹

Livets nödtorft – mat och alkohol

Ett annat akut problem som diskuterades i Göteborg var matransonerna. Denna fråga hade väckts av Karl Björkman vintern 1940 när han i ett brev till pressattachén Damgren påpekade att de svenska lektorerna i utlandet inte fick några svenska ransoneringskort.¹⁰⁰ Inför lektorskongressen hade UD redan handlat och införskaffat licens för att föra ut matvaror ur Sverige.¹⁰¹ Förutom att lektorerna fick samma ransoner som övriga svenska medborgare lovade Damgren att de skulle få en extra tilldelning. Lektorerna i utlandet fick alltså under kriget extra ransoner tillsända från Sverige. Under kongressen bestämdes också att nämnden skulle ge i uppdrag åt varuhuset Nordiska Kompaniet (NK) i Stockholm att förpacka och skicka ned försändelserna med lektorernas extraransoner till Tyskland.¹⁰² Ett system där lektorerna skickade sina önskemål till UD som skickade dessa vidare till NK etablerades under krigsåren.¹⁰³ Detta system verkar ha fungerat bra under kriget, även om lektorerna ibland klagade på priset och på att beställningarna kom bort.¹⁰⁴ Åke Ohlmarks bad å sin sida om att NK skulle skicka mindre matpaket med tätare intervall, eftersom de tyska myndigheterna annars drog in delar av hans tyska ransoner.¹⁰⁵

I juni 1942 frågade Alexander Mutén i ett PS i ett av sina brev om inte Upplysningsnämnden även kunde ”...förmedla så mycket spritvaror att representationsplikterna någorlunda hedersamt kunna skötas?”¹⁰⁶ Idén att vid sidan av

⁹⁸ Se not från Sven Grafström till UD:s personalavdelning 1943-04-19; brev från Börje Knös till Sven Grafström 1943-04-16; brev från Sven Grafström till Fritz Andersson 1943-04-22, RA, UN, vol. 17.

⁹⁹ Se brev från Alexander Mutén till Gunnar Svärd 1944-02-08; brev från Alexander Mutén till Axel Boëthius 1944-06-02; brev från Gunnar Svärd till Alexander Mutén 1944-07-03, GLA RS, RFA. Avskrifter av brevväxling rörande Muténs försäkringar finns även i RA, UN, vol. 17.

¹⁰⁰ Brev från Karl Björkman till K. A. Damgren 1940-12-23, RA, UN, vol. 35.

¹⁰¹ Se brev från K. A. Damgren till Sven Grafström 1940-12-28, RA, UN, vol. 35.

¹⁰² Stenografiskt protokoll från lektorskongressen i Göteborg den 7 och 8 januari 1941, s. 63–67, GLA RS, RFA, AIV:1.

¹⁰³ Brev från Sven Grafström till Åke Högberg 1941-02-11, RA, UN, vol. 35.

¹⁰⁴ Se t.ex. brev från Alexander Mutén till Sven Grafström 1941-02-14 ang. förkommen beställning; brev från Sven Grafström till K. A. Damgren 1942-09-17 där han nämner att Karl Björkman klagat på att speditorsavgifterna för matsändningarna är för höga, RA, UN, vol. 35.

¹⁰⁵ Brev från Åke Ohlmarks till Legationssekreterare Almqvist (Sv. besk. Berlin) 1942-06-25 samt 1942-07-09, RA, UD, utlandsmyndighet, beskickningsarkiv Berlin, I-dossierer, F1d:2.

¹⁰⁶ Brev från Alexander Mutén till Sven Grafström 1942-07-06, RA, UN, vol. 35.

matsändningarna leverera sprit till lektorerna i Tyskland stötte dock på motstånd från Vin- & Spritcentralen som endast ville leverera alkohol till legationsmedlemmar.¹⁰⁷ Detta problem löstes dock av Upplysningsnämnden på så sätt att spriten till lektorerna beställdes av en tjänsteman på legationen i dennes namn. Därmed undvek man dessutom skatt samt tull och transportkostnader, då spriten fördes in i Tyskland av beskickningens kurir. På grund av problemen vad gällde utförelse av pengar kom Grafström överens med Gunnar Svärd om att lektoratsavdelningen skulle betala lektorernas spritsändningar under den tid de var i utlandet. Dessa räkningar skulle sedan betalas av lektorerna under semestern.¹⁰⁸ Införelse av alkohol på detta sätt sattes i system under hösten 1942 och pågick fram till krigets slut.

En person som särskilt glädde sig åt spritsändningarna var Åke Ohlmarks i Greifswald som redan vintern 1942 undersökte möjligheterna att beställa alkohol via beskickningen. Som skäl angav Ohlmarks att han legat inlagd för gallsten och att rent brännvin var en av de få saker hans läkare tillät honom att dricka.¹⁰⁹ Att Ohlmarks inte endast tänkte dricka alkoholen själv, utan även tänkte använda den för representation framgår med all önskvärd tydlighet av följande citat:

Sätt eld i RR å Lind beträffande FYLLET, som jag väntar otåligt som flydda dagars brudgummar på sina brudar. Jag har rundhänt utlovat hugnesamma nådevedermälen i våtvara till diverse vänner och gynnare härstädes, inför vilka jag blygs att ev. stå som en äreskålm och bedragare.¹¹⁰

Natten mellan den 22 och den 23 november 1943 träffades den svenska legationen i Berlin av bomber.¹¹¹ I ett brev skrivet några dagar senare frågade Ohlmarks om hans sprit fanns kvar eller om den gick åt i bombningarna. Julen närmade sig och i Greifswald fanns ingen alkohol att tillgå.¹¹² Svaret han fick var inte särskilt upplyftande:

¹⁰⁷ Brev från K. A. Damgren till Sven Grafström 1942-11-13, RA, UN, vol. 35.

¹⁰⁸ Brev från K. A. Damgren till Gunnar Svärd 1942-11-20; brev från Sven Grafström till K. A. Damgren 1942-12-05, RA, UN, vol. 35.

¹⁰⁹ Brev från Åke Ohlmarks till Legationssekreterare Almqvist (Sv. besk. Berlin) 1942-12-05, RA, UD, utlandsmyndighet, beskickningsarkiv Berlin, I-dossierer, F1d:2.

¹¹⁰ Brev från Åke Ohlmarks till Attaché Friherre Rutger von Essen (Sv. besk. Berlin) 1943-08-26, RA, UD, utlandsmyndighet, beskickningsarkiv Berlin, I-dossierer, F1d:2.

¹¹¹ Perwe 2003, s. 189–191 där även en bild på den utbombade legationsbyggnaden återfinns.

¹¹² Brev från Åke Ohlmarks till Attaché Friherre Rutger von Essen (Sv. besk. Berlin) 1943-11-29 (brevet är daterat 1943-12-29, men detta är med största sannolikhet en feldatering, då det besvarades av beskickningen 1943-12-16), RA, UD, utlandsmyndighet, beskickningsarkiv Berlin, I-dossierer, F1d:2.

Med anledning av Eder förfrågan i brev till von Essen den 29 november ber jag att få meddela, att två för Eder räkning beställda lådor med sprit tyvärr blevo helt förintade under bombangreppet den 22 november. De stodo sedan länge i en av beskickningens källare i avvaktan på Eder återkomst från Sverige. Då min dossier med alla handlingar rörande ifrågavarande beställning brunnit upp, vet jag ej med bestämdhet, om Ni betalat för lådornas innehåll. [...] Vi skola försöka samla ihop och tillsända Eder ett par flaskor av något slag till tröst för förlusten.¹¹³

Böcker och undervisningsmaterial

I likhet med de tidigare konferenserna under Vilhelm Lundströms ledning, upptog frågan om undervisningsmaterial en stor del av konferensen i Göteborg. I vanlig ordning var det främst läroböcker som stod i centrum för diskussionen, men som protokollet visar erbjöd Sven Grafström lektorerna att låna ett stort utbud av kortfilmer om svenska kulturförhållanden. Dessa filmer kom från SF och kunde lånas ut till lektorerna via beskickningen.¹¹⁴ Det står klart att åtminstone Åke Högberg i Tübingen nyttjade denna möjlighet.¹¹⁵

Under konferensen beslutades även att Upplysningsnämnden skulle ordna fram böcker i Sverige åt lektorerna. Till en början handlade diskussionen om enklare böcker som var lämpliga som bokpremier åt studenter, men den mynnade ut i den vidare frågan om inte UD kunde undersöka möjligheten att informera lektorerna om bokrealisationer i Sverige och eventuellt ta upp beställningslistor från dem.¹¹⁶ Liksom i så mycket annat agerade Riksföreningens lektoratsavdelning och Upplysningsnämnden tillsammans även i detta fall. Båda organisationerna tog emot beställningar och skickade ned böcker till lektorerna vilket visas av korrespondensen med lektorerna i de båda organisationernas arkiv.¹¹⁷ Oftast accepterade UD lektorernas beställningar utan diskussion. Endast i ett fall fanns invändningar. Paul Johansson i Tübingen beställde i augusti 1943 bland annat Marika Stiernstedts *Attentatet i Paris* samt Eyvind Johnsons *Grupp Krilon* och *Krilons resa*. När pressattachén Karl Artur Damgren vidarebefordrade Johanssons brev till Sven Grafström påpekade han att det kanske

¹¹³ Brev från Lind (Sv. besk. Berlin) till Åke Ohlmarks 1943-12-16, RA, UD, utlandsmyndighet, beskickningsarkiv Berlin, I-dossierer, F1d:2.

¹¹⁴ Stenografiskt protokoll från lektorskongressen i Göteborg den 7 och 8 januari 1941, s. 53, GL, RS, RFA, AIV:1. En förteckning över de filmer som UD ansåg lämpliga att visa i Tyskland under kriget finns i RA, UD, utlandsmyndighet, beskickningsarkiv Berlin, I-dossierer, F1d:4.

¹¹⁵ Brev från Åke Högberg till Sven Grafström 1941-06-24, RA, UN, vol. 35.

¹¹⁶ Stenografiskt protokoll från lektorskongressen i Göteborg den 7 och 8 januari 1941, s. 73–84. GLA, RS, RFA, AIV:1.

¹¹⁷ Paul Johansson i Tübingen beställde till exempel böcker av Riksföreningen i juni 1943 (brev från Paul Johansson till Gunnar Svärd 1943-06-17) och senare i augusti även från Upplysningsnämnden (brev från Paul Johansson till Sven Grafström 1943-08-26), RA, UN, vol. 17. Se även en rad brev från Gunnar Svärd till Karl Björkman (1944-01-20, 1944-01-28 samt 1944-02-14) ang. bokförsändelser, GLA, RS, RFA, EI:103.

inte vore lämpligt att låta dessa böcker ingå i en bokdonation ”just nu”.¹¹⁸ Grafström gick på Damgrens linje och sände inte de nämnda böckerna till Johansson, då han ”...var lite tveksam om lämpligheten att ha dem tillgängliga i ett svenskt lektoratsbibliotek i Tyskland just för närvarande.”¹¹⁹

Uppskov med militärtjänstgöringen

Upplysningsnämnden hjälpte även de lektorer som hade fått inkallelseorder. I oktober 1942 skrev Grafström ett intyg för Karl Björkman, i vilket han framhöll att Björkman borde få göra militärtjänsten i Uppsala. Som skäl anfördes att Upplysningsnämnden önskade lättnader för lektorerna i utlandet för att en framtida rekrytering till ”dessa, särskilt under nuvarande förhållanden synnerligen betydelsefulla poster” inte skulle bli lidanden.¹²⁰ Ansökan bifölls och Björkman flyttades från Norrlands dragoner till Uplands regemente. Dessutom nåddes en kompromiss som gick ut på att Björkman endast var inkallad under den tid som det var undervisningsfritt i Tyskland.¹²¹

Att skjuta upp militärtjänstgöringen verkar ha varit en eftertraktad fördel. Åke Högberg frågade till exempel Sven Grafström i januari 1943 om möjligheten att få tillbaka lektoratet i Tübingen. Som framgår av hans brev var en av anledningarna till detta att han ville slippa undan sin inkallelseorder.¹²² Upplysningsnämnden bad dessutom om uppskov med inkallelsen av Gunnar Svärd, sekreteraren i Riksföreningens lektoratsavdelning. Som anledning anfördes att han hjälpte UD:s pressbyrå med ett stort antal ärenden och att han var departementet till ”ovärderlig nytta” på grund av sin erfarenhet rörande svenska universitetslektorat, svenska skolor och annan kulturell utlandspropaganda.¹²³

Materiell statlig hjälp till lektorerna

Denna tematiska översikt visar att den svenska utrikesförvaltningen, här representerad av Upplysningsnämnden och den svenska beskickningen i Berlin, i samarbete med Riksföreningens lektoratsavdelning, satte in avsevärda resurser för att behålla de svenska lektorerna i det krigförande Tyskland. Faktum är att Upplysningsnämndens arbete under andra världskriget i första hand handlade om att hjälpa lektorerna i utlandet materiellt. Trots att nämnden även i fortsättningen kontrollerade lektorernas personliga lämplighet, avmattades den

¹¹⁸ Understrykning i original. Brev från K. A. Damgren till Sven Grafström 1943-07-29, RA, UN, vol. 17.

¹¹⁹ Brev från Sven Grafström till Paul Johansson 1943-08-26, RA, UN, vol. 17.

¹²⁰ Brev och intyg från Sven Grafström till chefen för Norrlands dragonregemente 1942-10-22, RA, UN, vol. 35.

¹²¹ Se brev från Karl Björkman till Sven Grafström 1943-04-20 och 1943-05-31, samt brev från Överste Olle Norman, Uplands regemente, till Sven Grafström 1943-06-15, RA, UN, vol. 17.

¹²² Brev från Åke Högberg till Sven Grafström 1943-01-13, RA, UN, vol. 17.

¹²³ Intyg skrivet av Ragnvald Bagge 1944-09-14, GLA, RS, RFA, EI:103.

övervakande funktion som nämnden haft under nationalsocialismens första år vid makten något när de nationalsocialistiska försöken att påverka lektoraten upphörde.

Ett tydligt exempel på denna förändring är konferensen 1941, då Upplysningsnämnden informerade sig ingående om lektorernas önskemål och problem. Denna information går tydligt igen in i det praktiska stöd nämnden gav, ett stöd som såg ut på många olika sätt. För att underlätta lektorernas resor försågs de med kabinetspass som markerade att de reste på officiellt svenskt uppdrag. Att lektorernas verksamhet ansågs viktig inom utrikesförvaltningen illustreras av de intyg för uppskjutande av militärtjänstgöring som nämnden ställde ut. Med början 1941 betalade Utrikesdepartementet ut expensanslag och pengar för hemresor till lektorerna och lånade även ut pengar vid behov. Därutöver arbetade nämnden och beskickningen i Berlin för att lektorerna skulle få föra ut en större del av sin lön ur landet. Till denna ekonomiska hjälp kom bokpaket, mat- och spritsändningar från Sverige till Tyskland.

7.4 Lektoraten och Upplysningsnämnden i krigstid

Under de år som andra världskriget varade kan en kraftig förskjutning av maktförhållandena inom utbyteszonen kring lektoraten konstateras. I och med krigsutbrottet upphörde fullständigt de försök från den tyska statens sida att använda de svenska lektoraten som påtryckningsmedel för ett kulturavtal med Sverige som beskrivs i kapitel 5. Dessutom slutade nationalsocialistiska vetenskapsmän, som Bernhard Kummer och Otto Höfler, att försöka få en svensk medborgare som lektor till sina respektive universitet. Andra världskriget ledde alltså till att de tyska aktörer, som varit aktiva under den nationalsocialistiska diktaturens tidiga år, nu slutade att intressera sig för lektoraten. Som undersökningen av tillsättningsärendena i avsnitt 7.2 visar hade inga tyska aktörer några invändningar mot de kandidater som togs fram av Upplysningsnämnden och Riksföreningens lektoratsavdelning. De svenska lektoraten i Tyskland tillsattes under kriget i praktiken av den svenska utrikesförvaltningen.

Från den svenska utrikesförvaltningen kan däremot ett ökat intresse för lektoraten konstateras. Under andra världskriget knöts de svenska lektorerna närmare den svenska staten än tidigare. Under punkt 7.3 framgår att utrikesförvaltningen i samarbete med Riksföreningens lektoratsavdelning satte in stora resurser för att behålla lektorerna i Tyskland. En del av dessa, såsom bidrag till levnadsomkostnader och resor eller boksändningar, känns igen från diskussionen i kapitel 3 rörande Riksföreningens arbete med lektoraten. Andra, såsom kabinetspassen eller mat- och spritsändningarna, var nya. Det är omöjligt att besvara frågan om lektorerna i Tyskland hade stannat i landet utan denna hjälp,

men sanningen är nog att läget i landet hade blivit outhärdligt långt innan 1944 utan Utrikesdepartementets insatser.

Som framgår av avsnitt 7.1 var huvudanledningen till att Upplysningsnämnden verkade för att lektorerna skulle stanna på sina poster en idé om att de skulle verka för förståelsen av den svenska neutralitetspolitiken i Tyskland och upprätthålla Sveriges *goodwill* i landet. Som Arvid Richerts redogörelse visar hade denna politik stöd från beskickningen i Berlin.¹²⁴ Att lektorerna därutöver kunde fungera som informanter om läget i Tyskland var ytterligare en, om än oplanerad, fördel.

7.5 Epilog – krigsslutet och Upplysningsnämndens upplösning

Lektorerna lämnar landet

Trots allt stöd från både Upplysningsnämnden och Riksföreningens lektoratsavdelning kunde inte lektorerna förmås att stanna i Tyskland hur länge som helst. Kriget påverkade med tiden landet allt mer, med bombningar, livsmedelsknapphet och allmän osäkerhet. I ett brev till Ture Johannisson beskrev Gunnar Svärd sin oro över Alexander Muténs mentala hälsa på följande sätt: ”Mutén har nämligen tydligen i tilltagande grad blivit förstörd nere i det stora riket. Han representerar för närvarande en blandning av nervositet och framfusighet som är förskräckande.”¹²⁵

I februari 1944 nåddes nämnden av ett brev från lektorn i Leipzig, Fritz Andersson, som för tillfället befann sig i Uppsala. Denn berättade att hela universitetet i Leipzig demolerats under ett bombangrepp. ”Jag har inte längre någon arbetsplats, och därför tycker jag det är lönlöst att fortsätta” skrev han till Grafström.¹²⁶ Ett par månader senare meddelade Andersson att även lägenheten träffats av bomber och att stora delar av familjens bohag förintats. Han var nu officiellt tjänstledig och räknade inte med att återvända till staden. Eftersom han inte kunnat nå sin överordnade på universitetet hade han heller inte fått ut något tjänstgöringsbetyg och bad därför Grafström att ställa ut ett till honom.

¹²⁴ Förtrolig PM ”ang. vissa uppgifter till tjänst för den pol. upplysningsverksamheten i utlandet”, från Arvid Richert till Hans Excellens ministern för utrikes ärenden 1940-01-05, RA, UN, vol. 8.

¹²⁵ Brev från Gunnar Svärd till Ture Johannisson 1943-10-07, SAA, Ture Johannissons brevsamling, vol. 482.

¹²⁶ Brev från Fritz Andersson till Sven Grafström 1944-02-06, RA, UN, vol. 17.

Andersson bad särskilt om att intyget skulle ta upp att han varit lojal med Sverige. Anledningen var uppenbar: ”(jag vill nämligen ej gälla för nazist!)”.¹²⁷

Liknande rapporter kom från Karl Björkman i Berlin. Hösten 1943 träffades Germanistisches Seminar av brandbomber och blev kraftigt skadat.¹²⁸ Björkman beskrev situationen på följande sätt: ”Lektoratsbiblioteket låg djupast under en väldig ruinhög, och den svenska undervisningen var hemlös.” Björkman hade redan förlorat en rad studenter på grund av bombningarna och lokalbristen. Tillsammans med de kvarvarande studenterna lyckades han dock att rädda större delen av biblioteket.¹²⁹ Inte heller Björkman ansåg sig kunna fortsätta arbeta under sådana förhållanden och lämnade den 3 mars 1944 in sin avskedsansökan.¹³⁰ Från och med den 1 oktober 1944 var det ordinarie lektoratet i Berlin vakant. Svenskundervisningen bedrevs nu endast av Oskar Lättman som i vanliga fall var anställd vid det tyska utrikesdepartementet och vid Auslandswissenschaftliche Fakultät.¹³¹ Samma sak gällde för lektoratet i Hamburg, där Margareta Hellmer slutat efter endast en termin.¹³² Sommaren 1944 sade dessutom Nils Nihlén i Kiel upp sig. Enligt brevet till professor Vogt var anledningen att han insjuknat i diabetes och därför inte kunde resa. Han påpekade också att det under omständigheterna var omöjligt att finna en ersättare.¹³³

Hösten 1944 var alltså endast tre lektorat i Tyskland bemannade. Mutén var kvar i Rostock, Ohlmarks i Greifswald och Johansson i Tübingen.¹³⁴ Hur många av dem som var kvar 1945 är oklart, men åtminstone Ohlmarks närvaro i Greifswald i februari 1945 kan verifieras. Den 28 februari detta år ställde nämligen universitetets rektor ut ett intyg om att Ohlmarks skulle på ”en brådskande tjänsteresa” till Sverige och att han borde få föra ut inestående lön

¹²⁷ Se brev från Fritz Andersson till Sven Grafström 1944-04-08, RA, UN, vol. 17. Att nazistanklagelser mot lektorerna kunde förekomma visar ett brev från Gunnar Svärd till Sven Grafström. I detta nämns att Karl Björkmans familj haft problem efter hemkomsten till Sverige eftersom ”beskäftigt folk” anklagat Karl Björkmans fru för illojalitet och spioneri. Svärd frågade med anledning av detta om inte familjen Björkman kunde få ett officiellt tack från det svenska utrikesministeriet för sina insatser i Tyskland i syftet att motverka denna typ av anklagelser. Brev från Gunnar Svärd till Sven Grafström 1944-08-21, GLA, RS, RFA, EI:103.

¹²⁸ Se Hube 1987b, s. 791.

¹²⁹ Brev från Karl Björkman till Gunnar Svärd 1944-04-11, GLA, RS, RFA, EI:103.

¹³⁰ Brev från Karl Björkman till Rektor FWU 1944-03-03, UAB, PA, B237.

¹³¹ Se ”P.M. ang. lektoratet i Berlin” 1944-08-31, GLA, RS, RFA, EI:103.

¹³² Tillsättningen av lektorer i Hamburg diskuterades av Upplysningsnämnden och lektoratsavdelningen, men man beslutade att inte rekommendera en lektor på grund av de stora risker kriget förde med sig. Se PM 1944-10-18 samt brev från Ragnvald Bagge till Conrad Borchling 1944-10-26, RA, UN, vol. 17.

¹³³ Brev från Nils Nihlén till Walther Vogt 1944-08-02, GLA, RS, RFA, EI:103.

¹³⁴ Se ”P. M. angående Upplysningsnämndens verksamhet under år 1944,” RA, UN, vol. 8.

ur landet.¹³⁵ Enligt Ohlmarks självbiografi lämnade han landet den 16 mars¹³⁶ och återvände därefter aldrig från denna ”tjänsteresa”. När de andra lektorerna lämnade landet vet vi inte. Brev i Riksföreningens och Upplysningsnämndens arkiv visar att Paul Johansson i Tübingen funderade på att återvända till Tyskland i januari 1945, men om denna resa verkligen kom till stånd är osäkert.¹³⁷ Med allra största sannolikhet hade dock alla svenska lektorer lämnat landet vid tidpunkten för den tyska kapitulationen i maj 1945.

Upplysningsnämndens nedläggning

I februari 1943 tillsatte den svenska regeringen en utredning, vars uppdrag var att se över Sveriges ”kommersiella och kulturella förbindelser med transoceana länder”. Kommittén kallades populärt ”Amerikautredningen” och leddes av kabinetssekreteraren i Utrikesdepartementet Erik Boheman.¹³⁸ Enligt Nikolas Glover tillkom utredningen på grund av att bilden av Sverige i de länder som kämpade mot Tyskland, och här främst USA, försämrats under kriget. Detta berodde inte minst på Sveriges handel med det nationalsocialistiska Tyskland. Ett annat motiv bakom kommitténs inrättande var ett ökat intresse för Latinamerika som en framtida marknad för svensk industri. Syftet var alltså att undersöka hur bilden av Sverige i USA och i länderna i Latinamerika kunde förbättras.¹³⁹ Amerikautredningen resulterade i ett betänkande rörande en omorganisering av den kulturella upplysningsverksamheten utomlands som bland annat motiverades på följande sätt:

Det arbete som utförts av Upplysningsnämnden har varit av betydande värde men erfarenheten har visat, att dessa båda institutioner [Upplysningsnämnden och kulturrådet] genom den organisation de erhållit icke kunnat intaga den centrala plats i upplysningsarbetet, som var dem tillämnade. Upplysningsnämnden saknar exekutiva befogenheter. [...] Nämnden har ej heller till sitt fria förfogande de för en planmässig upplysningsverksamhet behövliga medlen.¹⁴⁰

Problemen med Upplysningsnämnden var enligt utredningen alltså två: den var för nära knuten till Utrikesdepartementets pressavdelning och saknade därför

¹³⁵ ”eine dringende Dienstreise nach Schweden”, intyg skrivet av Rektor EMAU 1945-02-28, UAG, R 387.

¹³⁶ Ohlmarks 1980b, s. 192.

¹³⁷ Se brev från Paul Johansson till Ragnvald Bagge 1944-12-11, RA, UN, vol. 17. Se även brev från Paul Johansson till Gunnar Svärd 1944-10-11 samt brev från Gunnar Svärd till Paul Johansson 1944-10-12, GLA, RS, RFA, EI:103.

¹³⁸ Glover 2008, s. 4.

¹³⁹ Glover 2009, s. 247–248.

¹⁴⁰ ”Betänkande med utredning och förslag angående Sveriges kommersiella och kulturella förbindelser med transoceana länder. Del II. Förslag rörande en basorganisation för Sveriges kulturella utbyte med utlandet. Avgivet den 26 april 1944 av Amerikautredningen”, s. 2, RA, Amerikautredningen, vol. 1.

autonomi och dessutom var dess budget för liten och bunden till på förhand bestämda poster. Amerikautredningens förslag var att grunda ett självständigt institut som bars upp av både stat, näringsliv och föreningsverksamhet och som var ”fri från varje byråkratisk bundenhet”.¹⁴¹ Vid en konferens på UD den 4 februari 1944 bildades en organisationskommitté och denna framlade senare ett förslag till det nya institutets organisation.¹⁴² Förslaget från april 1944 godtogs av riksdagen och Svenska Institutet tog upp sin verksamhet den första januari 1945.¹⁴³

I och med Svenska Institutets grundande hade Upplysningsnämnden spelat ut sin roll. Den 2 februari 1945 erhöll nämndens ordförande Börje Knös följande skrivelse från utrikesminister Christian Günther:

Herr Statssekreterare,

Härmed har jag äran att meddela, att sedan Kungl. Maj:t stadfast stadgar för Svenska institutet för kulturellt utbyte med utlandet samt utsett ledamöter i dess råd och styrelse, har Kungl. Maj:t förklarat Upplysningsnämnden och Kulturrådet upplösta samt upphävt den för dem gällande instruktionen av den 15 november 1935 med däri senare vidtagna ändringar.

I anledning härav får jag till Eder, Herr Statssekreterare, framföra mitt och utrikesdepartementets tack för det mångåriga, förtjänstfulla arbete Ni i egenskap av ordförande i Upplysningsnämnden under hela dess verksamhetstid med osvikligt intresse nedlagt till främjande och stöd av upplysningsverksamheten i utlandet angående Sverige.

Med utmärkt högaktning
Christian Günther¹⁴⁴

Det finns alltså många anledningar till att året 1945 är det sista som omfattas av denna undersökning. Det var det år då andra världskriget tog slut och de sista svenska lektorerna i Tyskland lämnade sina poster. 1945 var också året då Upplysningsnämnden som övervakat lektoraten i utlandet sedan 1936 lades ned och ersattes av Svenska Institutet som var en annan typ av organisation. Som påpekades ovan tillkom detta institut också i första hand för att förbättra relationerna med USA och Latinamerika. Det svenska förhållandet till Tyskland förändrades också betydligt i och med att kriget tog slut och de nationalsocialistiska krigsförbrytelseerna blev kända bland den svenska allmänheten. Framför allt det kulturella Sverige orienterade sig under efterkrigstiden bort från Tyskland.¹⁴⁵

¹⁴¹ ”Betänkande med utredning och förslag angående Sveriges kommersiella och kulturella förbindelser med transoceana länder. Del II. Förslag rörande en basorganisation för Sveriges kulturella utbyte med utlandet. Avgivet den 26 april 1944 av Amerikautredningen”, s. 2, RA, Amerikautredningen, vol. 1.

¹⁴² ”Förslag till ett svenskt institut för kulturellt utbyte med utlandet.”, RA, Amerikautredningen, vol. 1.

¹⁴³ Glover 2008, s. 4. Se även Glover 2009.

¹⁴⁴ Brev från Ministern för utrikes ärenden till Börje Knös 1945-02-02, RA, UN, vol. 33.

¹⁴⁵ Se Östling 2008.

Andra världskriget förändrade Tyskland radikalt. Landet delades efter andra världskriget in i ockupationszoner kontrollerade av världskrigets segermakter. 1949 grundades Förbundsrepubliken Tyskland och Tyska Demokratiska Republiken eller DDR. Tyskland var nu inte längre en stat, utan två stater. Som Alexander Muschik har visat var Sverige som alliansfritt land en viktig arena för den tysk-tyska kampen om internationellt erkännande.¹⁴⁶ Efter det diplomatiska erkännandet 1972 var Sverige ett viktigt mål för DDR:s utlandsriktade kulturpropaganda.¹⁴⁷ Även i detta sammanhang spelade nordistiken och det nordiska institutet i Greifswald en viktig roll.¹⁴⁸ Tyvärr saknas fortfarande undersökningar om Förbundsrepublikens utlandsriktade kulturpolitik gentemot Sverige.

Den förändrade politiska kontexten och Tysklands delning gör att en undersökning av lektoraten i svenska språket vid de tyska universiteten och deras förhållande till den utlandsriktade kulturpolitiken under perioden efter andra världskriget inte kan rymmas inom denna bok, utan kräver en egen undersökning.

¹⁴⁶ Muschik 2006.

¹⁴⁷ Abraham 2007; Almgren 2009.

¹⁴⁸ Se Muschik 2004.

Lektorat mellan akademi och kulturpolitik

Denna studie har behandlat de tio lektorat i svenska språket som inrättades vid tyska lärosäten under perioden 1906–1945. Syftet har varit att förklara etableringen av lektoraten och den expansion av lektoratsväsendet som ägde rum under denna tid. Lektoraten i svenska språket har behandlats som en speciell typ av tjänst inom det tyska universitetsväsendet i och med att de oftast innehades av svenskar. De har definierats som en skärningspunkt mellan Tyskland och Sverige och en form av institutionaliserad kontakt mellan den tyska och den svenska akademien. Utifrån tidigare forskning om språkundervisning i utlandet som en form av utlandsriktad kulturpolitik har även fastställts att lektoraten var av intresse för politiska aktörer. Med utgångspunkt i Pierre Bourdieus teorier om vetenskapsvärldens förhållande till politiska intressen har lektoraten placerats inom respektive lands akademiska och politiska fält.

Undersökningen är handlingscentrerad och i ett första steg identifierades de enskilda aktörer som försökte utöva inflytande över lektoraten under undersökningsperioden. Detta följdes sedan upp med en analys av interaktionen aktörerna emellan. Utifrån de teorier om resurser och resursutbyte som framlagts av Mitchell G. Ash och Sven Widmalm operationaliserades denna interaktion som en undersökning av de resurser aktörerna förfogade över och använde sig av. Analysen av dessa har inte minst varit viktig för att förstå hur och varför lektoratsväsendet etablerades under undersökningsperioden och även i förlängningen för att kunna beskriva förhållandet mellan det akademiska och det politiska fältet.

Avhandlingen byggdes därför upp som en rad mikrostudier av de aktörer som var intresserade av att utöva inflytande över lektoraten, de resurser dessa förfogade över och använde sig av samt aktörernas interaktion eller resursutbyte. Från Gustav Holmberg övertogs begreppet utbyteszon som beteckning på det tänkta område där interaktionen mellan aktörer från det akademiska och det politiska fältet ägde rum. Syftet med analysen av aktörerna, deras resurser och den interaktion som ägde rum inom utbyteszonen har varit att visa hur den specifika sociala struktur som uppstod kring lektoraten skapades, upprätthölls och förändrades. Genom en undersökning av enskilda lektorat går det alltså att be-

skriva förhållandet mellan akademien och det politiska fältet och mellan de två berörda länderna Tyskland och Sverige.

Etableringen av de svenska utlandslektoraten i Tyskland har inte tidigare undersökts ut detta övergripande perspektiv, där hänsyn tas till både tyska och svenska aktörer, och mycket av det handlande som resulterade i att lektoratsväsendet etablerades och förändrades beskrivs här för första gången. Det existerar heller inga undersökningar om etableringen av lektorat i andra språk vid tyska universitet eller om etableringen av lektorat i svenska språket vid lärosäten i andra länder som kunnat tjäna som jämförelse. Lektoraten i svenska språket i Tyskland berörs i andra publikationer, men då som en liten del av en undersökning av ett större vetenskapligt eller kulturpolitiskt sammanhang. Samma sak gäller lektorat i tyska i Sverige eller andra länder.¹ Det övergripande perspektivet betyder även att avhandlingens empiriska underlag – som främst utgörs av administrativt material ur tyska universitets- och statsarkiv, Riksföreningens för svenskhetens bevarande i utlandet arkiv samt den svenska utrikesförvaltningens och Upplysningsnämndens arkiv – i stora stycken är nytt och inte har analyserats på detta sätt tidigare.

I det följande sammanfattas avhandlingens viktigaste resultat. I avsnitt 8.1 beskrivs lektoratsväsendets etablering och förändring kronologiskt med fokus på de aktiva aktörerna, deras resurser och deras inbördes förhållande. Avsnitt 8.2 är en redogörelse för avhandlingens resultat ur ett systematiskt och teoretiskt perspektiv med fokus på förhållandet mellan universitetsvärlden och den utlandsriktade kulturpolitiken.

8.1 Lektoratsväsendets etablering och förändring

Lektoraten under kejsardömet och Weimarrepubliken

I undersökningens kapitel 2 och 3 behandlades etableringen av lektoraten i svenska språket fram till 1933 och de aktörer som drev fram etableringarna. Där påvisades att den övergripande utvecklingen under denna period var att de enskilda lektoraten relaterades till varandra och blev en del av ett större sammanhang, ett lektoratsväsende.

Iögonfallande är skillnaden mellan tiden före och efter 1918. De tidiga lektoraten i Berlin, Jena, Kiel och Rostock (där de båda förstnämnda var leкто-

¹ Lektoraten i svenska behandlas antingen som en del av Riksföreningens verksamhet (Limberg 2008c) eller som en del av den tyska nordistiken (Höll 1997; Hoffmann 2010, s. 232–266). Lektoraten i tyska i Sverige eller andra länder behandlas främst som en del av den tyska utlandspropagandan (Hoffend 1996, s. 313 och s. 331; Almgren 2001, s. 140–173; Michels 2004; Michels 2005; Almgren 2005, s. 132–160; Abraham 2007, s. 195–248).

rat i nordiska språk) inrättades alla, så vitt man kan se av de sparsamma källor som finns, utan hänvisningar till utrikespolitisk nytta. Istället användes argument som utgick ifrån uppfattningen att Norden och Tyskland delade historia, språk och kultur. Nordiska språk var en del av germanistiken och därför förlades lektoraten till institutioner för germanistik. De första lektorerna saknade ibland formell utbildning och var primärt i Tyskland av andra anledningar än att undervisa i svenska.

En klar förändring inträffar som en följd av första världskriget, det tyska nederlaget och Versaillesfreden. En reaktion på dessa händelser var en tysk satsning på utlandsriktad kulturpolitik, internationellt akademiskt samarbete och utlandsvetenskaper. Det nordiska institutet i Greifswald med tillhörande lektorat var det direkta resultatet av den preussiska statens politik.

De tyska universiteten reagerade positivt på satsningen på utlandsriktad kulturpolitik under Weimarrepubliken. I alla ansökningar om etableringar av lektorat (Hamburg, Leipzig, Tübingen) eller omvandlingar (Berlin, Jena) återfinns argument som att lektoraten var viktiga för kontakterna med Sverige generellt eller för det akademiska utbytet. Dessutom framhövdes lektoratet som den enda lärartjänst som kunde ge relevant utlandsvetenskaplig realieundervisning inom den satsning på studiet av utländska förhållanden (*Auslandswissenschaften*) som gick tillbaka på den preussiske ministern Carl Heinrich (C. H.) Becker. Parallellt med de många etableringarna av lektorat professionaliserades lektorskåren. Det var Reichsverband der Hochschullektoren, det vill säga lektorernas egen intresseorganisation, som definierade lektorsposten för att skilja den från övriga tjänster inom universiteten med hjälp av en kulturpolitiskt orienterad argumentation.

Relationen mellan de tre aktörskategorierna – stat, professorer och lektorer – är intressant eftersom den visar hur den statliga politiken satte upp ramar som aktörer inom universitetsvärlden sedermera anpassade sig efter. Den preussiska staten tog det första kulturpolitiska initiativet till grundandet av institutet i Greifswald, men i och med detta upphörde de tyska statliga initiativen. Därefter var det aktörer verksamma inom det akademiska fältet, professorer och lektorer, som argumenterade för att lektoraten var en lärartjänst specialiserad på den tidens politiska mode, utlandsvetenskaperna, och därmed en del av den utlandsriktade kulturpolitiken. Den snabba tillväxten av lektorat i Tyskland under Weimarrepubliken kan alltså ses som ett resultat av etableringen av den utlandsriktade kulturpolitiken inom den tyska statsförvaltningen. De professorer i germanistik som sedan tidigare hade ett vetenskapligt intresse för Norden anpassade sin argumentation i ansökningarna om medel för lektorat till den aktuella politiken, eller åtminstone till vad de uppfattade som aktuell politik. Ett av avhandlingens resultat är alltså att den, med lektoraten i svenska språket som exempel, har visat hur de reformer som initierades av Becker resulterade i ett väl utbyggt lektoratsväsende på ett övergripande plan.

Den aktör som var viktigast för att integrera de lektorat som fanns utspridda på olika tyska universitet i ett sammanhållet system kom inte från Tyskland utan från Sverige. För Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet var lektoraten tjänster som passade bra ihop med föreningens syfte: att bevara och sprida den svenska kulturen och det svenska språket utomlands. Som framgick av kapitel 3 fanns det i Tyskland inget motstånd mot att föreningen stödde lektoraten ekonomiskt, varken från de tyska statsmakternas eller från de tyska universitetens sida. Urholkningen av den tyska marknaden och den därmed sammanhängande hyperinflationen under 1920-talet gjorde föreningens pengar mer än välkomna i Tyskland.

Pengar var inte det enda som Riksföreningen försåg lektoraten med. Den utvecklades under 1920- och 1930-talen till den centrala instansen för alla frågor som hade med lektorerna och lektoraten att göra. Föreningen förmedlade akademiker till de vakanta lektoraten, ordnade lektoratskonferenser och finansierade läromedel. Det tydligaste tecknet på föreningens växande betydelse var inrättandet av en speciell lektoratsavdelning 1930. Däremot var den inte särskilt aktiv när det gällde inrättandet av lektorat. Endast en av de nio undersökta tjänsterna gick tillbaka på föreningens initiativ, vilket jävar det som hävdats i tidigare forskning om Riksföreningens lektoratsverksamhet, där föreningen ofta framställs som initiativtagare till lektoraten.²

Riksföreningens arbete gjorde att lektoraten och lektorerna successivt länkades samman. Under 1910- och det tidiga 1920-talet verkar det ha funnits mycket lite av kontakter rörande de olika lektoraten, vare sig mellan de olika tyska delstaterna eller mellan lektorerna själva. Detta förändrade Riksföreningen eftersom nästan all kommunikation mellan tyska universitet, tyska delstater och potentiella lektorer i Sverige kom att gå via den. När lektoraten på detta sätt integrerades i ett större administrativt sammanhang etablerades en enhetlig utbyteszon som omfattade alla lektorat. Spindeln i nätet i detta system var Vilhelm Lundström i Göteborg som var den som föreslog nya lektorer till de tyska lärosätena och samlade de redan aktiva till speciella lektorskonferenser.

Under Weimarrepubliken var Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet den dominerande aktören inom utbyteszonen. Föreningen hade ekonomiska resurser vilkas värde i Tyskland förstärktes av den ekonomiska krisen. Förutom pengar hade föreningen även kontakter i Sverige för förmedling av lektorer, kontakter som de tyska aktörerna ofta verkar ha saknat. Den enda resurs de tyska aktörerna kontrollerade var själva lektoraten och de, ofta otillräckliga, statliga medel som fanns för deras upprätthållande. Som beskrevs i kapitel 3 bestod resursutbytet under denna period i att tyska universitet och delstater gav upp den faktiska tillsättningsmakten i utbyte mot ekonomiska och administrativa resurser från Riksföreningen för att säkra lektoratens existens. Även om föreningen alltså sällan tog initiativet till de enskilda lektoratens in-

² Så t.ex. i Limberg 2008c.

rättande har undersökningen bekräftat vad som tidigare hävdats om dess betydelse för upprätthållandet av lektoratsverksamheten i utlandet.

Vid tiden för det nationalsocialistiska maktövertagandet 1933 fanns alltså inte endast nio lektorat i svenska språket vid tyska universitet, utan även ett enhetligt system för hur dessa tillsattes. Dessutom fanns en organisation för kommunikationen mellan lektorerna, och ekonomiskt stöd till böcker, löner och resor flöt från Sverige till Tyskland. Etableringen av detta lektoratsväsende var ett resultat av interaktionen mellan aktörerna: i ett första steg mellan de tyska delstaterna och de tyska universiteten (etableringen av lektoraten) och i ett andra steg mellan de tyska universiteten och den svenska Riksföreningen (etableringen av ett enhetligt system för utbyte och kommunikation).

Sammanfattningsvis är undersökningens huvudresultat i denna del att den visat hur lektoratsväsendets etablering – och i förlängningen studiet av modern svenska och modern svensk litteratur – i Tyskland under Weimarrepubliken var ett resultat av ett samarbete mellan svenska och tyska aktörer. I och med att undersökningen omfattar alla lektorat i svenska språket i landet går den ett steg längre än existerande forskning, som främst behandlat antingen enskilda institut för nordistik³ eller centrala aktörer som Riksföreningen eller C. H. Becker var för sig. Det är dock först då alla lektorat och de relevanta aktörerna relateras till varandra som framväxten av ett enhetligt lektoratsväsende kan förstås och förklaras.

Förändringar i det nationalsocialistiska Tyskland

I och med det nationalsocialistiska maktövertagandet 1933 förändrades förutsättningarna för lektoraten i svenska språket vid de tyska universiteten. Framför allt tillskrevs de en tydligare politisk funktion från både tyskt och svenskt håll. Samtidigt tillkom nya aktörer som försökte utöva inflytande över lektoraten.

Efter 1933 blev politiskt motiverade avskedanden av universitetslärare som misstänktes för att vara negativt inställda till nationalsocialismen vanliga i Tyskland. Som visades i kapitel 4 drabbades även ett par av de svenska lektorerna av detta. Både Stellan Arvidson i Greifswald och Vilhelm Scharp i Berlin avskedades av politiska skäl; Arvidson för att han var socialist och Scharp för att han skulle ersättas av den svenske nazisten Malte Welin. Även om Scharps avskedande senare togs tillbaka visar dessa båda fall att lektoraten var föremål för politiska intressen och begränsningar och att aktörer inom den nationalsocialistiska staten inte tänkte tolerera den *status quo* som fanns innan 1933, där Riksföreningen och de tyska universiteten ensamma tillsatte lektorerna. Dessutom beskrevs hur lektorn i Jena, Nils Kjellman, försökte ställa sig in hos de nationalsocialistiska makthavarna med uppropet ”Vi Sveriges kulturattachéer”. Tanken var att de svenska lektorerna i Tyskland skulle skriva under för att visa sitt stöd

³ T.ex. Höll 1997; Hoffmann 2010.

för nationalsocialismen och den "nationella revolutionen". Uppropet stoppades dock av Vilhelm Scharp.

Därmed visas i kapitel 4 att de svenska lektorerna inte endast drabbades av maktövertagandet på samma sätt som deras tyska kolleger, utan även att somliga av dem gjorde försök att anpassa sig till maktskiftet för att förbättra den egna positionen på universiteten. Detta är en reaktion som till exempel Dieter Langewiesche har framhåvt som vanligt förekommande bland tyska akademiker.⁴ De svenska lektorernas reaktioner på maktövertagandet faller således ut på liknande sätt som de tyska akademikernas.

Under perioden mellan maktövertagandet och andra världskrigets utbrott kan ett ökat intresse för de svenska lektoraten från statsförvaltningarna i både Tyskland och Sverige konstateras. Inrättandet av den svenska Upplysningsnämnden 1935 var ett direkt svar på den ökade politiseringen av den tyska universitetsvärlden. Drivande bakom nämndens tillkomst var lektorn i Berlin, Vilhelm Scharp som personligen drabbats av den nationalsocialistiska politiken. Eftersom Scharp även ingick i nämnden blir det här tydligt hur även enskilda lektorer kunde agera för att förändra hela lektoratsväsendet och även själva skaffa sig en ledande position inom det. I denna avhandling beskrivs för första gången hur och varför Upplysningsnämnden inrättades och hur denna nämnd arbetade. Ett viktigt resultat av undersökningen är att den här har visat på ett tydligt orsakssamband mellan etablerandet av den nationalsocialistiska diktaturen och den svenska statens intresse för det svenska språket och svensk kultur i utlandet.

Upplysningsnämnden försökte indirekt styra tillsättningen av lektorer i Tyskland genom att etablera ett system genom vilket de lektorer som förklarats kompetenta av nämnden garanterades fördelar av staten. Till dessa hörde att få tillgodoräkna sig tjänstetiden utomlands vid sökande av tjänst i Sverige samt förtur till det provår som krävdes för läroverkstjänst. Den svenska statsförvaltningens resurser i sammanhanget var alltså möjligheten att ge lektorerna utomlands en aura av att vara officiella representanter för den svenska staten samt att underlätta deras senare inträde i statlig tjänst. Samtidigt inleddes ett samarbete mellan Upplysningsnämnden och Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet, synligt genom att representanter för föreningen tog plats i nämnden. Därmed ställdes Riksföreningens resurser, dess fonder, kontaktnät och organisation till den svenska statens förfogande.

Den svenska statsförvaltningen förfogade därmed över en rad resurser som gav den ett övertag över den tyska. Detta blev tydligt vid förhandlingarna 1938 om ett bilateralt avtal rörande lektorstillsättningar i de båda länderna. Ett sådant avtal önskades från den nationalsocialistiska staten, främst för att kunna använda sig av lektoraten i tyska i Sverige inom utlandspropagandan. I detta sammanhang försökte det tyska utrikesministeriet (Auswärtiges Amt) och det

⁴ Langewiesche 1997.

tyska utbildningsministeriet (REM) att använda tillsättningen av lektorerna i svenska språket i Tyskland som förhandlingsobjekt. Förhandlingarna strandade på grund av de svenska lärosätenas ovilja att göra inskränkningar i sin rätt att anställa vem de ville. Då den tyska staten varken bidrog ekonomiskt till lektoraten i Sverige eller det på tysk sida fanns en förmedlingsorganisation motsvarande Riksföreningen, var dess möjligheter att utöva inflytande över lektoraten i tyska språket i Sverige obefintliga. Olika förslag för att begränsa det svenska inflytandet i Tyskland möttes av protester från den tyska universitetsvärlden som befarade att det akademiska utbytet med Sverige i allmänhet och undervisningen vid lektoraten i synnerhet skulle bli lidande. När den svenska statsförvaltningen fick tillgång till det system för lektorsförmedling som Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet byggt upp under Weimarrepubliken, fick den ett strukturellt övertag över den tyska. Det svenska inflytandet över lektoratstillsättningarna i Tyskland behölls därför under den nationalsocialistiska diktaturen, trots försök från AA och REM att begränsa det.

Detta faktum är ett mycket intressant resultat som går emot den bild av Sverige som ett land som böjde sig för det nationalsocialistiska Tysklands krav och förde en uttalad eftergiftspolitik.⁵ Uppenbarligen gäller denna slutsats inte för alla politikområden, utan det faktum att den svenska staten först förhållade och sedan sade nej till ett kulturavtal visar att det fanns en reell möjlighet att motstå den nationalsocialistiska diktaturens krav utan alltför allvarliga följder.

Den svenska statsförvaltningen var inte den enda aktören som började intressera sig för lektoraten under den nationalsocialistiska diktaturen. Även för aktörer inom det tyska akademiska fältet som av ideologiska skäl var intresserade av Norden, var lektoraten av intresse. Etableringen av lektoratet i München var ett led i Walther Wüsts och Otto Höflers strävan efter en ideologiserad vetenskap om Norden och det förngermanska samhället. Samma sak gäller för Bernhard Kummers arbete för att få en svensk lektor i Jena. Även utvidgningen av Alexander Muténs lektorat i Rostock, som stöddes både av Nordische Gesellschaft och av den lokala NSDAP-ledningen, ska ses som en anpassning till den nationalsocialistiska ideologin. I alla tre fallen var aktörerna inom universiteten allierade med lokala representanter för NSDAP i de fall de inte själva var högt uppsatta partimedlemmar.

Medlemskap i NSDAP eller stöd från lokala partirepresentanter var ingen garanti för stöd från statsförvaltningen. Istället fanns konflikter mellan de lokala ideologiseringsförsöken och den centralt förda utrikespolitiken. Tillsättningarna i Jena, Leipzig och München försvårades till exempel av Auswärtiges Amts politik som gick ut på att lämna lektoraten vakanta för att utöva påtryckningar på Sverige. Detta resultat verifierar tidigare forskning som beskrivit den national-

⁵ För en generell diskussion om den svenska utrikespolitiken och de tysk-svenska politiska kontakterna se t.ex. Huckstorf 1997, s. 113–121; Åselius 2003; Radowitz 2005, s. 579–594.

socialistiska diktaturen som full av motsättningar och maktkamper mellan statliga enheter och partiinstitutioner.⁶

Andra världskrigets utbrott i september 1939 förändrade än en gång maktförhållandena i utbyteszonen. Den viktigaste förändringen var att försöken från AA och REM för att få till stånd ett kulturavtal med Sverige upphörde samtidigt som den svenska Upplysningsnämnden intensifierade sitt stöd till lektorerna. En av förutsättningarna för detta var att nämnden underställdes Statens Informationsstyrelse och fick ett klarare propagandistiskt uppdrag. Inom Upplysningsnämnden ansågs lektorerna vara viktiga som kulturpolitiska representanter i Tyskland, och deras viktigaste uppgift var enligt nämnden att verka för en ökad förståelse för den svenska neutralitetspolitiken i landet. För att behålla dem i Tyskland under kriget satte Utrikesdepartementet in ytterligare stöd i form av kabinettpass, resor och matransoner.

De förändringar inom lektoratsväsendet som ägde rum åren 1933–1945 var alltså nära relaterade till händelseutvecklingen i den nationalsocialistiska staten. Under perioden ökade politiska aktörers intressen för lektoraten markant då såväl det tyska som det svenska utrikesdepartementet och olika mindre aktörer knutna till olika delar av den nationalsocialistiska rörelsen försökte utöva inflytande över lektoratens tillsättning, inriktning och arbete. Det nationalsocialistiska maktövertagandet ledde därför å ena sidan till ett ökat politiskt tryck, men å andra sidan inte till ökade ekonomiska eller organisatoriska resurser för lektoraten. Dessutom fanns en rad konflikter mellan den tyska centralförvaltningen (AA och REM), lokala nationalsocialistiska aktörer (t.ex. SS-Ahnenerbe) och de enskilda universiteten som gjorde att en enhetlig nationalsocialistisk politik rörande lektoraten inte kunde etableras. Föreliggande undersökning bekräftar därmed bilden av den nationalsocialistiska staten som en polykratisk stat där olika statliga instanser och partiorganisationer konkurrerade om samma politikområde. Dessutom har den visat att den polykratiska situationen försvårade anpassningen av nordistiken i det nationalsocialistiska Tyskland till nationalsocialismen, eftersom AA:s agerande i lektorsfrågan under förhandlingarna med Sverige omöjliggjorde anställandet av lektorer under den tid förhandlingarna pågick.

Ett viktigt resultat är den starka kontinuiteten från Weimarrepubliken när det gällde maktförhållandet mellan tyska och svenska aktörer. Den framskjutna position som Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet byggt upp före 1933 när det gällde att ta fram kandidater till lektoraten förblev intakt och överfördes till det svenska utrikesdepartementet i och med Upplysningsnämndens inrättande. Denna kontinuitet gav det svenska utrikesdepartementet ett övertag över sin tyska motpart. Förklaringen till att de tyska statliga aktörerna som REM och AA inte lyckades ta full kontroll över lektorats tjänsterna ska alltså inte i första hand sökas i den polykratiska maktstrukturen in det national-

⁶ T.ex. Broszat 1969; Bollmus 2006; Hüttenberger 1976.

socialistiska Tyskland och de därav följande interna stridigheterna inom den tyska universitetsvärlden och mellan de akademiska och de politiska fälten efter 1933, utan framför allt i en strukturell ojämlikhet som grundlades redan under Weimarrepubliken.

8.2 Akademi och utlandsriktad kulturpolitik

Etableringen och utvecklingen av ett svenskt lektoratsväsende i Tyskland var betingade av en rad faktorer som i de flesta fall var unika för de tysk-svenska relationerna och för situationen direkt efter första världskriget. Till dessa hörde den tyska germanistikens intresse för nordiska språk och fornnordiska källor, Nordens roll inom den tyska nationalismen, den utlandsriktade kulturpolitiken och utlandsvetenskaperna som försök att bryta Tysklands internationella isolering samt de gamla och täta kontakterna mellan den tyska och den svenska universitetsvärlden, för att nämna de viktigaste.

Utifrån resultaten i föreliggande undersökning är det dock även möjligt att föra en generell diskussion om förhållandet mellan universitetsvärlden och politiska intressen. I detta avsnitt anläggs därför ett mer systematiskt och teoretiskt perspektiv på avhandlingens resultat. En systematiserad beskrivning av avhandlingens centrala analyskategorier, aktör och resurs, utgör dess första del, medan den andra delen utgår ifrån en allmän diskussion om förhållandet mellan det akademiska och det politiska fältet i Bourdieus mening för att senare specifikt behandla den utlandsriktade kulturpolitikens position inom den modell som ligger till grund för denna undersökning.

Aktörer och resurser

Undersökningen har visat att det inom utbyteszonen kring lektoraten fanns ett stort antal aktiva aktörer. Det handlar om både den tyska och den svenska statsförvaltningen i form av de båda ländernas utrikesministerier samt ett antal tyska utbildningsministerier på regional och från och med 1934 även på central nivå. Därutöver kan de olika icke-statliga organisationerna nämnas, främst Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet, men även Reichsverband der Hochschullektoren, SS-Ahnenerbe eller Nordische Gesellschaft kan räknas till denna grupp. Sist, men absolut inte minst, spelade naturligtvis enskilda akademiker, främst professorer i germanistik i Tyskland, och innehavarna av lektoraten, det vill säga lektorerna, en framträdande roll vid lektoratens inrättande och vidare utveckling. Inte sällan var även enskilda professorer eller lektorer medlemmar i föreningar eller agerade som experter för respektive länders statsförvaltningar. De bästa exemplen på detta är naturligtvis Wilhelm Scharp, lektor i Berlin och därefter medlem i den svenska Upplysningsnämnden, och Otto

Höfler, professor i germanistik, medlem i SS-Ahnenerbe och ofta anlitad av Auswärtiges Amt som expert i frågor rörande Skandinavien.

För var och en av dessa aktörer var lektoratet en viktig position, men av olika skäl. Under Weimarrepubliken återfinns uppfattningar om lektorernas roll som hjälplärare inom filologi och språkvetenskap som tyska professorer gav uttryck för, via språkundervisning som en del av utlandsvetenskaperna till en form av tysk-svenskt akademiskt utbyte. Den tyska staten ville att lektoraten skulle höja Tysklands *goodwill* i Sverige, och Riksföreningen ville att de skulle förbättra bilden av Sverige i Tyskland och hjälpa till att höja det svenska språkets status i utlandet i vetenskapliga och kulturella sammanhang. Under den nationalsocialistiska diktaturen ville REM och AA använda lektoraten i Tyskland som makt-politiska påtryckningsmedel riktade mot den svenska staten samtidigt som olika lokala aktörer ville att de skulle vara en del av "nordifieringen" och anpassningen av vetenskapsvärlden till olika nationalsocialistiska vetenskapsideal. För UD var lektorernas främsta uppgift att representera det neutrala Sverige och att arbeta för den svenska neutralitetspolitiken i Tyskland. Därutöver hade lektoraten under hela den undersökta perioden en viktig funktion som karriärmöjlighet för svenska akademiker.⁷

Aktörerna och deras motiv bakom försöken att kontrollera lektoraten var alltså båda av skiftande karaktär. De resurser som gav inflytande över lektoraten var däremot relativt konstanta över hela undersökningsperioden och dessa kan i sin tur delas in i två större grupper: materiella och organisatoriska resurser.

Den absolut viktigaste materiella resursen var de ekonomiska medel som krävdes för lektoratens upprätthållande. Som framgått skiftade källan till dessa medel under undersökningsperioden. Huvuddelen av dem kom dock från de tyska delstaterna och senare från REM. Däremot kan konstateras att dessa pengar sällan räckte, särskilt inte under de ekonomiska kriserna under 1920-talet, då ekonomiska bidrag från Riksföreningen och andra mindre privata aktörer blev viktiga för lektoratens upprätthållande. Löne-medel var dock inte den enda resursen av detta slag. Hit kan även Riksföreningens bokgåvor och bidrag till resor räknas. Även de fördelar inom den svenska statsförvaltningen som kom lektorerna till godo via Upplysningsnämnden ingår i denna grupp. Före andra världskriget handlade detta framför allt om tillgodoräkandet av lektorstjänstgöringen vid ansökan till läroverkstjänst och uppflyttandet i lönegrad. Efter krigsutbrottet 1939 tillkom kabinettspass samt mat- och alkoholsändningar från UD till lektorerna i Tyskland.

Till de organisatoriska resurserna kan främst inflytande över lektorstillsättningar räknas. Denna resurs var naturligtvis nära knuten till ekonomin, efter-

⁷ Detta är en aspekt som endast berörts sporadiskt i undersökningen. En inblick i lektorernas karriärer efter lektorsverksamheten kan läsaren få i bilaga 2 i denna avhandling som innehåller korta biografiska notiser om majoriteten av lektorerna. Av denna framgår att merparten av dem undervisade på läroverk eller inom högskolan efter hemkomsten till Sverige.

som det var de tyska delstaterna som stod för lejonparten av kostnaderna och som även formellt utnämnde och anställde lektorerna. Undersökningen visade också att Riksföreningen, det vill säga i första hand Vilhelm Lundström, utövade ett stort inflytande över tillsättningarna av de lektorat föreningen finansierade. Möjligheten att påverka tillsättningen av ett lektorat grundade sig dock inte alltid i en kontroll av pengar. Här var även kontakter med den svenska universitetsvärlden viktiga, vilket visas av att Vilhelm Lundström även bereddes möjligheten att uttala sig om tillsättningarna av lektorat som föreningen inte finansierade. Tyska akademiker med kunskap om Sverige och svenska förhållanden – det bästa exemplet i undersökningen är Otto Höfler – gavs främst under den nationalsocialistiska diktaturen möjlighet att uttala sig om kandidater till lektoraten. Kontakter med och kunskap om Sverige kunde alltså ge liknande inflytande över tillsättningarna som makten över lektoratets finansiering.

En viktig organisatorisk resurs var vidare organiseringen av lektorerna och deras kontakter med varandra samt med svensk och tysk statsförvaltning. Riksföreningens agerande under 1920-talet resulterade inte endast i konferenser och en bättre kommunikation mellan lektorerna, utan även i att föreningen tog på sig rollen som förbindelselänk mellan lektorerna och den svenska staten, till exempel i frågor rörande rätten att skicka in valedel. När Riksföreningen sedermera blev representerad i Upplysningsnämnden övertog den svenska statsförvaltningen denna resurs och tog därefter på sig uppdraget att representera de svenska lektorerna gentemot den tyska staten.

Sammanfattningsvis kan alltså konstateras att inflytandet över de svenska lektoraten i Tyskland kan föras tillbaka på kontrollen av två områden. Det ena av dessa var lektoratets materiella förutsättningar i form av pengar, böcker, resor och senare mat och även alkohol. Det andra området var lektoratets organisatoriska ramverk i form av inflytande över personaltillsättningar och kommunikationen mellan lektorerna och de inblandade staterna.

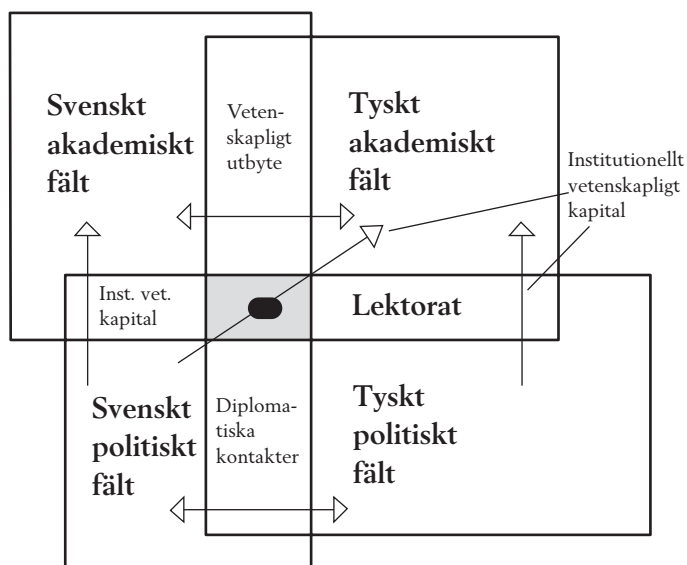
Utbyteszonen och förhållandet mellan akademiska och politiska fält

Att det resursbegrepp som används i avhandlingen uppvisar stora likheter med Pierre Bourdieus term institutionellt vetenskapligt kapital påpekades redan i inledningen. Detta syns även i genomgången ovan, där det tydligt framgår att framför allt de materiella resurserna hade sitt ursprung utanför det akademiska fältet. Bourdieu kallar denna form av makt över fältets utformning – som till exempel gav en långt gående kontroll över lektorstillsättningarna – tyrannisk, eftersom det undandrar sig det akademiska fältets egen logik.⁸ Undersökningen kan alltså empiriskt bekräfta Bourdieus teori om det institutionella vetenskap-

⁸ Bourdieu 1998, s. 36.

liga kapitalets sammansättning, funktion och betydelse för det akademiska fältets upprätthållande.

I inledningen påpekades även att lektoraten i svenska språket vid de tyska universiteten var ett intressant fall, då de inte bara kan ses som en position inom ett akademiskt och ett politiskt fält, utan även som en position mellan Sverige och Tyskland. Det tänkta utrymme där de fyra fälten i figuren överlappade varandra framställdes som en utbyteszon där aktörer interagerade och utbytte resurser (figur 1 på sidan 38). Som undersökningen har visat etablerades denna utbyteszon mellan Sverige och Tyskland först i och med Riksföreningens engagemang för lektoraten. Grundförutsättningen var dock intresset för språkundervisning som en del av utlandsvetenskap och utlandsriktad kulturpolitik, ett intresse som delades av både tyska och svenska aktörer. Det intressanta med de svenska lektoraten i Tyskland i detta teoretiska sammanhang är att det institutionella vetenskapliga kapitalet för lektoratens upprätthållande inte uteslutande kom från det land där lektoraten fanns, det vill säga Tyskland, utan i stor utsträckning från Sverige. Denna relation framgår av figuren nedan.

Figur 2. Relationer mellan de akademiska och de politiska fälten

Undersökningen har därmed tydligt visat på vikten av att tänka utanför den nationalstatliga ramen när det gäller förhållandet mellan universitetsvärlden och politiska aktörer. Lektoratens uttalade funktion som förmedlare mellan länderna gav Riksföreningen och den svenska staten en möjlighet att påverka det tyska universitetsväsendet på ett sätt som antagligen inte varit möjligt annars.

Detta pekar mot att en undersökning av ett universitets internationella kontakter inte alltid bara bör handla om vetenskapliga nätverk mellan forskare, utan även om denna typ av kapitalöverföring mellan lärosäten och politiska aktörer från andra länder.

Lika intressant som de svenska aktörernas inflytande över den tyska universitetsvärlden är det faktum att tyska aktörer inte verkar ha haft samma möjligheter att påverka den svenska. Som framgick av kapitel 5 avböjde de svenska universiteten de tyska förslagen om reciprocitet som fördes fram under förhandlingarna 1937 med hänvisning till universitetens rätt att fritt anställa sin personal. Det verkar alltså inte ha funnits samma intresse för eventuellt institutionellt kapital från Tyskland i Sverige som omvänt. En av huvudanledningarna till detta var antagligen att de tyska lektorerna i Sverige helt finansierades av de svenska lärosätena och därför inte var i samma behov av stöd från utlandet som de svenska lektorerna på andra sidan Östersjön.

Denna skillnad skulle delvis kunna förklaras med de båda staternas organisation av den högre utbildningen. I det starkare centraliserade Sverige fanns tillräckliga statliga medel för undervisningen i tyska, medan resursflödet i det mer decentraliserade Tyskland inte var lika konstant. Dessutom var Sverige stabilare under undersökningsperioden, både ekonomiskt, förvaltningstekniskt och politiskt, vilket i slutändan verkar ha gett den svenska utrikesförvaltningen ett övertag över den tyska i lektorsfrågan. Frågan om hur lektoraten i tyska i Sverige finansierades har dock inte undersökts i denna avhandling och därför kan detta inte förbli annat än ett antagande.

En fråga som är värd att ställas, men som inte kan besvaras här, är om inte denna skillnad länderna emellan även hänger ihop med ländernas storlek och språkens betydelse internationellt. Svenska var ett litet språk som talades i ett litet land i Europas periferi samtidigt som tyska var ett större språk som talades i stora delar av Europa och som även hade en större betydelse som andra- eller tredjespråk internationellt. Detta skulle paradoxalt nog betyda att den svenska universitetsvärldens investeringar i tyskundervisningen, betingade av tyskans vikt internationellt, omöjliggjorde den nationalsocialistiska statens inflytande över de svenska universiteten via lektoraten i tyska språket. Samtidigt kan man konstatera att de svenska aktörernas inflytande över lektoraten i Tyskland, som varit objektet för föreliggande undersökning, hängde samman med just de egenskaper hos landet och språket som Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet försökte ändra på: Sverige var ett litet land och svenska var ett litet språk i Europa.

8.3 Sammanfattning och utblick

Resultaten i denna undersökning är av betydelse för en rad olika forskningsfält och ger även upphov till en rad nya frågor. Nedan ska de viktigaste av dessa beskrivas närmare.

Avhandlingen har bidragit till förståelsen av institutionaliseringen av en ny sorts lärartjänst, lektorstjänsten, vid de tyska lärosätena. Därmed är den ett bidrag till den allmänna forskningen om universitetsvärldens professionalisering under 1900-talet. Därutöver har den behandlat språklektoratets tänkta roll inom den tyska utlandsvetenskapen och inom den tyska nordistiken. Avhandlingens handlingsperspektiv har dessutom gett en inblick i relationerna mellan professorer och stat under Weimarrepubliken. Intressant i detta sammanhang vore studier av lektoraten i övriga främmande språk vid de tyska universiteten i jämförande syfte.

Avhandlingen har dessutom behandlat hur den svenska Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet arbetade praktiskt för att stödja och kontrollera lektoraten. Den är därmed ett bidrag även till denna förenings historia. Även här vore studier av föreningens arbete i andra länder intressanta i jämförande syfte. Men viktigare än detta vore en grundläggande studie av undervisningen i svenska språket vid de tyska universiteten med fokus på dess innehåll och form. I vilken mån var de svenska lektorerna verkligen del av en tysk utlandsvetenskap i praktiken och hur var deras undervisning relaterad till Riksföreningens storsvenska ideologi, svensk historisk och litterär kanon och den allmänna bilden av Sverige i Tyskland vid denna tid? Hur uppfyllde lektorerna den uppgift som ”kulturattachéer” de blivit tilldelade av Riksföreningen? Sist och slutligen är detta frågor som handlar om den svenska självbilden under det tidiga 1900-talet och vilka delar av denna bild som förmedlades till utlandet.

En stor del av föreliggande undersökning har handlat om förhållandet mellan Sverige och den nationalsocialistiska diktaturen. Avhandlingen är därmed ett bidrag till forskningen om relationerna mellan svenska akademiker och nationalsocialismen. Den har berört både de svenska akademiker verksamma i Tyskland som tvingades bort från sina tjänster och de som såg det nationalsocialistiska Tyskland som ett möjligheternas land. Det som saknas inom detta forskningsområde – och detta är en generell iakttagelse som inte endast gäller de akademiker som förekommer i denna bok – är vederhäftiga, vetenskapliga, biografiska undersökningar av enskilda svenska akademiker, som varken har karaktären av ursäktande hagiografier eller demoniserar sitt undersökningsobjekt.

Därutöver är undersökningen ett bidrag till forskningen om kontakterna mellan Sverige och den nationalsocialistiska diktaturen på en mellanstatlig nivå. Till exempel är förhandlingarna mellan Upplysningsnämnden och AA under åren 1937–1939 inte tidigare undersökta. Den svenska statsförvaltningens tillbakavisande av de tyska kraven på reciprocitet i lektorsfrågor problematiserar bilden av Sverige som ett land som agerade undfallande mot den nationalsocialistiska diktaturen. Uppenbarligen fanns det områden där så inte var fallet, och

avhandlingen har därför bidragit till att nyansera den generella bilden av förhållandet mellan Sverige och det nationalsocialistiska Tyskland.

I undersökningen behandlades i första hand Upplysningsnämndens arbete, men inte följderna av detta arbete. En öppen fråga är till exempel huruvida Upplysningsnämndens försök att kontrollera lektorerna och att sälla ut sådana som kunde tänkas vara illojala mot Sverige var effektiva. Mycket tyder på att så inte var fallet, och att en del av de lektorer som förmedlades via Upplysningsnämnden hade sympatier för nationalsocialismen eller åtminstone såg de karriärmöjligheter den skapat i Tyskland. Även i detta sammanhang skulle biografiska undersökningar av enskilda lektorer vara till stor hjälp, men det skulle även gälla en undersökning av de tyska akademiker som var centrala för de svensk-tyska akademiska kontakterna. Av de personer som förekommer i denna undersökning kan främst Otto Höfler och Johannes Paul framhållas som särskilt intressanta.

Naturligtvis har resultaten även betydelse för forskningen om de tyska universitetens förhållande till nationalsocialismen. Inte minst är avhandlingen ett bidrag till nordistikens historia under åren 1933–1945. I denna kontext vore ytterligare studier av lektoraten i de andra nordiska språken intressanta. Hur förändrades till exempel de danska och norska lektorernas förhållande till den tyska staten under ockupationen av Danmark och Norge eller de isländska lektorernas förhållande till den tyska staten under de allierades ockupation av Island? Fanns försök från nationalsocialistisk sida att inlemma dem i propagandan riktad mot deras respektive hemländer? Även lektorerna i finska vore intressanta studieobjekt med tanke på Tysklands och Finlands gemensamma krig mot Sovjetunionen.

Ett övergripande tema i avhandlingen är förhållandet mellan den utlandsriktade kulturpolitiken och språkundervisning i utlandet. Här finns naturligtvis en rad olika forskningsuppgifter kvar att göra. Av dessa vore en undersökning av Svenska Institutets praktiska arbete med svenska språket i utlandet under perioden efter 1945 fram tills idag den viktigaste ur ett svenskt perspektiv.

Under hela undersökningsperioden reste svenska akademiker till Tyskland för att undervisa i svenska språket. Avhandlingen är därför även ett bidrag till forskningen om internationell akademisk mobilitet och karriärmönster. Att ha varit lektor i utlandet verkar ha varit ett bra sätt att skaffa sig erfarenheter som ledde vidare till attraktiva tjänster efter hemkomsten till Sverige. Lektorstjänstens funktion som akademisk merit och som karriärstjänst är därför någonting som med fördel skulle kunna undersökas mer ingående med exempelvis prosopografiska metoder.

Avslutningsvis är undersökningen även ett bidrag till vetenskapshistorisk och vetenskaps sociologisk forskning om universitet och deras förhållande till politiska intressen. Den är därför intressant för alla som vill förstå hur den kunskapsproduktion och kunskapsförmedling som är universitetens uppgift är relaterad till politiska aktörer – för alla som är intresserade av förhållandet mellan vetenskap och politik.

Zwischen Akademie und Kulturpolitik

Im Zentrum der vorliegenden Studie stehen die zehn Lektorate für schwedische Sprache, die im Zeitraum von 1906–1945 an verschiedenen deutschen Universitäten eingerichtet wurden. Die Untersuchung beschäftigt sich mit der Etablierung dieser Lektorate sowie der Expansion des Lektoratswesens, die während des Untersuchungszeitraums stattfand. Die besondere Bedeutung der vorrangig mit schwedischen Staatsbürgern besetzten Lektorate ergibt sich aus ihrer herausgehobenen Position an der Schnittstelle zwischen Schweden und Deutschland, wo sie einen institutionalisierten Kontakt zwischen den Wissenskulturen beider Länder bildeten. Ausgehend von der Annahme, dass der Sprachunterricht im Ausland Teil der auswärtigen Kulturpolitik ist, wird besonderes Augenmerk auf die Seite der politischen Akteure gelegt, die bestimmte, wenn auch nicht immer gleichlaufende Interessen und Erwartungen mit den Lektoraten verbanden. Im Anschluss an die Feldtheorie Pierre Bourdieus über die Beziehungen zwischen dem wissenschaftlichen und politischen Bereich werden die charakteristischen Denk- und Handlungsmuster der beteiligten Akteure erforscht und analysiert. Ausgangspunkt ist dabei, dass die Lektorate eine wichtige Schnittstelle des politischen und wissenschaftlichen Feldes zwischen Schweden und Deutschland bildeten. Die Untersuchung ist daher nicht nur ein Beitrag zur Geschichte der schwedisch-deutschen Beziehungen, sondern auch zum Verhältnis zwischen Universität und Politik.

Entsprechend der handlungsorientierten Ausrichtung der Studie werden als erstes die beteiligten Akteure behandelt, die während des Untersuchungszeitraums Einfluss auf die Einrichtung der Lektorate nahmen. Danach richtet sich das Interesse der Arbeit auf die Interaktion selbst, die mit Hilfe der Theorien Mitchell G. Ashs über den Ressourcenaustausch zwischen Wissenschaft und Politik analysiert wird. Die Dissertation ist als eine Studie über die Akteure und deren Verhalten aufgebaut, das im Kontext der äußeren politischen und ökonomischen Faktoren untersucht wird. Der Begriff „Austauschzone“ (*utbyteszon*) wurde als Bezeichnung für den theoretisch gedachten Bereich gewählt, in dem die Interaktion, das heißt der Austausch von Ressourcen, zwischen den

schwedischen und deutschen Repräsentanten des akademischen und politischen Feldes stattfand (siehe Figur 1 auf Seite 38). In dieser Austauschzone entstand rund um die Lektorate eine spezifische soziale Struktur (im Sinne von Norbert Elias), deren Konditionen und Entwicklung in der Dissertation verfolgt wird. Durch die Untersuchung einzelner Lektorate war es möglich, die Beziehungen zwischen akademischem und politischem Feld sowie die Beziehungen zwischen den beiden Ländern Deutschland und Schweden detailliert zu beschreiben und angemessen zu analysieren.

Etablierung und Veränderung des Lektoratswesens

Die Lektorate für Schwedische Sprache im Kaiserreich und in der Weimarer Republik

Nach dem einleitenden ersten Kapitel werden in den beiden darauffolgenden Kapiteln die Entwicklungsfaktoren rund um die Lektorate bis zum Jahr 1933 dargestellt. Der Schwedischunterricht wurde in dieser Zeit Teil eines größeren Zusammenhangs und ein wichtiges Element in dem sich herausbildenden Lektoratswesen. In Kapitel zwei wird deshalb die Einrichtung der einzelnen Lektorate an den jeweiligen Universitäten behandelt. Als erstes stellte sich dabei heraus, dass das Studium der nordischen Sprachen und Literatur vor allem in der deutschen Germanistik erfolgte und auf diesem Hintergrund betrieben wurde. Es waren in erster Linie Professoren der Germanistik mit einem Interesse für Altnordistik oder neuere nordische Sprachen, die sich für die Schaffung entsprechender Lektorate einsetzten und die deshalb zunächst fast ausnahmslos an germanistischen Instituten angesiedelt waren. Dabei ist ein deutlicher Unterschied für die Zeit vor und nach 1918 beobachtbar. Die Lektorate in Berlin, Jena, Kiel und Rostock, die vor diesem Jahr gegründet worden waren, wurden ohne Hinweis auf ihren politischen Nutzen eingerichtet. Stattdessen argumentierten die verantwortlichen Professoren, dass Deutschland und die nordischen Länder eine gemeinsame Geschichte und Kultur sowie große sprachliche Gemeinsamkeiten besitzen würden. Die ersten Lektoren verfügten in der Regel über keine spezielle Ausbildung. Es handelte sich bei ihnen entweder um Deutsche mit einem besonderen Interesse für Schweden oder um Schweden, die aus beruflichen oder anderen Gründen in Deutschland lebten. Eine auffallende Veränderung konnte für die Zeit nach der deutschen Niederlage im Ersten Weltkrieg und dem Versailler Friedensvertrag festgestellt werden. Der deutsche Staat sah die Schwedischlektorate nun als Teil der auswärtigen Kulturpolitik – vor allem sichtbar in der Rolle die den Lektoraten innerhalb der sich etablierenden Auslandswissenschaften zugeordnet war – und suchte mit

ihrer Hilfe, die internationale akademische Zusammenarbeit zu fördern. Die treibende Kraft dahinter war der deutsche Kultusminister Carl Heinrich Becker, der in besonderer Weise die Notwendigkeit erkannte, die Beziehungen mit dem Ausland zu verbessern. Das Nordische Institut in Greifswald und das dort angesiedelte Schwedischlektorat kann als ein direktes Resultat der veränderten Politik des preußischen Staates und der veränderten politischen Verhältnisse gesehen werden.

Die Universitäten reagierten positiv auf die auswärtige Kulturpolitik des deutschen Staates. Argumente, die auf die Wichtigkeit der Lektorate für die deutsch-schwedischen Beziehungen oder den akademischen Austausch zwischen beiden Ländern abzielten, sind in allen Gesuchen für die Einrichtung von Schwedischlektoraten (Hamburg, Leipzig, Tübingen) oder die Umwandlung von Lektoraten für nordische Sprachen in solche für Schwedisch (Berlin, Jena) zu finden. Außerdem wurde betont, dass den Lektoren eine besondere Bedeutung im Rahmen der Auslandswissenschaften zukommen würde. Parallel zu dieser Entwicklung kam es zu einer stärkeren Professionalisierung des Lektoratswesens, an der alle beteiligten Personen und Institutionen aktiven Anteil nahmen. So definierte zum Beispiel der (deutsche) Reichsverband der Hochschullektoren mit einer betont kulturpolitisch ausgerichteten Argumentation den Arbeitsbereich eines Fremdsprachenlektors dahingehend, dass dieser außer dem eigentlichen Sprachunterricht auch die Vermittlung landeskundlicher Kenntnisse beinhalten solle. Auf diese Weise hoffte man, sich innerhalb des Universitätssystems besser abgrenzen und verankern zu können. Die Lektorate bildeten in dieser Hinsicht einen idealen Ansatzpunkt zur Verstärkung des auslandswissenschaftlichen Unterrichts.

Ein geschärfter Blick auf das Beziehungsverhältnis zwischen Staat, Professoren und Lektoren macht deutlich, wie die staatliche Politik einen äußeren Rahmen generierte, dem sich die Akteure innerhalb des Universitätsbereichs anpassten und den sie nach ihren eigenen Interessen auszugestalten suchten. Das Nordische Institut in Greifswald wurde zwar auf staatlicher Anordnung gegründet. Doch danach trat eine direkte staatliche Einflussnahme in den Hintergrund. Nun waren es Akteure im akademischen Feld, insbesondere Professoren und Lektoren, die dafür plädierten, die Lektorate nach den neuen Bedürfnissen der Zeit auszurichten. Der rasche Anstieg der Zahl der Fremdsprachenlektorate für Schwedisch in Deutschland beruhte auf der von allen beteiligten Parteien bewusst forcierten Neuausrichtung der staatlichen Kulturpolitik. Professoren der Germanistik, die schon früher ein wissenschaftliches Interesse für Skandinavien hatten, passten einfach die Argumentation in ihren Anträgen zur Etablierung der von ihnen gewünschten Lektorate diesen geänderten äußeren Rahmenbedingungen an. Ein wichtiges erstes Ergebnis der vorliegenden Arbeit erlaubt deshalb ein besseres Verständnis des komplexen Beziehungsgeflechts der von C. H. Becker in Angriff genommenen hochschulpolitischen Reformen, die

einerseits einer geänderten politischen Situation Rechnung trugen und die andererseits mit der Neustrukturierung der Auslandswissenschaften und Kulturpolitik auch den entscheidenden Anstoß für die Schaffung neuer Fremdsprachenlektorate gaben.

Der Akteur, der am meisten für die Schaffung eines einheitlichen Systems der Lektorate in Deutschland beitrug, kam aber nicht aus Deutschland, sondern aus Schweden. Die Rede ist vom Reichsverein zur Bewahrung des Schwedentums im Ausland (*Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet*), und hier vor allem von seinem Mitbegründer und langjährigen Sekretär, dem Göteborger Professor für klassischen Sprachen, Vilhelm Lundström. Für den Reichsverein bedeuteten die Lektorate eine gute Möglichkeit, die eigenen Interessen zu befördern, die auf die Wahrung und Verbreitung der schwedischen Sprache und Kultur im Ausland abzielten. Kapitel drei ist der Arbeit des Vereins mit den Lektoraten in Deutschland gewidmet. Es macht deutlich, dass in Deutschland weder auf Seiten des Staates noch der Universitäten Einwände gegen die von außen kommende ökonomische Unterstützung des Reichsvereins bestanden. Die Wirtschaftskrise am Anfang der 1920er Jahre und die durch sie verursachte Hyperinflation machten das Geld des Reichsvereins umso willkommener und erhöhten seine Einflussmöglichkeiten.

In den zwanziger und dreißiger Jahre des zwanzigsten Jahrhunderts entwickelte sich der Reichsverein zur Bewahrung des Schwedentums im Ausland zur maßgeblichen Instanz für alle mit den Lektoraten in Zusammenhang stehenden Fragen und Probleme. Der Verein vermittelte schwedische Akademiker für die Übernahme vakanter Lektorate, er organisierte Lektorentagungen und finanzierte die benötigten Lehrbücher. Das deutlichste Zeichen für die wachsende Bedeutung des Vereins war die Einrichtung einer eigenen Lektoratsabteilung im Jahr 1930. Dagegen hielt er sich zurück, wenn es darum ging, neue Lektorate zu einzurichten. Nur eines der neun Lektorate, die vor 1933 geschaffen wurden, ging auf die Initiative des Vereins zurück. Die Arbeit des Reichsvereins führte sukzessive zur Vernetzung der einzelnen Lektorate. Bis in die 1920er Jahre hinein scheint es wenig Kommunikation und informellen Austausch zwischen den jeweiligen Hochschulverwaltungen der deutschen Länder, aber auch zwischen den Lektoren untereinander, gegeben zu haben. Die vielfältigen Aktivitäten des Reichsvereins erbrachten hier eine strukturelle Änderung. Fast die gesamte Kommunikation zwischen den deutschen Universitäten, den für sie zuständigen Länderministerien und den potenziellen Lektoren in Schweden lief über den Verein. Im Zentrum dieses Netzwerks stand Vilhelm Lundström in Göteborg. Er schlug den deutschen Universitäten neue Lektoren vor und rief auch die im Ausland bereits tätigen Personen zu regelmäßigen Lektorentagungen zusammen.

Während der Weimarer Republik wurde der Reichsverein zur Erhaltung des Schwedentums im Ausland zum dominierenden Akteur in der angesprochenen

Austauschzone. Abgesehen von den finanziellen Zuwendungen des Vereins stellte Lundström die Kontakte nach Schweden zur Vermittlung der Lektoren her, auf die die deutsche Seite angewiesen war. Die einzige von den deutschen Akteuren kontrollierte Ressource waren die Lektorate als solche, für deren Aufrechterhaltung aber oft nicht genügend staatliche Mittel zur Verfügung standen. Die Darstellung im dritten Kapitel macht deutlich, dass sich der Ressourcenaustausch während des Untersuchungszeitraums dahingehend veränderte, dass die deutsche Seite de facto ihre Ernennungsmacht aufgab, um dafür administrative und ökonomischen Ressourcen vom Reichsverein zu erhalten, die benötigt wurden, um die Existenz der Lektorate zu sichern.

Bei der nationalsozialistischen Machtübernahme im Jahr 1933 gab es also nicht nur neun Schwedischlektorate an den deutschen Universitäten, sondern bereits ein etabliertes System für ihre Besetzung mit schwedischen Akademikern. Überdies existierte mit dem Reichsverein eine Organisation, die sich für die Kommunikation zwischen den Lektoren und für die Finanzierung der Bücher, Gehälter und Reisen zuständig zeigte. Das Lektoratswesen – und damit auch die Stärkung des Studiums moderner schwedischer Sprache und Literatur in Deutschland – war das Resultat der Interaktion der beteiligten Personen und Instanzen: zwischen dem deutschen Staat und den deutschen Universitäten bei der Etablierung der Lektorate und danach zwischen den deutschen Universitäten und dem schwedischen Reichsverein bei der Etablierung eines sich selbstständigenden Lektoratswesens mit einem gut funktionierenden Austausch- und Kommunikationssystem.

Veränderungen im Nationalsozialismus

Durch den nationalsozialistischen Machtwechsel änderten sich auch die äußeren Voraussetzungen für die Schwedischlektorate in Deutschland. Sowohl von deutscher als auch von schwedischer Seite wurde ihnen nun eine politische Funktion zugeschrieben, die sie vorher so nicht hatten. Dazu kamen neue Akteure, die Einfluss auf das Lektoratswesen zu nehmen suchten. In Kapitel vier werden auch die Auswirkungen diskutiert, die sich aus der in Deutschland eingeleiteten Säuberungswelle für die Schwedischlektorate ergaben. Der politischen Flurbereinigung der deutschen Universitätslandschaft fielen auch zwei Schwedischlektoren zum Opfer: Stellan Arvidson in Greifswald und Wilhelm Scharp in Berlin. Arvidson war Sozialist und hatte sich in der Zeitschrift *Clarté* kritisch über den Nationalsozialismus geäußert. Scharp stand dagegen einem Plan Hermann Görings im Weg, der seine Stelle an der Universität Berlin dem schwedischen Nationalsozialisten Malte Welin zuschanzen wollte. Nach Protesten der deutschen Gesandtschaft in Stockholm und einigen kritischen Artikeln in der schwedischen Presse wurde die Entlassung Scharps aber wieder zurückgenommen. In diesem Zusammenhang wird auch der Aufruf

Vi Sveriges kulturattachéer („Wir schwedischen Kulturattachées“) behandelt. Dieser Aufruf, in dem sich die Unterzeichner mit der „nationalen Revolution“ in Deutschland identifizieren sollten, wurde von Nils Kjellman in Jena verfasst und unter den Schwedischlektoren in Deutschland zirkuliert. Auch wenn seine Veröffentlichung durch Vilhelm Scharp verhindert wurde, zeigt er doch, dass es auch unter den Lektoren die Tendenz zur Selbstgleichschaltung gab. Kjellman motivierte den Aufruf damit, dass er die Stellung der Lektoren an den Universitäten stärken würde.

Im Zeitraum zwischen 1933–1939 lässt sich ein verstärktes Interesse für die Schwedischlektorate sowohl auf Seiten des deutschen wie des schwedischen Staates beobachten. Daraus ergaben sich verschiedene Versuche der politischen Einflussnahme, die in Kapitel fünf angesprochen werden. Die Einrichtung eines staatlichen „Aufklärungsausschusses“ (*Upplysningsnämnden*) zur Überwachung und Lenkung der Auslandsaktivitäten, im schwedischen Außenministerium stellte eine unmittelbare Reaktion auf die zunehmende Politisierung der deutschen Universitäten dar. Treibende Kraft hinter seiner Einrichtung war der Berliner Lektor Scharp, der nach seiner Wiederanstellung in Berlin eine staatliche Anlauf- und Kontrollstelle für die Lektorate im Ausland forderte. Nach drei vorbereitenden Tagungen, an denen Vertreter des Außen- und Kultusministeriums, der Universitäten, der Kirche, des Tourismusverbandes, Repräsentanten des Musik- und Kulturlebens sowie des Reichsvereins zur Bewahrung des Schwedentums teilnahmen, wurde der Ausschuss Ende 1935 eingerichtet. Die erste staatliche Einrichtung in Schweden zur Lenkung und Überwachung des Schwedenbildes und des Unterrichts der schwedischen Sprache im Ausland war also eine direkte Folge der durch den Nationalsozialismus hervorgerufenen politischen Veränderungen in Deutschland.

Die hauptsächliche Aufgabe des Aufklärungsausschusses bestand darin, die Ernennung der Lektoren in Deutschland zu lenken, indem die vom Ausschuss für „kompetent erklärten“ (*kompetensförklarade*) Personen vom schwedischen Staat Vorteile erhielten. Sie durften sich beispielsweise die Zeit im Ausland bei der Bewerbung auf eine Stelle an einer schwedischen Lehranstalt anrechnen lassen und bekamen Vorrang bei der Zulassung zum obligatorischen Probejahr für eine Stelle an einem schwedischen Gymnasium. Darüber hinaus konnte die „Kompetenzerklärung“ so aufgefasst werden, dass den Lektoraten dadurch ein offizieller Status des schwedischen Staates beigemessen wurde. Nachdem Vilhelm Lundström und andere Mitglieder des Reichsvereins zur Bewahrung des Schwedentums im Ausland in den „Aufklärungsausschuss“ eingetreten waren, begann eine intensive Zusammenarbeit zwischen Reichsverein und Ausschuss. Der Reichsverein zögerte nicht, seine Fonds wie auch seine Organisationsstruktur und sein Kontaktnetz einer Behörde des schwedischen Staates zur Verfügung zu stellen.

Als im Jahr 1938 zwischen Schweden und Deutschland Verhandlungen über ein Abkommen zur Ernennung von Lektoren aufgenommen wurden, konnte sich die schwedische Seite mit ihren Vorstellungen durchsetzen, was an sich ein interessantes und so nicht zu erwartendes Ergebnis der vorliegenden Arbeit ist. Das Abkommen wurde vom nationalsozialistischen Deutschland besonders deswegen gewünscht, um Einfluss auf die Ernennung der Lektoren in Schweden zu nehmen und sie im Rahmen der deutschen Auslandspropaganda einsetzen zu können. Das Auswärtige Amt und das Reichserziehungsministerium wollten dafür die Ernennung von schwedischen Lektoren in Deutschland als Tauschobjekt anbieten. Die Verhandlungen scheiterten aber, weil die schwedischen Universitäten durch ein Abkommen eine Einschränkung ihrer Anstellungsfreiheit nicht hinnehmen wollten.

Da der deutsche Staat weder einen finanziellen Beitrag zu den entsprechenden Lektoraten in Schweden leistete, noch eine deutsche Organisation zur Lektorenvermittlung analog dem schwedischen Reichsverein existierte, gab es für die deutsche Seite keine Möglichkeit, eine Besetzung der Deutschlektorate in ihrem Sinn zu erreichen. Die deutschen Behörden zogen stattdessen in Erwägung, den schwedischen Einfluss in Deutschland zu begrenzen, etwa durch die Anstellung von Schweden aus Finnland, oder durch die Umbenennung von Lektoraten für schwedische Sprache in Lektorate für skandinavische Sprachen, um auf diese Weise Dänen oder Norwegern einstellen zu können. Diesen Plänen wurde von den Repräsentanten der deutschen Skandinavistik aber widersprochen. Sie befürchteten, dass dadurch sowohl der akademische Austausch mit Schweden als auch der Sprachunterricht selbst in Mitleidenschaft gezogen würde. Außerdem hätte man dann auch auf die aus Schweden kommende (finanzielle und organisatorische) Unterstützung verzichten müssen. Wegen der engen Zusammenarbeit der schwedischen Staatsverwaltung mit dem Reichsverein und wegen des gut funktionierenden Systems der Lektorenvermittlung besaß die schwedische Seite einen deutlichen Vorteil und gewann in ihren Verhandlungen mit dem deutschen Staat deshalb die Oberhand. Die Stärke ihrer Verhandlungsposition lag in erster Linie in den bereits bestehenden strukturellen Vorbedingungen begründet, an denen alle gegenläufigen Anstrengungen des nationalsozialistischen Deutschland nichts zu ändern vermochten. Dieses interessante und so nicht zu erwartende Ergebnis widerspricht dem Bild von Schweden als einem kleinen und schwachen Land, das sich ausnahmslos allen Forderungen seines mächtigen Nachbarn zu beugen gehabt hätte. Offensichtlich gilt dies nicht für alle Politikbereiche. Die Tatsache, dass der schwedische Staat kein Abkommen zur Regelung der Lektorenaustausch unterschrieb, belegt die reale Möglichkeit, Forderungen wie diese ohne ernste Folgen zurückweisen zu können. (Das heißt, der politische Spielraum Schwedens war größer als gemeinhin angenommen wird.)

Kapitel sechs behandelt die Periode von 1933–1939, hat aber einen anderen inhaltlichen Fokus. Hier werden die Versuche beschrieben, die Lektorate in eine ideologisierte „nordische“ Wissenschaft einzubinden. Die zwischenstaatlichen Rahmenbedingungen und die politische Ausgangslage, wie sie im vorherigen Kapitel thematisiert wurden, führten an den jeweiligen Universitäten in Deutschland zu unterschiedlichen Ergebnissen. Kapitel sechs geht deshalb nur auf solche Lektorate ein, bei denen der Versuch unternommen wurde, sie mit einer „völkischen“ Nordistik zu verbinden. Im einzelnen waren das die Lektorate in München, Jena und Rostock.

Bei der Einrichtung des Münchener Lektorats und seiner Besetzung durch Stig Wikander spielten die beiden Mitglieder des SS-Ahnenerbes Walther Wüst und Otto Höfler eine wichtige Rolle. Ihre Absicht bestand darin, die Germanistik im Kontext einer strukturellen Neuausrichtung der Universität in eine stärker völkische Richtung zu lenken. Die Umwandlung von Wikanders Lehrauftrag in eine feste Stelle scheiterte aber an dem Unwillen des Staates, während der mit Schweden geführten Verhandlungen neue Lektorate einzurichten oder vakante zu besetzen, weil dies eine Schwächung der eigenen Verhandlungsposition nach sich gezogen hätte. Ähnlich verhielt sich die Situation an der Universität Jena, wo Bernhard Kummer nach dem Weggang von Nils Kjellman erneut danach strebte, einen Schweden als Lektor zu bekommen. Da die Schwedische Akademie in Stockholm (*Svenska Akademien*) ihre Unterstützung zurückzog, war das Lektorat unterfinanziert. Auch vom Reichsverein zur Bewahrung des Schwedentums im Ausland blieben finanzielle Zuwendungen aus, da dieser nur Geld an den in Jena wohnenden (Deutschen) Erich Günther auszahlen wollte. Kummer sprach sich aber gegen Günther aus, da dieser nach seiner Meinung nicht geeignet war das schwedische Volkstum adäquat zu repräsentieren. Nachdem sich auch die Universität Leipzig gegen eine Aufteilung des Lektorates ausgesprochen hatte und die Verhandlungen zwischen Deutschland und Schweden in der Lektorenfrage zu keinem befriedigenden Ergebnis führten, blieb der Universität Jena letztlich keine andere Möglichkeit, als den von schwedischer Seite vorgeschlagenen Günther anzustellen. In Rostock unternahm die Universität 1934 Anstrengungen zur Gründung eines eigenen Instituts für nordische Kultur. Nicht zuletzt über die Einbeziehung der Nordischen Gesellschaft sollte gewährleistet werden, dass der „nordische Gedanke“ im Mittelpunkt der Institutsarbeit stand. Nach Protesten der mit Rostock konkurrierenden Universitäten in Kiel und Greifswald mussten diese Pläne aber aufgegeben werden. Stattdessen wurde das in Rostock bestehende Lektorat Alexander Muténs aufgewertet, um die Position Rostocks auf dem Gebiet der Nordistik zu stärken. Dieser Ausbau wurde sowohl von der Nordischen Gesellschaft als auch von der lokalen NSDAP-Führung unterstützt. Allerdings lehnte das Reichserziehungsministerium den Ausbau des Lektorats zu einer Professur für Mutén mit der Begründung ab, dass ein

Schwede die kulturpolitischen Ziele des Nationalsozialismus nicht angemessen vertreten könne.

Eine Mitgliedschaft in der NSDAP, die Unterstützung lokaler Parteifunktionäre oder eine besondere Nähe zur nationalsozialistischen Ideologie waren offenbar keine ausreichenden Kriterien für die Etablierung „nordischer“ Lektorate. Vielmehr kam es zu Spannungen zwischen den beteiligten Instanzen in Deutschland, die trotz einer allgemeinen ideologischen Übereinstimmung unterschiedliche Interessen verfolgten. Konflikte zwischen den Ideologisierungsversuchen vor Ort und der Politik des Außenministeriums konnten deshalb nicht ausbleiben. Die Besetzung der Schwedischlektorate in Jena, Leipzig und München wurde in erheblichem Maße erschwert, weil die Politik des Auswärtigen Amtes darauf abzielte, die Lektorate vakant zu lassen, um dadurch den Druck auf die schwedische Seite zu erhöhen. Dieser Befund deckt sich mit der Charakterisierung des Nationalsozialismus als polykratische Diktatur, die durch Machtkämpfe zwischen Parteiinstanzen und staatlichen Stellen entscheidend geprägt wurde.

Kapitel sieben ist den Geschehnissen um die Lektorate im Zweiten Weltkrieg gewidmet. Nach Ausbruch des Krieges verschoben sich das Machtgewicht in der Austauschzone weiter zu Gunsten des schwedischen Staates. Mit Beginn des Krieges im September 1939 gaben das Auswärtige Amt und das Reichserziehungsministerium ihre Versuche auf, die Ernennung der Lektoren vertraglich zu regulieren. Gleichzeitig intensivierte der Aufklärungsausschuss seine Unterstützung der Lektoren. Die in Deutschland tätigen Lektoren wurden nun stärker an die schwedischen Konsulate angebunden, von denen sie sogar mit eigenen „Regierungspässen“ (*Kabinettpass*) versehen wurden. Außerdem ermöglichte das schwedische Außenministerium den Lektoren das ungehinderte Reisen zwischen Schweden und Deutschland. Über Kurier der Berliner Gesandtschaft erhielten die Lektoren sogar Essen und Alkohol zugeschiedt. Eine wichtig Voraussetzung für diese Entwicklung war die Unterstellung des Aufklärungsausschusses unter die staatliche Informationsbehörde SIS (*Statens Informationsstyrelse*), die im Krieg unter anderem schwedische Zeitungen einzog und mit Ausgabeverbot belegte. Der Ausschuss erhielt dadurch einen deutlicher politischen Auftrag im Rahmen der schwedischen Auslandspropaganda. Die Lektoren wurden nun als wichtige kulturpolitische Repräsentanten des schwedischen Staates in Deutschland angesehen. Ihre vornehmliche Aufgabe bestand darin, ein größeres Verständnis (der Deutschen) für die schwedische Neutralitätspolitik zu erreichen.

Als sich die Auswirkungen des Krieges auch in Deutschland stärker bemerkbar machten, wurde die Situation für die Lektoren immer schwieriger. Im Herbst 1944 waren nur noch drei von ihnen in Deutschland tätig, und bei der Kapitulation im Mai 1945 hatten alle das Land verlassen. Das Ende des Krieges bedeutete auch das Ende des Aufklärungsausschusses. Nach der Gründung des

Schwedischen Instituts für den kulturellen Austausch mit dem Ausland (*Svenska Institutet*) am 1. Januar 1945 wurde der Ausschuss nicht mehr benötigt und im Februar desselben Jahres aufgelöst.

In der Zeit zwischen 1933 und 1945 lässt sich generell ein erhöhtes Interesse für das Lektoratswesen auf Seiten der politischen Akteure feststellen. Sowohl das schwedische als auch das deutsche Außenministerium und die beteiligten Personen innerhalb der Universitäten und der nationalsozialistischen Gliederungen versuchten, größeren Einfluss auf die Einrichtung und Arbeit der Lektorate zu nehmen. Dabei fällt die Kontinuität im Hinblick auf das Stärkeverhältnis zwischen der schwedischen und deutschen Seite auf. Es ist hier notwendig zu betonen, dass der Reichsverein zur Bewahrung des Schwedentums im Ausland seine bereits vor 1933 aufgebaute Funktion als Vermittlungsinstanz bewahren und über das schwedische Außenministerium sogar noch verfestigen konnte. Dass sich die deutsche Seite mit ihren Vorstellungen nicht durchsetzen konnte, liegt also nicht nur in den internen Machtkämpfen des nationalsozialistischen Staates begründet, sondern hat weitaus stärker mit den strukturellen Unterschieden zu tun, deren Wurzeln in der Zeit der Weimarer Republik lagen.

Hochschulwesen und auswärtige Kulturpolitik

Die Errichtung und Entwicklung eines schwedischen Lektoratswesens in Deutschland hing von einer Reihe von Faktoren ab, die für die deutsch-schwedischen Beziehungen und die Zeit nach dem Ersten Weltkrieg einzigartig waren. Dazu gehört das Interesse der deutschen Germanistik für den „Norden“ und die Rolle des nordischen Gedankens innerhalb des deutschen Nationalismus im 19. und 20. Jahrhundert. Deutschland hatte nach dem verlorenen Ersten Weltkrieg ein existenzielles Interesse daran, seine politische Isolation durch Kontakte mit Schweden aufzubrechen. Der auswärtigen Kulturpolitik kam dabei eine entscheidende Bedeutung zu. Gerade auf dem Gebiet des Lektoratswesens schien es möglich, (traditionell) deutschfreundlich eingestellte Schweden als Ansprechpartner und Multiplikatoren deutscher Interessen zu gewinnen. Generell zielte die deutsche Hochschulpolitik darauf ab, alle auslandswissenschaftlich relevanten Fächer zu stärken, um international nicht völlig den Anschluss zu verlieren. Für Schweden lag die Bedeutung der Lektorate eher in der Tradition begründet als Teil des wissenschaftlichen Austausches mit Deutschland, aber auch als Mittel zur Statuserhöhung der schwedischen Sprache als Wissenschaftssprache.

Die Ergebnisse der vorliegenden Untersuchung bewegen sich in diesem Spannungsfeld unterschiedlicher politischer und kulturpolitischer Interessen. Dabei konnte einerseits gezeigt werden, dass auf beiden Seiten unterschiedliche

Akteure mit zum Teil unterschiedlichen Erwartungen im Hinblick auf die Funktion und Ausgestaltung des Lektoratswesens auf den Plan traten. Dazu zählen die jeweils zuständigen Abteilungen in der staatlichen Verwaltung, im Außenministerium und in den Ministerien für Wissenschaft, Unterricht und Bildung der beiden Länder. Eine wichtige Rolle spielten Vereine und Institutionen halbstaatlichen Charakters wie der Reichsverein zur Bewahrung des Schwedentums im Ausland, der Reichsverband der Hochschullektoren, die Nordische Gesellschaft oder das Ahnenerbe der SS in Deutschland sowie die an den Lektoraten wissenschaftlich interessierten Hochschullehrer in beiden Ländern und nicht zuletzt die Lektoren selbst. Oft kam es zu Überschneidungen der Zugehörigkeit und Kategorien. Akademiker wie Vilhelm Scharp oder Otto Höfler, die eine Expertenrolle für die schwedische respektive deutsche Staatsverwaltung übernahmen, gehörten mehreren der genannten Einrichtungen an. Insbesondere war die Grenze zwischen dem Reichsverein zur Bewahrung des Schwedentums im Ausland und dem schwedischem Außenministerium nach Einrichtung des Aufklärungsausschusses im Jahr 1935 durchlässig geworden.

Im Gegensatz zu dem auf sehr unterschiedlichen Beweggründen beruhenden Verhalten der beteiligten Akteure und Instanzen lässt sich auf der Ressourcen-seite eine erstaunliche Kontinuität und Einheitlichkeit feststellen. Die Ressourcen, von denen die Lektorate existenziell abhängen, blieben während des gesamten Untersuchungszeitraums relativ konstant und können grob in zwei Gruppen eingeteilt werden: in materielle und in organisatorische Ressourcen. Die wichtigste materielle Ressource war natürlich das zur Entlohnung der Lektoren notwendige Geld, das, wie gezeigt wurde, aus unterschiedlichen Quellen kam. Die Hauptlast wurde aber stets von den deutschen Ländern und später vom Reichserziehungsministerium getragen. Doch reichten diese Mittel selten aus, insbesondere nicht in der ökonomischen Krisensituation der 1920er Jahre. Die vom Reichsverein zur Bewahrung des Schwedentums im Ausland geleisteten Beiträge erlangten dadurch eine erhebliche Bedeutung für die Aufrechterhaltung der Lektorate. Abgesehen von der Entlohnung der Lektoren müssen hier auch Büchersendungen und Reisekostenzuschüsse seitens des Vereins berücksichtigt werden. Die Vorteile, die der schwedische Staat den Lektoren einräumte, etwa die Anrechnung der Dienstzeit im Ausland bei den Stellenbewerbungen und eine Höhereinstufung bei der Gehaltssetzung im staatlichen Schulsystem, trugen ebenfalls in nicht unbeträchtlichen Umfang zur finanziellen Besserstellung der Lektoren bei.

Als wichtigste organisatorische Ressource lässt sich die Möglichkeit auffassen, Einfluss auf die Ernennung der Lektoren zu nehmen. Auch wenn hierbei ökonomische Faktoren immer eine Rolle spielten, zeigte sich sehr deutlich, dass die Besetzung der Lektorenstellen nicht nur von der Kontrolle der Geldmittel abhing. Beispielsweise wären Kontakte zur schwedischen Wissenschaft ohne die

Vermittlung durch den Reichsverein in dieser Form nicht möglich gewesen. Deutschen Akademikern mit Beziehungen zu Schweden wurde während des Nationalsozialismus die Möglichkeit eingeräumt, sich mit ihrem Urteil in die Berufungsverfahren für die Lektorenstellen einzuschalten. Das beste Beispiel hierfür ist Otto Höfler. Kontakte nach und Kenntnisse über Schweden konnten also einen ähnlichen Einfluss wie die Kontrolle über die ökonomischen Mittel erlangen.

Von erheblicher Bedeutung war überdies eine gut funktionierende Organisation des Lektoratswesens, die in hohem Maße auf die interne Kommunikation der Lektoren untereinander wie auch auf die reibungslose Kommunikation zwischen den Lektoren und dem schwedischen bzw. deutschen Staat angewiesen war. Die Bedeutung des Reichsvereins bestand in dieser Hinsicht nicht nur darin, Tagungen abzuhalten und einen Austausch zwischen den Lektoren zu ermöglichen, sondern auch darin, dass der Verein die Funktion einer Kontaktstelle und eines Ansprechpartners für die Lektoren und den schwedischen Staat übernahm. Ein gutes Beispiel für die erfolgreiche Arbeit des Vereins ist das von ihm erwirkte Recht Lektoren, ihre Wahlscheine aus dem Ausland einsenden zu dürfen. Später oblag es dem Aufklärungsausschuss, das heißt einer Einrichtung des schwedische Staates, die Interessen der Lektoren gegenüber den deutschen Behörden zu vertreten.

Das Lektoratswesen wird durch ein komplexes Gefüge unterschiedlicher Akteure, Ressourcen und Interessen charakterisiert. An ihm lässt sich die Theorie Pierre Bourdieus über die Beziehung zwischen dem akademischen und anderen Feldern verdeutlichen. Die Wissenschaft ist alles andere als eine autonome Größe und in vielfacher Hinsicht vom Zufluss weiterer Ressourcen aus den angrenzenden Feldern abhängig. Die Übernahme wichtiger Funktionen in diesen Feldern (Schaltstellen, Schnittstellen) wird von Bourdieu institutionelles wissenschaftliches Kapital genannt. Weil sich das institutionelle wissenschaftliche Kapital der internen Logik des akademischen Feldes entzieht und es auch einen negativen Einfluss ausüben kann, wird es von Bourdieu auch „tyrannisch“ genannt.¹ Die Untersuchung der Schwedischlektoren in Deutschland bestätigt die Theorien Bourdieus über die Zusammensetzung, die Funktion und die Bedeutung des institutionellen wissenschaftlichen Kapitals für die Aufrechterhaltung des akademischen Feldes. Das Interessante an den schwedischen Lektoraten in Deutschland ist in diesem theoretischen Zusammenhang, dass das institutionelle wissenschaftliche Kapital für ihre Aufrechterhaltung nicht nur aus dem Land kam, in dem sie sich befanden, sondern in großem Ausmaß auch aus Schweden. Die Untersuchung vermag deshalb deutlich zu machen, wie wichtig es ist, außerhalb eines engen nationalstaatlichen Rahmens zu denken, um das Beziehungsgeflecht zwischen Universität und Politik adäquat erfassen und analysieren zu können. Die Funktion der

¹ Bourdieu 1998, S. 36.

Lektoren als Vermittlungsinstanz zwischen Schweden und Deutschland eröffnete der schwedischen Seite Einflussmöglichkeiten auf das deutsche Universitätswesen, die in dieser Form sonst nicht möglich gewesen wären. Dieses Ergebnis der Arbeit deutet darauf hin, dass die Untersuchung der internationalen wissenschaftlichen Kontakte nicht nur auf die wissenschaftlichen Netzwerke der Forscher ausgerichtet sein sollte, sondern auch den Kapitaltransfer zwischen den Universitäten und den politischen Akteuren zu berücksichtigen hat.

Hauptresultate und Ausblick

Vorliegende Dissertation hat die Etablierung und Institutionalisierung eines neuen akademischen Lehrertyps an deutschen Universitäten, den des Lektors, zum Gegenstand. Sie ist deswegen als ein Beitrag zur Geschichte der Professionalisierung des Hochschulsektors im 20. Jahrhundert angelegt. In der Untersuchung ist auch die Rolle der Lektorate innerhalb der Nordistik, der deutschen Auslandswissenschaften und der auswärtigen Kulturpolitik behandelt worden. Ähnliche Untersuchungen zu anderen Fremdsprachenlektoraten wären wünschenswert, um die Spezifik der schwedischen Situation besser erfassen und mit anderen Ländern vergleichen zu können. Ein weiterer Schwerpunkt des Buches ist die praktische Arbeit des schwedischen Reichsvereins zur Bewahrung des Schwedentums im Ausland und trägt somit zur Aufhellung der Geschichte des schwedischen Nationalismus bei. Da in dieser Untersuchung die Arbeitsweise des Vereins im Vordergrund stand, fehlen noch Studien zum Schwedischunterricht im Ausland, die sich intensiver mit dessen Inhalten beschäftigen. Wie sich die großschwedische Ideologie des Reichsvereins oder der verwendete Kanon der für relevant erachteten schwedischen Literatur auf den Unterricht auswirkte, wäre ebenfalls noch genauer zu erforschen. Wie gut erfüllten die Lektoren ihren Auftrag als „Kulturattachés“ und Repräsentanten des schwedischen Staates im Ausland? Letzten Endes betreffen solche Fragen das schwedische Selbstbild im frühen 20. Jahrhundert und seine Verbreitung im Ausland.

Die Dissertation ist aber auch einen Beitrag zur Geschichte der Beziehungen zwischen schwedischen Akademikern und dem Nationalsozialismus. In ihr kommen sowohl Lektoren vor, die wegen ihren politischen Ansichten entlassen wurden, als auch solche, die der Ideologie des Nationalsozialismus nahestanden und die versuchten, im Dritten Reich eine wissenschaftliche Karriere einzuschlagen. In diesem Bereich fehlen immer noch sachlich objektive biographische Untersuchungen, die wissenschaftlichen Ansprüchen genügen, d.h. weder hagiographisch ausgerichtet sind, noch ihr Untersuchungsobjekt dämonisieren. Darüber hinaus werden auch die zwischenstaatlichen Kontakte zwischen Schweden und dem nationalsozialistischen Deutschland berührt. Die Verhandlungen zwischen dem Aufklärungsausschuss und dem Auswärtigen Amt

zwischen 1937–1939 sind bislang noch nicht analysiert worden. Die Zurückweisung der deutschen Vorschläge für ein bilaterales Abkommens durch den schwedischen Staat problematisiert das Bild von Schweden als einem Land, das sich der nationalsozialistischen Diktatur stets gebeugt habe. Offensichtlich gab es Bereiche, in denen dies nicht geschah und in denen es für Schweden möglich war, sich eine autonome Position zu bewahren. Somit trägt die Dissertation dazu bei, das Bild der Beziehungen zwischen Schweden und Deutschland in der Zeit des Nationalsozialismus zu differenzieren. Als ein weiteres wichtiges Ergebnis der vorliegenden Studie lässt sich festhalten, dass in den Auseinandersetzungen um die Ausgestaltung des Lektoratswesens den ideologischen Faktoren weitaus weniger und den strukturellen Rahmenbedingungen weitaus mehr Gewicht zukam, als bisher angenommen. Daran schließt sich die generelle Frage nach dem Erfolg einer ideologisch ausgerichteten Kulturpolitik an.

Weil die schwedischen Akademiker zur Ausübung ihres Unterrichts nach Deutschland reisten oder ganz übersiedelten, ist die Untersuchung auch ein Beitrag zur Erforschung akademischer Mobilität und internationaler Karrieremuster. Die karrierefördernde Funktion des Lektorats im Rahmen der Universitätsausbildung sollte mittels prosopographischer Methoden noch genauer untersucht werden. Die Arbeit über die Schwedischlektoren in Deutschland gehört in den Kontext der allgemeinen Wissenschaftsgeschichte und Wissenssoziologie, für die sie in dem ausgewählten Bereich neue Erkenntnisse vorzulegen vermag. Da in ihr das Beziehungsgeflecht des universitären und politischen Feldes analysiert wird, ist sie für alle diejenigen von Interesse, die verstehen wollen, mit welchen Schwierigkeiten sich die Wissenschaftsproduktion und Wissenschaftsvermittlung generell konfrontiert sieht. Auf der anderen Seite bietet sie auch neue Einsichten im Hinblick auf die komplizierten Beziehungen zwischen Wissenschaft und Politik.

Bilagor

Bilaga 1. Förteckning över i Tyskland verksamma lektorer i svenska språket (nordiska språk) 1906–1945

Följande sammanställning upptar samtliga fast anställda lektorer i svenska språket vid de undersökta universiteten under perioden 1906–1945. Den har dock inga anspråk på fullständighet när det gäller vikarier, timanställda eller stipendiater. I sammanställningen har tidens gängse förkortningar för *Sommersemester* (sommartermin) och *Wintersemester* (vintertermin), det vill säga SS och WS använts.

Berlin¹

Johannes Neuhaus	1906 (SS) – 1922/23 (WS)
Gösta Langenfelt	1923 (SS) – 1926/27 (WS)
Vilhelm Scharp	1928 (SS) – 1936 (SS)
Sten Hagström	1936/37 (WS) – 1939 (SS)
Karl Björkman	1939/40 (WS) – 1944 (SS)
Oskar Lättman	1944/45 (WS)

Greifswald²

Wolf von Unwerth	1917 – 1919
Gösta Bergman	1919 (SS) – 1920/21 (WS)
Sven Nordlund	1921 (SS) – 1927 (SS)
Gunnar Drougge:	1927/28 (WS) – 1929/30 (WS)
Lorenz Engberg (vikarie)	1929/30 (WS)
Stellan Arvidson	1930 (SS) – 1933
Ivar Harrie (vikarie)	1932/33 (WS)
Sven B. F. Jansson	1933 (SS) – 1935/36 (WS)

¹ Uppställningen bygger på Hoffmann 2010, s. 318–319; material ur UAB, Phil. Fak. 1447; Phil. Fak. 1448; Phil. Fak. 1449 och R/S 195; lektorernas personalakter (UAB, PA B237; PA H40; PA L036 och PA Sch23a) samt VV Berlin 1906–WS 1944/45.

² Uppställningen bygger på Höll 1997, s. 32; material ur UAG, R 1010; lektorernas personalakter (UAG, PA 1; PA 27; PA 44; PA 69; PA 2485 och PA 2695), samt VV Greifswald SS 1919–WS 1944/45.

Torgny Höjer (vikarie)	1934/35 (WS) – 1935 (SS)
Torsten Carlberg	1936 (SS) – 1941/42 (WS)
Günther Falk (vikarie)	1940 (Trimester 1 och 2)
Åke Högberg (vikarie)	1940 (Trimester 3)
Åke Ohlmarks	1941/42 (WS) – 1944/45 (WS)

Hamburg³

Walther A. Berendsohn	1919 (SS) – 1920/21 (WS)
Sven Lide	1921 (SS)
Walther A. Berendsohn	1921/22 (WS) – 1922 (SS)
Hugo Gerring	1922/23 (WS)
Walther A. Berendsohn	1923 (SS) – 1927/28 (WS)
Ruth Jessen	1928 (SS) – 1931/32 (WS)
Esther Peukert (vikarie)	1931 (SS)
Marianne Rosenhagen	1934/35 (WS) – 1938 (SS)
Margareta Ekenman	1940 (Trimester 1) – 1943/44 (WS)
Margareta Hellmer	1944 (SS)

Jena⁴

Wolrad Eigenbrodt	1913 – 1921
Ivar Lundahl	1920/21 (WS) – 1922 (SS)
Ragnar Jirlow	1922/23 (WS) – 1923/24 (WS)
Gunnar Drougge	1924 (SS) – 1926 (SS)
Lorenz Engberg	1926/27 (WS) – 1932 (SS)
Nils Kjellman	1932/33 (WS) – 1937 (SS)
Erich Günther	1939/40 (WS) – 1943 (SS)

Kiel⁵

Carl Lagerfelt	1917 (SS) – 1923/24 (WS)
Ernst Löfstedt	1924 (SS) – 1924/25 (WS)
August Peterson	1925 (SS) – 1928/29 (WS)
Stellan Arvidson (vikarie)	1928/29 (WS)

³ Uppställningen bygger på material ur StAH, 364-5:1, A.130.2.4 och K.20.1.151p; lektorernas personalakter (StAH, 361-6, III 29; IV 214a; IV 386 och IV 860) samt VV Hamburg 1919–1945.

⁴ Uppställningen bygger på Germann 1954, band 3, s. 322; material ur UAJ, BA 489; C 425 och M 635; lektorernas personalakter (UAJ, D 557; D 601; D 621; D 1011 och D 1590) samt VV Jena 1919–1944.

⁵ Uppställningen bygger på material ur LASH, Abt. 47, Nr. 1623; Nr. 1847 och Nr. 2067 samt VV Kiel 1919 (SS)–1943/44 (WS)

Ivar Ljungerud	1930 (SS) – 1933/34 (WS)
Erland Rosell	1934 (SS) – 1939 (SS)
Nils Nihlén	1940 (Trimester 2) – 1944 (SS)

Leipzig⁶

Einar Törnqvist	1922/23 (WS) – 1923/24 (WS)
Tore Ekman	1924 (SS) – 1931/32 (WS)
Nils Kjellman	1933 (SS) – 1937 (SS)
Fritz Andersson	1938 (SS) – 1943/44 (WS)

Marburg⁷ (samt Gießen 1936–1939)

Ture Johannisson	1930 (SS) – 1938 (SS)
Torsten Ljunggren	1938/39 (WS) – 1939 (SS)

München⁸

Herman Hansson	1937 (SS) – 1938 (SS)
Stig Wikander	1938/39 (WS) – 1939 (SS)
Wolf-Hellmuth Wolf-Rottkay	1940 – okänt

Rostock⁹

Viktor Björkman	1919 (SS) – 1931/32 (WS)
Marie Björkman	1932 (SS)
Alexander Mutén	1932/33 (WS) – 1944/45 (WS)

Tübingen¹⁰

Per Wieselgren	1928 (SS) – 1930/31 (WS)
Greta Wieselgren	1931 (SS)

⁶ Uppställningen bygger på material ur UAL, PA 2817 och Phil. Fak. B2/27:20; SHStA, Min. f. Volksbildung 10239/7 samt VV Leipzig SS 1922–SS 1945.

⁷ Uppställningen bygger på material ur BArch, R4901, 1971; StAM, 310 Acc. 1974/61, Nr. 9 samt VV Marburg SS 1930–WS 1939/40.

⁸ Uppställningen bygger på material ur UAM, Y-XVII-45 vol. 1 och 2 och PA-allg.-851; BayHStA, MK 69906 och MK 69918 samt VV München SS 1937–SS 1940.

⁹ Uppställningen bygger på material ur LHAS, 5.12-7/1 Meckl.-Schwerinsches Min. f. Unterricht, Kunst... 1619; 2547 och 2548; UAR, Phil. Fak. 189; lektorernas personalakter (UAR, Prof. Viktor Björkman och Alexander Mutén), samt VV Rostock SS 1919–WS 1944/45.

¹⁰ Uppställningen bygger på material ur UAT, 117/822, lektorernas personalakter (UAT, 155/314; 155/3146; 155/3325 och 155/3326) samt VV Tübingen WS 1928/29–WS 1944/45.

Olof Wilén	1931/32 (WS) – 1932 (SS)
Sven Juvas	1932/33 (WS) – 1933 (SS)
Åke Ohlmarks	1933/34 (WS) – 1934 (SS)
Karl Johannesson	1934/35 (WS) – 1938/39 (WS)
Karl Björkman	1939 (SS) – 1939/40 (WS)
Åke Högberg	1941 (SS) – 1942 (SS)
Paul Johansson	1943 (SS) – 1944/45 (WS)

Bilaga 2. Kortbiografier

Dessa korta biografiska notiser är tänkta som en hjälp för läsaren att ge en bakgrund till och att orientera sig bland alla de personer som förekommer i boken. När det gäller lektorerna har ambitionen varit att alla fast anställda och så många som möjligt av kända vikarier och timanställda ska vara med. Detta har inte alltid varit möjligt och därför saknas en del av de personer som förekommer i bilaga 1. Övriga personer har valts ut utifrån principen att deras agerande direkt påverkade ett eller flera lektorat och att de är relativt okända för en genomsnittlig läsare. Kända personer som till exempel Adolf Hitler, Jacob Grimm eller Arthur Engberg återfinns därför inte i sammanställningen. Personernas dödsår har i vissa fall hämtats från den av Sveriges släktforskarförbund utgivna *Sveriges dödbok 1947–2006*.

Andersson (Anderberg), Fritz (1906–okänt): Svensk språkvetare. Lektor i svenska vid universitetet i Leipzig 1938–43.¹

Arvidson, Stellan (1901–1997): Svensk litteraturhistoriker och politiker. Lektor i svenska i Greifswald 1930–33. Socialdemokratisk riksdagsman och huvudsekreterare i 1946 års skolkommission. Ordförande i Sveriges författareförening 1950–65 och i Vänskapsförbundet Sverige-DDR fr.o.m. 1968.²

Bagge, Ragnvald (1903–1991): Svensk diplomat. Attaché vid UD 1928, därefter verksam vid beskickningarna i Washington, Madrid, Tokyo och Helsingfors. Byråchef 1944. Ambassadör i Karachi 1957 och Warszawa 1959.³

Becker, Carl Heinrich (1876–1933): Tysk orientalist, statstjänsteman och preussisk *Kultusminister* (1921 och 1925–30). Drivande bakom reformerna av det tyska utbildningsväsendet under Weimarrepubliken.⁴

Berendsohn, Walther A. (1884–1984): Tysk germanist och nordist, specialiserad på skandinavisk litteratur och senare tysk exillitteratur. Assistent, docent och därefter professor vid universitetet i Hamburg 1914–33. B. var jude och avskedades av politiska skäl. Emigrerade 1933 till Danmark och 1943 till Sverige. Anställd vid nobelinstitutets arkiv 1943–70 och lärare i tysk litteratur vid Stockholms universitet 1952–71.⁵

¹ "Frågeformulär avseende svenska lektorer i utlandet", i: GLA, RS, RFA, EI:92.

² *Nationalencyklopedin*, band 1, 1989, s. 592–593; Abraham 2007, s. 297.

³ *Vem är Vem*, band 1, 1962, s. 87.

⁴ Müller 1991; Müller 1997.

⁵ Korlén 2003a.

- Bergman, Nils Gösta (1894–1984): Svensk språkvetare. Lektor i svenska i Greifswald 1919–21, därefter läroverkslektor i Sundsvall (1922–32) och Lund (1932). Skoloradioprogramchef inom Radiotjänst 1929–33.⁶
- Björkman, Karl (1909–1972): Svensk språkvetare. Lektor i svenska vid universiteten i Tübingen (1939) och Berlin (1940–44).⁷
- Björkman, Viktor (1868–1931): Svensk akademiker och lärare. Grundade och ledde 1898 ett handelsinstitut och 1914 ett institut för tysk-nordiskt utbyte i Lübeck. Lektor i svenska vid universitetet i Rostock 1919–31. Gavs professors namn 1925.⁸
- Borchling, Conrad (1872–1946): Tysk germanist specialiserad på lågtyska och lågtysk litteratur. Professor i Hamburg, först vid kolonialinstitutet (1910–19) och därefter vid det nygrundade universitetet (1919–38 samt 1939–45 som vikarie för sin till krigsmakten inkallade efterträdare).⁹
- Braun, Gustav (1881–1940): Tysk geograf. Professor i Basel 1912–17 och i Greifswald 1918–33. Ingick i styrelsen för det nordiska institutet och var vetenskaplig ledare för Institut für Finnlandkunde.¹⁰
- Carlberg, Torsten (1906–1992): Lektor i svenska i Greifswald 1936–41. Gift med Marianne Rosenhagen (lektor i Hamburg) 1938. Adjunkt vid Östra realskolan och Hvidtfeldtska läroverket i Göteborg 1941. Adjunkt vid läroverket i Majorna 1945 och vid Hvidtfeldtska läroverket 1953.¹¹
- Dalman, Gustav (1855–1941): Tysk teolog, professor i Leipzig 1895, ledare för Deutsches Palästina-Institut 1902 och professor i Greifswald 1917. Ingick i styrelsen för det nordiska institutet.¹²
- Damgren, Karl Artur (1894–1974): Svensk diplomat. Korrespondent i Berlin för TT och SvD 1920–33. Pressattaché vid beskickningarna i Berlin 1935–45 och Bonn 1949–60.¹³
- Drougge, Gunnar (1899–1983): Svensk språkvetare och namnforskare. lektor i svenska vid universiteten i Jena (1924–26) och Greifswald (1927–30). Adjunkt vid läroverken i Malmö, på Kungsholmen, i Falun och på Lidingö 1929–45. Lektor i Nyköping 1946, vid Stockholms samgymnasium 1953 och Läroverket i Solna 1958.¹⁴

⁶ Bohman 1942.

⁷ Hoffmann 2010 s. 319.

⁸ *Lebenslauf*i: UAR, PA Prof. Viktor Björkman; Palmgren 1913, s. 243; Thimon 1963, s. 107.

⁹ Menke 2003.

¹⁰ *Deutsche Biographische Enzyklopädie*, band 2, 2005, s. 12.

¹¹ *Vem är Vem*, band 3, 1965, s. 202.

¹² *Deutsche Biographische Enzyklopädie*, band 2, 2005, s. 486.

¹³ *Vem är Vem*, band 1, 1962, s. 276.

¹⁴ *Vem är Vem*, band 1, 1962, s. 291.

- Eigenbrodt, Wolrad (1860–1921): Tysk nordist och filolog. Lärare och bibliotekarie i bl.a. Karlsruhe och Jena. Översättare och utgivare av Johan Ludvig Runeberg i Tyskland. Lektor i nordiska språk vid universitetet i Jena 1913–21.¹⁵
- Ekenman, Margareta (1913–2002): Svensk språkvetare. Lektor i svenska vid universitetet i Hamburg 1940–44.¹⁶
- Ekman, Tore (1897–1971): Svensk språkvetare. Lektor i svenska vid universitetet i Leipzig 1924–32.¹⁷
- Frings, Theodor (1886–1968): Tysk germanist. Professor i tysk filologi i Bonn 1919–27 och professor för tysk språkvetenskap och litteratur i Leipzig 1927–57.¹⁸
- Genzmer, Felix (1878–1959): Tysk jurist och filolog. Professor i juridik vid universiteten i Rostock (1920–22), Marburg (1922–34) och Tübingen (1934–45). Studerade germansk rättstradition och fornnordisk filologi samt översatte Eddan till tyska.¹⁹
- Gering, Hugo (1847–1925): Tysk filolog. Professor i tysk filologi i Halle an der Saale (1883–89) och i nordisk filologi i Kiel (1889–1921).²⁰
- Gerring, Hugo (1887–1960): Svensk germanist och författare. Lektor i svenska vid universitetet i Hamburg 1922–23. Lektor i tyska och engelska vid Norra Latin och lärare vid Krigsskolan på Karlberg. ordförenade i riksorganisationen för lärarna i moderna språk 1944.²¹
- Grafström, Sven (1902–1955): Svensk diplomat. Attaché i bl.a. Moskva, Ankara och Warszawa 1928–39. Vid UD:s pressbyrå 1939–44 och var bl. a. sekreterare i Upplysningsnämnden. Efter kriget var Grafström Sveriges envoyé till FN (1945–52) och Mexico (1952–55).²²
- Granberg, Gunnar (1906–1983): Svensk folkminnesforskare. Anställd vid landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala (1929–37) samt Nordiska museet (1937–44). Ledamot av Upplysningsnämnden 1935–40, chef för Svenska Institutet 1945–54 och ambassadör i Reykjavik 1965–72.²³
- Günther, Erich (1888–okänt): Tysk tidningsredaktör och språkvetare. Redaktör för *Jenaische Zeitung*. Lektor i svenska vid universitetet i Jena 1939–45.²⁴
- Göring, Hermann (1893–1946): Tysk stridsflygare och politiker. Medlem i NSDAP 1922 och sårad vid kuppöversöket i München 1923. Riksdagsman

¹⁵ Germann 1954, band 3, s. 317–318; Schmidt & Schmidt 2005.

¹⁶ ”Frågeformulär avseende svenska lektorer i utlandet”, i: GLA, RS, RFA, EI:92.

¹⁷ SHStA, Min. f. Volksbildung 10239/7

¹⁸ Große 2003.

¹⁹ Wilms 2003.

²⁰ Fix 2003.

²¹ *Vem är Vem?*, band 1, 1945, s. 244.

²² Grafström 1989, s. v–ix; Zetterberg 2001.

²³ Rehnberg 1946; *Nationalencyklopedin*, band 8, 1992, s. 8.

²⁴ UAJ, D1011.

- 1930, luftfartsminister 1933 och ÖB för luftvapnet 1935. Dömd till döden den första oktober 1946, självmord den 15 samma månad.²⁵
- Hagström, Sten (1910–1992): Svensk germanist. Lektor i svenska vid universitetet i Berlin 1936–39. Lektor vid läroverket i Örebro 1955, vid Uppsala enskilda läroverk (senare Lundellska läroverket) 1957.²⁶
- Hansson, Herman (1910–1994): Svensk germanist. Lektor i svenska vid universitetet i München 1936–38.²⁷
- Harmjanz, Heinrich (1904–1994): Tysk etnolog. Medlem i NSDAP (1930) och SS (1931). Sakkunnig för humaniora inom REM 1937–43. Professor i *Volkskunde* i Frankfurt am Main 1938–45 och verksam inom SS-Ahnen-erbe.²⁸
- Harrie, Ivar (1899–1973): Svensk litteraturkritiker, journalist och översättare. Lektorsvikarie i Greifswald 1932–33. Skribent i *GHT* och *DN* samt chefredaktör för *Expressen* 1944–59.²⁹
- Hildebrandt, Friedrich (1898–1948): Tysk lantarbetare och politiker. NSDAP-medlem och Gauführer 1925, riksdagsledamot 1930 och Reichsstatthalter i Mecklenburg-Lübeck 1933. Avrättad 1948.³⁰
- Himmler, Heinrich (1900–1945): Tysk politiker. Medlem i NSDAP och deltagare vid kuppöversöket i München 1923. SS grundare och högste ledare och sedan 1936 även chef för den tyska polismakten. Fr.o.m. 1939 ansvarig för germaniseringen av det ockuperade Östeuropa. Självmord 1945 i brittisk fångenskap.³¹
- Höfler, Otto (1901–1987): Österrikisk etnolog och filolog. Lektor i tyska i Uppsala 1932–34. Professor i Kiel (1934–38), München (1938–45 samt 1954–57) och Wien (1957–71). Medlem i SA 1922 och i SS Ahnenerbe 1938.³²
- Högberg, Åke (1913–1990): Lektor i svenska i Greifswald 1940 (vikarie) och Tübingen 1941–42. Adjunkt vid läroverket i Eslöv 1947 och lektor där 1961. Lektor i tyska vid Lunds universitet 1958.³³
- Höjer, Torgny (1907–1973): Svensk historiker. Lektor i svenska vid universitetet i Greifswald 1934–36. Gymnasielärare i Stockholm 1939–46. Lektor vid Saltsjöbadens samskola 1951.³⁴

²⁵ Klee 2007, s. 189–190.

²⁶ *Vem är Vem*, band 2, 1964, s. 307; Hoffmann 2010, s. 319.

²⁷ UAM, PA-allg.-851.

²⁸ Grüttner 2004, s. 70.

²⁹ Hoogland 1946; *Nationalencyklopedin*, band 8, 1992, s. 418.

³⁰ Klee 2007, s. 255.

³¹ Klee 2007, s. 256.

³² Gajek 1997; Zernack 2005b; Klee 2007, s. 261.

³³ "Frågeformulär avseende svenska lektorer i utlandet", i: GLA, RS, RFA, EI:92; *Vem är Vem*, band 4, 1966, s. 379.

³⁴ *Vem är Vem*, band 1, 1962, s. 620.

- Jansson, Sven B. F. (1906–1987): Svensk språkvetare och runforskare. Lektor i svenska i Greifswald 1933–36 och i Reykjavik 1936–38. Därefter antikvarie vid riksantikvarieämbetet 1947–55, professor i runologi vid Stockholms universitet 1955–66 och riksantikvarie 1966–72.³⁵
- Jirlow, Ragnar (1893–1982): Svensk etnolog specialiserad på agrara redskap. Lektor i svenska i Jena 1922–24. Därefter adjunkt i Göteborg (1927–29) och lektor i svenska och tyska vid läroverket i Västerås 1930.³⁶
- Johannesson, Karl (1909–okänt): Svensk språk- och litteraturvetare. Lektor i svenska språket vid universitetet i Tübingen 1934–39. Adjunkt i Söderhamn 1938–43 och Boden 1943–44. Adjunkt i svenska och tyska i Mariestad 1945.³⁷
- Johannisson, Ture (1903–1990): Svensk språk- och litteraturvetare. Lektor i svenska vid universitetet i Marburg 1930–38 samt Gießen 1936–38. Professor i nordiska språk vid Göteborgs universitet 1945–70. Medlem i Svenska Akademien 1955.³⁸
- Johansson, Paul (1919–1986): Svensk språkvetare. Lektor i svenska språket vid universitetet i Tübingen 1943–44. Skollärare 1944–50. Adjunkt vid Slotsstadens läroverk i Malmö 1951.³⁹
- Kappner, Hermann (1907–1977): Tysk akademiker. Anställd vid svenska skolöverstyrelsen. Chef för DAAD i Sverige 1933–39. Kulturattaché vid tyska legationen i Stockholm 1938–44. Undgick utvisning till Tyskland 1945 p.g.a. ett självmordsförsök som han överlever. Därefter lektor i tyska vid gymnasiet i Kristinehamn.⁴⁰
- Kjellman, Nils (1911–okänt): Svensk germanist. Lektor i svenska vid universitetet i Jena (1931–37) och Leipzig (1933–37). Lärare vid Lunds privata elementarskola 1941 och rektor där 1944.⁴¹
- Knös, Börje (1883–1970): Svensk statstjänsteman i Ecklesiastikdepartementet (1911–48). Ordförande i Upplysningsnämnden 1935–44. Medlem i styrelsen för Alliance Française i Sverige och Franska skolan i Stockholm.⁴²
- Kummer, Bernhard (1897–1962): Tysk språk- och religionsvetare. Medlem i NSDAP 1928–30 och fr.o.m. 1935 i Kampfbund für deutsche Kultur. Assistent vid Germanisches Seminar vid universitetet i Berlin 1930–35 och därefter vid universitetet i Jena (docent 1936–42, professor 1942–45).⁴³

³⁵ Lönnqvist 1948; *Nationalencyklopedin*, band 10, 1993, s. 79.

³⁶ Nettelbladt 1948.

³⁷ UAT, 155/3326; *Vem är Vem?*, band 3, 1948, s. 490.

³⁸ *Vem är Vem?*, band 3, 1948, s. 490; *Nationalencyklopedin*, band 10, 1993, s. 148.

³⁹ *Vem är Vem*, band 4, 1966, s. 402.

⁴⁰ Almgren 2005, s. 273–349; Roth 2009, s. 350.

⁴¹ UAL, Phil. Fak. B2/27:20; *Vem är Vem*, band 4, 1966, s. 432.

⁴² Sprinchorn 1948.

⁴³ Grüttner 2004, s. 104.

- Lagerfelt, Carl (1869–1942): Svensk friherre och präst. Var sjömanspastor i bl.a. Liverpool, Hamburg och Antwerpen innan han blev sjömanspastor i Kiel (1913–31). Lektor i svenska vid universitetet i Kiel 1917–24.⁴⁴
- Langenfelt, Gösta (1888–1965): Svensk språkvetare och ornamnsforskare. Konsul i Samara och Moskva 1918, souschef i svensk-internationella pressbyrån 1927–32. Lektor i nordiska språk i Berlin 1923–27, därefter lektor i franska och engelska i Ystad (1932–36) och fr.o.m. 1937 vid Bromma läroverk.⁴⁵
- Lide, Sven (1891–1969): Svensk språkvetare. Lektor i svenska i Hamburg 1920–21. Adjunkt (1921–38) och senare lektor (1939) vid det Högre allmänna läroverket i Uppsala.⁴⁶
- Ljungerud, Ivar (1906–1986): Svensk germanist. Lektor i svenska vid universitetet i Kiel 1930–34. Lektor i Solbacka 1936, adjunkt vid Malmö realskola 1939 och vid Katedralskolan i Lund 1941, lektor där 1948. Lektor i tyska vid Lunds universitet 1955.⁴⁷
- Ljunggren, Torsten (1910–2002): Svensk språk- och litteraturvetare. Lektor i svenska vid universiteten i Marburg och Gießen 1938–39. Adjunkt vid Katedralskolan i Lund 1943–48, vid läroverken i Kristianstad (1952) och Helsingborg (1954). Lektor vid gymnasiet i Trelleborg 1955.⁴⁸
- Lundahl, Ivar (1894–1985): Svensk språkforskare. Lektor i svenska i Jena 1920–22. Docent i nordiska språk vid Göteborgs Högskola 1927–33. Lektor i svenska och latin vid Högre allmänna läroverket för flickor å Norrmalm i Stockholm 1931–48, samtidigt docent vid Stockholms Högskola. Professor i nordiska språk och chef för Svenska ornamnsarkivet i Uppsala 1949–60.⁴⁹
- Lundgren, Martina (1860–1943): Född Tode. Gift med och sjökaptenen Wilhelm R. Lundgren (1856–1914). Använde efter dennes död den samlade förmögenheten till välgörenhet. Förutom en donation till lektoratet i Marburg (senare Åbo) inrättade hon W. och M. Lundgrens vetenskapsfond.⁵⁰
- Lundström, Vilhelm (1869–1940): Svensk filolog och tidningsredaktör. Professor i klassiska språk vid Göteborgs Högskola 1907–36. Redaktör för tidningarna *Fyris* (1893–97) och *Göteborgs Aftonblad* (1901–06). Ledamot av Riksdagens andra kammare för Allmänna Valmansförbundet 1912–14. Sekreterare i Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet 1908–23 och därefter ansvarig för lektorsfrågor inom föreningen. Ledamot i Upplysningsnämnden 1936–40.⁵¹

⁴⁴ Wallin 1948.

⁴⁵ Grafström 1948a.

⁴⁶ Grafström 1948b.

⁴⁷ *Vem är Vem*, band 4, 1966, s. 511.

⁴⁸ *Vem är Vem*, band 4, 1966, s. 513.

⁴⁹ Sjögren 1949; *Nationalencyklopedin*, band 12, 1993, s. 486.

⁵⁰ Wichman 1949.

⁵¹ Friedländer 1949; Bogärde 1992; Kummel 1994; Limberg 2008a; Limberg 2008b.

- Lättman, Oskar (1908–1999): Anställd vid AA:s språkavdelning 1942–45. Lektor i svenska vid universitetet i Berlin 1944–45.⁵²
- Löfstedt, Ernst (1893–1978): Svensk germanist. Lektor i svenska vid universitetet i Kiel 1924–25. Lektor i Skövde 1937–46 och vid försvarets läroverk i Uppsala 1946. Professor i tyska vid Uppsala universitet 1951–60.⁵³
- Marcus, Carl David (1879–1940): Svensk författare och litteraturhistoriker. Föreläsansäställd och docent i nordisk litteratur vid universitetet i Berlin 1919–33. Adjunkt vid Högre allm. läroverket för flickor i Göteborg 1936–40.⁵⁴
- Merker, Paul (1881–1945): Tysk germanist. Professor för tysk och nordisk filologi och ledare för det nordiska institutet i Greifswald 1921–28. Professor i Breslau 1928–45.⁵⁵
- Meyer-Erlach, Wolf (1891–1982): Tysk teolog. Präst i Heidingsfeld. Ledare för DC i Mittel- och Unterfranken. Medlem i NSDAP 1933 och samma år utnämnd till professor för praktisk teologi i Jena utan varken doktorstitel eller docentur. Medarbetare i DC:s *Entjudungsinstitut* i Eisenach. Avsatt 1945 och därefter präst i Wörsdorf 1951–62.⁵⁶
- Mitzka, Walther (1888–1976): Tysk filolog och litteraturvetare. Professor i Danzig 1929–33 och Marburg 1933–47 och 1951–56. Vetenskaplig ledare för *Deutscher Sprachatlas*.⁵⁷
- Mogk, Eugen (1854–1939): Tysk germanist och filolog. Verksam vid universitetet i Leipzig 1889–1926 (professor 1893). Forskade om fornnordisk litteratur och religion samt tysk folkloristik.⁵⁸
- Mutén, Alexander (1903–1984): Svensk språk- och litteraturvetare. Assistent vid institutet för ornamns- och dialektforskning i Göteborg 1925–29. Lektor i svenska vid universitetet i Rostock 1932–44.⁵⁹
- Neckel, Gustav (1878–1940): Tysk nordist och filolog. Professor i germanistik, speciellt nordiska språk i Berlin (1920–35, 1937–40) samt Göttingen (1935–37).⁶⁰
- Neuhaus, Johannes (1869–1922): Dansk magister. Lektor i nordiska språk i Berlin 1906–22.⁶¹
- Nihlén, Nils (1913–1954): Svensk språkvetare. Lektor i svenska vid universitetet i Kiel 1940–44.⁶²

⁵² *Biographisches Handbuch des deutschen auswärtigen Dienstes, 1871–1945*, band 3, 2008, s. 3.

⁵³ *Vem är Vem*, band 2, 1964, s. 541.

⁵⁴ Levander 1949.

⁵⁵ Abmeier 2003.

⁵⁶ Klee 2007, s. 408.

⁵⁷ Peters 2003.

⁵⁸ Meißner 2003.

⁵⁹ Buddrus & Fritzlar 2007, s. 290–291.

⁶⁰ Zernack 2003; Zernack 2004.

⁶¹ Hoffmann 2010, s. 318.

⁶² ”Frågeformulär avseende svenska lektorer i utlandet”, i: GLA, RS, RFA, EI:92.

- Nordlund, Sven (1892–1982): Svensk germanist. Lektor i svenska vid universitetet i Greifswald 1921–27. Lektor vid Djursholms samskola 1936–59. Docent vid Stockholms Högskola 1936–60.⁶³
- Odeberg, Hugo (1898–1973): Svensk teolog. Professor i exegetik i Lund 1933–65. Medarbetare i DC:s *Entjudningsinstitut* i Eisenach. Efter 1945 verksam inom bibelforskningsinstitutet Erevna.⁶⁴
- Ohlmarks, Åke (1911–1984): Svensk filolog och religionsvetare. Lektor i svenska språket vid universiteten i Tübingen (1933–34), Reykjavik (1934–35) och Greifswald (1941–45). Förståndare för Europafilms manuskriptavdelning (1950–59) och därefter verksam som författare och översättare.⁶⁵
- Paul, Johannes (1891–1990): Tysk historiker. Anställd vid tyska beskickningen i Stockholm 1916–18. Assistent vid Nordisches Institut i Greifswald 1921–31. Professor i Riga 1931–33. Professor och ledare för Schwedisches Institut i Greifswald 1933–45. Dömd till arbetsläger och frigiven 1955, därefter bosatt i Hamburg.⁶⁶
- Pauli, Ivan (1885–1955): Svensk språkvetare, politiker och journalist. Docent i romanska språk. Lektor i engelska och franska i Karlstad (1919–25) och vid Östermalms läroverk i Stockholm (1925–50). Medlem av Riksdagens första kammare för Socialdemokratiska arbetarepartiet 1922–49 och skribent för tidningarna *Arbetet* och *Social-Demokraten*. Medlem i Upplysningsnämnden 1936–45.⁶⁷
- Petersen, Julius (1878–1941): Tysk filolog och litteraturvetare. Professor för modern tysk litteratur i Berlin 1920–41.⁶⁸
- Peterson, August (1895–1953): Svensk litteraturhistoriker, främst specialiserad på Birger Sjöbergs författarskap. Lektor i svenska vid universitetet i Kiel 1925–30. Lektor i svenska och tyska vid läroverken i Vänersborg (1933–47) och Göteborg (1948–53).⁶⁹
- Post, Eric von (1899–1990): Svensk diplomat. Attaché vid UD 1924 och verksam i bl.a. Paris, New York, London, Wien och Warszawa 1925–33. Legationssekreterare 1935 och chef för UD:s utrikespolitiska avdelning 1944. Ambassadör i Rom 1956.⁷⁰
- Reichardt, Konstantin (1904–1976): Tysk germanist och nordist. Professor för nordisk filologi i Leipzig 1931–37. Emigrerade till Sverige 1937 och 1938 till USA. Professor i Minneapolis 1939–45 och vid Yale 1947–76.⁷¹

⁶³ *Vem är Vem*, band 1, 1962, s. 976.

⁶⁴ Kronholm 1992–1994; Gerdmar 2006.

⁶⁵ Jarring 1992–1994; Åkerlund 2006; Åkerlund 2008a.

⁶⁶ Klee 2007, s. 451; Nase 2009.

⁶⁷ Nyman 1949; Lilliestam 1992–1994.

⁶⁸ König 2003a.

⁶⁹ Lönnqvist 1949.

⁷⁰ *Vem är Vem*, band 1, 1962, s. 1063.

⁷¹ *Deutsche Biographische Enzyklopädie*, band 8, 2007, s. 259.

- Richert, Arvid (1887–1981): Svensk diplomat. Legationssekreterare i Helsingfors 1921–25. Efter att ha varit byråchef vid olika byråer på UD blev han utrikesråd och chef för den handelspolitiska avdelningen 1931. Sveriges Envoyé i Berlin 1937–45. Landshövding i Älvsborgs län 1949–54.⁷²
- Rooth, Erik (1889–1986): Svensk germanist. Professor i tyska vid Lunds universitet 1932–54.⁷³
- Rosell, Erland (1910–1992): Svensk språkvetare och ortnamnsforskare. Lektor i svenska vid universitetet i Kiel 1934–39. Lektor vid läroverken i Luleå (1943) och Linköping (1948).⁷⁴
- Rosenfeld, Hans-Friedrich (1899–1993): Tysk germanist. Professor i Åbo och Helsingfors 1932–37, därefter professor för tysk filologi i Greifswald (1937–46, 1956–58) och Rostock (1955–56).⁷⁵
- Rosenhagen (-Carlberg), Marianne (1908–1963): Lektor i svenska i Hamburg 1934–38. Gift med Torsten Carlberg (lektor i Greifswald) 1938. Därefter verksam som bl.a. läroboksförfattare i Sverige.⁷⁶
- Rust, Bernhard (1883–1945): Tysk politiker. Lärare i tyska och latin. Medlem i NSDAP 1925, riksdagsman 1930 och utbildningsminister 1934–45. Begick självmord i maj 1945.⁷⁷
- Scharp, Vilhelm (1896–1978): Svensk språk- och litteraturvetare. Lektor i svenska i Berlin 1928–36, därefter läroverkslektor vid Norrmalms flickläroverk i Stockholm. Medlem i Upplysningsnämnden 1936–45. Efter andra världskriget aktiv i Samarbetskommittén för demokratiskt uppbyggnadsarbete och Svenska Institutets lektorsutskott.⁷⁸
- Scheel, Otto (1876–1954): Tysk teolog och historiker. Professor i kyrkohistoria i Tübingen 1906–24. Professor i Schleswig-Holsteins historia, reformationshistoria och nordisk historia i Kiel 1924–45.⁷⁹
- Schneider, Hermann (1886–1961): Tysk germanist. Professor i tysk filologi i Berlin (1915–20) och Tübingen (1921–54).⁸⁰
- Schürer von Waldheim, Maximilian (Max) (1872–1948): Svensk officer (major) och författare av militärhistoriska verk. Gästdocent i Greifswald 1933 och en av instiftarna av det antisemitiska Samfundet Manhem 1934.⁸¹
- Scurla, Herbert (1905–1981): Anställd vid DAAD 1931–34. Ledande position inom REM:s utlandsavdelning 1935–45. Medlem i NSDAP sedan 1933.⁸²

⁷² Molin 1998–2000; Molin 2001.

⁷³ Korlén 2003b.

⁷⁴ *Vem är Vem*, band 3, 1965, s. 896.

⁷⁵ Hyvärinen & Prignitz 2003.

⁷⁶ *Vem är Vem*, band 3, 1965, s. 202.

⁷⁷ Klee 2007, s. 516.

⁷⁸ Dalén 1949; Möllmann 1996.

⁷⁹ *Deutsche Biographische Enzyklopädie*, band 8, 2007, s. 784.

⁸⁰ König 2003b; von See 2004.

⁸¹ Åberg 1949; Berggren 1999, s. 392.

- Skottsberg, Carl (1880–1963): Svensk botaniker. Professor vid Göteborgs Högskola 1931–47. Ledamot i överstyrelsen för Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet samt i föreningens lektoratsavdelning 1940–51.⁸³
- Studentkowski, Werner (1903–1951): Tysk politiker och statstjänsteman. Medlem i NSDAP fr.o.m. 1925 och partiets representant i Sachsens Landtag 1930–33 och i riksdagen 1933–45. Chef för högskole- och folkbildningsavdelningen i Sachsens *Volksbildungsministerium* 1934–41. Verksam inom NSDAP:s *Reichspropagandaleitung* 1941–45. Efter kriget i sovjetisk krigsfångenskap på Krim.⁸⁴
- Svärd, Gunnar (1911–1978): Svensk politiker. Sekreterare i Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet 1938–47. Ledamot i Göteborgs stadsfullmäktige 1940–42. Partisekreterare och ledamot av Riksdagens första kammare för högerpartiet 1951.⁸⁵
- Tunberg, Sven (1882–1954): Svensk historiker. Professor i historia vid Stockholms Högskola 1919–49. Ordförande i Svenska kommittén för nordiskt akademiskt samarbete 1936–49 och chef för Statens informationsstyrelse 1940–44.⁸⁶
- Törnqvist, Einar (1891–1959): Svensk språkvetare. Lektor i svenska vid universitetet i Leipzig 1922–24. Lärare i bl.a. Trollhättan, Karlskrona och Lund. Rektor i Laholm 1933–45 och adjunkt vid försvarets läroverk i Uppsala 1946.⁸⁷
- Welin, Malte (1896–1953): Svensk litteraturvetare och tidningsredaktör. lektor i svenska vid universitetet i Wien 1923–28. Utgivare av *Westsvenska Dagbladet*. Grundare av Nationella oppositionen, Nationalsocialistiska Förbundet och Riksfronten. Svensk representant i Vidkun Quislings Det nordiske Nasjonalsocialistiske Samband 1941.⁸⁸
- Wesle, Carl (1890–1950): Tysk germanist specialiserad på medeltida litteratur. Professor i Jena (1924–29 samt 1935–50), Kiel (1929–34) och Bonn (1934–35).⁸⁹
- prins av Wied, Viktor (1877–1946): Tysk diplomat. Attaché i Stockholm (1919–22) och Budapest (1923). Bekant med Göring och Hitler 1930. Försöken att bli NSDAP-medlem lyckas först 1934. Reaktivering som diplomat 1933 och NSDAP-regeringens envoyé i Stockholm 1933–43.⁹⁰

⁸² Grüttner 2004, s. 159.

⁸³ Lindman & Selling 1954; Jonsell 2003–2006.

⁸⁴ Grüttner 2004, s. 171–172.

⁸⁵ Nyman 1954.

⁸⁶ Schück 1955.

⁸⁷ *Vem är Vem?*, band 2, 1947, s. 796.

⁸⁸ RA, UD, 1920-års dossiersystem, HP 3681; Carlsson 1942, s. 58 och s. 197–198; Löw 2004, s. 20–21.

⁸⁹ Haustein 2003.

⁹⁰ Roth 2009, s. 357–358.

- Wieselgren, Greta (1901–1998): Svensk historiker. Gift med Per Wieselgren. Lektorsvikarie vid universitetet i Tübingen 1931. Politiskt verksam i kvinnorörelsen. Lektor vid Palmgrenska samskolan i Stockholm 1952.⁹¹
- Wieselgren, Per (1900–1989): Svensk filolog. Gift med Greta Wieselgren. Lektor i svenska vid universitetet i Tübingen 1928–31. Professor i svenska i Dorpat 1930–41. lektor i Kristianstad 1948 och professor i skandinavistik i München 1952–53.⁹²
- Wikander, Stig (1908–1983): Svensk iranist. Lektor i svenska vid universitetet i München 1938–39. Professor i sanskrit med jämförande språkforskning i Uppsala 1953–74.⁹³
- Wilén, Olof (1906–1996): Svensk filolog och litteraturvetare. Lektor i svenska vid universitetet i Tübingen 1931. Vikarierande adjunkt i bl.a. Stockholm, Örebro, Växjö och Mora 1932–36. Adjunkt vid läroverken i Skara (1940) och Falun (1946).⁹⁴
- af Wirsén, Einar (1875–1946): Svensk officer och diplomat. Kapten 1909 och lärare vid Krigshögskolan 1911–15. Militärattaché i Turkiet 1915–20 och chargé d'affaires i Tallin och Riga 1921–24. Svensk envoyé i Berlin 1925–37 och Rom 1937–40.⁹⁵
- Vogt, Walter (1878–1951): Tysk germanist. Professor i Kiel 1921–46 och föreståndare för det nordiska institutet där.⁹⁶
- Wüst, Walther (1901–1993): Tysk indolog. Professor för arisk kultur- och språkvetenskap vid universitetet i München 1935–45, rektor 1941–45. Medlem i NSDAP (1933) och SS och ledare för SS Ahnenerbe (1937).⁹⁷

⁹¹ Sjögren & Bergengren 1955.

⁹² Sjögren & Bergengren 1955; Zernack 2005b, s. 60–63.

⁹³ *Nationalencyklopedin*, band 19, 1996, s. 443; Arvidsson 2002; Timuş 2008.

⁹⁴ UAT 117/822; *Vem är Vem*, band 2, 1964, s. 879.

⁹⁵ Wallroth 2001.

⁹⁶ Klee 2007, s. 644.

⁹⁷ Klee 2007, s. 688–689; Schreiber 2008.

Referenser

Otryckt material

Sverige

Riksarkivet, Stockholm (RA)

Amerikautredningen

Vol. 1

Upplysningsnämndens arkiv (UN)

Vol. 1: Upplysningsnämndens protokoll 1935–1937

Vol. 2: Upplysningsnämndens protokoll 1938–1945

Vol. 7: Kallelser till sammanträden 1940–1945

Vol. 8: Upplysningsnämnden och upplysningsanslaget

Vol. 10: Upplysningsverksamhet om Sverige i utlandet, allmänt.
okt 1937–dec 1938

Vol. 11: Upplysningsverksamhet om Sverige i utlandet, allmänt. 1939–1942

Vol. 16: Svenska universitetslärare i utlandet. Tyskland 1936–1937

Vol. 17: Svenska universitetslärare i utlandet. Tyskland 1938, samt
1943–1945

Vol. 33: Börje Knös papper

Vol. 35: Svenska universitetslärare i utlandet. Tyskland 1939–1942

Utrikesdepartementets arkiv (UD), 1920-års dossiersystem

HP 3641: Kulturpropaganda i utlandet

HP 3681: Anslag för upplysningsverksamhet i utlandet

HP 3692: Nyhetsförmedling Sverige-Utlandet (Sverige-Tyskland och
Sverige-Österrike)

I 786: Sveriges överenskommelser med främmande länder på det kultu-
rella området

P 1008: Föreläsningar av svenskar i utlandet

Utrikesdepartementets arkiv (UD), Protokollet

Vol. 88: Utfärdande och förlängning av svenska pass 1933 2/10–1940 8/7

Vol. 89: Utfärdande och förlängning av svenska pass 1940 1/7–1945 15/5

Utrikesdepartementets arkiv (UD), Utlandsmyndighet, svenska beskickningen Berlin, I-dossierer

F1d:2: Svenska lektorat vid utländska universitet och vice versa (Allmänt, Berlin, Greifswald, Heidelberg, Budapest, Göteborg, Hamburg)

F1d:3: Svenska lektorat vid utländska universitet och vice versa (Uppsala, Tübingen, Tartu, Stockholm, Rostock, München, Kiel, Lund, Marburg, Tübingen, Jena, Leipzig)

F1d:4: Filmer (visade i Tyskland samt beslagtagna). Kulturell upplysningsverksamhet allmänt samt föredrag om svenska förhållanden

Göteborgs Landsarkiv (GLA)

Riksföreningen Sverigekontakt, Riksföreningens arkiv, B65:1 (RS, RFA)

AIV:1: Lektoratsavdelningens protokoll 1931–1943

EI:78: Lektoraten jan–april 1940 samt lokalföreningar A–S 1940

EI:92: Handlingar för lektoraten 1942, Allmän korrespondens A–Ö

EI:103: Lektoratshandlingar 1944

L1a:3: Pressklipp Riksföreningen 1932–1933

Riksföreningen Sverigekontakt, Vilhelm Lundströms arkiv, B65:3 (RS, VLA)

E1a:2: Inkommande skrivelser 1919–1920

E1a:3: Inkommande skrivelser 1921–1928

E1a:4: Inkommande skrivelser 1929–1933

E1a:5: Inkommande skrivelser 1934

E1a:6: Inkommande skrivelser 1935–1936

E1a:7: Inkommande skrivelser 1937

E1a:8: Inkommande skrivelser 1938

E1b:2: Inkomna handlingar från Upplysningsnämnden 1936–1938

Kungliga Biblioteket, Stockholm (KB)

Vilhelm Scharps efterlämnade papper (L136)

L136:1: Brev till Vilhelm Scharp 1917–1977

L136:2: Brev från Vilhelm Scharp (kopior) 1925–1978

L136:64: V. Scharp. Berlinlektoratet 1928–36

Uppsala Universitetsbibliotek Carolina Rediviva (UUB)

Stig Wikanders samling

Brev från utländska skribenter H–K. Otto Höfler

NC:1468, Brev till föräldrarna 1938 MT 6

NC:1468, Brev till föräldrarna 1939 MT 7

Göteborgs Universitetsbibliotek (GUB)

Vilhelm Lundströms brevsamling (VLB)

Brev från Stellan Arvidson

Brev från Ture Johannisson

Brev från Alexander Mutén

Brev från Johannes Paul

Brev från Vilhelm Scharp

Brev från Malte Welin

Svenska Akademiens Arkiv, Nobelbiblioteket Stockholm (SAA)

Ture Johannissons brevsamling

Volym 482

Tyskland

Bundesarchiv Berlin (BArch)

Auslandsorganisation der NSDAP (NS9)

273: Auslandsorganisation der NSDAP. Stockholm 1936–1937

Außenpolitisches Amt der NSDAP (NS43)

54: Amt Norden. Schriftwechsel des APA in Angelegenheiten Nord-europas. (von Trotha)

Ehemaliges Berlin Document Center (Ehem. BDC)

DS A0047: Personakten

Reichs- und Preußisches Ministerium für Erziehung, Wissenschaft und Volksbildung (R4901)

933: Forschungsinstitute

1216: Unterricht in fremden Sprachen (ausschl Englisch und

Französisch) und die Anstellung der erforderlichen Lektoren (Kiel)

1312: Die Lektoren an der Universität (Berlin)

1971: Lektorate für fremde Sprachen (Marburg)

2156: Die Lektoren der Universität Tübingen

Reichsverband der deutschen Hochschulen (R8088)

465: Lektoren 1921–1931

Auswärtiges Amt, Politisches Archiv, Berlin (PolArch)

Deutsche Gesandtschaft Stockholm (Stockholm)

328, 147 Abt. 3, Bd. 1: Nordische Gesellschaft Lübeck 1924–37

328, 147 Abt. 3, Bd. 2: Nordische Gesellschaft 1937–38

334, 95 Abt. 23, Bd. 2: Deutsche Sprache an Schwedischen Lehranstalten. Lektoren. Sprachkurse 1938–1939

336, 95 Abt. 27, Bd. 1: Deutscher Akademischer Austauschdienst (Dr. Kappner) 1934–1937

Kulturpolitische Abteilung

R61163: Deutscher kulturpropaganda in Schweden. 1928–1937

R61208: Kulturpropaganda in Schweden. 1927–1937

R64028: Hochschulwesen und Studium in Deutschland (außer Zulassung)

R64108: Hochschulwesen und Studium

R64300: Lektoren in Schweden u.a

Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München (BayHStA)

Bayerisches Ministerium für Wissenschaft und Kultus

MK 69694: Ordentliche Professur für Germanische Philologie und Volkskunde

MK 69906: Lektoren der Universität München 1930–1954

MK 69918: Schwedisches Lektorat 1938–1939

Geheimes Staatsarchiv, Preußischer Kulturbesitz, Berlin (GStA-PK)

Preußisches Kultusministerium, Universitäten (HA I, Rep. 76 Va)

Nr. 10238: Errichtung von Lektoraten für Dänisch, Hebräisch, Griechisch, Schwedisch [u.a. Sprachen] sowie Anstellung der Lektoren an der Universität Kiel 1868–1929

Sekt. 1, Tit. IX, Nr. 6, Bd. 2: Allgemeine Bestimmungen über die Lektoren an den Universitäten 1921–1926

Sekt. 2, Tit. IX, Nr. 9, Bd. 4: Unterricht in französischer, italienischer, spanischer, holländischer und englischer Sprache an der Universität Berlin. Anstellung und Besoldung der dazu erforderlichen Sprachlehrer 1894–1906

Sekt. 2, Tit. IX, Nr. 9, Bd. 7: Anstellung und Besoldung der Lektoren an der Universität Berlin 1920–1927

Sekt. 2, Tit. IX, Nr. 9, Bd. 8: Anstellung und Besoldung der Lektoren an der Universität Berlin 1927–1934

Sekt. 2, Tit. IX, Nr. 9, Bd. 9: Anstellung und Besoldung der Lektoren an der Universität Berlin 1934–1937

Hessisches Staatsarchiv Marburg (StAM)

Universitätsarchiv, Philipps-Universität Marburg

310 Acc. 1974/61, Nr. 9: Die Errichtung eines Schwedischen Lektorats an der Universität Marburg

307d Nr. 385: Fakultätsakten 1925–1926

307d, Acc. 1966/10, Nr. 3a: Germanische Philologie und neuere Literaturgeschichte

Landesarchiv Schleswig-Holstein, Schleswig (LASH)

Universitätsarchiv, Christian-Albrechts-Universität Kiel (Abt. 47)

Nr. 1623: Lektorat für schwedische Sprache 1917–

Nr. 1847: Die Nordische Abteilung des Germanistischen Seminars 1922–

Nr. 2067: Lektoren

Landeshauptarchiv, Schwerin (LHAS)

Meckl.-Schwerinsches Ministerium für Unterricht, Kunst, geistliche und Medizinalangelegenheiten (5.12-7/1)

1619: Seminar für skandinavische Sprachen und Literatur, 1919–1942

1620: Institut für nordische Kultur an der Universität Rostock, 1934–1947

2547: Das Lektorat für skandinavischen Sprachen der Universität Rostock

2548: Personalakte Alexander Mutén, Honorarprofessor Fil. Lic., 1941–1944

Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden (SHStA)

Ministerium für Volksbildung

10239/7: Lektor der schwedischen Sprache 1921–1942

Staatsarchiv Hamburg (StAH)

Hochschulwesen, Dozenten- und Personalakten (361-6)

III 29: Personalakte Ester Peukert

IV 214a: Personalakte Margareta Ekenman

IV 386: Personalakte Margareta Hellmer

IV 860: Personalakte Marianne Rosenhagen

Universitätsarchiv, Universität Hamburg I (364-5:1)

A.130.2.4: Lektorat für Schwedisch

K.20.1.151: Germanisches Seminar 1923–1959

K.20.1.151p: Germanisches Seminar. Personalangelegenheiten 1935–1955

Thüringisches Hauptstaatsarchiv, Weimar (ThHStA)

Thüringisches Volksbildungsministerium

C 141: Lektoren allg.

C 335: Das Lektorat für Schwedische Sprache

Universitätsarchiv, Humboldt-Universität zu Berlin (UAB)

Phil. Fak. 1447: Lektoren 1905–1921

Phil. Fak. 1448: Lektoren 1921–1927

Phil. Fak. 1449: Lektoren 1927–1934

R/S 195: Lektoren Allg. April 1930–Febr. 1945

Personalakten (PA)

B237: Karl Björkman

H40: Sten Hagström

L036: Gösta Langenfelt

Sch23a: Vilhelm Scharp

Personalakten, NS-Dozentenschaft (NS-Dozentenschaft)

H101: Sten Hagström

B27: Karl Björkman

Universitätsarchiv, Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald (UAG)

K 628: Die Nordischen Auslands-Institute

K 897: Anstellung von Lektoren an der Universität

K 904: Die Lektoren der Universität Greifswald 1935–1946

R 190: Nordische Auslandsinstitute und Zusammenkunft mit den
Professoren aus Lund

R 387: Auslandsreisen zu wissenschaftlichen Zusammenkünften

R 1010: Die Anstellung eines Lektors der schwedischen Sprache 1927–1947

Nachlaß Prof. Magon 18: Artikel "Was ist mit Lektor Arvidson?"

Personalakten (PA)

1: Stellan Arvidson

27: Torsten Carlberg
44: Günther Falk
69: Sven B. F. Jansson
2485: Gunnar Drougge
2695: Åke Ohlmarks

Universitätsarchiv, Friedrich-Schiller-Universität Jena (UAJ)

BA 489: Anstellung der Lektoren 1921–1938
BA 1730: Die von dem Ferienkurs der Schweden errichtete "Schwedens-
stiftung" zur Errichtung eines Lektorats der Schwedischen Sprache an
der Universität Jena
C 425: Die Lektoren für neuere Sprachen 1915–28
D 557: Personal-Akte Gunnar Drougge
D 601: Personal-Akte Wolrad Eigenbrodt
D 621: Personal-Akte Lorenz Engberg
D 1011: Personal-Akte Erich Günther
D 1590: Personal-Akte Nils Kjellman
M 635: Lektoren, Lehrer der freien Künste und andere verschiedene
Personalangelegenheiten
M 695: Schwedenstiftung – Schwedisches Lektorat. Englischs Lektorat.
Russisches Lektorat. 1920–1924

Universitätsarchiv, Universität Leipzig (UAL)

PA 2817: Personal-Akte Fritz Andersson
Phil. Fak. B2/27:20: Lektorat für Schwedisch 1921–1939
Phil. Fak. B2/28:08: Nichthabilitierte des Germanistischen Instituts
1911–1943

Universitätsarchiv, Ludwig-Maximilians-Universität München (UAM)

Y-XVII-45: Isländisch-Skandinavisches Lektorat, 2 vol.
PA-allg.-851: Personalakte, Herman Hansson

Universitätsarchiv, Universität Rostock (UAR)

K22/778: Jubiläumstiftung der schwedischen Reichsvereinigung 1919–1962
K6a/499: Plan zur Errichtung eines Lehrstuhls für schwedische
Sprache 1920–1921
K6a/765: Lehrstuhl f. nordische Sprachen 1943–1946

Phil. Fak. 189: Lektorat für Schwedisch 1901–1945
Phil. Fak. 190: Pläne für ein nordisches Institut 1918–1943
Phil. Fak. 192: Schenkungen zur Unterstützung des Schwedisch-
unterrichts von R. Grave 1926–1944

Personalakten (PA)

Prof. Viktor Björkman
Alexander Mutén

**Universitätsarchiv, Eberhard-Karls-Universität Tübingen
(UAT)**

117/822: Assistenten am Deutschen Seminar
117C/52: Lektoren 1936–1944
155/314: Personenakte, Karl Björkman
155/3146: Personenakte, Åke Högberg
155/3325: Personenakte, Paul Johansson
155/3326: Personenakte, Karl Johannesson

Periodiska publikationer

Tidningar

Allsvensk Samling, 1915-02-15; 1920-01-02; 1921-03-15; 1921-11-01; 1922-01-02; 1922-03-15; 1923-03-15; 1929-05-07; 1931-05-19
Arvika Tidning, 1933-11-25
Dagens Nyheter, 1933-03-31, 1933-09-27
Greifswalder Universitäts-Zeitung, 1933-05-10.
Göteborgs Handels- och sjöfartstidning, 1933-09-27
Norrköpings Tidningar, 1933-11-23
Nya Dagligt Allehanda, 1933-11-23
Oberhessische Zeitung, 1929-05-07; 1929-05-08
Pommersche Zeitung, 1933-04-26
Social-Demokraten, 1933-09-26; 1933-09-27

Föreläsningsförteckningar

Philipps-Universität Marburg. Vorlesungen, 1930–1940 (VV Marburg).
Thüringsche Landesuniversität Jena. Vorlesungsverzeichnis, 1919–1944 (VV Jena).
Universität Greifswald. Personal- und Vorlesungsverzeichnis, 1919–1945, (VV Greifswald).
Universität Leipzig. Verzeichnis der Vorlesungen, 1919–1945 (VV Leipzig).
Universität München. Personen- und Vorlesungsverzeichnis, 1937–1940, (VV München).
Verzeichnis der Vorlesungen an der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, 1919–1944 (VV Kiel).
Vorlesungsverzeichnis der königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin, 1906–1945, (VV Berlin).
Vorlesungs-Verzeichnis der Universität Hamburg, 1919–1945 (VV Hamburg).
Vorlesungs-Verzeichnis der Universität Rostock, 1919–1945 (VV Rostock).
Württembergische Eberhard-Karls-Universität Tübingen. Personal- und Vorlesungsverzeichnis, 1928–1945 (VV Tübingen).

Litteratur

- Abmeier, Hans-Ludwig, 2003, "Merker, Ernst Paul", i: Christoph König (Hg.), *Internationales Germanistenlexikon 1800-1950*, Berlin, s. 1203–1204.
- Abraham, Nils, 2007, *Die politische Auslandsarbeit der DDR in Schweden. Zur Public Diplomacy der DDR gegenüber Schweden nach der diplomatischen Anerkennung (1972–1989)*, Münster.
- Adam, Uwe Dietrich, 1977, *Hochschule und Nationalsozialismus. Die Universität Tübingen im Dritten Reich*, Tübingen.
- Ahnlund, Karl & Andreas Åkerlund, 2009, "Svenskhetens bevarande som bildningsprojekt. Storsvenskheten, det svenska språket och nationell integration i utlandet under första halvan av 1900-talet", i: Anne Berg & Hanna Enefalk (red.), *Det mångsidiga verktyget. 11 utbildningshistoriska uppsatser*, Uppsala, s. 137–153.
- Albrecht, Helmuth & Armin Hermann, 1990, "Die Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Dritten Reich (1933–1945)", i: Rudolf Vierhaus & Bernhard vom Brocke (Hg.), *Forschung im Spannungsfeld von Politik und Gesellschaft. Geschichte und Struktur der Kaiser-Wilhelm-/Max-Planck-Gesellschaft*, Stuttgart, s. 356–403.
- Almgren, Birgitta, 2000, "Germanistik im Konflikt. Schwedische Wissenschaftler und Deutschland 1933–1945", i: Helmut Müssener & Frank-Michael Kirsch (Hg.), *Nachbarn im Ostseeraum unter sich. Vorurteile, Klischees und Stereotypen*, Stockholm, s. 106–118.
- Almgren, Birgitta, 2001, *Illusion und Wirklichkeit. Individuelle und kollektive Denkmuster in nationalsozialistischer Kulturpolitik und Germanistik 1928–1945*, Stockholm.
- Almgren, Birgitta, 2005, *Drömmen om Norden. Nazistisk infiltration 1933–1945*, Stockholm.
- Almgren, Birgitta, 2007, "Tystnad och åsiktsneutralitet som vetenskaplig standard. Svenska lärosäten i skuggan av nazismen", i: Lars M. Andersson & Mattias Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*, Stockholm, s. 345–364.
- Almgren, Birgitta, 2009, *Inte bara Stasi. Relationer Sverige-DDR 1949–1990*, Stockholm.
- Almgren, Birgitta, Jan Hecker-Stampehl & Ernst Piper, 2008, "Alfred Rosenberg und die Nordische Gesellschaft. Der 'nordische Gedanke' in Theorie und Praxis", i: *Nordeuropaforum* 18 (2008:2), s. 7–51.
- Appelquist, Gunnar, 1993, *Luthersk samverkan i nazismens skugga. Sverige och Lutherakademien i Sondershausen 1932–1945*, Uppsala.

- Arvidson, Stellan, 1932, "Mussolinis spådom", i: *Clarté. Tidskrift för socialistisk politik och kultur*, årg. 9, nr 5, s. 19–20.
- Arvidson, Stellan, 1933, "Katastrofen", i: *Clarté. Tidskrift för socialistisk politik och kultur*, årg. 10, nr 3, s. 11–12.
- Arvidsson, Stefan, 2000, *Ariska Idoler. Den indoeuropeiska mytologin som vetenskap och ideologi*, Stockholm.
- Arvidsson, Stefan, 2002, "Stig Wikander och forskningen om ariska mannförbund", i: *Chaos. Dansk-norsk tidskrift för religionshistoriske studier* 38, s. 55–68.
- Ash, Mitchell G., 1995, "Verordnete Umbrüche – Konstruierte Kontinuitäten. Zur Entnazifizierung von Wissenschaftlern und Wissenschaften nach 1945", i: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 43, s. 903–923.
- Ash, Mitchell G., 1996, "Wissenschaft – Krieg – Modernität: Einführende Bemerkungen", i: *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 19, s. 69–75.
- Ash, Mitchell G., 2001, "Wissenschaft und Politik als Ressourcen füreinander. Programmatische Überlegungen am Beispiel Deutschlands", i: Jürgen Büschenfeld et. al. (Hg.), *Wissenschaftsgeschichte Heute. Festschrift für Peter Lundgreen*, Bielefeld, s. 117–134.
- Bachofer, Wolfgang & Wolfgang Beck, 1991, "Deutsche und Niederdeutsche Philologie. Das Germanische Seminar zwischen 1933 und 1945", i: Eckart Krause, Ludwig Huber & Holger Fischer (Hg.), *Hochschulalltag im "Dritten Reich". Die Hamburger Universität 1933–1945. Teil II: Philosophische Fakultät, Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät*, Berlin & Hamburg, s. 641–703.
- Becker, Carl Heinrich, 1997a [1917], "Die Denkschrift des preußischen Kultusministeriums über die Förderung der Auslandsstudien (1917)", i: *Internationale Wissenschaft und nationale Bildung. Ausgewählte Schriften* (Herausgegeben von Guido Müller), Frankfurt am Main, s. 157–170.
- Becker, Carl Heinrich, 1997b [1919], "Gedanken zur Hochschulreform (1918/1919) (Auszüge)", i: *Internationale Wissenschaft und nationale Bildung. Ausgewählte Schriften* (Herausgegeben von Guido Müller), Frankfurt am Main, s. 180–223.
- Berg, G. R. G:son, 1922, "Zade, Inez Alfhild Beatrice", i: *Nordisk Familjebok*, band 33, s. 662–663.
- Berggren, Lena, 1999, *Nationell upplysning. Drag i den svenska anti-semitismens idéhistoria*, Stockholm.
- Bethke, Artur & Christine Fritze, 1979, "Zur Mittlerrolle der Universität Greifswald in den deutsch-schwedischen Beziehungen während der Jahre 1917–1933", i: Helmut Müssener (Hg.), *Nicht nur Strindberg. kulturelle und literarische Beziehungen zwischen Schweden und Deutschland 1870–1933*, Stockholm, s. 173–180.
- Biographisches Handbuch des deutschen auswärtigen Dienstes, 1871–1945*, band 3, 2008, Paderborn.

- Black, Judith (red.), 1999, *Schweden-Deutschland. Begegnungen und Impulse. Tyskland och Sverige: möten och impulser*, Stockholm.
- Blomqvist, Göran, 1992, *Elfenbenstorn eller statskepp? Stat, universitet och akademisk frihet i vardag och vision från Agardh till Schück*, Lund.
- Blume, Stuart S., 1974, *Toward a Political Sociology of Science*, New York.
- Boberg, Göran, 1973, *Statens Informationsstyrelse. Studier i statlig informationspolitik 1939–1945*, Opubl. licenciatavhandling, Statsvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet.
- Bogårde, Bengt, 1992, *Vilhelm Lundström och Svenskheten*, Uddevalla.
- Bohman, Nils, 1942, "Bergman, Nils Gösta", i: *Svenska män och kvinnor*, band 1, Stockholm, s. 263.
- Bollenbeck, Georg, 2001, "Das neue Interesse and der Wissenschaftshistoriographie und das Forschungsprojekt 'semantischer Umbau der Geisteswissenschaften'", i: Georg Bollenbeck & Clemens Knobloch (Hg.), *Semantischer Umbau der Geisteswissenschaften nach 1933 und 1945*, Heidelberg, s. 9–40.
- Bollmus, Reinhard, 2006 [1970], *Das Amt Rosenberg und seine Gegner. Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem*, Stuttgart.
- Bollmus, Reinhard, 1980, "Zum Projekt einer nationalsozialistischen Alternativ-Universität. Alfred Rosenbergs 'Hohe Schule'", i: Manfred Heinemann (Hg.), *Erziehung und Schulung im Dritten Reich. Teil 2: Hochschule, Erwachsenenbildung*, Stuttgart, s. 125–152.
- Botsch, Gideon, 2006, *Politische Wissenschaft im Zweiten Weltkrieg. Die deutschen Auslandswissenschaften im Einsatz 1940–1945*, Paderborn.
- Bourdieu, Pierre, 1998, *Vom Gebrauch der Wissenschaft. Für eine klinische Soziologie des wissenschaftlichen Feldes*, Konstanz.
- Bourdieu, Pierre, 2004, *Science of Science and Reflexivity*, Chicago.
- Breuer, Stefan, 2009, "Die 'Nordische Bewegung' in der Weimarer Republik", i: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 57, s. 485–509
- Broadly, Donald, 1991, *Sociologi och epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*, Stockholm.
- Broszat, Martin, 1969, *Der Staat Hitlers*, München.
- Bruch, Rüdiger vom, 2004, "Methoden und Schwerpunkte der neueren Universitätsgeschichtsforschung", i: Werner Buchholz (Hg.), *Die Universität Greifswald und die deutsche Hochschullandschaft im 19. und 20. Jahrhundert*, Stuttgart, s. 9–26.
- Bruézière, Maurice, 1983, *L'Alliance française. Histoire d'une institution*, Paris.
- Brylla, Charlotta, Birgitta Almgren & Frank-Michael Kirsch (red.), 2005, *Bilder i kontrast. Interkulturella processer Sverige/Tyskland i skuggan av nazismen 1933–1945*, Aalborg.
- Buddrus, Michael & Sigrd Fritslar, 2007, *Die Professoren der Universität Rostock im Dritten Reich. Ein biographisches Lexikon*, München.

- Buschmann, Arno, 2000, *Nationalsozialistische Weltanschauung und Gesetzgebung 1933–1945. Band II. Dokumentation einer Entwicklung*, Wien.
- Büchten, Daniela, 1997, "Opp mot Nord! Tyske turister i Skandinaavia", i: Bernd Henningsen, Janine Klein, Helmut Müssener & Solfrid Söderlind (red.), *Skandinavien och Tyskland 1800–1914. Möten och vänskapsband*, Berlin, s. 113–114.
- Böhme, Klaus-Richard, 1979, "Deutsch-schwedische Militärbeziehungen 1918–1932", i: Helmut Müssener (red.), *Nicht nur Strindberg. Kulturelle und literarische Beziehungen zwischen Schweden und Deutschland 1870–1933*, Stockholm, s. 160–172.
- Carlgren, Wilhelm M., 1973, *Svensk utrikespolitik 1939–1945*, Stockholm.
- Carlsson, Holger, 1942, *Nazismen i Sverige. Ett varningsord*, Stockholm.
- Dalén, Uno, 1949, "Scharp, Johan Vilhelm", i: *Svenska män och kvinnor*, band 6, Stockholm, s. 532.
- Daniels, Mario, 2010, "Auslandkunde an der Universität Tübingen 1918–1945", i: Urban Wiesing et. al. (Hg.), *Die Universität Tübingen im Nationalsozialismus*, Stuttgart, s. 351–384.
- Denkschrift des Reichsverbandes der Hochschullektoren über das Lektorat an den Deutschen Hochschulen*, 1922, Berlin.
- Deutsche Biographische Enzyklopädie*, 10 band, 2005–2008, München.
- Donaldson, Frances, 1984, *The British Council. The First Fifty Years*, London.
- Drougge, Gunnar, 1929, *Schwedisches Lesebuch. Mit Wörterverzeichnissen und Grammatik*, Braunschweig.
- Düwell, Kurt & Werner Link, 1981, "Einführung", i: Kurt Düwell & Werner Link (Hg.), *Deutsche auswärtige Kulturpolitik seit 1871. Geschichte und Struktur*, Köln, s. 1–5.
- Düwell, Kurt, 1971, "Staat und Wissenschaft in der Weimarer Epoche. Zur Kulturpolitik des Ministers C. H. Becker", i *Historische Zeitschrift Beiheft N.F. 1*, s. 31–74.
- Düwell, Kurt, 1981, "Die Gründung der kulturpolitischen Abteilung im Auswärtigen Amt 1919/20 als Neuansatz. Inhaltliche und organisatorische Strukturen der Reform auswärtiger Kulturpolitik nach dem Ersten Weltkrieg", i: Kurt Düwell & Werner Link (Hg.), *Deutsche auswärtige Kulturpolitik seit 1871. Geschichte und Struktur*, Köln, s. 46–71.
- Döscher, Hans-Jürgen, 1987, *Das Auswärtige Amt im Dritten Reich. Diplomatie im Schatten der "Endlösung"*, Berlin.
- Elias, Norbert, 1996 [1970], *Was ist Soziologie?*, München.
- Elias, Norbert, 1982, "Scientific Establishments", i: Norbert Elias, Herminio Martins & Richard Whitley (ed.), *Scientific Establishments and Hierarchies*, Dordrecht, s. 3–69.
- Elias, Norbert, 1983, *Engagement und Distanzierung*, Frankfurt am Main.

- Engster, Hermann, 1986, *Germanisten und Germanen. Germanenideologie und Theoriebildung in der deutschen Germanistik und Nordistik von den Anfängen bis 1945 in exemplarischer Darstellung*, Frankfurt am Main.
- Fahlbusch, Michael, 1999, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die "Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften" von 1931–1945*, Baden-Baden.
- Falter, Jürgen W., 1998, "Die 'Märzgefallenen' von 1933. Neue Forschungsergebnisse zum sozialen Wandel innerhalb der NSDAP-Mitgliedschaft während der Machtergreifungsphase", i: *Geschichte und Gesellschaft* 24, s. 595–616.
- Fix, Hans, 2003, "Gering, Hugo Carl Theodor Ludwig", i: Christoph König (Hg.), *Internationales Germanistenlexikon 1800-1950*, Berlin, s. 553–555.
- Flygare, Natte (Hg.), 1921, *Die beiden ersten schwedischen Ferienkurse, Jena 1920*, Jena.
- Friberg, Lennart, 1973, *Styre i kristid. Studier i kristidsförvaltningens organisation och struktur 1939–1945*, Stockholm.
- Friedländer, Herbert, 1949, "Lundström, Karl Johan Vilhelm", i: *Svenska män och kvinnor*, band 5, Stockholm, s. 141.
- Friese, Wilhelm, 1993, "75 Jahre Nordisches Institut der Universität Greifswald", i: *Skandinavistik*, 23, s. 110–127.
- Gajek, Esther, 1997, "Germanenkunde und Nationalsozialismus. Zur Verflechtung von Wissenschaft und Politik am Beispiel Otto Höflers", i: Richard Faber (Hg.), *Politische Religion – Religiöse Politik*, Würzburg, s. 173–204.
- Gerdmar, Anders, 2006, "Ein germanischer Jesus auf schwedischem Boden. Schwedisch-deutsche Forschungszusammenarbeit mit rassistischen Vorzeichen 1941–1945", i: Roland Deines, Volker Leppin & Karl-Wilhelm Niebuhr (Hg.), *Walter Grundmann. Ein Neutestamentler in Dritten Reich*, Leipzig, s. 319–348.
- Germann, Dietrich, 1954, *Geschichte der Germanistik an der Friedrich-Schiller-Universität Jena*, opubl. dissertation, Friedrich-Schiller-Universität Jena.
- Glover, Nikolas, 2008, *Made in Sweden? The Image of Sweden in "Cultural Propaganda" 1945–1950*, Paper presenterat vid European Social Science History Conference 1 mars 2008.
- Glover, Nikolas, 2009, "Imaging Community: Sweden in 'cultural propaganda' then and now", i: *Scandinavian Journal of History*, 34:3, s. 246–263.
- Grafström, Sven, 1989, *Anteckningar 1938–1944* (Utgivna genom Stig Ekman), Stockholm.
- Grafström, Åke, 1948a, "Langenfelt, Per Gösta Lars Magnus", i: *Svenska män och kvinnor*, band 4, Stockholm, s. 460.
- Grafström, Åke, 1948b, "Lide, Sven Alfred", i: *Svenska män och kvinnor*, band 4, Stockholm, s. 556.
- Grass, Martin & Klaus Misgeld, 1999, "Von Branting bis Brandt. kontakte zwischen der schwedischen und der deutschen Arbeiterbewegung / Från

- Branting till Brandt. kontakter mellan svensk och tysk arbetarrörelse, i: Judith Black (red.), *Schweden-Deutschland. Begegnungen und Impulse / Tyskland och Sverige: möten och impulser*, Stockholm, s. 90–103.
- Große, Rudolf, 2003, "Frings, Theodor", i: Christoph König (Hg.), *Internationales Germanistenlexikon 1800-1950*, Berlin, s. 528–531.
- Grüttner, Michael, 2002, "Machtergreifung als Generationenkonflikt. Die Krise der Hochschulen und der Aufstieg des Nationalsozialismus", i: Rüdiger vom Bruch & Brigitte Kaderas (Hg.), *Wissenschaften und Wissenschaftspolitik. Bestandaufnahmen zu Formationen, Brüchen und Kontinuitäten im Deutschland des 20. Jahrhunderts*, Stuttgart, s. 339–353.
- Grüttner, Michael, 2004, *Biographisches Lexikon zur nationalsozialistischen Wissenschaftspolitik*, Heidelberg.
- Haar, Ingo, 2002, *Historiker im Nationalsozialismus. Deutsche Geschichtswissenschaft und der "Volkstumskampf" im Osten*, Göttingen.
- Haiger, Ernst, 1991, "Politikwissenschaft und Auslandswissenschaft im 'Dritten Reich' – (Deutsche) Hochschule für Politik und Auslandswissenschaftliche Fakultät der Berliner Universität 1940–1945", i: Gerhard Göhler & Bodo Zeuner (Hg.), *Kontinuitäten und Brüche in der deutschen Politikwissenschaft*, Baden-Baden, s. 94–136.
- Hamann, Annett, 2003, "'Männer der kämpfenden Wissenschaft'. Die 1945 geschlossenen Institute an der Universität Jena", i: Uwe Hoßfeld, Jürgen John, Oliver Lemuth & Rüdiger Stutz (Hg.), *"Kämpferische Wissenschaft". Studien zur Universität Jena im Nationalsozialismus*, Köln, Weimar & Wien, s. 202–234.
- Hammerstein, Notker, 1999, *Die Deutsche Forschungsgemeinschaft in der Weimarer Republik und im Dritten Reich. Wissenschaftspolitik in Republik und Diktatur 1920–1945*, München.
- Hammerstein, Notker, 2002, "Wissenschaftssystem und Wissenschaftspolitik im Nationalsozialismus", i: Rüdiger vom Bruch & Brigitte Kaderas (Hg.), *Wissenschaften und Wissenschaftspolitik. Bestandaufnahmen zu Formationen, Brüchen und Kontinuitäten im Deutschland des 20. Jahrhunderts*, Stuttgart, s. 219–224.
- Hannemann, Matthias, Sven Radowitz & Daniel Roth (Hg.), 2008, *Im Spannungsfeld. Affinitäten, Abgrenzungen und Arrangements in den deutsch-schwedischen Beziehungen des Zwanzigsten Jahrhunderts*, Greifswald.
- Hansson, Jonas, 2003, "Sweden and Nazism", i: Stig Ekman & Klas Åmark (ed.), *Sweden's relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust*, Stockholm, s. 137–196.
- Hausmann, Frank-Rutger, 1998, *"Deutsche Geisteswissenschaft" im Zweiten Weltkrieg. Die "Aktion Ritterbusch" (1940–1945)*, Dresden.
- Haustein, Jens, 2003, "Wesle, Carl", i: Christoph König (Hg.), *Internationales Germanistenlexikon 1800-1950*, Berlin, s. 2020–2021.
- Heiber, Helmut, 1991, *Universität unterm Hakenkreuz. Teil I: Der Professor im Dritten Reich. Bilder aus der akademischen Provinz*, München.

- Heiber, Helmut, 1992, *Universität unterm Hakenkreuz. Teil 2: Die Kapitulation der Hohen Schulen. Das Jahr 1933 und seine Themen*, Band 1, München.
- Heiber, Helmut, 1994, *Universität unterm Hakenkreuz. Teil 2: Die Kapitulation der Hohen Schulen. Das Jahr 1933 und seine Themen*, Band 2, München.
- Heim, Susanne, 2002, *Die reine Luft der wissenschaftlichen Forschung. Zum Selbstverständnis der Forscher der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft*, Berlin.
- Heinrich, Fritz, 1997, "Das religionswissenschaftliche Institut der Ernst Moritz Arndt-Universität Greifswald 1944–1945", i: *Zeitschrift für Religionswissenschaft* 5, s. 203–230.
- Heinrich, Fritz, 2002, *Die deutsche Religionswissenschaft und der Nationalsozialismus. Eine ideologiekritische und wissenschaftsgeschichtliche Untersuchung*, Petersberg.
- Heinrich, Fritz, 2008, "Bernhard Kummer (1897–1962). The Study of Religions Between Religious Devotion for the Ancient Germans, Political Agitation and Academic Habitus", i: Horst Junginger (red.), *The Study of Religion under the Impact of Fascism*, Leiden, s. 229–262.
- Henningsen, Bernd et al. (red.), 1997, *Skandinavien och Tyskland 1800–1914. Möten och Vänskapsband*, Berlin.
- Heschel, Susannah, 1994, "Theologen für Hitler", i: Leonore Siegele-Wenschkewitz (Hg.), *Christlicher Antijudaismus und Antisemitismus*, Frankfurt am Main, s. 125–170.
- Heschel, Susannah, 2002, "Deutsche Theologen für Hitler", i: Peter von der Osten-Sacken (Hg.), *Das mißbrauchte Evangelium. Studien zur Theologie und Praxis der Thüringer Deutschen Christen*, Berlin, s. 70–90.
- Hoffend, Andrea, 1998, *Zwischen Kultur-Achse und Kulturkampf. Die Beziehungen zwischen 'Drittem Reich' und faschistischem Italien in den Bereichen Medien, Kunst, Wissenschaft und Rassenfragen*, Frankfurt am Main.
- Hoffmann, Jutta, 2010, *Nordische Philologie an der Berliner Universität zwischen 1810 und 1945. Wissenschaft – Disziplin – Fach*, Frankfurt am Main.
- Hofmann, Erich, 1969, "Philologie: IV. Germanistik", i: Karl Jordan & Erich Hofman (Hg.), *Geschichte der Christian-Albrechts-Universität Kiel 1665–1965. Band 5, Geschichte der Philosophischen Fakultät Teil 2*, Neumünster, s. 183–235.
- Holmberg, Gustav, 2008, "Yngve Öhman, utbyteszonerna och svensk solforskning under efterkrigstiden", i: Sven Widmalm (red.), *Vetenskapens sociala strukturer. Sju historiska fallstudier om konflikt, samverkan och makt*, Lund, s. 167–190.
- Hoogland, Claes, 1946, "Harrie, Ivar Olav", i: *Svenska män och kvinnor*, band 3, Stockholm, s. 314–315.
- Hube, Hans-Jürgen, 1987a, "Die Nordistik und das Berliner Germanische Seminar", i: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Gesellschaftswissenschaftliche Reihe*, 36. Jg. Heft 9, s. 794–800.

- Hube, Hans-Jürgen, 1987b, "Räume und Gebäude in der Geschichte des Germanischen Seminars", i: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Gesellschaftswissenschaftliche Reihe*, 36. Jg. Heft 9, s. 788–793.
- Huckstorf, Axel, 1997, *Internationale Beziehungen 1933–1939: Schweden und das Dritte Reich*, Frankfurt am Main.
- Hübinger, Gangolf, 1996, "Der Verlag Eugen Diedrichs in Jena: Wissenschaftskritik, Lebensreform und völkische Bewegung", i: *Geschichte und Gesellschaft* 22, s. 31–45.
- Hüttenberger, Peter, 1976, "Nationalsozialistische Polykratie", i: *Geschichte und Gesellschaft* 2, s. 417–442.
- Hyvärinen, Irma & Steffen Prignitz, 2003, "Rosenfeld, Hans-Friedrich Christian", i: Christoph König (Hg.), *Internationales Germanistenlexikon 1800–1950*, Berlin, s. 1521–1524.
- Höll, Rainer, 1983, *Die Nordeuropa-Institute der Universität Greifswald von 1918 bis 1945*, opubl. dissertation, Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald.
- Höll, Rainer, 1997, *Die Nordeuropa-Institute der Universität Greifswald von 1918 bis 1945. Mit vergleichenden Betrachtungen zur Greifswalder Nord-europaforschung nach 1945*, Greifswald.
- Jansen, Christian, 1992, *Professoren und Politik. Politisches Denken und Handeln der Heidelberger Hochschullehrer 1914–1935*, Göttingen.
- Jansson, Torkel, 2004, "Über den Begriff 'Norden' und die nordische identität in Estland – Unter besonderer Berücksichtigung Narvas", i: Karsten Brüggemann (Hg.), *Narva und die Ostseeregion / Narva and the Baltic Sea Region*, Narva, s. 29–45.
- Jaraus, Konrad H., 1984, *Deutsche Studenten 1800–1970*, Frankfurt am Main.
- Jaraus, Konrad H., 1990, *The Unfree Professions. German Lawyers, Teachers and Engineers, 1900–1950*, New York & Oxford.
- Jarring, Gunnar, 1992–1994, "Ohlmarks, Åke Joel", i: *Svenskt biografiskt lexikon*, band 28, Stockholm, s. 111–117.
- Johannisson, Ture, 1949, "Glimtar från Riksföreningens lektoratsverksamhet", i: *Allsvensk samling* nr 1, s. 3–6.
- Johannisson, Ture, 1971, "Vilhelm Lundström och de svenska utlandslektoraten", i: *Svenskt bortom gränserna. Sju kapitel om Vilhelm Lundström*, Göteborg, s. 43–51.
- John, Jürgen & Rüdiger Stutz, 2009, "Die Jenaer Universität 1918–1945", i: *Traditionen – Brüche – Wandlungen. Die Universität Jena 1850–1995* (Herausgegeben von der Senatskommission zur Aufarbeitung der Jenaer Universitätsgeschichte im 20. Jahrhundert), Köln, s. 270–587.
- Jonsell, Bengt, 2003–2006, "Skottsberg, Carl Johan Fredrik", i: *Svenskt biografiskt lexikon*, band 32, Stockholm, s. 481–491.

- Junginger, Horst, 2008, "From Buddha to Adolf Hitler. Walther Wüst and the Aryan Tradition", i: Horst Junginger (ed.), *The Study of Religion under the Impact of Fascism*, Leiden, s. 107–177.
- Jürgens, Adolf, 1933, "Die skandinavischen Studien und die Bibliotheken in Deutschland im letzten Menschenalter", i: *Overbibliotekar Wilhelm Munthe på 50-årsdagen 20. oktober 1933 fra fagfeller og venner*, Oslo, s. 97–126.
- Kamp, A., 1944, *Dansk samvirke. De første 25 aar 1919–30. April 1944*, Köpenhamn.
- Karcher, Nicola, 2009, "Schirmorganisation der Nordischen Bewegung: Der Nordische Ring und seine Repräsentanten in Norwegen", i: *Nord-europaforum* 19 (2009:1), s. 7–35.
- Kater, Michael H., 2006 [1974], *Das "Abnenerbe" der SS 1935–1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*, München.
- Kater, Michael H., 1975, *Studentenschaft und Rechtsradikalismus in Deutschland 1918–1933. Eine sozialgeschichtliche Studie zur Bildungskrise in der Weimarer Republik*, Hamburg.
- Klee, Ernst, 2007, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*, Frankfurt am Main.
- Kliemann, Hendriette, 2005, "Nordens koordinater. Vetenskapliga konstruktioner av en europeisk region 1770–1850", i: *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdomshistoria* 2005, s. 43–62.
- Kloosterhuis, Jürgen, 1981, "Deutsche auswärtige Kulturpolitik und ihre Trägergruppen vor dem Ersten Weltkrieg", i: Kurt Düwell & Werner Link (Hg.), *Deutsche auswärtige Kulturpolitik seit 1871. Geschichte und Struktur*, Köln, s. 8–45.
- Kloosterhuis, Jürgen, 1994, *"Friedliche Imperialisten". Deutsche Auslandsvereine und auswärtige Kulturpolitik, 1906–1918*, Frankfurt am Main.
- Klose, Olaf, 1940, "Die nordische Professur in Kiel in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts. Quellen zur Geschichte der Beziehungen zwischen Kiel und dem Norden", i: *De Libris. Bibliofile breve til Ejnar Munksgaard paa 50-aarsdagen 28. februar*, Köpenhamn, s. 56–74.
- Korlén, Gustav, 2003a, "Berendsohn, Walter Arthur", i: Christoph König (Hg.), *Internationales Germanistenlexikon 1800-1950*, Berlin, s. 142–144.
- Korlén, Gustav, 2003b, "Rooth, Erik Gustaf Teodor", i: Christoph König (Hg.), *Internationales Germanistenlexikon 1800-1950*, Berlin, s. 1515–1516.
- Kronholm, Tryggve, 1992–1994, "Odeberg, Hugo", i: *Svenskt biografiskt lexikon*, band 28, Stockholm, s. 1–5.
- Kummel, Bengt, 1994, *Svenskar i all världen förenen eder! Vilhelm Lundström och den allsvenska rörelsen*, Åbo.
- König, Christoph, 2003a, "Petersen, Julius", i: Christoph König (Hg.), *Internationales Germanistenlexikon 1800-1950*, Berlin, s. 1385–1388.

- König, Christoph, 2003b, "Schneider, Hermann", i: Christoph König (Hg.), *Internationales Germanistenlexikon 1800-1950*, Berlin, s. 1640–1642.
- Kößling, Rainer, 2003, "Anfänge der Nordistik an der Universität Leipzig", i: Wilhelm Heizmann & Astrid van Nahl (Hg.), *Runica – Germanica – Mediaevalia*, Berlin, s. 356–374.
- La Farge, Beatrice, 2005, "Zur Geschichte der Germanischen Altertumskunde", i: Jürg Glaser & Julia Zernack (Hg.), *Germanentum im Fin de siècle. Wissenschaftsgeschichtliche Studien zum Werk Andreas Heuslers*, Basel, s. 89–119.
- Laitenberger, Volkhard, 1976, *Akademischer Austausch und auswärtige Kulturpolitik. Der Deutsche Akademische Austauschdienst (DAAD) 1923–1945*, Göttingen.
- Langewiesche, Dieter, 1997, "Die Universität Tübingen in der Zeit des Nationalsozialismus. Formen der Selbstgleichschaltung und Selbstbehauptung", i: *Geschichte und Gesellschaft* 23, s. 618–646.
- Levander, Hans, 1949, "Marcus, Carl David", i: *Svenska män och kvinnor*, band 5, Stockholm, s. 239.
- Lilliestam, Åke, 1992–1994, "Pauli, Ivan Hjalmar Emanuel", i: *Svenskt biografiskt lexikon*, band 28, Stockholm, s. 740–742.
- Limberg, Lennart, 2004, "Almost a Century's Work. Preserving Swedishness Outside of Sweden", i: Philip J. Anderson, Dag Blanck & Byron J. Nordstrom (ed.), *Scandinavians in Old and New Lands. Essays in Honor of H. Arnold Barton*, Chicago, s. 125–157.
- Limberg, Lennart, 2008a, "Föreningens bakgrund och tillkomst", i: Lennart Limberg (red.), *Internationell nationalism. Riksföreningen 100 år*, Göteborg, s. 15–40.
- Limberg, Lennart, 2008b, "Med Vilhelm Lundström i Ledningen, åren 1908 till 1923", i: Lennart Limberg (red.), *Internationell nationalism. Riksföreningen 100 år*, Göteborg, s. 41–76.
- Limberg, Lennart, 2008c, "Svenska lektoraten, åren 1913 till 1945", i: Lennart Limberg (red.), *Internationell nationalism. Riksföreningen 100 år*, Göteborg, s. 87–139.
- Limberg, Lennart, 2008d, "Framgångar och kriser, åren 1924 till 1932", i: Lennart Limberg (red.), *Internationell nationalism. Riksföreningen 100 år*, Göteborg, s. 163–203.
- Limberg, Lennart, 2008e, "Ekonomisk rekonstruktion och nya kriser, åren 1933 till 1947", i: Lennart Limberg (red.), *Internationell nationalism. Riksföreningen 100 år*, Göteborg, s. 205–249.
- Lincoln, Bruce, 1999, *Theorizing Myth. Narrative, Ideology and Scholarship*, Chicago.
- Lindberg, Bo & Ingemar Nilsson, 1996, *Göteborgs universitets historia I. På högskolans tid*, Göteborg.

- Lindberg, Nils-Herman, 1930, *Lärobok i svenska – Lehrbuch der Schwedischen Sprache – Rootsi keele õpperaamat*, Tartu & Dorpat.
- Lindberg, Nils-Herman, 1932, *Lehrbuch der Schwedischen Sprache, Zweite vollständig umgearbeitete, erweiterte Auflage*, Tartu & Dorpat.
- Lindman, Sigurd & Olof H. Selling, 1954, "Skottsberg, Carl Johan Fredrik", i: *Svenska män och kvinnor*, band 7, Stockholm, s. 90.
- Longerich, Peter, 1987, *Propagandisten im Krieg. Die Presseabteilung des Auswärtigen Amtes unter Ribbentrop*, Oldenbourg.
- Lovoll, Odd S., 2007a, "A Greater Norway", i: *The Norseman* No. 1 – 2007, s. 6–31.
- Lovoll, Odd S., 2007b, "Common Historical Memory", i: *The Norseman* No. 2 – 2007, s. 5–36.
- Lovoll, Odd S., 2007c, "War and Peace", i: *The Norseman* No. 3 – 2007, s. 6–38.
- Lundgreen, Peter, 1985, "Hochschulpolitik und Wissenschaft im Dritten Reich", i: Peter Lundgreen (Hg.), *Wissenschaft im Dritten Reich*, Frankfurt am Main, s. 9–30.
- Lundström, Enni & Vilhelm Lundström 1923, *Svensk läsebok för undervisningen i svenska språket vid utländska universitet*, Göteborg.
- Lundström, Vilhelm, 1902, *Svenska språkets framtid*, Uppsala.
- Lundström, Vilhelm, 1930, *Allsvenska linjer*, Göteborg.
- Lutzhöft, Hans-Jürgen, 1971, *Der nordische Gedanke in Deutschland 1920–1940*, Stuttgart.
- Lönnqvist, Sven, 1948, "Jansson, Sven Birger Fredrik", i: *Svenska män och kvinnor*, band 4, Stockholm, s. 46.
- Lönnqvist, Sven, 1949, "Peterson, Ernst Robert August", i: *Svenska män och kvinnor*, band 6, Stockholm, s. 77.
- Lönnroth, Erik, 1959, *Den svenska utrikespolitikens historia. V. 1919–1939*, Stockholm.
- Lööf, Lars Olof, 2008, "Jubileumsutställningen 1923 och Utlandssvenska avdelningen", i: Lennart Limberg (red.), *Internationell nationalism. Riksföreningen 100 år*, Göteborg, s. 77–85.
- Löow, Heléne, 2004, *Nazismen i Sverige 1924–1979. Pionjärerna, partierna, propagandan*, Stockholm.
- Magon, Leopold, 1940, "Die nordischen Auslandsinstitute der Ernst Moritz Arndt-Universität", i: *Gesellschaft von Freunden und Förderern der Ernst Moritz Arndt-Universität Greifswald. Mitteilungen 1940*, s. 21–25.
- Magon, Leopold, 1956, "Die Geschichte der Nordischen Studien und die Begründung des Nordischen Instituts (zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Deutsch-Nordischen kulturellen Verbindungen)", i: *Festschrift zur 500-Jahrfeier der Universität Greifswald. Band II*, Greifswald, s. 239–272.
- Manheim, Jarol B., 1994, *Strategic Public Diplomacy and American Foreign Policy*, New York.

- Marell, Anders, 1998, "Åke Ohlmarks – schwedischer Lektor, Nazimitläufer und/oder Geheimagent?", i: *Germanisten* 1–3, Jg. 3, s. 93–100.
- Marquardt, Marion, 1988, "Zur Geschichte des Germanistischen Instituts an der Leipziger Universität von seiner Gründung 1873 bis 1945", i: *Zeitschrift für Germanistik* 9. Jg. Heft 6, s. 681–687.
- McClelland, Charles E., 1991, *The German Experience of Professionalization. Modern Learned Professions and their Organizations from the Early Nineteenth Century to the Hitler Era*, Cambridge.
- McClelland, Charles, 2005, "Modern German Universities and Their Historians since the Fall of the Wall", i: *The Journal of Modern History* 77, s. 138–159.
- Mees, Bernard, 2000, "Völkische Altnordistik: The Politics of Nordic Studies in the German-Speaking Countries, 1926–45", i: Geraldine Barnes & Margaret Clunies Ross (ed.), *Old Norse Myths, Literature and Society. Proceedings of the 11th International Saga Conference 2–7 July 2000*, Sydney, s. 316–326.
- Meißner, Uwe, 2003, "Mogk, Eugen", i: Christoph König (Hg.), *Internationales Germanistenlexikon 1800-1950*, Berlin, s. 1247–1249.
- Menke, Hubertus, 2003, "Borchling, Conrad August Johannes Carl", i: Christoph König (Hg.), *Internationales Germanistenlexikon 1800-1950*, Berlin, s. 239–242.
- Merker, Paul, 1926, "Das Nordische Institut an der Universität Greifswald", i: *Weltpolitische Bildungsarbeit an Preussischen Hochschulen*, Berlin, s. 81–100.
- Merthens, Lothar, 2002a, "Die 'Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft / Deutsche Forschungsgemeinschaft' im Dritten Reich 1933–1936", i: Frank-Rutger Hausmann (Hg.), *Die Rolle der Geisteswissenschaften im Dritten Reich 1933–1945*, München, s. 21–37.
- Merthens, Lothar, 2002b, "Einige Anmerkungen zur NS-Wissenschafts- und Forschungspolitik", i: Rüdiger vom Bruch & Brigitte Kaderas (Hg.), *Wissenschaften und Wissenschaftspolitik. Bestandaufnahmen zu Formationen, Brüchen und Kontinuitäten im Deutschland des 20. Jahrhunderts*, Stuttgart, s. 225–240.
- Michels, Eckard, 2004, "Deutsch als Weltsprache? Franz Thierfelder, the Deutsche Akademie in Munich and the Promotion of the German Language Abroad, 1923–1945", i: *German History* 22(2), s. 206–228.
- Michels, Eckard, 2005, *Von der Deutschen Akademie zum Goethe-Institut. Sprach- und auswärtige Kulturpolitik 1923–1960*, München.
- Molin, Karl, 1998–2000, "Richert, Arvid G.", i: *Svenskt biografiskt lexikon*, band 30, Stockholm, s. 159–163.
- Molin, Karl, 2001, "Arvid Richert", i: Gunnar Artéus & Leif Leifland (red.), *Svenska diplomatprofiler under 1900-talet*, Stockholm, s. 112–131.
- Mommsen, Hans, 1966, *Beamtentum im Dritten Reich. Mit ausgewählten Quellen zur nationalsozialistischen Beamtenpolitik*, Stuttgart.
- Muschik, Alexander, 2004, "Im Dienst der 'Arbeiter- und Bauernmacht': Der Aufbau der Nordistik in der DDR", i: *Nordeuropaforum* 14 (2004:2), s. 27–42.

- Muschik, Alexander, 2006, *Die beiden deutschen Staaten und das neutrale Schweden. Eine Dreiecksbeziehung im Schatten der offenen Deutschlandfrage 1949–1972*, Münster.
- Müller, Guido, 1991, *Weltpolitische Bildung und akademische Reform. C. H. Beckers Wissenschafts- und Hochschulpolitik 1908–1930*, Köln.
- Müller, Guido, 1997, "Einleitung", i: Guido Müller (Hg.), *Carl Heinrich Becker. Internationale Wissenschaft und nationale Bildung. Ausgewählte Schriften*, Köln, s. 1-29.
- Myrda, Sönke, 2003, *Nordistik an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. Die Nordische Abteilung von 1933 bis 1945*, opubl. magisterarbete, Nord-europa-Institut, Humboldt-Universität zu Berlin.
- Müssener, Helmut & Frank-Michael Kirsch (Hg.), *Nachbarn im Ostseeraum unter sich. Vorurteile, Klischees und Stereotypen*, Stockholm.
- Müssener, Helmut (red.), 1979, *Nicht nur Strindberg. Kulturelle und literarische Beziehungen zwischen Schweden und Deutschland 1870–1933*, Stockholm.
- Müssener, Helmut, 1985, *Deutschsprachige Belletristik in schwedischer Übersetzung 1870–1979. Bibliographie und Kommentar*, Stockholm.
- Möller, Horst, 1984, "Nationalsozialistische Wissenschaftsideologie", i: Jörg Tröger (Hg.), *Hochschule und Wissenschaft im Dritten Reich*, Frankfurt am Main, s. 65–76.
- Möllmann, Klaus, 1996, "Vilhelm Scharp: Mit Zivilcourage", i: *Nordeuropaforum* 6 (1996), s. 15.
- Nase, Marco, 2009, *Johannes Paul und das Schwedische Institut der Universität Greifswald*, opubl. magisterarbete, Lehrstuhl für Nordische Geschichte, Ernst-Moritz-Arnt-Universität Greifswald.
- Nationalencyklopedin*, 20 band, 1989–1996, Stockholm.
- Nettelbladt, Sölve, 1948, "Jirflow, Ernst Ragnar", i: *Svenska män och kvinnor*, band 4, Stockholm, s. 61.
- Ninkovich, Frank A., 1981, *The Diplomacy of Ideas. U.S. Foreign Policy and Cultural Relations 1938–1950*, Cambridge.
- Nyman, Elmar, 2008, "Estlandsutskottet under sex decennier", i: Lennart Limberg (red.), *Internationell nationalism. Riksföreningen 100 år*, Göteborg, s. 251–265.
- Nyman, Olle, 1949, "Pauli, Ivan Hjalmar Emanuel", i: *Svenska män och kvinnor*, band 6, Stockholm, s. 40.
- Nyman, Olle, 1954, "Svärd, Nils Gunnar", i: *Svenska män och kvinnor*, band 7, Stockholm, s. 397.
- Ohlmarks, Åke, 1980a, *Doktor i Lund. En bok om akademiska intriger*, Stockholm.
- Ohlmarks, Åke, 1980b, *Efter mig Syndafloden. Greifswald-Berlin-Hamburg 1941–1945*, Köping.
- Oredsson, Sverker, 1996, *Lunds universitet under andra världskriget. Motsättningar, debatter och hjälpinsatser*, Lund.

- Paletschek, Sylvia, 2001, *Die permanente Erfindung einer Tradition. Die Universität Tübingen im Kaiserreich und in der Weimarer Republik*, Stuttgart.
- Palmgren, Herman (red.), 1913, *Matrikel öfver Gästrike-Hälsninge nation i Uppsala 1811–1912*, Stockholm.
- Parak, Michael, 2004, *Hochschule und Wissenschaft in zwei deutschen Diktaturen. Elitenaustausch an sächsischen Hochschulen 1933–1952*, Köln.
- Paschalidis, Gregory, 2009, "Exporting national culture: History of Cultural Institutes abroad", i: *International Journal of Cultural Policy* Vol. 15, No. 3, s. 275–289.
- Perwe, Johan, 2003, "Hjälpnätverk och motstånd 1933–1945", i: Sven Ekdahl (red.), *Svenska Victoriaförsamlingen Berlin 1903–2003*, Stockholm, s. 160–199.
- Peters, Jan, 1979, "Arbeiterbewegung und deutsch-schwedische Nachbarschaft: Zur Vermittlerfunktion von Wilhelm Jansson (1877–1923)", i: Helmut Müssener (red.), *Nicht nur Strindberg. Kulturelle und literarische Beziehungen zwischen Schweden und Deutschland 1870–1933*, Stockholm, s. 181–190.
- Peters, Jelko, 2003, "Mitzka, Walther", i: Christoph König (Hg.), *Internationales Germanistenlexikon 1800–1950*, Berlin, s. 1241–1243.
- Peukert, Detlev J. K., 1987, *Die Weimarer Republik. Krisenjahre der klassischen Moderne*, Frankfurt am Main.
- Piper, Ernst, 2007, *Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe*, München.
- Pisa, Beatrice, 1995, *Nazione e politica nella Società "Dante Alighieri"*, Rom.
- Prahl, Hans-Werner, 1978, *Sozialgeschichte des Hochschulwesens*, München.
- Puschner, Uwe, 2001, *Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich. Sprache – Rasse – Religion*, Darmstadt.
- Pyenson, Lewis, 1985, *Cultural Imperialism and Exact Sciences. German Expansion Overseas 1900–1930*, New York.
- Pöthe, Angelika, 2003, "Konservatives Kulturideal und Nationalsozialismus: Jenaer Germanisten im Dritten Reich", i: Uwe Hofffeld, Jürgen John, Oliver Lemuth & Rüdiger Stutz (Hg.), *"Kämpferische Wissenschaft". Studien zur Universität Jena im Nationalsozialismus*, Köln, Weimar & Wien, s. 850–867.
- Radowitz, Sven, 2005, *Schweden und das "Dritte Reich" 1939–1945. Die deutsch-schwedischen Beziehungen im Schatten des Zweiten Weltkrieges*, Hamburg.
- Rehnberg, Mats, 1946, "Granberg, Gunnar Karl Ludvig", i: *Svenska män och kvinnor*, band 3, Stockholm, s. 85.
- Richardson, Gunnar, 1996, *Beundran och fruktan. Sverige inför Tyskland 1940–1942*, Stockholm.
- Ringer, Fritz K., 1990 [1969], *The Decline of the German Mandarins. The German Academic Community, 1890–1933*, Cambridge, Mass.
- Roelcke, Volker, 2010, "Auf der Suche nach der Politik in der Wissensproduktion: Plädoyer für eine historisch-politische Epistemologie", i: *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 33, s. 176–192.

- Roth, Daniel B., 2009, *Hitlers Brückenkopf in Schweden. Die deutsche Gesandtschaft in Stockholm 1933–1945*, Münster.
- Rudolph, Kurt & Fritz Heinrich, 2001, "Walter Baetke (1884–1978)", i: *Zeitschrift für Religionswissenschaft* 9, s. 169–184.
- Ryman, Björn, 2005, "De svensk-tyska kyrkliga förbindelserna under och efter andra världskriget", i: Mai-Brith Schartau och Helmut Müssener (red.), *Den okände (?) grannen. Tysklandsrelaterad forskning i Sverige*, Stockholm, s. 510–527.
- Salvetti, Patrizia, 1995, *Immagine nazionale ed emigrazione nella Società "Dante Alighieri"*, Rom.
- Santoro, Stefano, 2003, "The Cultural Penetration of Fascist Italy Abroad and in Eastern Europe", i: *Journal of Modern Italian Studies* 8:1, s. 36–66.
- Scharp, Vilhelm, 1971, *Tavernan*, Stockholm.
- Schartau, Mai-Brith & Helmut Müssener (red.), 2005, *Den okände (?) grannen. Tysklandsrelaterad forskning i Sverige*, Stockholm.
- Schmidt, Rosemarie & Günter Schmidt, 2005, "'Svenskhet' und Germanentum. Wolrad Eigenbrodt und die Entwicklung der Jenaer Nordistik", i: Matthias Steinbach & Stefan Gerber (Hg.), *"Klassische Universität" und "akademische Provinz". Studien zur Universität Jena von der Mitte des 19. bis in die dreißiger Jahre des 20. Jahrhunderts*, Jena & Quedlinburg, s. 337–356.
- Schnurbein, Stefanie von, 2001, "Tysk religionsforskning och religionsförnyelse i 'nordisk' anda sedan första världskriget", i: Catharina Raudvere, Anders Andrén & Kristina Jennbert (red.), *Myter om det nordiska. Mellan romantik och politik*, Lund, s. 111–126.
- Schreiber, Maximilian, 2008, *Walther Wüst. Dekan und Rektor der Universität München 1935–1945*, München.
- Schwedentum an deutschen Universitäten*, 1922, (Gedenkschrift für Dr. Wolrad Eigenbrodt weil. Lektor der schwedischen Sprache an der Universität Jena. Herausgegeben von seinen Schülern und Freunden), Jena.
- Schück, Adolf, 1955, "Tunberg, Sven August Daniel", i: *Svenska män och kvinnor*, band 8, Stockholm, s. 59–60.
- Schürer von Waldheim, Maximilian, 1938, *Prinz Maximilian Emanuel von Württemberg. Ein tapferer Dragonenoberst in Karl XII. Armee*, Greifswald.
- See, Klaus von, 1970, *Deutsche Germanenideologie. Vom Humanismus bis zum Gegenwart*, Frankfurt am Main.
- See, Klaus von, 1994, *Barbar, Germane, Arier. Die suche nach der Identität der Deutschen*, Heidelberg.
- See, Klaus von, 2004, "Hermann Schneider und der Nationalsozialismus", i: Klaus von See & Julia Zernack, *Germanistik und Politik in der Zeit des Nationalsozialismus. Zwei Fallstudien: Hermann Schneider und Gustav Neckel*, Heidelberg, s. 9–112.
- Seier, Hellmut, 1990, "Nationalsozialistisches Wissenschaftsverständnis und Hochschulpolitik", i: Leonore Siegele-Wenschkewitz & Gerda Stuchlik (Hg.),

- Hochschule und Nationalsozialismus: Wissenschaftsgeschichte und Wissenschaftsbetrieb als Thema der Zeitgeschichte*, Frankfurt am Main, s. 5–22.
- Sjögren, Gunnar & Ulf Bergengren, 1955, "Wieselgren, Per Wäinö", i: *Svenska män och kvinnor*, band 8, Stockholm, s. 357.
- Sjögren, Gunnar, 1949, "Lundahl, Ivar Klas Jonas", i: *Svenska män och kvinnor*, band 5, Stockholm, s. 88–89.
- Sprinchorn, Einar, 1948, "Knös, Börje Anders Olof", i: *Svenska män och kvinnor*, band 4, Stockholm, s. 303–304.
- Stenholm, Brita, 1998, "Stellan Arvidson und Greifswald", i: *Germanisten* 1–3, Jg. 3, s. 86–89.
- Stuchlik, Gerda, 1984, *Goethe im Braunhemd. Universität Frankfurt 1933–1945*, Frankfurt am Main.
- Sundell, Jan-Olof, 1987, *Tysk påverkan på svensk civilrättsdoktrin 1870–1914*, Lund.
- Szöllösi-Janze, Margit, 2001, "National Socialism and the Sciences. Reflections, Conclusions and Historical Perspectives", i: Margit Szöllösi-Janze (ed.), *Science in the Third Reich*, Oxford, s. 1–35.
- Szöllösi-Janze, Margit, 2004, "Wissensgesellschaft in Deutschland: Überlegungen zur Neubestimmung der deutschen Zeitgeschichte über Verwissenschaftlichungsprozesse", i: *Geschichte und Gesellschaft* 30, s. 277–313.
- Tenorth, Heinz-Elmar, 1992, "Bildung und Wissenschaft im 'Dritten Reich'", i: Karl-Dietrich Bracher, Manfred Funke & Hans-Adolf Jacobsen (Hg.), *Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft*, Düsseldorf, s. 240–255.
- Thimon, Gösta (red.), 1963, *Matrikel över Gästrike-Hälsinge nation i Uppsala 1811–1961*, Uppsala.
- Thulstrup, Åke 1962, *Med lock och pock. Tyska försök att påverka svensk opinion 1933–1945*, Stockholm.
- Timuş, Mihaela, 2008, "'Quand l'Allemagne était leur Mecque...' La science des religions chez Stig Wikander (1935–1941)", i: Horst Junginger (ed.), *The Study of Religion under the Impact of Fascism*, Leiden, s. 205–228.
- Titze, Hartmut, 1989, "Schulen, Hochschulen, Lehrer. II. Hochschulen", i: Dieter Langewiesche & Heinz-Elmar Tenorth (Hg.), *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Band V 1918–1945. Die Weimarer Republik und die nationalsozialistische Diktatur*, München, s. 209–240.
- Totaro-Genevois, Mariella, 2005, *Cultural and Linguistic Policy Abroad. The Italian Experience*, Clevedon.
- Wallin, Gunnar, 1948, "Lagerfelt, Carl Gustav Fredrik (Carl-Gösta)", i: *Svenska män och kvinnor*, band 4, Stockholm, s. 419.
- Wallroth, Bengt, 2001, "Einar af Wirsén", i: Gunnar Artéus & Leif Leifland (red.), *Svenska diplomatprofiler under 1900-talet*, Stockholm, s. 9–33.
- Vem är Vem*, 5 band, 1962–1968, Stockholm.

- Vem är Vem?*, 5 band, 1945–1950, Stockholm.
- Werner, Yvonne Maria, 1989, *Svensk-Tyska förbindelser kring sekelskiftet 1900. Politik och ekonomi vid tillkomsten av 1906 års svensk-tyska handels- och sjöfartstraktat*, Lund.
- Wichman, Holger, 1949, "Lundgren, Wilhelm Rogatius Benjamin", i: *Svenska män och kvinnor*, band 5, Stockholm, s. 119.
- Widmalm, Sven, 2008, "Forskning och industri under andra världskriget", i: Sven Widmalm (red.), *Vetenskapens sociala strukturer. Sju historiska fallstudier om konflikt, samverkan och makt*, Lund, s. 55–97.
- Wijk, Johnny, 1990, "'Censur- och propagandaministeriet' – En översikt av Informationsstyrelsens verksamhet 1940–45 utifrån dess efterlämnade arkiv", i: *Historisk Tidskrift* 1990:1, s. 21–49.
- Wilms, Carsten, 2003, "Genzmer, Felix Stephan Hermann", i: Christoph König (Hg.), *Internationales Germanistenlexikon 1800-1950*, Berlin, s. 550–552.
- Vogt, Walther Heinrich, 1940, "Die Gründung der Deutschen und Nordischen Philologie an der Universität Kiel", i: Paul Ritterbusch, Hanns Löhr, Otto Scheel & Gottfried Ernst Hoffmann (Hg.), *Festschrift zum 275jährigen Bestehen der Christian-Albrechts-Universität Kiel*, Leipzig, s. 295–308.
- Wolgast, Eike, 2006, "Das Rektorat Schmitthenner 1938–1945", i: Wolfgang U. Eckart, Volker Sellin & Eike Wolgast (Hg.), *Die Universität Heidelberg im Nationalsozialismus*, Heidelberg, s. 23–30.
- Vonderau, Patrick, 2003, *Schweden und das nationalsozialistische Deutschland. Eine annotierte Bibliographie der deutschsprachigen Forschungsliteratur. 825 Einträge – 439 Annotationen*, Stockholm.
- Wulf, Peter, 2005, "Der Kampf um die 'neue' Wissenschaft. Die wissenschaftliche Akademie des NS-Dozentenbundes an der Christian-Albrechts-Universität Kiel", i: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 53, s. 5–25.
- Zarifi, Maria, 2007, "Using Natural Sciences for Cultural Expansion: The National Socialist Agenda for the Balkans", i: *The Historical Review / La Revue Historique* IV, s. 199–233.
- Zernack, Julia, 1997, "Germanische Restauration und Edda-Frömmigkeit", i: Richard Faber (Hg.), *Politische Religion – Religiöse Politik*, Würzburg, s. 143–160.
- Zernack, Julia, 2001, "Germanische Altertumskunde, Skandinavistik und völkische Religiosität", i: Stefanie von Schnurbein & Justus H. Ulbricht (Hg.), *Völkische Religion und Krisen der Moderne*, München, s. 227–253.
- Zernack, Julia, 2003, "Neckel, Gustav Karl Paul Christoph", i: Christoph König (Hg.), *Internationales Germanistenlexikon 1800-1950*, Berlin, s. 1311–1312.
- Zernack, Julia, 2004, "'Wenn es sein muß, mit Härte...' – Die Zwangsversetzung des Nordisten Gustav Neckel 1935 und die 'Germanenkunde im Kulturkampf", i: Klaus von See & Julia Zernack, *Germanistik und Politik in der Zeit des Nationalsozialismus. Zwei Fallstudien: Hermann Schneider und Gustav Neckel*, Heidelberg, s. 113–202.

- Zernack, Julia, 2005a, "Altertum und Mittelalter bei Andreas Heusler", i: Jürg Glaser & Julia Zernack (Hg.), *Germanentum im Fin de siècle. Wissenschaftsgeschichtliche Studien zum Werk Andreas Heuslers*, Basel, s. 120–145.
- Zernack, Julia, 2005b, "Kontinuität als Problem der Wissenschaftsgeschichte. Otto Höfler und das Münchner Institut für Nordische Philologie und Germanische Altertumskunde", i: Klaus Bödl & Miriam Kauko (Hg.), *Kontinuität in der Kritik. Zum 50jährigen Bestehen des Münchener Nordistik-instituts: Historische und aktuelle Perspektiven der Skandinavistik*, Freiburg im Breisgau, s. 47–72.
- Zetterberg, Kent, 2001, "Sven Grafström", i: Gunnar Artéus & Leif Leifland (red.), *Svenska diplomatprofiler under 1900-talet*, Stockholm, s. 317–351.
- Zimmermann, Harm-Peer, 1995, "Vom Schlaf der Vernunft. Deutsche Volkskunde an der Kieler Universität 1933 bis 1945", i: Hans-Werner Prah (Hg.), *Uni-Formierung des Geistes. Universität Kiel im Nationalsozialismus. Band 1*, Kiel, s. 171–274.
- Znined-Brand, Victoria, 1999, *Deutsche und französische auswärtige Kulturpolitik: Eine Vergleichende Analyse. Das Beispiel der Goethe-Institute in Frankreich sowie der Instituts und Centres Culturels Français in Deutschland seit 1945*, Frankfurt am Main.
- Åberg, Alf, 1949, "Schürer von Waldheim, Ernst Wilhelm Maximilian (Max)", i: *Svenska män och kvinnor*, band 6, Stockholm, s. 600.
- Åhlander, Olof, 1983, *Staat, Wirtschaft und Handelspolitik. Schweden und Deutschland 1918–1921*, Lund.
- Åhsberg, Bengt, 1995, *Studenter och storpolitik. Sverige och det internationella studentsamarbetet 1919–1931*, Lund.
- Åhsberg, Bengt, 1999, "Pronazismen i Sverige under 1930-talet. Ideologiska och mentalitetsmässiga grunder", i: *Scandia* 1999:2, s. 225–267.
- Åhsberg, Bengt, 2003, "Svensk-tyska studentförbindelser 1932–1939", i: *Scandia* 2003:2, s. 171–208.
- Åhsberg, Bengt, 2005, "Svensk-tyska studentrelationer under mellankrigstiden", i: Charlotta Brylla, Birgitta Almgren & Frank-Michael Kirsch (red.), *Bilder i kontrast. Interkulturella processer Sverige/Tyskland i skuggan av nazismen 1933–1945*, Aalborg, s. 247–262.
- Åkerlund, Andreas, 2005, "Nationalsocialismen och naturvetenskaperna. Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft och dess roll i Tredje Riket", i: *Historisk Tidskrift* 2005:1, s. 49–56.
- Åkerlund, Andreas, 2006, "Åke Ohlmarks and the 'Problem' of Shamanism", i: *Archaeus. Études d'Histoire des Religions / Studies in the History of Religions*, Tome X, fasc. 1–2, s. 201–220.
- Åkerlund, Andreas, 2008a, "Åke Ohlmarks in the Third Reich. A Scientific Career between Adaptation, Cooperation and Ignorance", i: Horst Junginger (ed.), *The Study of Religion under the Impact of Fascism*, Leiden, s. 553–574.

- Åkerlund, Andreas, 2008b, "Lektorer som kulturattachéer. Riksföreningen för Svenskhetens Bevarande i Utlandet, Upplysningsnämnden och de svenska utlandslektoraten", i: Esbjörn Larsson (red.), *Ny utbildningshistorisk forskning. Tio bidrag från Nationella forskarskolan i utbildningshistoria*, Uppsala, s. 104–120.
- Åselius, Gunnar, 2003, "Sweden and Nazi Germany", i: Stig Ekman & Klas Åmark (ed.), *Sweden's relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust*, Stockholm, s. 31–106.
- Österberg, Oscar, 2004, *The Promotion of a new State. A Study of the Czechoslovak Public Diplomacy in Sweden, 1920–1938*, opubl. PhD-avhandling, EUI, Florens.
- Östling, Johan, 2008, *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*, Stockholm.

Elektroniska resurser

Sveriges dödbok 1947–2006 (CD-Rom, version 4.00), utgiven av Sveriges släktforskarförbund, 2007.

Radioprogram

"SR Minnen: Hitlers maktövertagande – Från 1963".

http://www.sr.se/laddahem/podradio/SR_sr_minnen_100128060032.mp3
(2010-09-13).

Alfabetiskt register

- Althoff, Friedrich, 47
Andersson, Fritz, 147, 185, 197,
199, 206, 216, 218, 219, 220,
221, 222, 228, 265, 267
Arvidson, Stellan, 23, 95, 98, 106,
109, 113, 114, 116, 117, 118,
119, 120, 121, 133, 237, 253,
263, 264, 267
Astel, Karl, 184
Bagge, Ragnvald, 214, 267
Becker, Carl Heinrich, 26, 28, 56,
57, 58, 59, 60, 61, 76, 77, 235,
237, 251, 267
Bengtson, Arne, 209
Berendsohn, Walther A., 63, 264,
267
Bergman, Gösta, 61, 97, 263, 268
Berlin, 17, 19, 21, 22, 44, 47, 48,
49, 50, 64, 65, 75, 76, 91, 94,
99, 106, 109, 114, 116, 121,
122, 123, 130, 131, 134, 136,
137, 141, 150, 151, 152, 155,
156, 157, 158, 159, 161, 164,
174, 181, 186, 188, 190, 193,
194, 195, 196, 198, 203, 206,
209, 210, 214, 216, 218, 222,
224, 226, 227, 228, 229, 234,
235, 237, 238, 241, 250, 251,
253, 254, 263, 268, 270, 271,
272, 273, 274, 275, 277
Björck, Emanuel, 141
Björck, Wilhelm, 203
Björkman, Karl, 185, 197, 199,
206, 209, 210, 216, 218, 220,
223, 226, 229, 263, 266, 268
Björkman, Marie, 265
Björkman, Viktor, 51, 52, 53, 86,
104, 106, 188, 265, 268
Björkquist, Manfred, 141
Blanck, Anton, 212
Blomberg, Erik, 114
Boëthius, Axel, 205, 216
Bogs, Alexander, 124, 130
Boheman, Erik, 230
Bonn, 47, 58, 59, 268, 269, 276
Borchling, Conrad, 62, 191, 215,
268
Braun, Gustav, 59, 60, 116, 118,
268
Breloer, Bernhard, 156, 157
Breslau, 47, 59, 273
Briem, Efraim, 212
Brüning, Heinrich, 132
Burstrom, Astrid Hagar Maria, 112
Carlberg, Torsten, 206, 209, 216,
219, 264, 268
Carlsson, Gottfrid, 121
Dahlman, Sven, 202, 207
Dalman, Gustav, 60, 61, 268
Damgren, Karl Artur, 130, 131,
141, 151, 156, 157, 159, 163,
174, 184, 186, 193, 194, 214,
222, 223, 225, 268
Dehns, Otto, 192, 193, 195
Diedrichs, Eugen, 48
Dorpat, 127, 277
Draeger, Hans, 146
Dresden, 64, 184
Drougge, Gunnar, 93, 94, 95, 97,
98, 106, 125, 263, 264, 268
Eigenbrodt, Wolrad, 19, 21, 49,
50, 52, 53, 87, 106, 264, 269

- Ekenman, Margareta, 206, 216, 220, 264, 269
- Ekman, Tore, 88, 93, 105, 265, 269
- Engberg, Arthur, 138
- Engberg, Lorenz, 93, 95, 131, 263, 264
- Engelbrektsson, Engelbrekt, 112
- Essén, Rutger, 121
- Falk, Günther, 116, 118, 119, 264
- Fleege, Ragnar, 216
- Flygare, Natte, 88
- Forsberg, Uno, 100, 216
- Frings, Theodor, 184, 185, 269
- Furugård, Birger, 122, 130
- Genzmer, Felix, 90, 269
- Gering, Hugo, 50, 269
- Gerring, Hugo, 63, 264, 269
- Gerullis, Georg, 122
- Grafström, Sven, 203, 204, 208, 212, 216, 217, 218, 219, 224, 225, 226, 228, 269
- Granberg, Gunnar, 141, 269
- Grave, Rudolph, 89
- Greifswald, 20, 21, 22, 23, 27, 50, 51, 53, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 67, 69, 75, 76, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 103, 106, 109, 111, 112, 113, 116, 117, 120, 125, 127, 133, 134, 164, 181, 188, 189, 190, 193, 206, 209, 212, 213, 216, 219, 220, 224, 229, 232, 235, 237, 251, 253, 256, 263, 267, 268, 270, 271, 273, 274, 275
- Grimm, Jacob, 46
- Grunewald, Gottfried, 212, 213, 214
- Gustav II Adolf, 113
- Günther, Christian, 231
- Günther, Erich, 182, 183, 184, 186, 188, 198, 199, 208, 221, 256, 264, 269
- Göring, Hermann, 111, 114, 122, 125, 127, 134, 269, 276
- Göteborg, 43, 80, 81, 87, 90, 138, 145, 150, 153, 179, 214, 216, 217, 219, 221, 222, 223, 225, 236, 252, 268, 271, 273, 274
- Göttingen, 47, 273
- Hagström, Sten, 156, 157, 158, 206, 209, 263, 270
- Hamburg, 22, 51, 58, 62, 63, 64, 75, 88, 89, 191, 206, 210, 214, 215, 216, 220, 229, 235, 251, 264, 267, 268, 269, 272, 274, 275
- Hansson, Herman, 173, 174, 175, 176, 197, 265, 270
- Harmjan, Heinrich, 194, 195, 196, 270
- Harrie, Ivar, 114, 263, 270
- Hauer, Jakob Wilhelm, 148, 178
- Hedin, Sven, 112, 121
- Hellmer, Margareta, 214, 215, 220, 229, 264
- Helsingfors, 80, 267, 275
- Herder, Johann Gottfried von, 46
- Hesselman, Bengt Ivar, 212
- Hildebrandt, Friedrich, 190, 195, 270
- Himmler, Heinrich, 172, 176, 198, 270
- Hindenburg, Paul von, 109
- Hitler, Adolf, 109, 114, 130, 131, 146, 172, 276
- Hjärne, Harald, 112
- Hollweg, Bethman, 57
- Holmberg, John, 63
- Höfler, Otto, 118, 147, 164, 171, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 184, 185, 197, 198,

208, 227, 242, 243, 247, 256,
 259, 260, 270
 Högberg, Åke, 207, 209, 216, 218,
 220, 225, 226, 264, 266, 270
 Höjer, Torgny, 264, 270
 Jansson, Sven B. F., 120, 263, 271
 Jena, 17, 19, 21, 22, 48, 49, 50,
 51, 62, 64, 75, 87, 88, 91, 92,
 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101,
 102, 103, 106, 124, 131, 137,
 165, 167, 171, 182, 183, 184,
 186, 187, 188, 194, 198, 199,
 206, 207, 208, 221, 234, 235,
 237, 239, 250, 251, 254, 256,
 257, 264, 268, 269, 271, 272,
 273, 276
 Jessen, Ruth, 264
 Jirlow, Ragnar, 93, 264, 271
 Johannesson, Karl, 266, 271
 Johannisson, Ture, 30, 44, 93, 94,
 95, 97, 99, 101, 104, 106, 131,
 187, 207, 216, 228, 265, 271
 Johansson, Paul, 210, 220, 222,
 225, 229, 266, 271
 Juvas, Sven, 131, 266
 Kappner, Hermann, 148, 149,
 150, 151, 152, 155, 157, 158,
 159, 160, 161, 165, 167, 214,
 271
 Karlgren, Bernhard, 100
 Karlsruhe, 49, 269
 Kaunas, 180
 Kiel, 47, 50, 51, 59, 65, 75, 91,
 94, 95, 98, 104, 105, 117, 118,
 131, 133, 147, 157, 164, 173,
 175, 176, 178, 185, 186, 188,
 189, 190, 193, 197, 206, 212,
 216, 218, 229, 234, 250, 256,
 264, 269, 270, 272, 273, 274,
 275, 276, 277
 Kihlberg, Leif, 139, 140, 141
 Kittel, Gerhard, 213
 Kjellén, Rudolf, 112
 Kjellman, Nils, 93, 131, 132, 182,
 237, 254, 256, 264, 265, 271
 Knös, Börje, 141, 204, 214, 216,
 217, 222, 231, 271
 Kummer, Bernhard, 183, 184,
 186, 187, 188, 197, 198, 208,
 227, 256, 271
 Kunstmann, Arthur, 116
 Königsberg, 59
 Lagerfelt, Carl, 50, 51, 53, 104,
 106, 117, 264, 272
 Lamm, Olof, 141
 Lamprecht, Karl, 57
 Langenfelt, Gösta, 65, 68, 263,
 272
 Larsson Carl, 47
 Leipzig, 47, 64, 66, 68, 75, 76, 88,
 89, 91, 93, 94, 105, 112, 131,
 171, 182, 183, 184, 185, 186,
 187, 194, 197, 198, 199, 206,
 216, 218, 219, 221, 228, 235,
 239, 251, 256, 257, 265, 267,
 268, 269, 271, 273, 274, 276
 Lide, Sven, 63, 88, 89, 264, 272
 Liljegren, S. Bodvar, 117
 Liljekvist, Efraim, 197
 Lindberg, Nils-Herman, 96
 Ljungerud, Ivar, 118, 131, 265,
 272
 Ljunggren, Torsten, 186, 187, 188,
 206, 265, 272
 Lohse, Hinrich, 191
 Lund, 106, 114, 117, 138, 161,
 162, 186, 187, 209, 212, 213,
 268, 272, 274, 276
 Lundahl, Ivar, 87, 92, 93, 264, 272
 Lundgren, Martina, 90, 91, 207,
 272
 Lundgren, Wilhelm R., 90, 272
 Lundström, Enni, 96

- Lundström, Vilhelm, 30, 43, 67, 79, 80, 81, 83, 84, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 112, 114, 117, 119, 120, 124, 125, 127, 137, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 151, 153, 159, 166, 182, 187, 192, 205, 209, 236, 243, 252, 253, 254, 272
- Lübeck, 51, 52, 81, 89, 112, 268, 270
- Lättman, Oskar, 229, 263, 273
- Löfstedt, Ernst, 264, 273
- Magon, Leopold, 113, 116, 117, 118, 119, 120, 190
- Marburg, 22, 61, 62, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 99, 104, 106, 131, 165, 167, 187, 188, 206, 216, 265, 269, 271, 272, 273
- Marcus, Carl David, 121, 123, 273
- Massow, Ewald von, 173, 174
- Merker, Paul, 61, 67, 93, 94, 273
- Meyer, Ernst, 149
- Meyer-Erlach, Wolf, 213, 273
- Meynen, Erich, 160
- Mitzka, Walther, 187, 273
- Mogk, Eugen, 186, 273
- Mussolini, Benito, 29
- Mutén, Alexander, 131, 171, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 206, 216, 220, 221, 222, 223, 228, 229, 256, 265, 273
- Müller, Karl Alexander von, 173
- München, 23, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 184, 185, 187, 194, 197, 198, 206, 207, 208, 239, 256, 257, 265, 269, 270, 277
- Neckel, Gustav, 65, 68, 76, 122, 124, 125, 186, 209, 273
- Neuhaus, Johannes, 48, 53, 65, 263, 273
- Nihlén, Nils, 206, 212, 216, 218, 220, 222, 229, 265, 273
- Nordlund, Sven, 61, 68, 93, 263, 274
- Odeberg, Hugo, 212, 213, 274
- Ohling, Bernhard, 128, 129, 130, 131, 134
- Ohlmarks, Åke, 20, 23, 212, 213, 214, 215, 216, 220, 223, 224, 229, 264, 266, 274
- Paul, Johannes, 67, 68, 93, 94, 105, 111, 112, 113, 118, 119, 120, 121, 127, 129, 133, 190, 247, 274
- Pauli, Ivan, 141, 213, 274
- Pehrsson, Per, 80
- Petersen, Julius, 157, 274
- Peterson, August, 94, 105, 106, 117, 264, 274
- Peukert, Esther, 264
- Peyron, Edvard, 139, 141
- Post, Eric von, 160, 164, 184, 274
- Quisling, Vidkun, 122
- Rappe, Helfried, 49
- Reichardt, Konstantin, 184, 274
- Reykjavik, 212, 213, 269, 271, 274
- Richert, Arvid, 186, 203, 275
- Rom, 137, 143, 144, 274, 277
- Rooth, Erik, 63, 187, 212, 214, 275
- Rosell, Erland, 118, 133, 147, 157, 173, 176, 197, 265, 275
- Rosen, Eric von, 121
- Rosenberg, Alfred, 27, 29, 146
- Rosenfeld, Hans-Friedrich, 164, 167, 275
- Rosenhagen, Marianne, 264, 268, 275
- Rostock, 22, 50, 51, 52, 53, 62, 64, 65, 75, 86, 87, 88, 89, 91,

96, 104, 131, 171, 188, 189,
 190, 191, 192, 193, 194, 195,
 196, 197, 198, 206, 216, 229,
 234, 239, 250, 256, 265, 268,
 269, 273, 275
 Runeberg, Johan Ludvig, 49, 269
 Rust, Bernhard, 122, 124, 176,
 184, 190, 196, 275
 Sandler, Rickard, 138, 140, 141
 Sauckel, Fritz, 183, 198
 Scharp, Vilhelm, 19, 44, 70, 94,
 97, 99, 104, 106, 109, 121,
 124, 125, 126, 129, 130, 131,
 132, 134, 136, 137, 138, 139,
 141, 144, 150, 151, 155, 156,
 158, 166, 174, 177, 180, 204,
 210, 213, 214, 215, 216, 218,
 237, 238, 241, 253, 254, 259,
 263, 275
 Scheel, Otto, 164, 167, 275
 Schemm, Hans, 169
 Schneider, Hermann, 66, 68, 76,
 185, 209, 210, 275
 Schuchter, Fritz, 191
 Schwerin, 53, 190, 193, 195, 196,
 198
 Schwerin, Hans Hugold von, 213
 Schürer von Waldheim,
 Maximilian, 120, 275
 Scurla, Herbert, 157, 164, 174,
 275
 Seraphim, Hans-Jürgen, 189
 Skottsberg, Carl, 141, 205, 216,
 276
 Spann, Othmar, 123
 Stockholm, 43, 89, 112, 118, 127,
 130, 136, 138, 145, 148, 150,
 151, 156, 160, 165, 208, 214,
 223, 253, 256, 270, 271, 272,
 274, 275, 276, 277
 Strömsrum, 49
 Studentkowski, Werner, 184, 276
 Sunkel, Reinhard, 122
 Svärd, Gunnar, 205, 214, 215,
 221, 224, 226, 228, 276
 Söderblom, Nathan, 112
 Tartu, 216
 Thorild, Thomas, 114
 Tunberg, Sven, 136, 137, 139,
 141, 166, 204, 276
 Twardowski, Fritz von, 148, 208
 Tübingen, 20, 22, 66, 67, 68, 76,
 85, 86, 98, 127, 131, 206, 209,
 210, 212, 216, 220, 222, 225,
 226, 229, 235, 251, 265, 268,
 269, 270, 271, 274, 275, 277
 Törnqvist, Einar, 68, 265, 276
 Undén, Östen, 162
 Unwerth, Wolf von, 61, 263
 Uppsala, 44, 51, 83, 105, 112,
 118, 138, 149, 156, 158, 161,
 162, 175, 177, 185, 197, 212,
 226, 228, 269, 270, 272, 273,
 276, 277
 Wagner, Richard, 48
 Warszawa, 203, 267, 269, 274
 Weimar, 184, 186, 187, 188
 Weinhold, Karl, 47
 Welin, Malte, 121, 122, 123, 124,
 125, 126, 127, 129, 130, 131,
 134, 150, 199, 210, 237, 253,
 276
 Wellander, Erik, 121, 127
 Wesle, Carl, 183, 186, 187, 188,
 198, 276
 Wied, Viktor prins av, 150, 160,
 276
 Wieselgren, Greta, 216, 265, 277
 Wieselgren, Per, 66, 68, 98, 127,
 265, 277
 Wikander, Stig, 23, 44, 177, 178,
 179, 180, 181, 197, 256, 265,
 277

Wilamowitz-Moellendorf, Fanny,
121
Wilén, Olof, 266, 277
Wilhelm II, 47
Wirsén, Einar af, 131, 156, 277
Wirth, Herman, 148, 172
Wittrock, Carl-Henrik, 177
Vogt, Walter, 51, 186, 190, 229,
277

Wolf, Alfred, 149
Wolfram, Richard, 125
Wolf-Rottkay, Wolf-Hellmuth,
181, 208, 265
Wüst, Walther, 171, 172, 173,
175, 176, 177, 178, 179, 180,
181, 184, 197, 198, 256, 277
Zade, Beatrice, 64

Acta Universitatis Upsaliensis
STUDIA HISTORICA UPSALIENSIA

Department of History, University of Uppsala,
Thunbergsvägen 3A, SE-751 26 Uppsala, Sweden

1. *Gustaf Jonasson*: Karl XII och hans rådgivare. Den utrikespolitiska maktkampen i Sverige 1697–1702. 1960.
2. *Sven Lundkvist*: Gustav Vasa och Europa. Svensk handels- och utrikespolitik 1534–1557. 1960.
3. *Tage Linder*: Biskop Olof Wallquists politiska verksamhet till och med riksdagen 1789. 1960.
4. *Carl Göran Andræ*: Kyrka och frälsa i Sverige under äldre medeltid. 1960.
5. *Bengt Henningsson*: Geijer som historiker. 1961.
6. *Nils Runeby*: Monarchia mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden. 1962.
7. *Åke Hermansson*: Karl IX och ständerna. Tronfrågan och författningsutvecklingen 1598–1611. 1962.
8. Hundra års historisk diskussion. Historiska föreningen i Uppsala 1862–1962. 1962.
9. *Sten Carlsson*: Byråkrati och borgarstånd under frihetstiden. 1963.
10. *Gunnar Christie Wasberg*: Forsvarstanke og suverenitetsprincip. Kretsen om Aftenposten i den unionspolitiska debatt 1890–mars 1905. 1963.
11. *Kurt Ågren*: Adels bönder och kronans. Skatter och besvär i Uppland 1650–1680. 1964.
12. *Michael Nordberg*: Les ducs et la royauté. Etudes sur la rivalité des ducs d'Orléans et de Bourgogne 1392–1407. 1964.
13. *Stig Hadenius*: Fosterländsk unionspolitik. Majoritetspartiet, regeringen och unionsfrågan 1888–1899. 1964.
14. *Stellan Dahlgren*: Karl X Gustav och reduktionen. 1964.
15. *Rolf Torstendahl*: Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920. 1964.
16. *Stefan Björklund*: Oppositionen vid 1823 års riksdag. Jordbrukskris och borgerlig liberalism. 1964.
17. *Håkan Berggren & Göran B. Nilsson*: Liberal socialpolitik 1853–1884. Två studier. 1965.
18. *Torsten Burgman*: Svensk opinion och diplomati under rysk-japanska kriget 1904–1905. 1965.
19. *Erik Wärenstam*: Sveriges Nationella Ungdomsförbund och högern 1928–1934. 1965.
20. *Torgny Nevéus*: Ett betryggande försvar. Värnplikten och arméorganisationen i svensk politik 1880–1885. 1965.
21. *Staffan Runestam*: Förstakammarhögern och rösträttsfrågan 1900–1907. 1966.
22. *Stig Ekman*: Slutstriden om representationsreformen. 1966.
23. *Gunnar Herrström*: 1927 års skolreform. En studie i svensk skolpolitik 1918–1927. 1966.
24. *Sune Åkerman*: Skattereformen 1810. Ett experiment med progressiv inkomstskatt. 1967.
25. *Göran B. Nilsson*: Självstyrelsens problematik. Undersökningar i svensk landstingshistoria 1839–1928. 1967.
26. *Klaus-Richard Böhme*: Bremisch-verdische Staatsfinanzen 1645–1676. Die schwedische Krone als deutsche Landesherrin. 1967.
27. *Gustaf Jonasson*: Karl XII:s polska politik 1702–1703. 1968.
28. *Hans Landberg*: Statsfinans och kungamakt. Karl X Gustav inför polska kriget. 1969.
29. *Rolf Torstendahl*: Mellan nykonservatism och liberalism. Idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918–1934. 1969.
30. *Nils Runeby*: Den nya världen och den gamla. Amerikabild och emigrationsuppfattning i Sverige 1820–1860. 1969.
31. *Fred Nilsson*: Emigrationen från Stockholm till Nordamerika 1880–1893. En studie i urban utvandring. 1970.
32. *Curt Johanson*: Lantarbetarna i Uppland 1918–1930. En studie i facklig taktik och organisation. 1970.
33. *Arndt Öberg*: De yngre mössorna och deras utländska bundsförvanter 1765–1769. Med särskild hänsyn till de kommersiella och politiska förbindelserna med Storbritannien, Danmark och Preussen. 1970.
34. *Torgny Börjeson*: Metall 20 – Fackföreningen och människan. 1971.
35. *Harald Rumbom*: Svenska företag i Latinamerika. Etableringsmönster och förhandlingstaktik 1900–1940. 1971.
36. *Hans Landberg, Lars Ekholm, Roland Nordlund & Sven A. Nilsson*: Det kontinentalta krigets ekonomi. Studier i krigsfinansiering under svensk stormaktstid. 1971.
37. *Sture Lindmark*: Swedish America 1914–1932. Studies in Ethnicity with Emphasis on Illinois and Minnesota. 1971.
38. *Ulf Beijbom*: Swedes in Chicago. A Demographic and Social Study of the 1846–1880 Immigration. 1971.
39. *Staffan Smedberg*: Frälsbondereörelser i Halland och Skåne 1772–76. 1972.
40. *Björn Rondahl*: Emigration, folkmflyttning och säsongarbete i ett sågverksdistrikt i södra Hälsingland 1865–1910. Söderala kommun med särskild hänsyn till Ljusne industrisamhälle. 1972.
41. *Ann-Sofie Kälveborn*: Reaktionen mot utvandringen. Emigrationsfrågan i svensk debatt och politik 1901–1904. 1972.
42. *Lars-Göran Tedebrand*: Västernorrland och Nordamerika 1875–1913. Utvandring och återinvandring. 1972.
43. *Ann-Marie Petersson*: Nyköping under frihetstiden. Borgare och byråkrater i den lokala politiken. 1972.
44. *Göran Andolf*: Historien på gymnasiet. Undervisning och läroböcker 1820–1965. 1972.
45. *Jan Sundin*: Främmande studenter vid Uppsala universitet före andra världskriget. En studie i studentmigration. 1973.
46. *Christer Ohman*: Nyköping och hertigdömet 1568–1622. 1973. (Ej i bokhandeln)

47. *Sune Åkerman, Ingrid Eriksson, David Gaunt, Anders Norberg, John Rogers & Kurt Ågren*: Aristocrats, Farmers and Proletarians. Essays in Swedish Demographic History. 1973.
48. *Uno Westerlund*: Borgarsamhällets upplösning och självstyrelsens utveckling i Nyköping 1810–1880. 1973. (Ej i bokhandeln)
49. *Sven Hedenskog*: Folkrörelserna i Nyköping 1880–1915. Uppkomst, social struktur och politisk aktivitet. 1973. (Ej i bokhandeln)
50. *Berit Brattne*: Bröderna Larsson. En studie i svensk emigrantagentverksamhet under 1880-talet. 1973.
51. *Anders Kullberg*: Johan Gabriel Stenbock och reduktionen. Godspolitik och ekonomiförvaltning 1675–1705. 1973.
52. *Gunilla Ingmar*: Monopol på nyheter. Ekonomiska och politiska aspekter på svenska och internationella nyhetsbyråers verksamhet. 1870–1919. 1973.
53. *Sven Lundkvist*: Politik, nykterhet och reformer. En studie i folkrörelsernas politiska verksamhet 1900–1920. 1974.
54. *Kari Tarkiainen*: "Vår gamble Arffiende Ryssen". Synen på Ryssland i Sverige 1595–1621 och andra studier kring den svenska Rysslandsbilden från tidigare stormaktstid. 1974.
55. *Bo Öhngren*: Folk i rörelse. Samhällsutveckling, flyttningsmönster och folkrörelser i Eskilstuna 1870–1900. 1974.
56. *Lars Ekholm*: Svensk krigsfinansiering 1630–1631. 1974.
57. *Roland Nordlund*: Krig på avveckling. Sverige och tyska kriget 1633. 1974.
58. *Clara Nevéus*: Trälarna i landskapslagarnas samhälle. Danmark och Sverige. 1974.
59. *Bertil Johansson*: Social differentiering och kommunalpolitik. Enköping 1863–1919. 1974.
60. *Jan Lindroth*: Idrottens väg till folkrörelse. Studier i svensk idrottsrörelse till 1915. 1974.
61. *Richard B. Lucas*: Charles August Lindbergh, Sr. A Case Study of Congressional Insurgency, 1906–1912. 1974.
62. *Hans Norman*: Från Bergslagen till Nordamerika. Studier i migrationsmönster, social rörlighet och demografisk struktur med utgångspunkt från Örebro län 1851–1915. 1974.
63. *David Gaunt*: Utbildning till statens tjänst. En kollektivbiografi av stormaktstidens hovrättsaukskulanter. 1975.
64. *Eibert Ernby*: Adelen och bondejorden. En studie rörande skattefrälset i Oppunda härad under 1600-talet. 1975.
65. *Bo Kronborg & Thomas Nilsson*: Stadsflyttare. Industrialisering, migration och social mobilitet med utgångspunkt från Halmstad, 1870–1910. 1975.
66. *Rolf Torstendahl*: Teknologins nytta. Motiviveringar för det svenska tekniska utbildningsväsendets framväxt framförda av riksdagsmän och utbildningsadministratörer 1810–1870. 1975.
67. *Allan Ranebök*: Centralmakt och domsmakt. Studier kring den högsta rättskipningen i kung Magnus Erikssons länder 1319–1355. 1975.
68. *James Cavallie*: Från fred till krig. De finansiella problemen kring krigsutbrottet år 1700. 1975.
69. *Ingrid Aberg*: Förening och politik. Folkrörelsernas politiska aktivitet i Gävle under 1880-talet. 1975.
70. *Margareta Revera*: Gods och gård 1650–1680. Magnus Gabriel De la Gardies godsbildning och godsdrift i Västergötland. 1975.
71. *Aleksander Loit*: Kampen om feodalrätten. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710. 1975.
72. *Torgny Lindgren*: Banko- och riksgäldsrevisionerna 1782–1807. "De redliga män, som bevakade ständers rätt". 1975.
73. *Rolf Torstendahl*: Dispersion of Engineers in a Transitional Society. Swedish Technicians 1860–1940. 1975.
74. From Sweden to America. A History of Migration. Red. Harald Runblom & Hans Norman. 1976.
75. *Svante Jakobsson*: Från fädernejorden till förfäders land. Estandssvenskt bondfolks rymningar till Stockholm 1811–1834; motiv, frekvens, personliga konsekvenser. 1976.
76. *Lars Åkerblom*: Sir Samuel Hoare och Etiopienkonflikten 1935. 1976.
77. *Gustaf Jonasson*: Per Edvin Sköld 1946–1951. 1976.
78. *Sören Winge*: Die Wirtschaftliche Aufbau-Vereinigung (WAV) 1945–53. Entwicklung und Politik einer „undoktrinären“ politischen Partei in der Bundesrepublik in der ersten Nachkriegszeit. 1976.
79. *Klaus Misgeld*: Die „Internationale Gruppe demokratischer Sozialisten“ in Stockholm 1942–1945. Zur sozialistischen Friedensdiskussion während des Zweiten Weltkrieges. 1976.
80. *Roland Karlman*: Evidencing Historical Classifications in British and American Historiography 1930–1970. 1976.
81. *Berndt Fredriksson*: Försvarets finansiering. Svensk krigsekonomi under skånska kriget 1675–79. 1976.
82. *Karl Englund*: Arbetarförsäkringsfrågan i svensk politik 1884–1901. 1976.
83. *Nils Runeby*: Teknikerna, vetenskapen och kulturen. Ingenjörundervisning och ingenjörorganisationer i 1870-talets Sverige. 1976.
84. *Erland F. Josephson*: SKP och Komintern 1921–1924. Motsättningarna inom Sveriges Kommunistiska Parti och dess relationer till den Kommunistiska Internationalen. 1976.
85. *Sven Lundkvist*: Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920. 1977.
86. *Bo Öhngren*: GEOKOD. En kodlista för den administrativa indelningen i Sverige 1862–1951. 1977.
87. *Mike L. Samson*: Population Mobility in the Netherlands 1880–1910. A Case Study of Wisch in the Achterhoek. 1977.
88. *Ugbana Okpu*: Ethnic Minority Problems in Nigerian Politics: 1960–1965. 1977.
89. *Gunnar Carlsson*: Enköping under frihetstiden. Social struktur och lokal politik. 1977.
90. *Sten Carlsson*: Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor. Ogifta kvinnor i det svenska ståndssamhället. 1977.
91. *Rolf Pålbrant*: Arbetarrörelsen och idrotten 1919–1939. 1977.
92. *Viveca Halldin Norberg*: Swedes in Haile Selassie's Ethiopia 1924–1952. A Study in Early Development Co-operation. 1977.
93. *Holger Wester*: Innovationer i befolkningsrörligheten. En studie av spridningsförlopp i befolkningsrörligheten utgående från Petalax socken i Österbotten. 1977.
94. *Jan Larsson*: Diplomati och industriellt genombrott. Svenska exportsträvanden på Kina 1906–1916. 1977.
95. *Rolf Nygren*: Disciplin, kritikrätt och rättsäkerhet. Studier kring militieombudsmannaämnetets (MO) doktrin- och tillkomsthistoria 1901–1915. 1977.

96. *Kenneth Awebro*: Gustav III:s räfst med ämbetsmännen 1772–1799 – aktionerna mot landshövdingarna och Göta hovrätt. 1977.
97. *Eric De Geer*: Migration och influensfält. Studier av emigration och intern migration i Finland och Sverige 1816–1972. 1977.
98. *Sigbrit Plaenge Jacobson*: 1766-års allmänna fiskestadga. Dess uppkomst och innebörd med hänsyn till Bottenhavsfiskets rättsfrågor. 1978.
99. *Ingvar Flink*: Strejkbryteriet och arbetets frihet. En studie av svensk arbetsmarknad fram till 1938. 1978.
100. *Ingrid Eriksson & John Rogers*: Rural Labor and Population Change. Social and Demographic Developments in East-Central Sweden during the Nineteenth Century. 1978.
101. *Kerstin Moberg*: Från tjänstehjon till hembiträde. En kvinnlig låglönegrupp i den fackliga kampen 1903–1946. 1978.
102. *Mezri Bdira*: Relations internationales et sous-développement. La Tunisie 1857–1864. 1978.
103. *Ingrid Hammarström, Väinö Helgesson, Barbro Hedvall, Christer Knuthammar & Bodil Wallin*: Ideologi och socialpolitik i 1800-talets Sverige. Fyra studier. 1978.
104. *Gunnar Sundberg*: Partipolitik och regionala intressen 1755–1766. Studier kring det bottniska handelstvångets hävande. 1978.
105. *Kekke Stadin*: Småstäder, småborgare och stora samhällsförändringar. Borgarnas sociala struktur i Arboga, Enköping och Västervik under perioden efter 1680. 1979.
106. *Åke Lindström*: Bruksarbetarfackföreningar. Metalls avdelningar vid bruken i östra Västmanlands län före 1911. 1979.
107. *Mats Rolén*: Skogsbygd i omvandling. Studier kring befolkningsutveckling, omflyttning och social rörlighet i Revsunds tingslag 1820–1977. 1979.
108. *János Perényi*: Revolutionsuppfattningens anatomi. 1848 års revolutioner i svensk debatt. 1979.
109. *Kent Sivesand*: Skifte och befolkning. Skiftenas inverkan på byar och befolkning i Mälarenregionen. 1979.
110. *Thomas Lindkvist*: Landborna i Norden under äldre medeltid. 1979.
111. *Björn M. Edsman*: Lawyers in Gold Coast Politics c. 1900–1945. From Mensah Sarbah to J.B. Danquah. 1979.
112. *Svante Jakobsson*: Osilia–Maritima 1227–1346. Studier kring tillkomsten av svenska bosättningar i Balticum, i synnerhet inom biskopsstiftet Ösel-Wiek. 1980.
113. *Jan Stattin*: Hushållningssällskapen och agrarsamhällets förändring – utveckling och verksamhet under 1800-talets första hälft. 1980.
114. *Bertil Lundvik*: Solidaritet och partitaktik. Den svenska arbetarrörelsen och spanska inbördeskriget 1936–1939. 1980.
115. *Ann-Sofie Källemark*: More children of better quality? Aspects on Swedish population policy in the 1930's. 1980.
116. *Anders Norberg*: Sägarnas ö. Alnö och industrialiseringen 1860–1910. 1980.
117. *Jan Lindegren*: Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640. 1980.
118. *Gustaf Jonasson*: I väntan på uppbrott? Bondeförbundet/Centerpartiet i regeringskoalitionens slutskede 1956–1957. 1981.
119. *Erland Jansson*: India, Pakistan or Pakhtunistan? The Nationalist Movements in the North-West Frontier Province, 1937–47. 1981.
120. *Ulla-Britt Lithell*: Breast-feeding and Reproduction. Studies in marital fertility and infant mortality in 19th century Finland and Sweden. 1981.
121. *Svenbjörn Kilander*: Censur och propaganda. Svensk informationspolitik under 1900-talets första decennier. 1981.
122. *Håkan Holmberg*: Folkmakt, folkfront, folkdemokrati. De svenska kommunisterna och demokrati-frågan 1943–1977. 1982.
123. *Britt-Marie Lundbäck*: En industri kommer till stan. Hudiksvall och trävaruindustrin 1855–1880. 1982.
124. *Torkel Jansson*: Samhällsförändring och sammanslutningsformer. Det frivilliga föreningsväsendets uppkomst och spridning i Husby-Rekarne från omkring 1850 till 1930. 1982.
125. *Per Jansson*: Kalmar under 1600-talet. Omland, handel och krediter. 1982.
126. *Svante Jakobsson*: Fattighushjonets värld i 1800-talets Stockholm. 1982.
127. *Runo Nilsson*: Rallareliv. Arbete, familjemönster och levnadsförhållanden för järnvägsarbetare på banbyggena i Jämtland–Härjedalen 1912–1928. 1982.
128. *J. Alvar Schilén*: Det västallierade bombkriget mot de tyska storstäderna under andra världskriget och civilbefolkningens reaktioner i de drabbade städerna. 1983.
129. *Bodil Nävdal-Larsen*: Erik XIV, Ivan Groznyj og Katarina Jagellonica. 1983.
130. *Birgitta Olai*: Storskiftet i Ekebyborna. Svensk jordbruksutveckling avspeglad i en östgötaskocken. 1983.
131. *Ann Hörsell*: Borgare, smeder och änkor. Ekonomi och befolkning i Eskilstuna gamla stad och Fristad 1750–1850. 1983.
132. *Ragnar Björk*: Den historiska argumenteringen. Konstruktion, narration och kolligation – förklaringsresonemang hos Nils Ahnlund och Erik Lönnroth. 1983.
133. *Björn Asker*: Officerarna och det svenska samhället 1650–1700. 1983.
134. *Erik Tibergh*: Zur Vorgeschichte des Livländischen Krieges. Die Beziehungen zwischen Moskau und Litauen 1549–1562. 1984.
135. *Bertil Tingsström*: Sveriges plåtmynt 1644–1776. En undersökning av plåtmyntens roll som betalningsmedel. 1984.
136. *Curt Ekholm*: Balt- och tyskutlämningen 1945–1946. Omständigheter kring interneringen i läger i Sverige och utlämningen till Sovjetunionen av f d tyska krigsdeltagare. Del 1: Ankomsten och interneringen. 1984. Andra upplagan 1995.
137. *Curt Ekholm*: Balt- och tyskutlämningen 1945–1946. Omständigheter kring interneringen i läger i Sverige och utlämningen till Sovjetunionen av f d tyska krigsdeltagare. Del 2: Utlämningen och efterspelet. 1984. Andra upplagan 1995.
138. *Sven H. Carlsson*: Trade and dependency. Studies in the expansion of Europe. 1984.
139. *Torkel Jansson*: Adertonhundralets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer, c:a 1800–1870. 1985.
140. *Bernt Douhan*: Arbete, kapital och migration. Valönninvandringen till Sverige under 1600-talet. 1985.
141. *Göran Rydeberg*: Skatteköpen i Örebro län 1701–

1809. 1985.
142. *Habib Ben Abdallah*: De l'iqta' étatique à l'iqta' militaire. Transition économique et changements sociaux à Bagdad, 247–447 de l'Hégire/861–1055 ap. J. 1986.
 143. *Margot Höjfors Hong*: Ölanningar över haven. Utvandringen från Öland 1840–1930 – bakgrund, förlopp, effekter. 1986.
 144. *Carl Johan Gardell*: Handelskompani och bondearistokrati. En studie i den sociala strukturen på Gotland omkring 1620. 1986.
 145. *Birgitta Olai*: "... till vinnande af ett redigt Storskifte ...". En komparativ studie av storskiftet i fem härader. 1987.
 146. *Torkel Jansson*: Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation. En konturteckning av 1800-talets Norden. 1987.
 147. *Anders Florén*: Disciplinering och konflikt. Den sociala organiseringen av arbetet: Jäders bruk 1640–1750. 1987.
 148. *Tekeste Negash*: Italian Colonialism in Eritrea 1882–1941: Policies, Praxis and Impact. 1988.
 149. *Lotta Gröning*: Vägen till makten. SAP:s organisation och dess betydelse för den politiska verksamheten 1900–1933. 1988.
 150. *Ove Pettersson*: Byråkratisering eller avbyråkratisering. Administrativ och samhällsorganisatorisk strukturomvandling inom svenskt vägväsende 1885–1985. 1988.
 151. *Knut Ohlsson*: Grosshandlare, bönder, småfolk. Trönös skogsnärningar från och med det industriella genombrottet. 1988.
 152. *Eva Österberg & Dag Lindström*: Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns. 1988.
 153. *Marie C. Nelson*: Bitter Bread. The Famine in Norrbotten 1867–1868. 1988.
 154. *Gisli Agúst Gunnlaugsson*: Family and Household in Iceland 1801–1930. Studies in the relationship between demographic and socioeconomic development, social legislation and family and household structures. 1988.
 155. *Elsa Lunander*: Borgaren blir företagare. Studier kring ekonomiska, sociala och politiska förhållanden i förändring, Örebro under 1800-talet. 1988.
 156. *Ulla-Britt Lithell*: Kvinnoarbete och barn tillsyn i 1700- och 1800-talets Österbotten. 1988.
 157. *Annette Thörnquist*: Lönearbete eller egen jord? Den svenska lantarbetarrörelsen och jordfrågan 1908–1936. 1989.
 158. *Stefán F. Hjartarson*: Kampen om fackföreningsrörelsen. Ideologi och politisk aktivitet på Island 1920–1938. 1989.
 159. *György Nováky*: Handelskompanier och kompanihandel. Svenska Afrikakompaniet 1649–1663. En studie i feodal handel. 1990.
 160. *Margareta Aman*: Spanska sjukan. Den svenska epidemin 1918–1920 och dess internationella bakgrund. 1990.
 161. *Sven A. Nilsson*: De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle. 1990.
 162. *Birgitta Larsson*: Conversion to Greater Freedom? Women, Church and Social Change in North-western Tanzania under Colonial Rule. 1991.
 163. *Dag Lindström*: Skrå, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca 1350–1622. 1991.
 164. *Svenbjörn Kilander*: Den nya staten och den gamla. En studie i ideologisk förändring. 1991.
 165. *Christer Ohman*: Den historiska romanen och sanningen. Historiesyn, värdestruktur och empiri i Georg Starbäcks historiska författarskap. 1991.
 166. *Maria Ågren*: Jord och gäld. Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650–1850. 1992.
 167. *Stina Nicklasson*: Högerns kvinnor. Problem och resur för Allmänna valmansförbundet perioden 1900–1936/1937. 1992.
 168. *Lars Pettersson*: Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham. Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809–1860. 1992.
 169. *Alberto Tiscornia*: Statens, gudens eller böndernas socknar? Den sockenkommunala självstyrelsens utveckling i Västerfarnebo, Stora Malm och Jäder 1800–1880. 1992.
 170. *Irène Arteus*: Kvinnorna som blev över. Ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft – fallet Västerås. 1992.
 171. *Anders Fröjmark*: Mirakler och helgonkult. Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden. 1992.
 172. *Hernán Horna*: Transport Modernization and Entrepreneurship in Nineteenth Century Colombia. Cisneros & Friends. 1992.
 173. *Janne Backlund*: Rusthållarna i Fellingsbro 1684–1748. Indelningsverket och den sociala differentieringen av det svenska agrarsamhället. 1993.
 174. *Agneta Breisch*: Frid och fredlöshet. Sociala band och utanförskap på Island under äldre medeltid. 1994.
 175. *Åsa Karlsson*: Den jämlike underlåten. Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713. 1994.
 176. *Elisabeth Elgán*: Genus och politik. En jämförelse mellan svensk och fransk abort- och preventivmedelspolitik från sekelskiftet till andra världskriget. 1994.
 177. *Lennart Thorslund*: Humanism mot rationalism. Mora 1890–1970: Om två förhållningssätt och deras betydelse i småstadens planeringshistoria. 1995.
 178. *Paul A. Levine*: From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust; 1938–1944. 1996. (2nd revised and enlarged edition, with a new postscript by the author. 1998.)
 179. *Bengt Nilsson*: Kvinnor i statens tjänst – från biträden till tjänstemän. En aktörsinriktad undersökning av kvinnliga statstjänstemäns organisering, strategier och kamp under 1900-talets första hälft. 1996.
 180. *Tsegaye Tegenu*: The Evolution of Ethiopian Absolutism. The Genesis and the Making of the Fiscal Military State, 1696–1913. 1996.
 181. *Sören Klingnéus*: Bönder blir vapensmeder. Protoindustriell tillverkning i Närke under 1600- och 1700-talen. 1997.
 182. *Dag Blanck*: Becoming Swedish-American. The Construction of an Ethnic Identity in the Augustana Synod, 1860–1917. 1997.
 183. *Helene Carlbäck-Isotalo*: Att byta erkännande mot handel. Svensk-ryska förhandlingar 1921–1924. 1997.
 184. *Martin Melkersson*: Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet. 1997.
 185. *Henrik Ågren*: Tidigmodern tid. Den sociala tidens roll i fyra lokalsamhällen 1650–1730. 1998.
 186. *Peter Reinholdsson*: Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige. 1998.
 187. *Gudrun Andersson*: Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal. 1998.
 188. *Leos Müller*: The Merchant Houses of Stockholm,

- c. 1640–1800, A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour. 1998.
189. *Ylva Hasselberg*: Den sociala ekonomin. Familjen Clason och Furudals bruk 1804–1856. 1998.
 190. *Marie Lennersand*: Rättsvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730. 1999.
 191. *Orjan Simonson*: Den lokala scenen. Torstuna härad som lokalsamhälle under 1600-talet. 1999.
 192. *Cecilia Trenter*: Granskningens retorik och historisk vetenskap. Kognitiv identitet i recensioner i dansk historisk tidskrift, norsk historisk tidskrift och svensk historisk tidskrift 1965–1990. 1999.
 193. *Stefan Jobansson*: En omskriven historia. Svensk historisk roman och novell före 1867. 2000.
 194. *Martin Linde*: Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiska kriget. 2000.
 195. *Lars Båtefalk*: Staten, samhället och superiet. Samhällsorganisatoriska principer och organisatorisk praktik kring dryckeskapsproblemet och nykterhetssträvandena i stat, borgerlig offentlighet och associationsväsende ca 1700–1900. 2000.
 196. *Lena Milton*: Folkhemmets barnmorskor. Den svenska barnmorskekårens professionalisering under mellan- och efterkrigstid. 2001.
 197. *Maj-Britt Nergård*: Mellan krona och marknad. Utländska och svenska entreprenörer inom svensk järnhantering från ca 1580 till 1700. 2001.
 198. *Silke Neunsinger*: Die Arbeit der Frauen – die Krise der Männer. Die Erwerbstätigkeit verheirateter Frauen in Deutschland und Schweden 1919–1939. 2001.
 199. *Lars Geschwind*: Stökiga studenter. Social kontroll och identifikation vid universiteten i Uppsala, Dorpat och Åbo under 1600-talet. 2001.
 200. *Samuel Edquist*: Nyktra svenskar. Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879–1918. 2001.
 201. *Torbjörn Eng*: Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte. 2001.
 202. *Peter Ericsson*: Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet. 2001.
 203. *Rosemarie Fiebranz*: Jord, linne eller träkol? Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850. 2002.
 204. *Håkan Gunneriusson*: Det historiska fältet. Svensk historievetenskap från 1920-tal till 1957. 2002.
 205. *Karin Hassan Jansson*: Kvinnofrid. Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800. 2002.
 206. *Johan Sjöberg*: Makt och vanmakt i fadersväldet. Studentpolitik i Uppsala 1770–1850. 2002.
 207. *Hanna Hodacs*: Converging World Views. The European Expansion and Early-Nineteenth-Century Anglo-Swedish Contacts. 2003.
 208. *Louise Berglund*: Guds stat och maktens villkor. Politiska ideal i Vadstena kloster, ca 1370–1470. 2003.
 209. *Kristina Tegler Jerselius*: Den stora häxdansen. Vidskelpelse, väckelse och vetande i Gagnef 1858. 2003.
 210. *David Ludvigsson*: The Historian-Filmmaker's Dilemma. Historical Documentaries in Sweden in the Era of Häger and Villius. 2003.
 211. *Börje Henningsson*: Det röda Dalarna. Socialdemokrater, anarkosyndikalister och kommunister inom Dalarnas Arbetarrörelse 1906–1937. 2004.
 212. *Sofia Ling*: Kärringmedicin och vetenskap. Läkare och kvacksalverianklagade i Sverige omkring 1770–1870. 2004.
 213. *Leos Müller*: Consuls, Corsairs, and Commerce. The Swedish Consular Service and Long-distance Shipping, 1720–1815. 2004.
 214. *Märnit Gunneriusson Karlström*: Konsten att bli och förbli folklig. Svenska kyrkans och IOGT:s strategier och omvandling i kampen på offentlighetens arena 1880–1945. 2004.
 215. *Carl Henrik Carlsson*: Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920. 2004.
 216. *Henrik Edgren*: Publicitet för medborgsmanavett. Det nationellt svenska i Stockholmstidningar 1810–1831. 2005.
 217. *Göran Norrby*: Adel i förvandling. Adliga strategier och identiteter i 1800-talets borgerliga samhälle. 2005.
 218. *Tomislav Dulić*: Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–42. 2005.
 219. *Mats Hemström*: Marschen mot makten. Västra arméns revolt och väg till Stockholm 1809. 2005.
 220. *Esbjörn Larsson*: Från adlig uppfostran till borgerlig utbildning. Kungl. Krigsakademien mellan åren 1792 och 1866. 2005.
 221. *Janne Sven-Ake Holmén*: Den politiska läroboken. Bilden av USA och Sovjetunionen i norska, svenska och finländska läroböcker under Kalla kriget. 2006.
 222. *Joakim Malmström*: Herrskapen och den lokala politiken. Eds socken, ca 1650–1900. 2006.
 223. *Patrik Winton*: Frihetstidens politiska praktik. Nätverk och offentlighet 1746–1766. 2006.
 224. *Anna Hansen*: Ordnade hushåll. Genus och kontroll i Jämtland under 1600-talet. 2006.
 225. *Johanna Widenberg*: Fäderneslandets antikviteter. Etnoterritoriella historiebrev och integrationssträvanden i den svenska statsmaktens antikvariska verksamhet ca 1600–1720. 2006.
 226. *Erik Axelsson*: Historien i politiken. Historieanvändning i norsk och svensk EU-debatt 1990–1994. 2006.
 227. *Anders Sundin*: 1809. Statskuppen och regeringsformens tillkomst som tolkningsprocess. 2006.
 228. *Stefan Lundblad*: Hedersam handelsman eller verksam företagare. Den ekonomiska kulturens omvandling och de ledande ekonomiska aktörerna i Gävle 1765–1869. 2007.
 229. *Sara Hansson*: I den goda världens namn. Sinnesslövärd i 1950-talets Sverige. 2007.
 230. *Fredrik Thisner*: Militärstatens arvegods. Officerstjänstens socialproduktiva funktion i Sverige och Danmark ca 1720–1800. 2007.
 231. *Laura Palosuo*: Yellow Stars and Trouser Inspections. Jewish Testimonies from Hungary, 1920–1945. 2008.
 232. *Johannes Westberg*: Förskolepedagogikens framväxt. Pedagogisk förändring och dess förutsättningar, ca 1835–1945. 2008.
 233. *Karin Kvist Geverts*: Ett främmande element i nationen. Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944. 2008.
 234. *Hanna Enefalk*: En patriotisk drömvärld. Musik, nationalism och genus under det långa 1800-talet. 2008.
 235. *Jonas Lindström*: Distribution and Differences. Stratification and the System of Reproduction in a Swedish Peasant Community 1620–1820. 2008.
 236. *Jonas Larsson Kraus*: Att odla ett samhälle. Råby räddningsinstitut och 1840-talets sociala ingenjörskonst. 2009.

237. *Jan Mispelaere*. Guldmynt eller äpple. Straffrättsligt ansvar för barn och ungdomar i Sverige och Nederländerna 1590–1800. 2009.
238. *Bo G Hall*. Perspektiv på Patron. Bruksägaren och statsministern Christian Lundeberg (1842–1911). 2010.
239. *Stina Bohman*. Omsorg om livet. Spädbarnsdödlighetens förändring i Ådalen under 1800-talet. 2010.
240. *Andreas Åkerlund*. Mellan akademi och kulturpolitik. Lektorat i svenska språket vid tyska universitet 1906–1945. 2010.